

LUTERILAISEN KIRKKOINTERIÖÖRIN MUOTOUTUMINEN SUOMESSA

Pitäjänsirkon sisustuksen muutokset
reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun
(1527–1718)

Hanna Pirinen

LUTERILAISEN KIRKKOINTERIÖÖRIN MUOTOUTUMINEN SUOMESSA

PITÄJÄNKIRKON SISUSTUKSEN MUUTOKSET
REFORMAATIOSTA KAROLIINISEN AJAN LOPPUUN
(1527–1718)

HANNA PIRINEN

Toimittaja – Redaktör – Editor:
Torsten Edgren

Käännös – Translation:
Hannu Hiilos

Verkojulkaisu:
Jyväskylän yliopisto, 2021

URN:ISBN:978-951-39-8618-6
ISBN 978-951-39-8618-6 (PDF)

ISBN 951-9057-21-8
ISSN 0355-1822

Vammala 1996
Vammalan Kirjapaino Oy

LUTERILAISEN KIRKKOINTERIÖÖRIN MUOTOUTUMINEN SUOMESSA

PITÄJÄNKIRKON SISUSTUKSEN MUUTOKSET
REFORMAATIESTA KAROLIINISEN AJAN LOPPUUN
(1527–1718)

HANNA PIRINEN

*Esitetään Jyväskylän yliopiston
humanistisen tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi
yliopiston vanhassa juhlasalissa (S 212)
syyskuun 7. päivänä 1996 kello 12.*

LUTERILAISEN KIRKKOINTERIÖÖRIN MUOTOUTUMINEN SUOMESSA

Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan
loppuun (1527–1718)

Sisällysluettelo

ALKUSANAT	7
JOHDANTO	9
Luterilainen kirkkointeriööri – monikerroksinen tutkimuskohde	9
Tutkimusmenetelmä	10
Lähteet	11
Kirkkointeriöörin aiempi tutkimus	12
KIRKKOINTERIÖÖRI REFORMAATIOAJALLA	17
Kuvakysymys Wittenbergin reformaatiossa	17
Kuva- ja kulttikysymys protestanttisessa teologiassa reformaatioajalla	19
Reformaatiotapahtumat	21
Reformaatio Turun hiippakunnassa	23
Liturgisen esineistön takavarikot	24
Liturgiakäytännön normikehitys	24
Kuva- ja kulttikysymys vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä	25
Katolisen kuvakäytännön kritiikki vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä	26
Ihmeitä tekevät kuvat ja pyhiinvaellukset	26
Votiivuhrit	27
Esineistön ja kirkkorakennusten vihkiseremoniat	28
Kirkolliset juhlakulkueet	28
Paastonajan kuvakäytäntö ja pääsiäisen kirkkonäytelmät	29
Kuvat ja seremoniakysymys kirkkopoliittisissa kiistoissa reformaatioajan lopulla ja varhaisortodoksian alkuvaiheessa	30
KIRKKOINTERIÖÖRI LUTERILAISEN ORTODOKSIAN AJALLA	37
Kirkkorakennuksen teologiset lähtökohdat	37
Perinne ja muutos	37
Kirkkorakennus liturgisena tilana	43
Kuorin toiminnot	43
Pitäjänkirkon sisätilan muutosten käynnistyminen	58
Muutoksen taloudelliset ja sosiaaliset ehdot	58
Perniön rovastikunnan keskiaikaisten kivikirkkojen sisätilan muutokset karoliinisen ajan loppuun	59
Perniö	59
Halikko	69
Pertteli	72
Kirkkorakennus paikallisyhteisössä	78
Kirkon kiinteä irtaimisto kulttuurivaikutusten heijastajana	80
Saarnatuoli	81
Kuoriaita	84
Alttarikehä	90
Kastemalja	91

KUVATEOKSET REFORMAATION JÄLKEISESSÄ KIRKOSSA KAROLIINISEN AJAN LOPPUUN	93
Vanhaa ja uutta – kuvataiteen monet kerrostumat	93
Kirkkomaalaus hankkeet reformaation jälkeisellä ajalla	99
Taulumaalaus kirkollisena kysymyksenä	103
Alttaritaulu taidehistoriallisena tutkimuskohteena	106
Barokkialttarilaitteet Ruotsin suurvaltakauden taiteen ilmiönä	108
Teoslajin muutos – barokkialttarilaitteesta alttaritauluksi	115
Ammattikuntamaalaus 1600- ja 1700-luvun taitteessa Suomessa	118
Polykromaattisen barokkiveiston myöhäisiä kaikuja	120
Kuvataiteen tyylikauden ja tuotannon muuttuminen	121
KAROLIININEN KIRKKOINTERIÖÖRI MUUTOSPROSESSIN SYNTEESINÄ	129
Viitteet	135
Lyhenteet	147
Lähteet ja kirjallisuus	147
Liite: Esineistöluettelo	159
Kuvaluettelo	167
Henkilöhakemisto	171
Paikanmukainen hakemisto	173
Summary:	
The formation of the interior of the Lutheran church in Finland: Changes in the furnishings of the Finnish country church from the Reformation to the End of the Caroline period (1527–1718)	175

ALKUSANAT

Taidehistorioitsijalle historiallinen tutkimusaihe, jonka esineellinen aineisto on vähäistä, on melkoisen uhkarohkeaa yritys. Reformaation vaikutusta kirkkointeriööriin tarkasteleva väitöskirjani rakentuu paljolti diskursiiviselle aineistolle. Kirkon sisustuksen muutokset ovat reformaatioajan osalta todennettavissa ensisijaisesti tekstilähteistä. Kirkkohistorialliset ja liturgianhistorialliset aineistot heijastelevat muuttuneita asenteita ja perinteisille ilmiöille annettuja uusia tulkintoja. Taidehistorialliselle tutkimukselle tutumman kentän muodostavat esineet: kuvateokset ja kiinteän sisustuksen eri lajit. Kauas menneisyyteen ajoittuvan historiallisen prosessin hahmottaminen fragmentaarisesta empiirisestä tutkimusaineistosta on ollut kaiken kaikkiaan haasteellisuudessaan mielenkiintoinen tehtävä. Pirstaleisen aineiston keruu on pakottanut tekemään runsaasti tutkimusmatkoja Suomen kirkkoihin ja arkistoihin sekä ulkomaisiin kuva-arkistoihin ja vanhan kirjallisuuden kirjastoihin.

Malleja ja virikkeitä Suomen luterilaisen esineperinteen varhaisvaiheiden tutkimukseen löysin alkuvaiheessa eurooppalaisesta monitieteisestä tutkimuksesta. Aihepiirin monitasoisuus, tieteidenvälisyys ja ajallinen kerrostuneisuus haastoi etsimään avaraa näkökulmaa. Kysymyksenasettelut täsmentyivät ratkaisevasti Saksassa viettämäni Deutscher Akademischer Austauschdienstin stipendivuoden aikana. Minulla oli kunnia saada Marburgin Philipps-Universitätissä 1990–1991 ohjaajakseni professori Wolfgang Kemp. Hänen kiinnostuksensa tutkimussuunnitelmaani kohtaan kannusti hakemaan tutkimusapurahoja kotimaahan palattuani. Pääsinkin heti jatkamaan opintojani Jyväskylän yliopiston rehtorin myöntämän apurahan turvin.

Tutkimustyötä olen voinut jatkaa Suomen Akatemian rahoittamassa tutkimusprojektissa kolmivuotiskaudella 1993–1996. Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitoksen ja Helsingin yliopiston käytännöllisen teologian laitoksen yhteistyönä käynnistämän Suomen kirkkotaide ja kuvan teologia -projektin johtajana on toiminut professori Kalevi Pöykkö.

Väitöskirjan tekeminen on pitkä henkilökohtainen kasvuprosessi. Olen kiitollinen tutkimusryhmältä saamastani tuesta. Esimiestäni ja opiskeluaikani akateemista opettajaani professori Kalevi Pöykköä samoin kuin ohjaajaani dosentti Jyrki Knuutilaa kiitän saamistani viisaista neuvoista ja pitkäjänteisestä ohjauksesta. Dosentti Jyrki Knuutilan ymmärtävän ja huumorintajuisten asenteiden ansiosta aherruksesta muodostui kohdallani hyvin inhimillinen kehityskaari.

Väitöskirjan viimeistelyvaiheessa olen kokenut erittäin motivoivaksi käsikirjoituksen painatusluvan tarkastajien professori Jouko Martikaisen ja dosentti Markus

Hiekkasen antaman rakentavan palautteen. Kiitän heitä tekstin täsmentymistä auttaneista arvokkaista huomautuksista.

Kiitän kirjan käsikirjoituksen luenutta professori Kauko Piristä opeista ja kriittisistä kommentteista. Palautteen ohessa minulle avautui uusia, innoittavia tutkimuskysymyksiä jatkotöiden aiheeksi.

Suomen Muinaismuistoyhdistystä kiitän väitöskirjani ottamisesta julkaistavaksi Aikakauskirja-sarjassa. Julkaisu-sarjan toimittajalle dosentti Torsten Edgrenille lausun kiitokset vaivannäöstä toimitustyön eri vaiheissa.

Tutkimuksen englanninkielisen tiivistelmän kääntänyttä fil. lis. Hannu Hiilosta minulla on ilo kiittää erityisen joustavasti ja miellyttävästi järjestyneestä yhteistyöstä.

Eräs tutkijanelämän antoisimmista puolista on kollegiaalinen vuorovaikutus tutkijatovereiden kesken. Yhteiset tutkimusmatkat, seminaarit ja vapaamuotoiset keskustelut ovat luoneet kirkkotaiteen tutkimukseen keskustelemaan ilmapiirin. Kiitokseni kohdistuvat Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitoksen monivuotisen kirkkotaiteen dokumentaatiohankkeen koordinoijan fil. lis. Heikki Hangan arvokkaaseen työhön kirkkotaidearkistojen luojana. Monet tässä kirjassa julkaistavista kuvista ovat tulosta Heikki Hangan kuvausmatkoilta ympäri Suomea. Projektityöskentelyvuosien lähimmälle työtoverilleni fil. lis. Pekka Vähäkankaalle osoitan kiitokseni monista kriittisistä ja rakentavista tutkimuksen teon peruskysymyksiä koskeneista keskusteluista. Kaiken kaikkiaan vuodet Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitoksen leppoisassa ja kannustavassa työskentelyilmapiirissä ovat olleet onnellisia. Henkilökunnan kesken vietettyjä pieniä juhlahetkiä, jotka ovat virkistävästi katkaisseet arkisen puurtamisen, muistelen lämmöllä.

Käytännön apua työn eri vaiheissa olen saanut ystäviltä ja omaisilta. Monien joukosta haluan erityisesti kiittää opiskelutovereitani fil. lis. Tarja Kydäniä ja fil. maisteri Elina Boneliusta ajasta, jonka he ovat uhranneet eri tekstiversioiden kommentointiin ja oikolukuun. Elina Bonelius on lisäksi tehnyt suuren osan kirjassa julkaitavista piirustuksista. Omaisteni kiinnostus tutkimuksen etenemistä kohtaan on ollut työni yhtenä kannustimena. Kiitollisuudella omistan väitöskirjani kunnianosoitukseksi suvun kolmen pappispolven, isäni rovasti Aarto Pirisen, hänen isänsä ja isoisänsä työlle luterilaisen kirkollisen viljelyn saralla.

Jyväskylässä Mikael Agricolan päivänä 9.4.1996

Hanna Pirinen

JOHDANTO

Luterilainen kirkkointeriööri – monikerroksinen tutkimuskohde

Luterilaisen pitäjänkirjon sisustuksen muotoutuminen on pitkähkölle ajanjaksolle ulottuva kehityskulku, jossa kohtaavat monet kerrostumat. Kirjon esineistön kehitys on sidoksissa luterilaisen jumalanpalveluselämän ja kirkollisten toimitusten uudistuksiin. Paikallistasolla hitaasti toteutuneet uudistukset edellyttävät prosessin vähittäiset muutosvaiheet huomioivan tarkastelujakson valintaa. Tutkimuksessani tarkasteltava kirkkointeriöörin muutosprosessi kattaakin peräti kahdensadan vuoden mittaisen periodin. Tarkastelujakso alkaa Ruotsin kirjon reformaatiosta vuonna 1527. Luterilaiseen kirkolliseen käytäntöön vakiintuneen hahmonsa kirkkointeriööri saavutti karoliinisella ajalla. Karoliinisen ajan päätyminen vuonna 1718 merkitsi monien kirkollisen elämän reformaation jälkeisten kehityskulkujen umpeutumista. Tämä historiallinen murrosvaihe määrittää myös tutkimukseni aikarajauksen. Ruotsin suurvallan romahtaminen ja sodan jälkeisen taantumakauden kulttuurielämälle aiheuttama katkos perustelevat tarkastelun keskittämisen reformaatiokauteen ja sitä seuraavaan luterilaisen ortodoksian aikaan.

Tutkimukseni kohteena on pitäjänkirjossa tapahtunut muutos. Termi pitäjänkirjo ei ole kirjo-oikeudellinen käsite. Se on johdettavissa kanonisen lain termiin *parochia* 'pitäjä', joka tarkoittaa hiippakunnan sitä alueellista osa osaa, jolla on oma kirjo (*ecclesia parochialis*).¹

Muutoksista huolimatta suomalainen kirkkointeriööri säilytti paljon vanhaa. Pohjoismaista luterilaisen kirjon esineperinnettä on luonnehdittu eurooppalaisittain erittäin säilyttäväksi. Suomen kirjokojen muuttumattomuus kuvastuu kirjokorakennusten varhaisista historiallisista kuvauksista. Englantilainen matkailija Daniel Edward Clarke hämmästeli vuonna 1799 Turun tuomiokirjon sisustusta. Clarke piti näkemäänsä hyvin epäluterilaisena; hän päätyi arvioissaan väittämään, että kävijä olisi voinut luulla tulleen roomalaiskatoliseen kirjokoon: tilan jäsenitys ja kuvien asettelu oli Clarken mielestä lähinnä katolinen.² Samansuuntaisia havaintoja kirjasi matkavaikutelmiinsa myös saksalainen kirjokohistorioitsija Friedrich Wilhelm Schubert osallistuessaan reformaation 300-vuotisjuhlallisuuksiin Ruotsissa. Tosin hän kohteliaisuudesta isäntiä kohtaan jätti vertailut katolisen ja luterilaisen käytännön välillä tekemättä. Schubert julkaisi Saksassa useita teoksia Ruotsin ja Suomen kirkollisesta elämästä.³ Hänellä oli käytössään ruotsalaisia ja suomalaisia kirjokohistorian lähdejulkaisuja, joten hän saattoi asettaa kohtaamansa ilmiöt historialliseen taustansa. Schubert muodosti kuvan reformaation seurannaisvaikutuksista ennen kaikkea kirjo-oikeudellisista

ja liturgianhistoriallisista lähteistä saamiensa tietojen pohjalta. Tällä tavoin saavutettu tulos on hyvin mielenkiintoinen, kun sitä verrataan paikallistason kartoituksesta saataviin ajoituksiin.⁴

Kirjo-oikeudelliset ja liturgianhistorialliset lähteet muodostavat esineelliseen empiriseen aineistoon perustuvassa pitäjänkirjon tutkimuksessa hallinnollista ylärakennetta hahmottavan perustan.

Makrotasoiset lähteet ovat ensisijainen tutkimusaineisto pitäjänkirjon interiöörin tutkimuksessa reformaation osalta, sillä taidehistorialliselle tutkimukselle on hyvin vähän esineellistä aineistoa 1500-luvulta. Aineiston laadusta johtuen reformaatiokauden prosessien tutkimus on ennen kaikkea kirjokoinstituution murroksen ja murroksessa funktiomuutoksen kokoneen kuvan kontekstin tarkastelua.

Tutkimukseni alkuvaiheessa perehdyin eurooppalaisia kuvaintuhoja käsittelevään tutkimukseen. Eri näkökulmat ja tulkintamallit ovat tutkimushistoriallisesti liittyneet omaan aikasidokseensa. Sosiaalishistoriallinen reformaatiotutkimus eli kukoistusaikaansa 1970-luvulla. Reiner Hausserrin lyhyt kriittinen kommentti tieteellisessä aikakausjulkaisussa erottuu sosiaalishistoriallisesti suuntautuneen keskustelun valtavirroista tutkimuksen metodisia lähtökohtia terävöittäneenä kannanottona.⁵ Hausserrin mielipiteessä nousee oleelliseksi kysymys kuvan funktioista. Keskeistä hänen mielestään on etenkin kuvan rooli uskonnollisena ja teologisena kysymyksenä.

Kommentissaan Hausserr ei suinkaan kiistä, etteikö uskonnollisiin esineisiin kohdistuneilla ikonoklastisilla reaktioilla olisi ollut myös sosiaalisia motiiveja teologisten, poliittisten ja taloudellisten perusteiden rinnalla. Hän korostaa funktioanalyttisen kysymyksenasettelun tavoitteita erottamalla eri kysymyksiksi kuvan funktioiden tarkastelun ja taideinstituution historian. Käsitteen taideteos hän sitoo taideinstituution historiaan. Uskonnollisissa yhteyksissä esiin noussutta kuvan merkityksen vähättelyä tai suoranaista ikonoklastia on hänen mielestään perusteetonta nimittää taiteenvastaisuudeksi. Kulttiin liittyneellä kuvalla oli tehtävänsä pyhitettynä käyttöesineenä. Kuvan funktio uskontohistoriallisessa yhteydessä eroaa ratkaisevasti taideinstituution kuvalle säilyttämistä rooleista. Tekstissään Hausserr asettaa haasteeksi kuvan funktioiden uskontohistoriallisen ja uskontofenomenologisen tutkimuksen.⁶

Edellä referoimani puheenvuoro kuvasta, kuvan konteksteista ja taideinstituutiosta ilmentää yleisemmälläkin tasolla käsitteiden ja termien käytön vaikeuksia. Täsmällisten termien valinta on erityisen ongelmallista tutkimuksessa, joka kohdentuu etäiseen historialliseen ajanjaksoon. Taideinstituution luoma taideteoksen käsite on suomalaisen 1500–1600-lukujen kirkollisen esineistön ilmiöiden kannalta anakronistinen.⁷ Reformaatiota ja kirjon normikehitystä käsittelevässä tutkimuksen osassa olen tarkastellut kuvaa ensisijaisesti tulkinnallisena ongelmana. Diskursiivisena rajankäyntinä hahmotettava ja siten rajansa löytävä prosessuaalinen ilmiö on eriteltävissä kuvan kontekstien kautta. Olen pyrkinyt hahmot-

tamaan kuvan rooleja analysoimalla lähteistä tekstiyhteyksiä, joissa kuvaa on käsitelty. Näin on ollut mahdollista selvittää kuvalle määriteltyjä rajoja ja tehtäviä kirkollisissa ohjeistoissa. Lähteet osoittavat myös, milloin esteettiset kriteerit saavat merkitystä kuvakäsityksessä.

Kirkollisen esineistön luonteeseen kuuluu uskollisuus perinteelle. Uskonnollisten käytänteiden jatkumoiden tutkiminen johtaa tarkastelun vääjäämättä uskontohistoriallisiin aineistoihin. Tutkimusongelman muodostaa pyhyys materiaalisissa ilmiöissä, esimerkiksi kirkollisessa esineistössä tai tilan osien välisessä hierarkiassa. Pyhyyskäsitteet liittyvät konventionaaliseen ainekseen yhteisön käyttäytymistä säätelevässä arvojärjestelmässä. Perinnäistavat sisältävät merkitystasoja, jotka on omaksuttu arvoja ja asenteita ohjaavaksi normiksi kasvatuksen ja mallien kautta. Konventionaalinen aines uskonnon ulkoisissa muodoissa on sidoksissa arvokategorioihin, jotka jäsentävät ja järjestävät yksilön kognitiivista tajuntaa. Reformaation vaikutus kansanuskoon on hyvin haastava tutkimusalue. Miten kirkon saarnaama evankelinen oppi omaksuttiin kansanuskossa? Millaiset kognitiiviset valmiudet tavallisella seurakuntalaisella oli teologisten kokonaisuuksien jäsentämiseen? Kysymykset ovat esimerkiksi kuvataiteen aiheiden ymmärtämisen kannalta mielenkiintoisia; vastausten todentaminen vain on erittäin vaikeata.

Reformaatiotutkimuksessa symbolisen aineksen ja kuvallisuuden desakralointi ja demystifointi ovat olleet keskeisiä väittämiä. Uusimmassa lähtökohdiltaan uskontofenomenologisessa tutkimuksessa tulkintaparadigma on lähestytty erityisesti folkloristisista aineistoista käsin. Robert W. Scribner on pohtinut tutkimuksissaan rituaaleissa säilyneen symbolisen tason ilmentymiä protestanttisessa miljöössä. Scribner on arvioinut kriittisesti Max Weberin väitettä reformaatiosta uskontohistoriallisena prosessina, joka poisti rituaalisen symboliikan ja aistillisen aineksen uskonnollisista käytänteistä. Weber tulkitsi reformaation riistäneen riiteistä sakramenttaalisesta yliluonnollisen tason ja muovanneen uskonnosta järkeistetyt ja kirjallistetut opin. Scribner tulkitsee seremonioissa säilyneet visuaaliset ainekset osoitukseksi myöhäiskeskiajan hartauskäsitteissä varhaiselle uudelle ajalle siirtyneestä sakramenttaalisymboliikasta.⁸ Hän odottaa uutta protestanttista reformaatiohistoriaa, joka tarkastelee reformaation juurtumista tavallisen kansan uskonnollisiin käsitteisiin. Scribner asettaa tutkimuksen haasteeksi vanhan ja uuden yhteensulautumana kansanuskossa muodostuneiden käsitteiden tarkastelun.⁹

Suomalaisen pitäjänkirkon taidehistorialliseen tutkimukseen tällaista mentaliteettihistoriallista aineistoa ei juurikaan ole. Reformaation vaikutusten tutkiminen on ennen kaikkea hallinnollisen ylläpidon tarkastelua. Olen rakentanut tutkimuksen kysymyksenasettelun kirkon päätöksentekojärjestelmää noudattavaksi. Yleisvaltakunnalliset hallinnolliset lähteet, kuten valtiopäivä- ja kirkolliskokousasiakirjat osoittavat muutoksen käynnistymisen. Historiallisiin taustoihinsa asetettuina valtakunnantason määräykset ja ohjeet paljastavat hallitsijan

ohella myös muita muutosten taustavaikuttajia. Ruotsin kirkossa piispoilla on ollut erittäin keskeinen asema. Muutosten toteutuminen ja seuranta oli piispojen vastuulla. Historiallisen tilanteen poliittisten tasojen ja teologisten virtausten tutkimus nostaa esiin aatteiden ja asenteiden välittäjinä toimineet henkilövaikuttajat tai intressiryhmät.

Kirkollishallinnon hierarkiassa hiippakuntataso on tärkeä välittäjä yläorganisaation ja paikallisseurakuntien välillä. Piispa vieraili seurakunnissa säännöllisesti. Tarkastuskäyntien välillä oli kolmesta viiteen vuotta. Niinä vuosina, joina piispa ei käynyt pitäjässä, alueen rovasti kävi pitämässä rovastintarkastuksen seurakunnissa. Ortodoksian ajan kirkkointeriöön tutkimuksessa piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat muodostavat tärkeän paikallistasoisen lähteen. Tarkastuspöytäkirjat osoittavat, millainen rooli hiippakuntahallinnolla oli seurakuntatasolla.

Tavoitteenani on ollut luterilaisen kirkkointeriöön vaiheiden hahmottaminen historiallisena tapahtumasarjana. Muutosprosessin taitekohdat jaksottavat myös tutkimuksen rakennetta. Reformaatioaikaa ja varhaisortodoksian kauden alkuvaihetta tarkastelevan tutkimuksen ensimmäisen pääluvun olen jäsentänyt kronologisesti.

Toisessa pääluvussa tarkastelukohteena on luterilaisen ortodoksian kauden pitäjänkirkko. Tutkimus on suurelta osin makrotasoisesta hallintorakenteesta ohjailtujen muutosten viivästymisen tarkastelua paikallistasolla. Interiöön kehitys suomalaisessa pitäjänkirkossa tuo tutkimukseen vahvasti sosiaalisen ulottuvuuden. Kirkon sisustuksen muutosta olen tarkastellut sekä yksityiskohdittain analysoivana paikallistutkimuksena kolmen keskiaikaisen kirkon vaiheista reformaation jälkeisellä ajalla että kirkkointeriöön kiinteän irtaimiston eri esineryhmien systemaattisena esityksenä. Paikallisyhteisöä määrittävät taloudelliset ehdot ja sosiaaliset motiivit ovat keskeisessä asemassa kolmen esimerkkitapauksen hahmottamisessa. Esineryhmiksi jaottuvan tarkastelun tavoitteena sen sijaan on ilmiöiden yleisten kehityslinjien ajoittaminen.

Kolmannessa pääluvussa tarkastelukohteena ovat kirkollisen kuvataiteen lajit. Olen tutkinut sekä katolisen ajan kuvateosten vastaanottoa että kuvataideuutuuksien kotiutumista suomalaiseen pitäjänkirkkoon reformaation jälkeisellä ajalla. Luterilaisen kirkkotaiteen kuva-aiheet olen rajannut väitöskirjan jälkeisen jatkotutkimuksen kohteeksi.

Tutkimukseni päättävä neljäs luku suhteuttaa karo-liinisessa kirkkointeriöörissä tiivistyvän reformaation jälkeisen kehityskulun laajempaan kulttuuriseen taustaan.

Tutkimusmenetelmä

Pitäjänkirkon sisustuksen tutkimuksessa olen hyödynnänyt lähtökohdaltaan funktioanalyttista menetelmää.

Kehyksen esineistön empiiriselle tutkimukselle muodostavat liturgisen kehityksen yleispiirteet. Jumalanpalvelusjärjestys ja kirkollisten toimitusten tarpeet ovat määrittäneet kirkkotilan varustuksen.

Tarkastelunäkökulmani nivoo esineellisen ja toiminnallisen tason funktiolähtökohtaiseksi tulkintamalliksi. Kontekstitutkimus on tarjonnut tähän metodin. Sen avulla on ollut mahdollista tutkia sekä esineistön käyttöyhteyksiä että esineistömuutoksen vaikuttajia ja ulkoisia edellytyksiä.

Kirkon irtaimiston eri esineryhmien kehitykseen ovat vaikuttaneet kulttuuristen tekijöiden ohella ennen kaikkea taloudelliset ehdot. Menetelmänä kontekstitutkimus mahdollistaa tekijöiden ja toimijoiden analyysin. Kontekstitutkimus pyrkii selvittämään vaikuttajatahojen sosiaalisia ja poliittisia motiiveja.

Kontekstitutkimusta voi luonnehtia väljäksi metodiseksi kehikseksi, joka sulattaa monenkaltaisia reflektioita tutkimusasetteeseensa. Kontekstitutkimuksen välityksellä taiteentutkimuksenkin tavoitteeksi on tullut yhä laajemman historiallisen viitemiljöön hahmottaminen. Poleemisimmin näkökulman laajennusta ja monitasoisen historiallisen materiaalin hyödyntämistä tutkimuksessa on vaatinut saksalainen Hans Belting. Hän on korostanut taiteentutkimuksen metodeja ja teorioita kosketelleissa kirjoituksissaan instituutioiden historiaa prosesseina.¹⁰

Kuvaavaa on, että Belting luonnehtii kontekstitutkimusta näkökulmien moninaisuudeksi, moniksi eri mahdollisuuksiksi lähestyä teosta ja sen taustaa. Belting edellyttää tutkimukselta kuvan funktion eri piirteiden analyysiä eri käyttömiljöissä. Hän sitoo teoslajien muutoksen esineistön funktiomuutoksiin.

Eri yhteyksissä on viime vuosina esitetty yhä useammin kritiikkiä laajaa kontekstianalyysiä ja funktiolähtökohtaista taidehistoriallista tutkimusta kohtaan. Kvalajien tylogisoiva tutkimus ja morfologinen analyysi ovat samanaikaisesti tuoneet uusia metodihahmotelmia tutkimuksen välineeksi. Kvalajien historiallinen tarkastelu on luonut metodisia edellytyksiä esimerkiksi alttaritauluilmiön tutkimukseen.

Taidehistorian tieteenalalle perinteisellä muodon ja rakenteiden tylogisella tutkimuksella on saavutettu uusia tuloksia alttaritaulun kehityshistorian tutkimuksessa. Henk van Os on korostanut kvalajien muotoopin tutkimuksen tärkeyttä, joka hänen mielestään on jäänyt syrjään taidehistoriallisessa tutkimuksessa painottaessa sosiaali- ja liturgianhistoriallisia tulkintamalleja.¹¹

Uuden tutkimuksen tarkastelukohteena ovat olleet renessanssitaiteen teoslaji-innovaatiot, mikä sekin on erittäin perinteikästä taidehistoriallisessa tutkimuksessa. 1990-luvulla julkaistut tutkimukset ovat tuoneet keskusteluun eri taidealueilla kehittyneiden kuvatyyppeiden variaatioita käsittelevää sekä perustutkimusta että jatkosovelluksen mahdollistavia teoreettisia malleja.¹²

Tyylihistorialliset kysymyksenasettelut ovat niin ikään palanneet morfologisen tutkimuksen myötä taidehistorialliseen tutkimukseen. Tyylin morfologisesta tarkastelusta avautuu näkökulma pohjoisen taidealueen

muotoilmaisun ominaispiirteiden tutkimukseen. Tutkimuksessani analysoin pohjoiseurooppalaista protestanttista kulttuuri-integraatiota tarkastelemalla tyylien ja muotien historiallisia vaiheita.

Kirkkotaiteen ilmiöt asettuvat kulttuurimaantieteellisiin vuorovaikutuskanaviin. Tutkimuksessani hahmotan protestanttisen Pohjois-Euroopan kulttuurivaikutteiden verkostoja. Näkökulmalleni olen saanut virikkeitä kuvataiteen tutkimuksessa uudelleen löydetyistä taidealueen käsitteistä. Taidealueiden eroista tehdyt havainnot terävöittävät pohjoiseurooppalaisen taiteen historiallisia ilmiöitä.

Tutkimukseni tavoitteena on kirkkointeriöön jatkuvoilmiöiden ja uutuuskien tarkastelu. Keskiaikaiset kirkot tarjoavat parhaan aineiston vanhan säilymisen ja uuden omaksumisen tarkasteluun. Olen analysoinut kirkkointeriöön muotoutumiseen vaikuttaneita taloudellisia ja sosiaalisia tekijöitä paikallistutkimuksessa, jossa käsitelen kolmea Perniön rovastikuntaan kuulunutta kirkkoa. Muutoksen tarkastelu pitäjänkirkossa on mahdollistanut yksilövaikuttajien roolin tutkimisen. Samalla paikallisyhteisöjen tarkastelu mahdollistaa muutosten taustalla vaikuttaneiden sosiaalisten motiivien ja taloudellisten syiden selvittämisen. Otoksen kolme paikallisyhteisöä eroavat toisistaan sosio-ekonomiselta rakenteeltaan.

Perniön keskiaikaisen kirkkopitäjän Pyhän Laurentiuksen kirkko oli jo keskiajalla statukseltaan merkittävä emäkirkko. Pitäjän sosiaalisessa rakenteessa läänitys-aatelilla oli ylivertaisen näkyvä asema 1600-luvun jälkipuolella. Halikon keskiaikaisen emäkirkon historiaan puolestaan tuo erityisen piirteensä yhden vallassuvun hallitseva asema. Pyhälle Birgitalle vihitty Halikon kirkko oli Horn-suvun patronaattikirkko. 1600-luvun kulttuurivaikutteet siirtyivät kirkon sisustukseen ennen kaikkea Hornien lahjoittamassa esineistössä. Perttelin Pyhän Bartolomeuksen kirkko taas oli rakennettu Uskelan kirkkopitäjän kappelikirkoksi. Reformaation jälkeisellä ajalla Perttelin kappelin väestö muodostui pääosin talonpojista ja säätyläisten rooli oli vähäinen.

Otoksen rajautuminen Turun vaikutuspiiriin sisältää jo sisäänrakennettuna innovaatiolähtöisen tutkimusasetteen. Tällä metodisella ratkaisulla olen pyrkinyt löytämään välineen kirkkotilan uutuuskien ja jo olemassaolleen esineistön vertailuun. Maantieteellisesti suppealle alueelle rajoittuva otos tuo esiin piirteitä, jotka pätevät yleisemminkin alueelliseen taustaansa suhteutettuina.¹³

Lähteet

Tutkimuksen lähdeaineisto koostuu kirkollisen hallinnon eri tasoilla syntyneistä asiakirjoista. Reformaatioprosessin vaiheiden tutkimukseen on käytettävissä laajat yleisvaltakunnalliset asiakirjalähdesarjat. Ruotsin 1500-

lunun valtiopäivä- ja kirkolliskokouspäätökset on julkaistu lähdesarjoina.

Hiippakuntatasolta paikallisseurakuntaan kohdistettua valvontaa voi seurata piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjoista. Paikallisseurakuntien kirkonarkistolähteet ulottuvat monissa Lounais-Suomen seurakunnissa 1600-luvulle asti. Tilikirjoista löytyy seurakunnan varoin hankittua esineistöä koskevia merkintöjä. Seurakunnan tilinpidon puhtaasti taloushallinnolliset tavoitteet sivuuttavat toisinaan taidehistorialliselle tutkimukselle tärkeitä tekijätiedot. Kirkonisännille on riittänyt vallan hyvin tarkka merkintä summasta, joka on maksettu työn suorittaneelle, mutta nimeltä mainitsemattomalle maalarielle. Erinomaisen lähteen lahjoitetun esineistön vaiheiden tutkimukseen tarjoavat inventaarioluettelot. 1600-luvulla pidettiin useissa seurakunnissa varsinaisen kalustokirjan ohella erillistä lahjoitus- ja korjausluetteloa, joka antaa tietoa valtasuhteista pitäjässä. Kirkonkokouspöytäkirjoja on säilynyt 1600-luvun puolivälistä alkaen. Täsmällisimmillään niistä kuvastuu esineen koko hankintahistoria aina hankinta-aloitteesta tekijän valintaan ja hankitun esineen tarkastukseen saakka. Tällaiset tapaukset ovat kuitenkin ajankohta huomioon ottaen poikkeuksellisia.

Vaikeimmillaan lähdeongelmat ovat olleet keskiaikaisen esineistön myöhempien vaiheiden seuraamisessa. Vähäiset saatavissa olevat asiakirjaviitteet on pitänyt suhteuttaa moniin muihin saatavissa oleviin tietoihin. Ennen 1800-lukua keskiaikaisista veistoksista inventaarioissa useinkin mainitaan ainoastaan triumfikrusifiksi.

Kirjeiden ja päiväkirjojen tapaisia lähteitä käytössäni on ollut vähän. Historian suurten hahmojen, kuten piispojen, kirjeenvaihtoa on säilynyt arkistoissa. Mikrohistorian lähteet puuttuvat lähes täysin. Aikalaiskuvauksia muutamista Turun seudun kirkoista on ylioppilas Petrus Gylleniuksen päiväkirjamerkinnoissa 1600-luvun puolivälin tienoilta.¹⁴

Ennen valistusajan mukanaan tuomia suuria kirkkointeriöön muutoksia julkaistu tai tallennettu kirjallinen aineisto on ollut tutkimuksen kannalta ensiarvoisen tärkeä. Valtiovallan kiinnostus kansallisen historian aineellisia dokumentteja kohtaan tuli esiin 1660-luvun antikviteettiharrastuksessa. Vuonna 1666 annettiin kuninkaallinen plakaatti antikviteettien ja monumenttien kartoituksesta valtakunnassa.¹⁵ Elias Brennerin (1647–1717) kirkkoinventoinneissa painopiste oli aatelivaakunoiden dokumentoinnissa. Keskiajan tai oman aikansa kuvataidetta Brenner tallensi piirroksiinsa vain vähän.¹⁶

Aineistot kuvastavat asenteita ja arvostuksia. 1600-luvun kokoelmat osoittavat aikanaan tärkeinä historiallisina monumentteina ja dokumentteina pidetyt esineryhmät. Kirkollista perinnettä koskevia asenteita voi tutkia 1700-luvulla julkaistuista liturgianhistoriallisista lähdeaineistoista. Näistä varhaisin, Petter Dijkmanin vuonna 1703 ilmestynyt katsaus kirkollisiin käytäntöihin Ruotsissa valottaa ortodoksian ajan teologian suhtautumista kirkollisen käytännön kysymyksiin. Myöhemmät 1700-luvun pastoraaliteologiset teokset ovat osoittautuneet

oivalliseksi niin liturgisten käytänteiden kuin kirkollisen esineistön asemaa ja arvostusta heijastelevaksi aineistoksi.¹⁷

Lounais-Suomen keskiaikaiset kivikirkot ovat olleet kansallisen antikviteettitutkimuksen intresseissä aina muinaismuistoinventoinnin alkuajoista saakka. 1600-luvun ja 1700-luvun dokumenteista saa tietoa myös myöhemmin hävinneestä esineistöstä. Von Stiernmanin kokoamat papiston kirjoittamat kirkonkuvaukset 1700-luvun puolivälissä ilmaisevat arvokkaiksi koetun irtaimiston painopisteet.¹⁸ Aatelisvaakunat ja hautamonumentit samoin kuin lahjoitetut saarnatuolit ja alttaritaulut on luetteloitu, mutta keskiajan esineistöä koskevat maininnat ovat sen sijaan niukkoja.

Kirkkointeriöön aiempi tutkimus

Taidehistorialliset kirkollisen esineistön tutkimukset ovat olleet systemaattisia eri esineryhmien tyypologisen kehityksen ja tyylihistorian esityksiä. Perinteisesti keskeinen intressi on ollut taiteilijanimien, tai mikäli se on ollut mahdotonta, anonyymien mestarien kädenjäljen attribuointi taideteosaineistosta. Saarnatuolit edustavat erästä tällaisen tutkimuksen esineryhmää. Cleven tutkimuksessa (1932) Suomen saarnatuoleista vuoteen 1700 saakka korostuu tiettyjen saarnatuolien merkitys myöhempien saarnatuolien malleina ja esikuvina. Käsi-työläispuuseppien ja koristeveistäjien käytössä olleiden ulkomaisten mallikirjojen tuntemuksen lisääntyessä käsitystä kotimaisten saarnatuolien keskinäisistä esikuvasuhteista olisi mielestäni syytä tarkistaa.

Ingrid Telhammerin norlantilaisten 1600–1700-luvun veistäjäimestareiden saarnatuoleja käsittelevä tutkimus (1978) on taidehistoriallinen tyylitutkimus. Telhammer problematisoi mielenkiintoisesti tyylin kansanomaistumisen ja tyylikauden pitkän säilymisen Norlannin kirkollisessa esineistössä. Ilmiö on erikoislaatuinen verrattuna Etelä- ja Keski-Ruotsiin, missä tyylin muuntumisprosessi tulee esiin erityisesti profaanissa esineistössä. Telhammer tulkitsee tutkimansa paikallista kirkkotaidelmiötä sosiaalishistoriallisesti: Norlannissa ei ollut korkeakulttuurisista muotityyleistä perillä olevaa säätyläisluokkaa, joten seudulla vaikuttaneiden veistäjäimestarien kansanomaisen barokkityylin muunnos vastasi täysin yhteisön makunormeja ja säilyi norlantilaisen kirkkotaitteen tyylinä yleisestä tyylikehityksestä huolimatta.

Telhammer on julkaissut myös laajan tutkimuksen reformaation jälkeisestä kirkkointeriöön kehityksestä Jämtlandissa (1992). Teos on vuosien 1520–1720 välille ajoittuvan periodin tarkasteluna oivallinen vertailuaineisto tutkimalleni suomalaiselle aineistolle.

Pohjoismaisten kirkkojen interiöritutkimuksessa Tanskalla on vahvat perinteet. Saarnatuolitutkimukseen on tuonut mielenkiintoisen lisän Marie-Louise Jørgen-



1. Pyhä Kristorofos Porvoon kirkosta. Elias Brennerin akvarelli 1671–1672 myöhemmin tuhoutuneesta maalauksesta.

senin tutkimus kuorilehterin saarnatuolista typologisena välimuotona (1983). Lehterisaarnatuolityyppi osoittaa keskiaikaisesta kirkon irtaimistosta siirtyneen rakenteellisia ratkaisuja reformaation jälkeisellä ajalla kehittyneisiin irtaimistouutuuksiin.

Myös teologian alalla on julkaistu esineryhmätutkimuksia. Peter Poscharskyn väitöskirja *Die Kanzel* (1963) on monipuolinen tyyppiluokitus ja morfologisen kontinuiteetin tasojen historiallinen kronologia, johon on yhdistetty saarnatuolien kuvaohjelman teologinen analyysi.

Anna Nilsén on tutkinut keskiajan ja reformaation jälkeisen ajan kirkkotaidetta. Nilsén julkaisi vuonna 1991 uraauurtavan taidehistoriallisen tutkimuksen kirkon kuorin jäsentymisestä keskiajan ja reformaation jälkeisen kauden kirkkointeriöörissä.¹⁹

Tutkimuksessani varsinaiseksi löydöksi osoittautuivat Englannin keskiaikaisten kirkkojen kuoriaitoja ja -lehtereitä käsittelevät teokset. Francis Bondin *Screens and Galleries in English Churches* on ilmestynyt jo vuonna 1908. Seuraavana vuonna kahtena osana ilmestynyt arkkitehti Frederic Blich Bondin ja liturgianhistorioitsija Dom Bede Cammin *Roodscreens and Roodlofts* on kattava systemaattinen kartoitus Englannin ja Walesin kuoriaidoista ja -lehtereistä.

Tutkimustyöni edetessä olen joutunut hämmästellen toteamaan keskiaikaista kirkkointeriöörä koskevan tutkimuksen vähäisyyden. Tutkimukseni painopiste on uuden ajan aineistossa, mutta kontinuiteettitasojen hahmottamiseksi olen tarvinnut keskiajan kirkkorakennusta käsitteleviä teoksia. Alan vanhat klassikot Joseph Braunin

Der christliche Altar (1924) ja *Das christliche Altargerät in seinem Sinn und in seiner Entwicklung* (1932) sekä Josef Andreas Jungmannin *Missarum sollemnia* (1962) ovat edelleen keskiajan liturgian ja kirkkotilan tutkimuksen perusteoksia. Ruotsalaisten keskiajan liturgianhistoriantutkijoiden toteuttama projekti *Mässa i medeltida socken* (1993), jossa tehtiin rekonstruktio pitäjänkirkon keskiaikaisesta jumalanpalveluselämästä, on yksi harvoista pyrkimyksistä hahmottaa pohjoismaisen pitäjänkirkon tilan jaottelua tai vuotuista liturgista käytäntöä keskiajalla. Bengt Stoltin artikkeli käsittelee pitäjänkirkon sisätilaa ja sen varustusta keskiajalla.²⁰ Tutkimusjulkaisu *Kyrka och socken i medeltidens Sverige* (1991) käsittelee eri artikkeleissaan keskiajan ruotsalaista pitäjäyhteisöä. Sven Helanderin artikkeli tarkastelee pitäjänkirkon pääsiäisajan liturgista käytäntöä.

Juhani Rinteen ja Iikka Kronqvistin debatti Hollolan keskiaikaisen kirkon kaivauksista 1930-luvulla toi suomalaisen keskusteluun monia keskeisiä kirkkointeriöön historiallisia vaiheita koskevia kysymyksiä. Juhani Rinne julkaisi artikkelin myös reformaatioajan kirkkorakennuksesta. Artikkelin ilmestyi vuonna 1921 Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran julkaisemassa uskonpuhdistuksen juhla kirjassa.

Suomen keskiaikaisten kivikirkkojen vaiheissa kuvastuvat monet historialliset prosessit. Ennen reformaatiota valmistuneet kirkkorakennukset muodostavat arvokkaan historiallisen lähteen. Ne tarjoavat korvaamattoman aineiston sekä taidehistorialliselle esineistön tutkimukselle että yleensäkin kulttuurihistoriallisten ilmiöiden paikallistutkimukselle. Kansallisen antikvaariharrastuksen alkuajoista saakka kirkot ovat olleet tutkimuksen kohteena. Kirkollisen esineistön inventointiin on luotu perinteitä 1800-luvun loppupuolelta alkaen. Systemaattisen kartoituksen uranuurtajia olivat Suomen Muinaismuistoyhdistyksen taidehistorialliset retkikunnat. Yhdistyksen organisoimista dokumentaatiomatkoi- kolmas, vuonna 1885 järjestetty retki, suuntautui mm. Halikkoon, Perniöön ja Perteliin. Uutta aikakautta kansallisessa kirkollisen esineistön dokumentoinnissa edustavat *Suomen kirkot – Finlands kyrkor* -sarjassa julkaistut kirkkoinventoinnit. Sarjassa ovat ilmestyneet niin Perniön rovastikunnan kirkkojen tutkimusraportit kuin ilmiöiden laajemman hahmottamisen kannalta oleelliset Lounais-Suomen keskiaikaisten kivikirkkojen inventoinnit.

Suomalaisen kirkkotaiteen tutkimuksessa Tove Riskan panos on erittäin merkittävä. Hänen julkaisuissaan yhdistyy kirkollisen esineistön inventointityön kautta muodostunut perusteellinen esineellisen aineiston tuntemus ja syvälinen perehtyneisyys sekä teologianhistoriaan että keskiajan ja uuden ajan kulttuurihistoriaan. Tove Riska on kantanut vastuun Museoviraston *Suomen kirkot – Finlands kyrkor* -sarjan monien osien sekä tutkimustyöstä että toimituksesta. Tämä huolellisesti tehty peruskartoitus on ollut ensisijainen polunaukaisu omalle tutkimukselleni.

Suomen keskiaikaisista kirkkorakennuksista on viime vuosina julkaistu laadukkaita paikallistutkimuksia, jotka

välittävät tapauskohtaista tietoa kirkkojen sisustuksen muutosprosesseista. Tove Riska on tutkinut Hollolan ja Lohjan kirkkojen vaiheita reformaation jälkeisellä ajalla.²¹ Markus Hiekkasen tutkimus Espoon kirkon historiasta (1988) tuo esiin kehityskulkuja, jotka ovat koskettaneet monia keskiaikaisia kirkkoja myöhempiä vuosisatoina. Marja Terttu Knapas on julkaissut artikkelin Vantaan kirkon vaiheista uudella ajalla (1994).

Pitäjänskirkon tutkimuksissa paikalliset olosuhteet rinnastuvat makrotasoiin vaikutteisiin. Muutosprosesseissa hallinto-organisaatioiden rooli on muodostunut keskeiseksi. Ruotsalaisessa ja suomalaisessa kirkkohistoriankirjoituksessa hiippakuntatason ja piispojen henkilökohtaisen vaikutuksen tutkimuksella on vankat perinteet. Tutkimukseni reformaatioajan kirkollista käytäntöä koskeva osuus rakentuu paljolti Kauko Pirisen Turun hiippakunnan reformaatiohistorian esitykseen (1962) sekä hänen julkaisemiinsa lukuisiin muihin 1500-luvun kirkkohistoriaa käsitteleviin tutkimuksiin.

Vuonna 1991 ilmestyneessä Suomen kirkon historia-teossarjassa raja reformaatiokauden ja luterilaisen ortodoksian ajan välille on asetettu Upsalan kokoukseen vuonna 1593. Reformaatiota käsittelevän osan on kirjoittanut Kauko Pirinen. Pentti Laasonen kirjoittamassa toisessa osassa puhtasoppisuuden kausi on jaksotettu kolmeen vaiheeseen: varhaisortodoksian kausi ulottuu Upsalan kokouksesta 1640-luvulle, täysortodoksia ajoittuu 1640-luvulta 1680-luvulle ja myöhäisortodoksia kattaa ajan 1680-luvulta isoonvihaan.

Mikko Juvan vuonna 1955 ilmestynyt kirkkohistorian väitöskirja Varsinais-Suomen kirkollisesta kulttuurista ortodoksian ajalla on esimerkki alueellisesti rajatusta integraatioprosessin tutkimuksesta. Juva käsittelee tutkimuksessaan mm. seurakuntaorganisaation kehitystä ja kirkkojen rakennustoimintaa.

Kirkkohistorian alalla on julkaistu monografiatutkimuksia luterilaisen ortodoksian ajan henkilövaikuttajista. Simo Heininen on tutkinut Turun koulumestari Marcus Henrici Helsingistä (1974) reformaatioajan loppuun ja varhaisortodoksian murrokseen ajoittuvan ns. toisen reformaation teologisessa kentässä. Martti Parvion Isaacus Rothovius -monografia ilmestyi vuonna 1959. Pentti Laasonen on julkaissut tutkimuksen Johannes Gezelius vanhemmasta (1977).

Ruotsalaisessa tutkimuksessa reformaatio- ja ortodoksian ajan kirkko-oikeudelliset ja liturgianhistorialliset kysymykset olivat vireän tutkimuksen kohteena 1930-luvulta aina 1950-luvulle. Sven Kjällerströmin, Åke Andréinin ja Sven Göranssonin tutkimukset luovat pohjan ruotsalaista kirkkopoliittikkaa ja liturgianhistoriallista kehitystä käsittelevälle tutkimuksen osalle.

Liturgianhistorialliset tutkimukset ovat avanneet 1500–1600-lukujen kirkkotaiteen kontekstien tutkimukseen laajan materiaalin. Jyrki Knuutila on kartoittanut vuonna 1987 ilmestyneessä artikkelissaan jumalanpalvelusliturgian uudistuksen toteutumista seurakunnissa reformaatioajalla. Knuutila on tutkinut myös käsikirjojen kuvitusta liturgian ja kirkkotilan kokeman muutoksen il-

mentäjänä (1991). Tutkimukselleni ovat niin ikään olleet tärkeitä Pentti Lempiäisen laajoihin arkistoaineistoihin ankkuroituvat tutkimukset eri kasuaalioista ja niihin liittyneestä esineistöstä.²²

Luterilaisen kirkkotilan teologisten tulkintojen historiasta on ilmestynyt kaksi hyvin mielenkiintoista artikkelia. Jan Arvid Hellström on tarkastellut vuonna 1987 julkaistussa artikkelissaan kirkkorakennuksen käyttö- ja pyhyysarvojen määritelmiä ruotsalaisissa teksteissä reformaation jälkeisellä ajalla. Hellströmin artikkelin otsikko *Heligt rum och allmänligt hus* kärjistää kaksi tulkintaa: otsikko rinnastaa sekä käsityksen kirkosta sakraalina tilana että profaanina julkisena kokoontumistilana. Hellström esittää tekstissään käsityksen, että ruotsalainen reformaatioajan teologia kiisti kirkkorakennuksen pyhyysarvot.²³

Anders Jarlert on kritisoinut Hellströmin esittämiä tulkintoja. Vuonna 1995 ilmestyneessä artikkelissaan *Genom heligt bruk avskilt till allmänlighet* Anders Jarlert osoittaa yksilöidysti Hellströmin käsiteanalyysin ongelmat. Jarlertin mielestä Hellström päätyy virheelliseen tulokseen käyttäessään reformaatioajan kirkkorakennuksen pyhyysarvojen teologisessa analyysissä käsitteitä yleinen ja yhteinen pyhä-käsitteen vastakohtana.²⁴ Jarlert pitääkin Hellströmin päätelmiä reformaation jälkeisen kirkkotilan puhtaasti julkisesta ja profaanista luonteesta ylitulkintana. Hänen näkemyksensä mukaan käytettävissä olevat lähteet eivät anna riittävästi todistus pohjaa Hellströmin väitteelle. Niin ikään Jarlertin ja Hellströmin näkemykset varhaisortodoksian kirkkotilakeskustelun malleista rakentuvat vahvasti eri perusteille. Hellström etsii tutkimuksessaan malleja reformoidusta teologiasta – Jarlert sen sijaan osoittaa tutkimuksessaan vahvat jatkumot keskiajan lakiteksteissä määriteltyjen kirkkorakennuksen pyhyysmerkitysten ja reformaation jälkeen syntyneiden kirkko-oikeudellisten tekstien pyhäkäsitteiden määrittelylle.²⁵

Luterilaista kirkkointeriööriä käsitellyt taidehistoriallinen tutkimus on keskittynyt ennen kaikkea kuvataidekysymyksiin. Pohjoismaainen luterilaisen kirkkotaitteen tutkimus pohjautuu laajojen teosaineistojen inventointiin ja esikuvatutkimukseen. Sigrid Christien tutkimus norjalaisista kirkkomaalauksista reformaation jälkeisellä ajalla 1700-luvun loppuun on kuva-aineistolähteenä graafisen esikuvatutkimuksen pohjoismaainen klassikko.²⁶ Christie esittelee teoksessaan keskeisimmät eurooppalaiset graafiset reproduktiot, joilla oli vankkumaton asema kirkkomaalauksen esikuvina vielä vuosisatoja alkuperäisteosten syntyäikojen jälkeen. Mereth Lindgrenin tutkimus (1983) reformaation jälkeisistä seinämaalauksista ajanjaksolla 1530–1630 on ajan teologian ja valtadiskurssin rakenteet huomioonottava perusteos. Inga Lena Ångströmin väitöskirja (1992) ruotsalaisista renessanssi- ja barokkikauden alttaritauluista 1527–1686 on valtaisan taideteosaineiston inventointitutkimus. Jan Anrep-Bjurlingin tutkimus (1993) keskittyy Tukholman Pyhän Gertrudin kirkon lehterinkaidemaalauksiin ja niiden graafisiin esikuviiin. Peter Gillgrenin väitöskirja

Gåva och själ. Epitafiemåleriet under stormaktstiden (1995) käsittelee epitafitaidetta sekä taidehistoriallisen tutkimuksen metodein että uskontoantropologisena analyysinä.

Laajimmin Suomen 1600-luvun kirkkotaiteen ilmiöitä on käsitellyt Lars Pettersson.²⁷ Hän tarkasteli Pohjanmaan monumentaalimaalauksin koristettuja kirkkoja taloussuhdanteiden ja suurvaltopolitiikan ilmiönä. Pettersson liittyy tutkimusnäkökulmansa kautta ruotsalaisen Per Gustaf Hambergin talous- ja sosiaalhistorialliseen kulttuuri-ilmiöiden selitysmalliin.²⁸ Oleellista Petterssonin ja Hambergin näkökulmassa on tilaajan mahtipoliittisen intention analyysi. Heidän julkaisuissaan rinnastetaan pohjalainen ja norlantilainen 1600-luvun talouskehitys ajan teologiseen ja kulttuurikehitykseen. Samantyyppiseen tilaikonografiseen kysymyksenasetteluun liittyvät ruotsalaisen Sven Axel Hallbäckin tutkimukset.²⁹ Hallbäck on vertaillut Vaasa-ajan linnojen dekoratiivisen kuvataiteen vaikutusta kirkkotaiteeseen. Hänen tutkimuksissaan korostuu taidetuotannon keskusten merkitys vaikutteiden antajana lähialueille ja periferiaankin.

Keskeinen osa-alue luterilaisen kirkkotaiteen tutkimuksessa on ollut reformaattoreiden kuvanäkemyksen tarkastelu. Luterilaisen kirkkotaiteen historiallisten taustojen tutkimus on perinteikästä erityisesti saksalaisella kielialueella. Protestanttisen kuvataiteen tutkimuksen pioneirit, esimerkiksi Hans Preuss (1926) ja Friedrich Buchholz (1928) käsitelivät aihetta reformaation jälkeisen sosio-historiallisen tilanteen rajaamista lähtökohdista. Preussin tutkimusotteessa on piirteitä, jotka liittyvät selkeästi 1920-luvun kulttuuritutkimuksen käsitteisiin kulttuurialueiden yhteiskunnallisen, poliittisen, ideologisen ja mentaliteettihistorian yhteydestä taide-epookkeihin ja -tyyleihin. Tälle kulttuuritulkinnalle oli ominaista joidenkin yksilöiden nostaminen koko epookin aatteiden henkilöitymäksi.

Vuonna 1931 ilmestyneessä teoksessaan *Martin Luther – Der Künstler* Preuss nostaa varsin tendensiivisesti Lutherin taiteen ja taiteilijoiden ystäväksi. Myöhemmän tutkimuksen painottuminen erityisesti Lutherin ja Lucas Cranachin perheen ystävyysuhteiden ja kuvan ja teologian yhteyksiin juontuu osin juuri Preussin teoksen reseptiosta.

Margarete Stirmin systemaattisen teologian alaan kuuluva tutkimus (1977) mannermaisten reformaattoreiden Lutherin, Calvinin ja Zwinglin kuvatulkinnan muutoksesta on viime vuosina yksi eniten kommentoiduista reformaatioajan kuvateologian tutkimuksista. Viime vuosina Lutherin kuvakäsityksen tutkimuksessa systemaattiset kysymyksenasettelut ovat voittaneet yhä enemmän alaa. Tutkimus on valottanut Lutherin kuvakäsitykseen sisältyviä symbolisia, sisäisiä merkityksiä. Theodor Jørgensen ja Jouko Martikainen ovat käyneet keskustelua Lutherin kuvanäkemyksen ontologisista perusteista.³⁰ Lutherin laaja tuotanto jaotetaan systemaattisessa tutkimuksessa eri vaiheisiin, jolloin paljastuvat muutokset Lutherin kuva-argumentaation painotuksissa.

Erityinen reformaation kuvataidevaikutuksia käsitte-

levien julkaisunimikkeiden vyöry ajoittuu Luther-juhla- vuoteen 1983. *Luther und die Folgen für die Kunst* -nimisen Hamburger Kunsthallen näyttelyjulkaisun voi nostaa esiin esimerkiksi tuon vuoden aikana ilmestyneistä kirjoista. Teoksen artikkeleissa käsitellään monipuolisesti reformaation ilmiötä erityisesti pohjoissaksalaisella alueella.

Alueellisesti rajautuneet tutkimusongelmat muodostavat erään reformaation kirkkotaidevaikutuksia hahmot-tavan tutkimussuuntauksen. Mannermainen reformaation ja kuvakysymyksen tutkimus on paljolti keskittynyt ikonoklasmin ja kirkkoinstituution murrokseen. Uskon-nollisten kriisivaiheiden ja kuvaintuhojen yhteyksiä kä-sittelevissä tutkimuksissa korostetaan teologisten, poliit-tisten ja sosiaalisten dimensioiden muodostaman motii-vikokonaisuuden analysoinnin tärkeyttä.³¹ Tätä proble-

matiikkaa tutkimuksessaan tarkastellut John Phillips on painottanut kuvainvastaisten tapahtumien taustojen ja seurannaisvaikutusten eroja eri aluilla. Ikonoklastisten tapahtumien kasvualustan tutkiminen vaatii yhteiskun-nallisten tasojen analyysia. Tämän tutkimussuuntauksen kysymyksenasettelua noudattaa esimerkiksi Sergiusz Michalski analysoidessaan tutkimuksessaan kuvaprak-siksen syvatasoja. Michalski edellyttää tutkimukselta us-kontohistoriallisten ja hartauskäytännön dimensioiden tutkimuksen ohella sosiaalisen ja poliittisen kentän syn-teesiä.³² Sergiusz Michalskin pohjoiseurooppalaisista ku-vaintuhoista julkaisemaan tutkimukseen (1993) liittyy laajahko kommentoitu kirjallisuusluettelo. Kirja on en-simmäinen aihepiirin englanninkielinen esitys, jossa myös Baltian reformaatiohistoriaa käsitellään perusteel-lisesti.

KIRKKOINTERIÖÖRI REFORMAATIOAJALLA

Kuvakysymys Wittenbergin reformaatioissa

Luterilaisen kirkkotaiteen suuntaa määräsi Wittenbergissä vuonna 1522 tapahtunut kuvaintuho, josta seurasi eri tulkintojen kuva- ja seremonianäkemyksen linjamäärittely. Tapahtumat pakottivat Martti Lutherin tuomaan julki kantansa kuvan asemasta ja merkityksestä kirkossa. Kuvaintuho oli tapahtunut Lutherin oleskellessa Wartburgissa.¹ Tapahtumien keskipisteessä Wittenbergissä oli radikaalia, ikonoklastista linjaa edustanut Andreas Bodenstein, jota hänen kotikaupunkinsa mukaisesti kutsuttiin Karlstadtiksi (1480–1541).

Lutherin ja Karlstadtin näkemysero kuvakysymyksessä koski kuvan ontologisia perusteita kirkossa. Karlstadt eväsi kovalta kaiken oikeutuksen biblistisen kirkko-oikeudellisen tulkintansa perusteella, kun taas Lutherin näkemys perustui kristillisen vapauden ja adiaforan periaatteisiin.² Lutherin dogmaattiset perusteet kuvakieltokysymyksissä osoittavat hänen näkemyksensä muiden mannermaisten reformaattoreiden kuvatulkintaa suvaitsevammaksi. Luther katsoi Tuomas Akvinolaisen tapaan Vanhan testamentin kuvakieltojen³ koskevan kuvien palvontaa ja rukoilemista. Lutherillekaan kiellot eivät merkinneet yleistä, kristittyjä velvoittavaa kuvakieltoa. Hänen tulkintansa mukaan Vanhan testamentin kiellot eivät kieltäneet kuvien valmistamista.

Reformaatioajan kuvakeskusteluissa käytetyt perustelut rakentuivat erityisesti Vanhan testamentin tulkinnolle. Raamatun kohdat, joihin keskustelu erityisesti peilautui, olivat dekalogi ja Exoduksen kuvakielto.⁴

Lutherin, Calvinin ja Zwinglin kuvaoppikäsitukset rakentuvat teologiselta perustaltaan eri lähtökohdille. Valettujen jumalankuvien tekemisen estävä kielto⁵, johon Zwingli ja Calvin samoin kuin Karlstadt vetosivat tuomitessaan uskonnollisen veistotaiteen, liittyi Lutherin mielestä vain Vanhan testamentin seremoniallisiin ja tuomiovallan käyttöä koskeviin sääntöihin.

Palattuaan Wittenbergiin Luther piti maaliskuussa 1522 sarjan saarnoja, joissa käsiteltiin muun muassa ajankohtaiseksi noussutta kysymystä kirkollisesta taiteesta. Näissä niin sanotuissa *Invocavit*-saarnoissa hän muotoili kantansa kiistakysymyksestä maltillisesti. Wittenbergin kuvaintuhoon Luther otti kantaa toivomalla, että ne teokset, joita väkijoukko ei ollut hävittänyt, palautettaisiin kirkkoihin.

Keskeistä Lutherin ajattelussa oli, että hän sisällytti kuvataiteen adiafora- eli ehdonvallan kysymyksiin. Hänen mielestään kuvat eivät olleet tarpeellisia uskonelämälle, mutta hän ei kieltänyt niiden olemassaoloa. Luther painotti kuvan ja sen kontekstin suhdetta, sillä hänen

näkemyksensä mukaan kuvat eivät itsessään olleet hyviä eivätkä pahoja, vaan taikauskoiset kuvainpalvojat tekivät niistä epäjumalankuvia liittämällä niihin oman sisäisen merkityksensä, joka oli kietoutunut taikauskoisiin käsityksiin.⁶

Lutherin jouluna 1522 pitämä saarna käsittelee evankelisen kuva- ja kulttikäytännön perusteita. Luther määrittelee siinä visuaalisen ja sakramentaalisen materiaaliset ilmiöt katolisessa kirkollisessa järjestelmässä. Katolista käytäntöä arvostellen hän luo sisäisen, sydämen jumalanpalveluksen ihanteen. Sydämen jumalanpalvelus ei tarvitse esineellisiä välineitä tai materiaalisia uhrauksia. Hän tuomitsee yksilöiden kaiken kirkolliseen kulttiin kuuluvan varustuksen ja seremonioiden tarvikkeet. Arvostelussaan hän mainitsee maalaukset ja kuvaukset, taulut ja alttarit, kuvat ja kaavut, suitsukkeen ja vihkiveden, juhlaulkueet ja ristisaatot, aneet ja säädöskirjat.⁷

Jumalanpalveluksen ihanne, jonka Luther hahmottaa sulkiessaan sen ulkopuolelle inhimillisin aistein havaittavat ja koettavat kulttitavat, lähestyy kirkkoisä Augustinuksen hartauselämälle asettamia hengellisiä tavoitteita. Augustinuksen jaottelussa aistihavaintoon perustuva näkeminen erotettiin hengellisestä visualisoinnista. Keskiajan mystikot jaottivat hengelliset harjoitukset hierarkisesti kilvoittelijan saavuttaman spirituaalisen asteen mukaan. Korkeimmalle pyhityselämän tasolle yltäneet uskovat olivat saavuttaneet abstraktiksi kiteytyneen meditaation, joka ei enää tarvinnut mielikuvia tuekseen. Korkein tavoite oli täysin kuvaton hartaus. Hartaudenharjoitus, joka tarvitsi vielä kuvaa meditaation apuvälineenä hengellisissä harjoituksissa, kuvasti harjoittajansa kehittymätöntä spritualiteettia.

Kirkkoisä Augustinuksen määritelmät tavallisesta ja ylliluonnollisesta näkemisestä loivat perustan kolmijakoiselle näkyjen kategorisoinnille. Fysiologinen näkeminen oli Augustinuksen luokituksessa näkemisen alin taso. Hengellinen näkeminen koostui sydämeen kätketyistä aiemmista muistoista ja kuvitelmistä. Korkein spirituaaliteetin taso oli yliaistilliseen liittyvä älyllinen näkeminen. Augustinus siis jaotti näkemisen aistihavaintoon, käsitykseen ja ajatuksiin.⁸

Andreas Karlstadt hyökkäsi julkaisemassaan polemisessa kirjoituksessa *Von abtuhung der Bylder und das keyn Bedtler vnther den Christen seyn sollen*⁹ kiiwaasti kirkollista kuvataidetta vastaan. Erityisesti hänen hyökkäyksensä kohteeksi joutuivat veistokset. Julistuksessaan hän rinnasti kolmiulotteisen esityksen Vanhassa testamentissa kiellettyihin epäjumalanpatsaisiin. Karlstadtin mielestä kaikki kirkkojen alttareille sijoitetut krusifiksit ja muut veistokset olisi pitänyt tuhota. Hän korosti jumalallisen ilmoituksen sitoutuneen ainoastaan sanaan, ja tähän perusteluun vedoten Vanhan testamentin kuvakielto oli hänen näkemyksensä mukaan edelleenkin kirkkoa velvoittava. Ehdottomassa jyrkkyydessään Karlstadt eväsi uskonnolliselta kovalta myös sen pedagogisen arvon.¹⁰

Lutherin ja Karlstadtin näkemykset eroavat esimer-



2. Värmdön alttarikaappi 1400-luvulta.

kiksi heidän tulkinnassaan niin sanotuista uskossaan heikkoista ja kuvasta pahenuksena. Heikkojen suojaaminen oli tullut kuvakeskustelun teemaksi jo vuonna 1521. Kysymys nousi yhdeksi olennaisimmista oikeusteologisista kysymyksistä Wittenbergin reformaatioissa. Karlstadtin tulkinnan mukaan kuvat tuli poistaa sen vuoksi, että ne herättivät pahennusta¹¹, kun taas Luther päinvastoin katsoi kuvien poiston pikemmin aiheuttavan haitallista hämmennystä uskossaan heikoille. Hän katsoi maltillisuudella ja kuvien säilyttämisellä suojaavansa heikkojen uskoa.¹²

Karlstadt vetosi jumalallisen lain ylivertauuteen kaikissa jumalanpalveluksen tasoissa ja käytänteissä.¹³ Lutherin ja Karlstadtin kolmas ratkaiseva näkemysero koskikin juuri Mooseksen lain asemaa; Karlstadt katsoi sen veloitteiden pätevän edelleen, kun taas Luther vetosi kristityn vapauteen Vanhan testamentin laki- ja tuomiovaltaan kuuluneissa kysymyksissä.

Lutherin evankelinen tulkinta dekalogista täsmentyi vuonna 1525 julkaistussa kirjoituksessa *Wider die himmlischen Propheten, von den Bildern und Sacrament*. Tekstissä esitetyt näkemykset täsmentävät Lutherin kantaa Karlstadtin kanssa käydyissä kiistoissa. Keskeistä

Lutherin painotuksissa on kristityn vapauden korostaminen muutokysymyksissä. Hänen näkemyksensä mukaan Vanhan testamentin kuva- ja sapattimääräykset eivät enää sellaisinaan velvoittaneet kristittyjä.¹⁴ Samaiseen tekstiin sisältyy luterilaisen kuvataiteen tutkimuksessa useimmin siteerattu Martti Lutherin määritelmä kuvan tehtävistä kirkossa. Kuvan hyödylliset funktiot kirkossa Luther jakoi Tuomas Akvinolaisen näkemystä myötäillen didaktisesti katsottavaksi, todisteeksi, muistutukseksi ja merkiksi.¹⁵

Lutherin kuvanäkemyksen lähtökohtana on lännen kirkon kuvaoppi, jolla on vahva didaktinen perusta.¹⁶ Läntinen opetuksellisuuden korostuminen kuvastuu vahvasti Tuomas Akvinolaisen kuvaopissa. Hän asetti kuvan tehtäväksi ensinnäkin lukutaidottomien opettamisen; toiseksi kuva tuo silmien eteen konkreettisesti opetuksen keskeiset kohdat ja muistuttaa mieliin pelastushistorian kertomukset ja pyhien esimerkin; kolmanneksi kuva näköhavaintoon perustuvana herättää enemmän hartautta kuin pelkkä korvin kuultu julistus.¹⁷

Tuomas Akvinolaisen kuvateologia perustui kuvan kaksijakoiseen olemukseen: ensinnäkin kuva merkitsi Tuomas Akvinolaiselle esinettä (*res quaedam*) ja toiseksi

kuva oli kuvausta (*imago*). Tuomas korosti kuvien reaalista, materiaalista ja ihmistyön luonnetta. Kuvan reseptiossa hän katsoi tärkeäksi kuvan ja sen esittämän henkilön suhteen: kunnioitus suuntautui kuvatulle henkilölle, ei hänen kuvalleen.¹⁸

Tuomaalta on peräisin myös Lutherin näkemyksessä painokkaasti esiin tullut kuvan palvontakäytön tuomio. Tuomas Akvinolainen tulkitsi Vanhan testamentin kuvakiellon koskevan vain kuvien palvontaa. Hänen ajattelussaan Vanhan testamentin kielto ei ollut yleinen kuvakielto, vaan epäjumalanpalvelusta vastaan suuntautunut erityismääräys.¹⁹

Kuva- ja kulttikysymys protestanttisessa teologiassa reformaatioajalla

Reformatorinen hartauskäytännön kritiikki suuntautui laajasti keskiaikaista kulttijärjestystä ja siihen liittyneitä ilmiöitä vastaan. Kritiikissä doktriiniaines peilautui välillisesti kirkon kuva- ja kulttipraksikseen. Erään mahdollisuuden ilmiön ja sen teologisten taustojen tulkitaan tarjoaa instituutio- ja produktioteoreettinen viitekehys.

Kirkollisen taidetuotannon ehtoja määrittivät myöhäiskeskiajalla suurelta osin katolinen kulttipraxis ja kirkon doktriinit. Keskiajan taidetuotantoon vaikuttaneista oppijärjestelmistä huomattavin oli kiirastulioppi.²⁰ Keskiaikainen sielumessujärjestelmä perustui yksilön tarpeeseen auttaa sielua kiirastulessa ja turvata sielun autuus.

Sielumessujärjestelmän ydin oli messu-uhri. Käytännön pelastusopillinen merkitys perustui ajatukseen, että etenkin sielun puolesta toimitettu ehtoollisakramentti, messu-uhri, helpotti sielun tilaa kiirastulessa. Sielut ikään kuin riensivät alttarin ääreen elevaation (ehtoollisvälineiden noston) symboloiman transsubstantiaation hetkellä. Kiirastulessa kärsivää sielua auttoivat katolisen teologian mukaan myös seurakunnan esirukoukset. Näin esimerkiksi alttarikaappilahjoituksen vaatima taloudellinen uhraus välillisesti edesauttoi sielua siten, että alttarikaappi konkreettisenä esineenä muistutti seurakuntalaisia lahjoittajastaan ja soi siten kiirastulen tuskissa kärsivälle sieluparalle – esirukousten tai alttarin ääressä suoritettujen sielumessujen muodossa – helpotusta tuskiin.²¹

Produktioteoreettisesta näkökulmasta reformaation seurannaisvaikutuksia ovat tarkastelleet sveitsiläiset tutkijat Peter ja Elke Jezler sekä Christine Göttler, joiden tutkimuksessa taideproduktio ehdot ja taideteosten funktiot on asetettu doktriininhistorialliseen viitekehykseen. Keskeisen sijan tässä selitysmallissa on saanut kiirastuliopin ja sielumessujärjestelmän merkitys taidetuotannon ehtoja määrittävänä tekijänä.

Reformoidun kirkon kuvainvastaisuutta on selitetty historiallisen kokonaistilanteen kärjistymänä, johon olivat vaikuttaneet sekä aatehistoriallinen kehitys että so-

siaaliset ja instituutionhistorialliset taustat. Sveitsiläisen tutkijaryhmän analyysi nostaa tästä motiivikokonaisuudesta esiin ensinnäkin antiskolastisen reformismin. Erityisesti Erasmus Rotterdamilaisen *Tyhmyyden ylistys*-teoksella oli merkitystä muun muassa taideproduktiota koskettaneelle historialliselle kehitykselle.

Toisena Peter Jezlerin johtaman ryhmän selitysmallissa on sosiaalinen dimensio: tulonjaon vääristymä oli johtanut köyhyyden yhä paheneviin seurannaisvaikutuksiin sittemmin reformoidun kirkon piiriin kuuluneilla alueilla myöhäiskeskiajan ja uuden ajan taitteessa. Reformaatioteologiassa loistokas kirkollinen kuvainkäyttö nähtiin eri yhteiskuntaryhmien sosiaalisen epätasa-arvon heijastajana kirkossa.

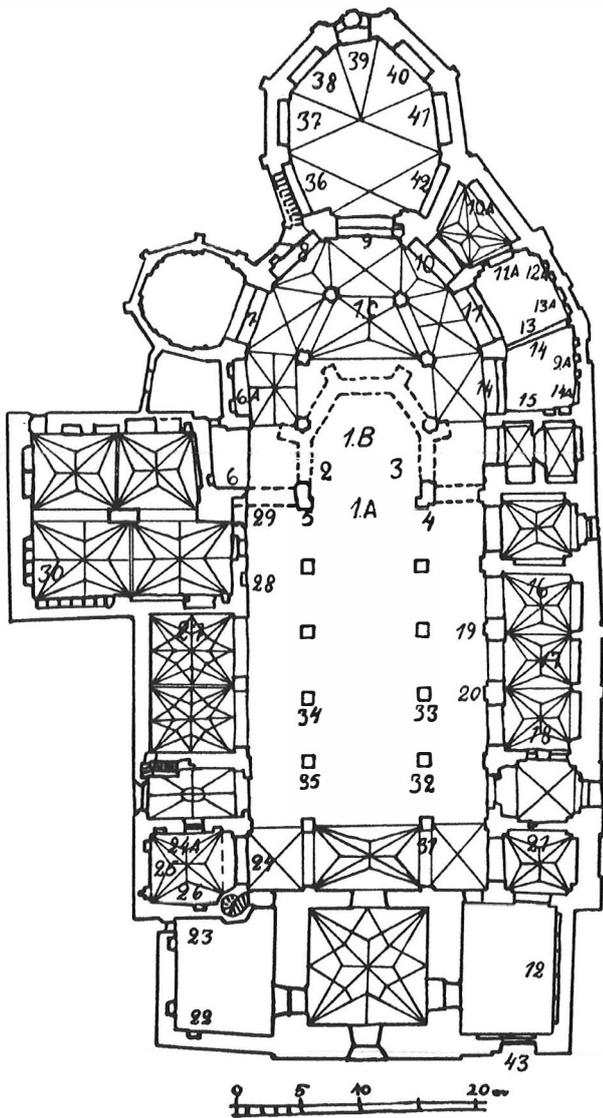
Kolmantena tulkintamallissa on myöhäiskeskiaikaisen juhlakalenterin ja työajan produktioteoreettinen tarkastelu. Myöhäiskeskiajalla kalenterissa oli hyvin runsaasti erilaisia pyhimysjuhlia ja muita kirkollisia juhlapäiviä. Rinnakkaisilmiönä reformaatioaatteiden kehitykselle nousi esiin uusi varhaiskapitalistinen tuotanto- ja yhteiskuntaetiikka, joka vaati työajan kasvua voidakseen kohottaa tuotantomääriä. Uusien tuotantotavoitteiden toteutumisen esti myöhäiskeskiaikainen kirkollinen juhlakalenteri, joka pirstoi työajan.²² On katsottu, että reformaatioliike kärjisti kahden perustaltaan vastakkaisen produktio perusedellytyksiä koskevan näkemyksen erot: myöhäiskeskiajan kirkollinen kalendaarijärjestelmä runsaine pyhimysjuhlineen törmäsi yhteiskuntamoraalin tasolla protestanttiseen etiikkaan ja poliittisella tasolla samanaikaisesti nousseisiin varhaiskapitalismin ja puritanismin aatteisiin.²³

Tilanteen lähtökohta reformoidun kirkon syntyseuduilla poikkeaa kehityskuluista, joihin reformaatioaatteiden omaksumisen johti luterilaisuuden piirissä. Kehityskulkujen vertailu paljastaa joitakin yhteneväisiä piirteitä periaatteellisessa suhtautumisessa kuviin ja seremonioihin, vaikka reformaation konkreettiset seuraamukset eroavatkin ratkaisevasti toisistaan reformoidussa ja luterilaisessa kirkossa.

Luterilaiset uskonpuhdistajat ja radikaali antiluterisismi hyökkäsivät monia myöhäiskeskiaikaisia kultti- ja hartausmuotoja vastaan. Katolisen alttarikäytännön kritiikki on Lutherin ja Karlstadtin julkaisuissa messun ja sen rekvisiitan arvostelua. Neitsyt Mariaan keskittynyt hartaus ja yleensäkin pyhimyskultti sekä reliikkikauppa nähtiin niin ikään kulttiongelmana. Reformaattorit vertasivatkin myöhäiskeskiaikaista kuvahartautta antiikin kuvakulttiin.²⁴

Jo 1520-luvun alussa kirjoittamissaan teksteissä Luther käsitteli laajasti aikansa kirkollisia käytänteitä. Hän liittii jumalanpalveluskäytännön määräyksineen ensimmäisen käskyn yhteyteen teoksessaan *Von den guten Werken* (1520). Luther kritisoi erityisesti messukäytäntöä, lahjoitusjärjestelmää, luostarijärjestystä ja pyhiinvaelluksia.

Als nemlich, die werk des ersten gebottis heysset man zu diszer zeit singen, lesen, orgeln, messhalten, metten, vesper und ander getzeiten



3. Turun tuomiokirkon keskiaikaiset alttarit Rinteen mukaan.

*beten, kirchen, altar, Closter stiften und schmucken, glocken, kleinod, kleid, geschmeid, auch schetz samlen, zu Rom, su den heiligen lauffen.*²⁵

Ainaisten sielumessujen toimittaminen jälkisäädöksessä nimetyn alttarin ääressä edellytti huomattavan pääoman sitomista näiden ikuisesti jatkuvien alttaripalvelusten hoitoon. Kun lahjoittajalla oli riittävä pääoma alttarin perustamiseen, voitiin lahjoitussäädöksen osinkotuloilla kustantaa alttaripalvelusta hoitavan papin palkka. Alttarin varustaminen edellytti puolestaan asiaankuuluvien liturgisten välineiden, kuten ehtoollisastioiden, messukirjojen ja muiden liturgian vaatimien tarvikkeiden hankintaa. Alttarille tuli hankkia taideteos, joka sitten asetettiin käyttöönsä alttarin vihkimisen yhteydessä.²⁶

Yksilöidymmin kuvankäyttöä kritisoidessaan Luther mainitsee ruusukohartauden ja kontemplatiivisen rukouksen ristiinnaulitun kuvan ääressä.

Darnach, wen wir, bekleidet, uns bucken, knypogen, roszenkrenz und psalter betten, und das alles

*nit fur einem abgot, szondernn fur dem heilligenn creutz gottis odder seiner heiligen bild thun, das heyssen wir got ehren, anbetten und lauts des ersten gebottis kein andere gottis haben—.*²⁷

Luterilaisissa tunnustuskirjoissa katolisten doktriinien arvostelu on sekä oppisisältöjen että niitä heijastelevien tapojen ja käytänteiden kritiikkiä. Kritiikki tunnustuskirjoissa pohjautuu ennen kaikkea kristologiseen tulkintaan vanhurskauttamisopista. Produktioteoreettisesti tarkasteltuna huomiota kiinnittää runsas katolisen käytännön taloudellisten seurannaisvaikutusten arvostelu.

Lutherin poleeminen sanailu katolisia kulttikäytäntöjä vastaan toistuu säännöllisesti hänen teksteissään. Pyhiinvaelluskäytännön ja siihen liittyvien tapojen kritiikki sai painokkaan aseman vuosilta 1537–38 ja 1541 peräisin olevissa kirjoituksissa. Niissä Luther yhdistää aneet, pyhiinvaellukset, veljestöt, messut, kiirastuliopin, luostarilaitoksen ja lahjoitussäädökset tavoiksi, joihin liittyy paljon väärinkäytöksiä. Luther leimaa nämä hartausmuodot vääräksi, hyötyä tavoittelevaksi pyhityskilvoitukseksi.²⁸

Pyhimysuskon hylkääminen eritellään yksityiskohtaisesti arvostellen jo Augsburgin tunnustuksen puolustuksessa. Niin katoliset kuin luterilaisetkin käyttivät kirkkoisia oppinsa perusteluun. Kun katolinen taho oli argumentoinut viittauksilla Cyprianukseen ja Hieronymukseen, vetosivat luterilaiset teologit alkukirkon opettajiin, Gregorius Suurta edeltäneisiin kirjoittajiin, jotka eivät mainitse pyhien avuksihuutamista. Luterilaiset erottivat pyhimysopin pyhien kunnioittamisen erilleen pyhien avuksihuutamisesta. Pyhät katsottiin osoitukseksi Jumalan armon kohtaamista ihmisistä. Heitä myös pidettiin uskollisuudessaan esikuvallisina palvelijoina sekä uskoonsaan ja hyveissään kunnioituksen ansaitsevina kilvoittelijoina.²⁹

Pyhimysten esirukoilijan aseman luterilaiset teologit kielsivät Raamattuun vedoten. Toisaalta he kuitenkin myönsivät pyhien taivaassa rukoilevan kirkon puolesta yleisesti. Se ei kuitenkaan tarkoittanut heidän mielestään sitä, että pyhimyksiä tulisi huutaa avuksi tai heiltä tulisi anoa apua. Katolisen pyhimysopin motiivina luterilainen taho näki ainoastaan kirkolle tuloa tuottavien palvontamenojen jatkumisen. Luterilaisten näkemyksen mukaan tapa ei osoittanut kunnioitusta pyhiä kohtaan.³⁰

Uskon pyhimysten erikoistumisesta erilaisiin apu- ja suojelustehtäviin luterilainen tunnustus hylkäsi perusteettomana. Pyhimyslegendat luterilainen oppi leimasi suorastaan irvokkaiksi. Pyhimyksiä esittävät veistokset ja maalaukset tuomitaan myös samassa yhteydessä, koska niihin katsottiin liittyvän väärinkäytöksiä. Luterilainen katolisen pyhimysopin arvostelu tunnustuskirjatekstissä huipentuu kristologiseen loppupäätelmään, jossa vaaditaan pyhienpalvonnan väärinkäytösten poistamista.

Sielumessujärjestelmän kritiikki tunnustuskirjoissa suuntautuu kärkevästi messujen tuottamaa taloudellista hyötyä kohtaan. Opillisesti luterilaiset teologit kumoavat uskon messu-uhriin kiirastulesta vapauttavana ja kiirastulta lievittäväksi uhrina. Ehtoollissakramentin luon-

ne eroaa luterilaisen tulkinnan mukaan katolisesta doktriinista. Luterilainen taho ei hyväksy ajatusta, että messu pelkkänä toimituksena hyvittäisi syyllisyyttä tai rangaistusta. Etenkin tämän opin soveltaminen vainajiin katsotaan hyödyttömäksi raamatullisin perustein. Toisaalta luterilaiset argumentoivat käsitystään alkukirkon pyhillä isillä, joiden teksteistä he eivät löytäneet perusteita uuraamiselle vainajien puolesta.³¹ Voimakasta katolisen messukäsityksen arvostelua sisältyy Schmalkaldenin opinkohtiin. Kritiikki kohdistuu väitteeseen, jonka mukaan messu uhrina ja suorituksena vapauttaa ihmisen synneistä sekä maanpäällisessä elämässä että kiirastuksessa.³²

Keskiajalla kirkon teologinen järjestelmä heijastui konkreettisesti alttaripraksiksessa ja sitä kautta sivualttarien funktiossa. Sivualttarien ääressä suoritettiin sielumessuja ja muita maksullisia erityisseremonioita. Euroopan suurkaupunkien katedraaleissa näitä alttareita oli kymmeniä, ja sielumessujärjestelmä työllisti suuren määrän kuoripappeja.³³ Turun tuomiokirkossa oli keskiajan lopulla neljäkymmentäkolme alttaria. Kirkossa vietettiin tuolloin noin viittäkymmentä toistuvaa messua viikossa.³⁴

Reformaatiotapahtumat

Manner-Euroopassa reformaatiotapahtumat ryöstäytyivät paikoin väkivaltaisiksi kansannousuiksi. Yhteiskunnallisen valvontajärjestelmän väliaikainenkin murtuminen loi mahdollisuuden valtapiiiriin hajoamiselle. Monessa tapauksessa teologinen ja poliittinen konservatismi takasivat yhteiskuntaelämän vakauden, kun taas radikalismi esimerkiksi kultti- ja seremoniakysymyksissä saattoi johtaa yhteiskuntarauhaa järkyttäneisiin levottomuuksiin. Keski-Euroopan kuvaintuhoissa korostui etenkin kaupunkien raatien rooli yhteiskunnan kontrollielimenä.³⁵

Erityisesti yhteiskunnalliset, etenkin sosiaalishistorialliset ja uskontososiologiset selitysmallit ovat tulkinneet ikonoklastisia reaktioita yhteiskuntaluokkien välisen jännitteen ja laajojen yhteiskuntadynamiikan perusteita järjestyneiden kriisien ilmiönä. Tämä selitysmalli rinnastaa kuvaintuhot eräänlaiseen sosiaaliseen ja poliittiseen vallankumoukseen: tuhoaktit kohdistuivat esineisiin, jotka olivat varakkaan yhteiskuntaluokan uskonnollisen vaikutusvallan näkyvä väline ja edustaja kirkkotilassa.³⁶

Eurooppalainen myöhäiskeskiajan kaupunkilaitos jaottui eri valtaryhmittymiin, joista reformaatiokauden levottomuuksissa yhteiskunnallista radikalismia edusti käsityöläisluokan ohella vaille representaatiomahdollisuuksia jäänyt kaupunkiköyhälistö. Uskonnonharjoituksessa nämä väestöryhmät jäivät sivuun, sillä vain yhteiskunnan vauraimmalla luokalla oli varallisuutta sielumessujen maksuun ja alttarilahjoituksiin. Kirkon institutionalisoina doktriinijärjestelmä eväsi näin alemmilta so-

siaaliluokilta mahdollisuuden sielunsa kärsimysten lieventämiseen.³⁷

Reformaatiotapahtumat ja ilmiöiden taustat poikkeavat toisistaan eri alueilla. Keski-Euroopan tai vaikkapa vain laajan saksalaisen kielialueen eräille äärimmäisille reformaatiotapahtumille ei ole konkreettisia vastineita Ruotsin reformaatiohistoriassa. Tämän vuoksi on syytä verrata Ruotsin valtakunnan kirkollista ja sosiaalista tilannetta mannereurooppalaisen reformaation ilmiöihin.

Kirkollinen ja yleinen yhteiskunnallinen tilanne Ruotsin valtakunnassa poikkesi huomattavasti keskieuropalaisten suurkaupunkien kirkollisesta todellisuudesta. Erot maaseutuvaltaisen Ruotsin ja Keski-Euroopan suurkaupunkien sosiaalisessa kentässä korostuvat yksityiskohtaisessa vertailussa.

Ruotsin maakuntalakien kirkkokaaret olivat eräänlainen kompromissi kanonisen oikeuden ja kansanomaisen käsitysten välillä. Pitäjänmiehillä oli päätösvaltaa kirkon taloudellisissa kysymyksissä. Paikallinen itsehallintoelin oli pitäjänkokous.³⁸ Perustellusti voidaan katsoa reformaation seurannaisvaikutuksineen kummunneen ja yhteiskuntarauhan murruttua edenneen Manner-Euroopassa eri lähtökohdista kuin talonpoikaisessa Ruotsissa.³⁹

Ruotsissa kirkolliset tavat pyrittiin muuttamaan tietoisesti hitaasti. Muutoksen oleelliseksi välineeksi valittiin kansan opettaminen. Tavoitteena oli saada kansa ymmärtämään evankelisen opin periaatteet, ennen kuin muutoksia ryhdyttiin toteuttamaan. Ulkoihin seikkoihin, kuten kirkkojen irtaimistoon tai seremonioiden muotoon, ei reformaation alkuvaiheessa puututtu. Kuningas osoitti valtansa uskonnollisen elämän valvojana heti ensimmäisen uskonnollisen levottomuuden uhatessa ennen luterilaisen reformaation virallistumista Västeråsin valtiopäiväpäätöksellä 1527.

Useissa Itämeren rantakaupungeissa suurta suosiota kiihkeillä Ilmestyskirja-saarnoillaan saavuttanut protestanttinen saarnaaja Melchior Hoffman saapui Tallinnasta Tukholmaan 1525. Hänen saarnejensa äärimmäisenä seurannaisvaikutuksena oli ilmennyt spontaaneja kuvaintuhoja ja yleistä levottomuutta. Myös Tukholmassa tilanne oli riistäytymässä yleiseksi kuohunnaksi. Melchior Hoffman, joka käsityöläisammattiltaan oli turkintekijä, sai lopun aikoja käsitteleville saarnoilleen runsaasti kuulijoita. Kronikoitsija Peder Swart kuvailee suurten väkijoukkojen, ei ainoastaan kaupungin saksalaisten käsityöläisten, tungeksineen kuulemaan Hoffmania. Spontaani saarnatoiminta laajeni koko kaupunkiin, kun Hoffmanin esikuvan mukaan saarnaajiksi ryhtyneet kiihkeät maallikopuhujat tempaisivat tapahtumien pyörteeseen suuret väkijoukot. Saarvoja pidettiin luostareissa ja lukuisissa kappeleissa. Tapahtumien leviäminen Tukholman malmeille johti peräti ikonoklastisiin hyökkäyksiin kirkkojen ja kappeleiden esineitä kohtaan. Swart antaa tapahtumien kulusta yksityiskohtaisen kuvauksen:

—toge tesse predikanter sigh före och folket medh, att före krijgh emoet beleten, bestormade them,

*och all orgowerk, tafflor eller annadt hwadh ther war vtur Clöstren och kyrckior, hugge och riffue sompt sönder, sompt brende, sompt stympade näsaner eller henderner vtaff, och satte alt fult kring om törgen och gatuner j Staden.*⁴⁰

Hoffmanin apokalyptiseksi spiritualismiksi luonnehdittu sanoma oli saavuttanut eniten vastakaikua sosiaalissa eristyksessä olleista ja vailla vaikutusmahdollisuuksia jääneistä väestöryhmistä kaupungeissa, joissa hän oli kiertänyt saarnaamassa. Tukholmassa oli suotuisaa maaperää Hoffmanin kiihkeälle julistukselle, mutta kaupungin ulkopuolella saarnaajien edustamat näkemykset eivät saavuttaneet kannatusta. Ympäröivän maaseudun talonpojilla ei ollut vähäisintäkään halua ryhtyä muuttamaan uskonnollisen elämän muotoja. Aikalaislähteet kertovat, että Uplannin rahvas vieroksui avoimesti reformaatioaatteiden rinnalla nousseita kirkollisia uudistuksia. Kansa pysytteli hyvin konservatiivisena ja pyrki pikemminkin protestoimaan muutoksia vastaan. Palattuaan Tukholmaan Kustaa Vaasa sai vastaansa rahvaan, joka osoitti suuren pettymyksensä evankeliseen oppiin ja toivoi sen sijaan vanhan jumalanpalvelusjärjestyksen palauttamista. Kuninkaan tapa ratkaista tilanteen jännitteet oli kansannousun johtohahmojen eliminointi. Hoffman ja hänen lähijoukkonsa vangittiin. Armonanomuksella ryhmä vältti uhanneen kuolemantuomion. Teloituksen sijasta saarnaajat karkotettiin maasta.⁴¹

Mikä oli ruotsalaisten Wittenbergissä opiskelleiden teologiiden näkemys kuvainvastaisesta toiminnasta? Olavus Petrin, Ruotsin reformaatiohistorian suuren hahmon, teologisen ajattelun kehitystä reformaatiojulistuksen kynnyksellä tutkinut Sven Ingebrand on osoittanut, ettei Olavus Petrillä ollut teologisesti perusteltua näkemystä Hoffmanin julistuksen seurauksena ilmenneisiin kuvainkuuhin. Tapahtumat vasta johtivat Olavus Petrin pohtimaan uudella tavalla lakinäkemystään jumalanpalvelusta ja sakramentteja koskevissa tulkinnoissa.⁴²

Ruotsin 1520-luvun tilanteen ja Euroopan tapahtumien vertailu osoittaa yhteiskunnan rakenteiden eron. Ruotsissa hallitsijan kontrolloiva rooli tapahtumien kehittymisen aktiivisena seuraajana tuli korostuneesti esiin reformaatiokauden jännitteisissä uskonnollisissa muutoksissa. Seurakuntataso pysytteli konservatiivisena ja pyrki vastustamaan muutoksia uskonnollisissa tavoissa. Tilanteen perusasetelma toistui 1590-luvun seremoniakiistojen yhteydessä. Ruotsin kirkon reformaatiokehityksessä poliittiset valtamuutokset nostivat esiin levottomuudet. Ylärakenteisten muutospainoiden seuraukset seurakuntatasolla paljastavat uskontokysymysten ja yhteiskunnallisen kriisin yhteydet.

Kirkkohistorian tutkimuksessa käytetään lähtökohdiltaan erilaisista reformaatioprosesseista termejä kaupunkireformaatio ja ruhtinasreformaatio. Ruotsin kirkon reformaatio on tyypillinen ruhtinasreformaatio, kun sitä ilmiöineen ja taustoineen verrataan radikaaliin ja useissa tapauksissa kansanliikemäiseen kaupunkireformaatioon. Ruotsin reformaatioon ei Tukholman vuoden 1525 ta-

pahtumia lukuunottamatta liittynyt kansannousun piirteitä. Kauko Pirinen on huomauttanut kriittisesti ruhtinasreformaatiokäsitteen liian puhtaaksiviljellystä käytöstä uskonnollisen elämän alueella. Suuret muutokset jumalanpalvelusmuodossa ja kirkollisissa käytänteissä saivat aikaan kirkon palveluksessa toimineet nuoret uudistajat, ei hallitsija.⁴³

Valtakunnanpolitiikan tasolta kirkkorakennuksen vaiheiden tarkasteluun on saatavissa niukasti aineistoa. Sen sijaan liturgianhistoriallisia kehitysvaiheita tarkastelemalla on mahdollista lähestyä kirkkotilan kokemaa arvomuutosta. Liturgian muutoksilla määriteltiin reformaatiovaiheessa kirkollisen esineistön käyttö. Lähteistä hahmottuu käsitys siitä, mitä rakenteita ja irtainta muodostumassa oleva luterilainen kirkkointeriööri tarvitsi jumalanpalveluksen suorittamiseen. Tämän vuoksi on perusteltua tarkastella yksityiskohtaisesti kulttiuidistusta ja sen ajoittumista Ruotsin hiippakunnissa.

Reformaatioprosessissa tutkimus erottaa Västeråsin valtiopäivien (1527) ja Upsalan kirkolliskokouksen (1536) välisen ajan kaudeksi, joka merkitsi siirtymistä reformismista reformaatioon.⁴⁴ 1540-luku merkitsi koko Ruotsin kirkolle ratkaisevaa murroskautta, jolloin kato-liseen liturgiaan kuuluneet muodot alkoivat väistyä. Kustaa Vaasa otti aiempaa aktiivisemmän roolin kirkollisen elämän ohjaajana.

Jumalanpalveluksen muutospainot ajoittuvat luterilaisten tunnustustekstien synty aikaan. Liturgiauudistuksen ajankohtaistumisen voi nähdä heijastumana luterilaisten oppimääritelmiä muotoutumisesta oppitunnustuksiksi 1530-luvulla Saksassa. Myöhempi kultti- ja har-tauskäytäntö rakentui tänä aikana hahmottuneelle tunnustukselliselle perustalle. Tosin Ruotsin kirkossa uusi tunnustuksellinen tilanne oli lähes koko reformaatio-vuosisadan loppuun vailla selkeitä oppimääritelmiä. Vasta Upsalan kokouksessa vuonna 1593 kirkon tunnustuslinja määriteltiin kiinteästi.

Pitkällisestä tunnustuksen muotoilujen selkiintymät-tömyydestä huolimatta saksalaisella konfessiokehityksellä oli kiistämättä vaikutusta ruotsalaiseen teologiaan ja esimerkiksi seremonioita koskeviin määräyksiin. Ensimmäisten luterilaisten tunnustuskirjojen hyväksyminen yhtenäisenä kokoelmana vuonna 1537 Schmalkaldenin kokouksessa heijastui myös Ruotsin kirkon opilliseen kehitykseen.

Muutokset pääsivät käynnistymään 1540-luvulla. Örebron käskykirje vuodelta 1540 vaati toimeenpantavaksi kaikissa Ruotsin kirkoissa täydellisen puhdistuksen sekä opissa että seremonioissa.⁴⁵ Tähän tarpeeseen ilmestyivät myös uudistetut versiot Olavus Petrin liturgisista kirjoista.⁴⁶

Kustaa Vaasan Västeråsin valtiopäiväpuheessa vuonna 1544 tulivat selkeästi esiin edellisen vuosikymmenen lopussa alkaneen uuden kirkkopoliitiikan periaatteet.⁴⁷ Valtiopäivien päätökset antavat yksityiskohtaisia määräyksiä kulttiuidistuksen toimeenpanosta.⁴⁸ Päätökset koskivat pyhimysoppia, pyhiinvaelluksia ja sakrament-tihartautta sekä kultin rekvisiittaa. Samalla kiellettiin

väärinkäytöksiksi katsotut katoliset konsekraatioseremoniat ja keskeiset katolisen hartauskäytännön muodot. Kilttojen toiminta vaadittiin lopetettavaksi ja pyhäinpälvonnasta, sielumessuista, samoin kuin muista yksityismessuista tuli luopua.⁴⁹

Reformaatio Turun hiippakunnassa

Suomessa liturgian muutokset toteutettiin yleisvaltakunnallisia ohjeita noudattaen. Turun hiippakunnan ylin päätösvalta kulttireformissa oli murroskauden aikana piispanvirkaa hoitaneella maltillisella Martti Skyttellä (1528–1550).⁵⁰

Turun hiippakunnan reformaatiolle oli leimallista varovaisuus, jopa konservatiivisuus verrattuna emämaan vastaavaan kehitykseen. Hiippakunnan johtajana Skytteä seuranneen Mikael Agricolan (1554–1557) teologista ajattelua leimasi raamattuhumanistinen melanchthonilaisuus. Käytännön kysymyksissä hän tukeutui Lutherin maltillisiin kannanottoihin ja korosti monessa yhteydessä varovaisuutta uudistusten toteuttamisessa, jottei kansa joutuisi liian nopeiden muutosten vuoksi hämmennyksiin. Asenne kuvastaa Agricolan huolta yhteiskuntarauhan säilymisestä. Ensimmäisenä Suomeen palanneista ulkomailla opiskelleista nuorista teologeista Pietari Särkilahden (k.1529) tiedetään esittäneen Turussa kiihkeätä katolisen kirkon kritiikkiä.⁵¹ Juusten luonnehtii piispainkronikassaan Särkilahden radikalismia kertomalla hänen luopuneen *paavillisesta epäjumalanpalvelonnasta*.⁵²

Keskiajan lopulla kristillisen kirkon toiminta oli Suomessa vielä suhteellisen nuorta eikä sen rappiosta tai räikeistä väärinkäytöksistä ollut merkkejä. Piispat täyttivät korkeat kriteerit teologeina ja kirkonjohtajina. Luostarielämä oli kurinalaista ja maaseutupapistonkin koulutus oli kansainvälisesti vertailtuna korkeatasoista. Suomen kirkollinen tilanne poikkesi Manner-Euroopan ydinalueitten tilasta siinäkin, ettei Suomessa ollut oppimatonta, itsensä sielumessujen lukemisella elättänyttä pappisköyhälistöä. Kirkon maaomaisuus oli Suomessa prosentuaaliselta määrältään huomattavasti vähäisempi kuin esimerkiksi muualla Skandinaviassa.⁵³

Jumalanpalveluksen uudistamisen muutosvauhti oli käytännössä hyvin hidas. Paavali Juusten kertoo postillansa esipuheessa, että katolista messua vietettiin muuttumattomana Turun tuomiokirkossa vielä vuonna 1534.⁵⁴ Varsinaiseksi muutosvuodeksi Juusten mainitsee vuoden 1537. Muutoksen ponttimena olivat yleisvaltakunnalliset kulttireformia vauhdittaneet päätökset.

Turun hiippakunnassa pantiin varovaisesti toimeen Upsalan kirkolliskokouksen (1536) ja seuraavana vuonna pidetyn Strängnäsän kokouksen kehotuksen mukaisesti kulttireformi. Kauko Pirinen luonnehtii Juustenin mainitsemää vuotta 1537 murrosvuodeksi, jota seuranneet vuosikymmenen loppuvuodet merkitsivät käännettä reformismista luterilaisuuteen myös Suomessa.⁵⁵ Murrosvaiheen ajankohdan Pirinen on osoittanut messu- ja käsi-

kirja-analyysien. Suomenkieliset kirkolliset käsikirjat käännettiin ensi vaiheessa ruotsalaisista vastaavista reformatorisista käsikirjoista.⁵⁶

Kirkollisessa elämässä luterilaisuus oli määritelmänää koko 1500-luvun ajan varsin selkiytymätön. Juusten kirjoittaa postillansa esipuheessa liturgisista muutoksista, jotka tapahtuivat 1540-luvulla annettujen määräysten mukaisesti. Tekstissään hän yksilöi monia muutoksia. Reformaation myötä pyhiinvaellukset loppuivat, sivualttarien ääressä ei enää suoritettu sielumessuja ja aneakauppa lopetettiin. Juusten mainitsee myös ulkoisia muutoksia liturgian suorittamisessa. Jumalanpalvelusmuoto yksinkertaistui, kun katoliseen vuotuiskalenteriin kuuluneet loistokkaat seremoniat ja niihin liittynyt komea rekvisiitta jäivät pois käytöstä.⁵⁷

1540-luvulla alttaripapiston määrä esimerkiksi Turun tuomiokirkossa alkoi nopeasti vähentyä. Papiston palkkauksen perustana olleet prebendatulot ehtyivät, kun kruunu Turun tulipalon jälkeen kiihdytti prebendojen omaisuuden myyntiä.⁵⁸ Samassa yhteydessä vähennettiin muutenkin tuomiokirkon papiston määrää lakkauttamalla osa viroista. Merkittävää kuitenkin on, että nämä vuodesta 1542 alkaneet virkojen lakkautukset tehtiin ns. luonnollisen poistuman kautta, joten näin estettiin vanhojen virattomien prebendaattien luokan syntyminen.⁵⁹ Eräs liturgista yhdenmukaistumista edesauttanut tekijä oli katolisella ajalla koulutuksensa saaneen papiston vaihtuminen nuorempaan polveen 1550–1570-luvuilla.⁶⁰

Messun uudistus oli päässyt käyntiin vasta 1540-luvulla Agricolan palattua Suomeen. Agricolan liturgisten kirjojen välittämää kehitystä on kirkkohistoriankirjoituksessa luonnehdittu johdonmukaiseksi sillaksi latinalaisen tradition ja myöhemmän kehityksen välillä. Vuonna 1544 ilmestyi Agricolan *Rucouskirja Bibliasta*, joka sisältää aineksia monista eri traditiolähteistä ja oman aikakautensa kirjallisuudesta. Kirjan muoto ja taustatekstien valinta heijastavat Agricolan kunnioittavaa suhdetta katoliseen perinteeseen. Rukouskirjaa on luonnehdittu Agricolan omaperäiseksi luomukseksi, joka sisältää Raamatun katkelmia sekä piirteitä katolisista keskiajan messuteksteistä ja lainauksia evankelisesta kirjallisuudesta.⁶¹ Rukouskirja oli käytössä vuosikymmeniä 1500-luvulla.

Suomenkielisen jumalanpalveluksen tarpeisiin ilmenneivät vuonna 1549 kirkollisten toimitusten käsikirja ja jumalanpalveluskäsikirja *Messu eli Herran Echtolinen*. Nämä virallisuontoiset teokset noudattivat varsin uskollisesti ruotsalaisia vuotta aiemmin painosta tulleita käsikirjoja. Lisäksi Agricola julkaisi kärsimysviikon Passio-tekstikirjan *Se meiden HERRAN Jesusen Christusen pina, ylösnousemus ja tauvaisen Astumus*, jolla ei ole vastinetta ruotsalaisessa ajan kirjallisuudessa.⁶²

Vanhojen käsikirjojen poistumaa kartoittamalla on voitu ajoittaa liturgisen uudistuksen omaksumista seurakunnissa. Jyrki Knuutilan tutkimus osoittaa muutoksen toimeenpanon alkaneen verkkaisesti 1540-luvulla. Uusia käsikirjoja otettiin käyttöön runsaasti seuraavalla vuosikymmenellä. Käsikirjojen vaihtaminen jatkui edel-

leen vielä 1560–1570-luvulla ja ulottui aina vuosisadan loppuun saakka. Knuutila osoittaa keskiaikaisten liturgisten kirjojen vaihtamisen reformatorisiin kansankielisiin käsikirjoihin tapahtuneen hitaasti pääosin 1500-luvun loppuun mennessä. Päätökseen luterilainen kulttuuridistus saatettiin Suomessa vasta 1600-luvun alussa.⁶³

Liturgisen esineistön takavarikot

Kirkon varallisuuden reduktiot ajoittuivat samaan aikaan kuin liturgiset uudistukset. Taideinstituution tutkimuksessa kirkon omaisuuden ja hallitsijan valtopoliittisten pyrkimysten yhteyttä on tarkasteltu sekä käsitteellisesti että konkreettisena esineistöä koskevana kysymyksenä.

Kirkon omaisuuden reduktiossa on taloudellisen mahdin anastamisen ohella huomattava hallitsijan teon semanttinen merkitys. Skolastisessa teologiassa kulta ja muut arvometallit tulkittiin taivaallisen heijastumaksi aineellisessa todellisuudessa. Kulta symboloi valoa, jumaluutta. Kulta- ja hopeaesineiden takavarikoinnissa kuvastuu keskiajan teologisen ajattelun vastustus. Katolisen kirkko-organisaation vallan ja rikkauden näkyvät symbolit joutuivat rajuun arvomuutokseen reformaatioissa. Hallitsijan poliittinen rooli muotoutumassa olleen kansalliskirkon johtajana ja valtiomahdin edustajana korostui arvometallien reduktiossa tavassa, jolla materiaaliset arvot syrjäyttivät esineiden symbolimerkitykset.⁶⁴

Hopeavarojen takavarikko sidostettiin monitahoisesti uskonnollis-poliittisiin päämääriin. Ensisijaisesti hopeakysymys yhdistettiin reformaation seremonia uudistuksiin; kultin muutoksissa osa liturgisista esineistä oli menettänyt merkityksensä.⁶⁵ Tämä koski erityisesti monstranseja ja suitsutusastioita. Arvometallista valmistettujen välineiden kulttiarvo siis muuttui taloudellisessa ja poliittisessa mielessä reaalisiksi materiaaliarvoksi. Reformaatioajan lähteet vahvistavat käsityksen, jonka mukaan kirkollinen hopeavarallisuus miellettiin eräänlaiseksi valtion varareserviksi.⁶⁶ Kirkkojen hopeaomaisuuden takavarikoiminen valtionvelan maksamiseksi kuvastaa Kustaa Vaasan kirkkopoliitikassaan korostaneen taloudellisia ja poliittisia intressejä kirkon suhteen.⁶⁷

Suomen kirkoista vietiin runsaasti hopeaesineistöä jo 1530-luvulla.⁶⁸ Suurimmillaan maaseutukirkkojen hopealuovutukset olivat 1550-luvun loppupuolella.⁶⁹ Käytännössä takavarikointi tarkoitti sitä, että seurakunnista otettiin erilaisia kirkollisessa käytössä olleita hopeaesineitä, kuten ehtoolliskalkkeja ja monstranseja. Agricolan kuoleman jälkeen vuonna 1557 Turun tuomiokirkko luovutti suuren määrän hopeaesineistöä, jonka yhteenlasketuksi painoarvoksi punnittiin 95 naulaa hopeaa. Esineiden luettelosta käy ilmi, että tällöin Turun tuomiokirkko menetti suuren osan keskiaikaisesta liturgisesta välineistöstään. Tukholmaan lähetettiin kaksitoista kalkkia pateeneineen, kaksi monstranssia, viisi alttari- tai kulkuekruusifiksia, Pyhän Henrikin suuri reliikkimonstranssi⁷⁰, kullattu Pyhän Olavin patsas, suitsutusastia, kolme pyhi-

mysveistosten kruunua ja messuvaatteiden hopeakoristeita. Kruunulle takavarikoitujen esineiden joukossa oli myös hopeinen piispansauva. Kalleuksien menetys kertoi Turun tuomiokapitulin myöhäiskeskiaikaisen taloudellisen mahdin romahtamisesta.⁷¹

Kirkon taloudellisen mahdin murtuminen vaikutti jo lyhyen ajan kuluttua konkreettisesti kirkkorakennusten yleiseen kuntoon ja varustukseen. Taloudellinen niukuus näkyi sisustuksessa ja irtaimistossakin. Juusten kirjoitti 1564 vaikutelmistaan Etelä-Suomessa varsin lohduttoman kuvauksen: hän sanoi kirkkojen olleen paikotellen rappioutilassa ja vailla hopeisia ehtoollisvälineitä.⁷²

Liturgiakäytännön normikehitys

Kuva- ja seremoniakysymys jäi jumalanpalvelusuudistusten toteutumisen yhteydessä vaille selkeitä ohjeita. Täsmälliset normimääritelmät käytännön kysymyksiin toi vasta vuonna 1558 ilmestynyt Linköpingin piispan Erik Falckin (k. 1569) ruotsiksi kääntämä ja osin muokkaama *Een kort undervisning om några aff the förnemligaste Artiklar i then Christeligha Läron...*-niminen teos, josta muodostui avainteos ruotsalaisen kirkon normikehityksessä reformaatioajalla. Erityisesti Ruotsin kirkon superintendentti Georg Norman vaikutti siihen, että Falckin teos vakiinnutti asemansa ruotsalaisen papiston tärkeimpänä kirkollisen käytännön ohjeistona. Falckin kirjan lähdeteksti on saksalaisen Johann Spangenbergin dogmaattinen, melanchthonilainen kirja *Margarita Theologica*. Spangenbergin teos taas puolestaan oli tiivistelmä Melanchthonin *Loci communes* -teoksesta (1535).⁷³

Falck perustelee teoksessaan kuvakysymyksen adiafora-luonnetta nojaamalla Uuden testamentin tulkintaan kristityn vapaudesta. Falckin näkemyksen mukaan evankeliumi oli vapauttanut kristityt Mooseksen laista.⁷⁴ Kuvat ja seremoniat kuuluvat Falckilla ihmisten asettamiin määräyksiin. Falck määrittelee suhtautumistaan *Adiaphora* eli *Medel ting* -asioihin kirkossa Lutherin adiafora-periaatteen mukaisesti: niihin ei asioina tai käytänteinä liittynyt sinänsä mitään hyvää eikä pahaa, ne voitiin siis sallia tai poistaa. Kirkonkoristukset ja seremonioihin liittyvät välineet olivat esimerkki tällaisista tavoista:

*Först allahanda tinget thet man haffuer plågat kalla Kyrkioskrud/ såsom är Målning/ Taflor/ Belete/ Messokläder/ Altarekläder/ Fanor/ Liws/ Liusastakar eller blosstakar/ Orgor/ Klockor oc anat sådant.*⁷⁵

Kuvakysymyksen saaman käsittelyn laajuus osoittaa asian tärkeyden. Falckin kirjassa on peräti kokonainen kuvaa käsittelevä luku. Om Beläter -luku alkaa juutalaisen ja kristillisen kuvainkäytön historiallisella katsauksella. Falck viittaa kristillisessä kirkossa kautta aikojen ilmenneisiin kuvakielteisiin näkemyksiin. Käsittelyn lähtökohdaksi Falck nostaa kuvan ontologisen oikeutuk-

sen kristillisessä kirkossa. Kun kuviin ei liittynyt väärinkäytöksiä ja taikauskoa, ei niiden pitäminen hänen mielestään ole syntiä. Kuvien palvonnan hän kuitenkin kieltää traditioon viitaten.⁷⁶

Kuva- ja kulttikysymys vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä

Arkkipiispa Laurentius Petrin vuonna 1561 valmistunut kirkkojärjestys sai odottaa painattamistaan kymmenen vuotta. Tekstin syntyä ajoittui kirkon yhtenäisyyttä repineisiin niin sanotun kalvinistikiistan vuosiin. Vasta vuonna 1571 teos painettiin ja seuraavana vuonna kirkkojärjestys hyväksyttiin Ruotsin kirkollisen käytännön normiksi. Yleisesti vuoden 1571 kirkkojärjestykseksi painovuotensa mukaan kutsuttu normiteksti saavutti vahvan aseman kirkollisten käytäntöjen ohjeena.

Kirkkojärjestyksen ilmestyminen ei suinkaan sysännyt aiemmin ilmestynyttä Falckin melanchthonilaista ohjeistoa syrjään. Juuri Falckin teoksesta Laurentius Petri sai merkittäviä vaikutteita kirkollisia käytänteitä käsitelleisiin kirjoituksiinsa. Arkkipiispan jo vuonna 1566 kirjoittamassa, mutta vasta vuonna 1587 painetussa kirjassa *Om Kyrkio stadgar och seremonier* on niin ikään havaittavissa runsaasti piirteitä Falckilta.⁷⁷ Vuoden 1571 kirkkojärjestys antaa Falckin kirjalle suuren arvon saarnataidon ja yleensäkin loogisen retoriikan mallina.⁷⁸ Falckin tavoin Laurentius Petri painotti maltillisuutta seremonia uudistusten toimeenpanossa. Katoliseen kulttiin kuuluneet messuvaatteet, veistokset, alttaritaulut, kynttilät yms. laskettiin niin Falckin kuin Laurentius Petrin kannanotoissa adiafora-kysymyksiin.

Laurentius Petrin kuvateologian keskeiset periaatteet ovat hyvin samankaltaisia kuin Falckin teoksessa määritellyt kuvaprinsiipit. Lutherin tavoin hän korosti opetuksen merkitystä väärän kuvainkäytön lopettamisessa. Kuvia käsittelevä kohta kirkkojärjestyksen esipuheessa sisältää myös perusteettoman kuvainraaston kritiikin. Laurentius Petri korostaa siinä kuvien raamatullista havainnollisuutta kertomusten kuvittajana ja paheksuu radikaalien kuvien vastustajien linjaa, joka hylkää hyvätkin asiat huonojen tuhoamisen sivussa:

*Ty målning och beläte, synnerliga the som oss några wissa och merkelige Historier, sådana som j Schrifftenne äro författat, beteekna och förhålla, rekne wij icke så platt fåfeng, mykit mindre så styggelig, som the belätes stormare, hwilke sigh altijdh så haffua j thesse stycker, at the ix bortkasta thet godha medh thy ondo, sielffua tinget medh misbruket, som doch genom Christeligh vnderwijsning wel kan rettas.*⁷⁹

Laurentius Petri painottaa kirkkojärjestyksen esipuheessa edelleen Raamatun vertauskuvallisen kielen ja kuvallisen esityksen yhteyttä; hyödylliset, opettavat kuvat havainnollistavat ja muistuttavat seurakuntalaisille

uskon totuuksia, joten kuvia ei arkkipiispan mielestä ollut tarpeen poistaa kirkoista:

*Icke kunna heller thenna belätes fiender aff Schrifftenne annat bewisa, än at beläte icke är tilbidandes såsom Gudhar, effter Hedniska willo, Ty ellies är sielffua Schrifften full med beläte, Eller hwadh annat äro alla Leuitiska Ceremonier, än belätes slag, genom hwilken then Helge Ande hafuer oss affmålade thet tilkommande godha j Christo? Ty moste ock tå belät och målning, så fierran hon oss något nyttigt betecknar oc påminner, ingalund wara bortkastande. Pröffuer all ting (säger Paulus) och behåller thet gott är.*⁸⁰

Vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä on erillinen kirkkoja ja niiden sisustusta käsittelevä luku, jossa Laurentius Petri muotoili kantansa kirkollisista teksteistä, kuvateoksista ja valaisimista. Hän lasi kysymyksen kirkollisesta irtaimistosta Lutherin adiafora-näkemyksen mukaisesti itsessään neutraaliksi, ulkoiseksi asiaksi. Kuvainkäytön arvostelu on Laurentius Petrillä Lutherin tavoin kansanuskossa eläneiden hartausmuotojen kritiikkiä. Niin Luther kuin Laurentius Petrikin tuomitsivat ainoastaan kuvien taikauskaisen käytön, mutta muuten he soivat kuville sijansa kirkkotilassa.

Aitoluterilaiselle kuvaopille ominainen toleranssi-periaate, joka säilyi sittemmin Ruotsin ja Suomen kirkkojärjestyksissä yli vuosisatojen, määritteliään Laurentius Petrin kirkkojärjestyksessä:

*Kyrkioskrudh, som är Messeklädher, Altarekläder, Taflor, Beläte, liws, stakar, kronor etc. är wäl lidelig ther han är måttelig och vthan misbruk, Therföre skal här ock wara itt gott vpseende, så at wantroo och misbruk må förtagit och icke ytterligare inrymdt warda.*⁸¹

Vuoden 1571 ruotsalainen kirkkojärjestys eroaa suuresti tärkeimmästä esikuvastaan Württembergin kirkkojärjestyksestä (1553) juuri kappaleen *Om Kyrkior och Kyrkioskrudh* kohdalla: württembergiläisessä kirkkojärjestyksessä ei ole vastaavaa lukua.⁸² Se on Laurentius Petrin kirkkojärjestykseen verrattuna hyvin niukka kuvataidekysymyksiä ja liturgia välineitä käsitelleissä maininnoissa. Württembergiläinen kirkkojärjestys tyytyy kuittaamaan nämä kysymykset edellyttämällä kuvainkäytöltä hyvää tapaa ja rakentavuutta. Ruotsalainen kirkkojärjestys vuodelta 1571 sen sijaan käsittelee kirkkoja, niiden ylläpitoa ja koristusta perusteellisesti historiallisissa yhteyksissään.

Laaja luterilaisten kirkkojärjestystekstien vertailu osoittaa Laurentius Petrin kirkkojärjestyksessä määritellyn kuvan ja hartauskäytännön normin esikuvaksi nimenomaan Falckin melanchthonilaisen teoksen vuodelta 1558.⁸³ Tekemäni vertailu osoittaa samalla, että seremonia- ja kuvakysymyksen käsittely ruotsalaisessa kirkkojärjestyksessä eroaa selvästi esimerkiksi pohjoissaksalaisista kirkkojärjestysteksteistä.

Pohjoissaksalaisissa kirkkojärjestyksissä reformatorisen kuvakritiikin ytimenä on ihmevoimaisiksi koettujen kuvien ja reliikkien poistaminen kirkoista. Kuvan maa-



4. Alttötingin ihmeitä tekevä madonna.

gisten dimensioiden kieltö liittyy esimerkiksi pyhiinvaellusjärjestelmän tuomitsemiseen – olivathan ihmevoimaiset maalaukset, veistokset ja reliikkikokoelmat olleet juuri merkittävien pyhiinvaelluskohteiden vetovoimaisia päämääriä.⁸⁴

Tarpeettomiksi käyneiden sivualttarien poistoa Laurentius Petrin kirkkojärjestys perustelee siten vähentyvällä väärinkäytösten vaaralla. Samassa yhteydessä sallitaan suurissa kaupunkikirkkoissa kuitenkin käytännön syistä useampia alttareita.⁸⁵ Verrattuna pohjoissaksalaiseen kirkkojärjestyksiin edustaa tämä varsin sallivaa näkemystä.⁸⁶

Laurentius Petrin kirkkojärjestyksessä sivualttarien poistoon kehoitettaessa eräänä perusteena on toisaalta tilan julkinen, jopa sekulaari luonne. Kirkkoa verrataan tilana koulurakennukseen. Toisaalta kirkkotilan erityisluonnetta kuvastavat sananjulistukseen ja sakramenttien jakamiseen liittyvät piirteet, jotka näin osaltaan erottavat kirkon muista julkisista rakennuksista.⁸⁷

Katolisen kuvakäytännön kritiikki vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä

Kirkkojärjestys pureutuu katolisen kulttikäytännön arvostelussa erityisesti myöhäskeskiaikaisiin käytänte-

isiin, joissa oli kyseessä sakraalin yksilöllinen tai yhteisöllinen kohtaaminen. Seurakuntalaisten elämänpääpiiri pyhitettiin kirkolliseen kalenteriin kuuluvien riitein. Pyhäksi mielletty, kosminen aika tihtyi keskiaikaisen maailmankäsityksen mukaan liturgisen vuoden kirkollisissa juhlissa. Tunnekokemusta vahvistivat ja havainnollistivat monet pyhää merkitsevät, koettavissa ja aistittavissa olleet elementit riiteissä.

Laurentius Petri kritisoi yksityiskohtaisesti kirkkojärjestyksessä myöhäskeskiaikaista hartauskäytäntöä tapaperinteineen. Kirkkojärjestysteksti pyrki määrittämään kritiikin kautta luterilaisen käsityksen evankelisista kultti- ja hartausmuodoista. Tekstin päämääränä on ollut kansanuskossa eläneiden katolisperäisten uskomusten kumoaminen evankelisin perustein. Seuraavassa olen siteerannut kutakin osa-aluetta koskevan kirkkojärjestyksen tekstikappaleen ja sen jälkeen olen hahmottanut käytännön historiallisia ilmentymiä tapaperinteessä.

Ihmeitä tekevät kuvat ja pyhiinvaellukset

Therföre skola ock all öfferflödigt, och synnerliga the Beläte, ther eenfaldigt och wantrogit folck pläghar löpa til, taghas bortt aff wäghen, och folcket här om warda fliteliga förmant, at the sådana fäfenio, widh Gudz grymma wredhe och hemd til görandes, öffuergiffua och hålla sigh j then stadhen til Gudh, hans helga ord och Sacramenten, som j theras Sokenyrkior predicat och förhandlat warda, Ty thetta är then rette Helgedomen, som them bådhe til siäl och kropp kan saligha göra.⁸⁸

Kirkkojärjestyksessä vaaditaan ihmeitä tekeviksi uskottujen kuvien poistamista kirkoista. Kuvien palvonta tuomitaan tekstissä taikauskona. Kuvilla oli tärkeä rooli pyhiinvaellusjärjestelmässä. Monissa tunnetuissa matkakohteissa ihmevoimaiseksi koettu kuva tai teos toimi välittäjänä pyhiinvaeltajan ja yliluonnollisen tason välillä. Laurentius Petri esittää kirkkojärjestyksen kohdassa Lutherin tavoin kritiikkiä varsinaista pyhiinvaeltamista kohtaan. Hän ei hyväksy kaukovaelluksia, joiden tavoitteena oli joko ruumiillisen tai hengellisen avun saaminen. Pyhiinvaellukset liittyivät sekä ihmeuskoon että pyhimyskulttiin, jotka kietoutuivat monisyisesti toisiinsa keskiajan kansanuskossa.⁸⁹

Schmalkaldenin opinkohdissa pyhiinvaelluskäytännön arvostelu liitetään osaltaan messuoppiin. Seurakuntakirkon asemaa sananjulistuspaikkana korostetaan eikä tekstissä nähdä mitään erityistä perustetta pyhiinvaellustavan jatkamiselle.⁹⁰ Pyhiinvaellukselle oleellista paikakahakuisuutta vastaan Laurentius Petri argumentoi seurakuntakirkon toiminnoilla: sananjulistuksen ja sakramenttien korostamisella.⁹¹

Pyhiinvaellusmatkojen syynä oli usein toivo parantua jostakin sairaudesta. Pyhiinvaellusten motiivit liittyivät oleellisesti myös hengelliseen kilvoitteluun. Kansanuskossa pyhiinvaelluskohteet miellettiin paikoiksi, joissa riitit ja esineistö vahvistivat kohtaamisen pyhän



5. Satiirinen luterilaisen ja katolisen kultikäytännön rinnastus Veit Dietrichin vuonna 1546 ilmestyneessä saarnakirjassa.

kanssa. Pyhyys liittyi joko pyhimysten maallisiin jäännöksiin, erilaisiin reliikkeihin tai paikkoihin, joissa pyhimys oli toiminut eläessään.⁹²

Pyhiinvaellukset ajoittuvat usein suuriin juhliin. Ihmevoimaisia teoksia näytettiin kansalle monissa pyhiinvaelluskohteissa vain suurina vuotuisina juhlapäivinä. Pyhiinvaellukset olivat näin siis perustaltaan paljolti kollektiivista uskonnollisuutta, massojen hartautta.

Votiivihurit

*Man skal och tagha sigh wahra för alt annat misbruk, som warit haffuer medh Beläte, at man icke henger vppå them gull, silffuer, kosteligh klädher etc. Icke tender liws för them, icke rökier, icke knäfaller, kryper etc. Ty alt sådant är vppenbara Hedendomen och affguderrij. HERran tin Gudh skal tu tilbidia (sägher Scriffien) och tiena honom allena. Ellies må man wäl bruka liws widh Altarer ther Tidhegärden hålles.*⁹³

Keskiaikaisen kuvainkäytön konkreettisimpia ilmiöitä edustivat pyhimysveistoksille annetut lahjat. Laurentius Petri arvostelee votiivilahjojen, esim. kulta- ja hopeaesineiden, ripustamista veistoksiin tai arvokkaasti kirjottujen vaatekappaleiden pukemista veistosten ylle.⁹⁴ Veistosten viitoista on viitteitä suomalaisissakin keskiajan lähteissä. Turun tuomiokirkon Pyhän Laurentiuksen alttarin neitsyt Maria -aiheisen veistoksen kullatulla hopealla koristeltu viitta ja pieni kullattu hopeakruunu veistoksen päässä mainitaan Mustaan kirjaan kuuluvassa keskiajan inventaarioluettelossa.⁹⁵

Kuten kirkkojärjestyksen kohdasta käy ilmi, oli vahalla ja erilaisilla vahatuotteilla keskeinen asema uhruskäytännössä. Tyypillisin uhrilahja olivat vahakynttilät. Kirkkojärjestyksessä mainitut liturgiset kynttilät kuuluivat yksityismessujen seremonioihin jo 1300-luvulla.⁹⁶ Alttarikynttilöiden käyttö jumalanpalveluksissa oli useasti kiistakysymys reformaatiokaudella. Keskiaikaiset kynttiläsymboliikkaa sisältäneet seremoniat olivat syynä siihen, että jyrkimmät antiliturgistit erityisesti vastustivat kynttilöitä alttarilla. Uskonnollisesti kynttilöillä katsottiin olevan yhteyttä katoliseen messu-uhrioppiin.



6. Paastoliinoin verhottu keskiaikaisen kirkon alttari.

Votiivit olivat luonteeltaan kiitos- tai pyyntöuhreja. Niihin liittyi vahva psyykinen lataus, joka yhdistyi kuvakultissa kuvan sakraloitumiseen. Kriss-Rettenbeck korostaa tutkimuksessaan votiivikuvan lahjaluonnetta: lahja toimii kunnioituksen ja palvonnan välineenä. Votiiveilla on myös yhteyksiä katumusharjoituksiin ja sitä kautta sovituksen lunastamiseen. Itse lahjoitus, kuvan tai esineen hankinta on vaatinut taloudellisia uhrauksia lahjoittajalta, joten on ymmärrettävää, että lahjoitukset hyvin mielellään merkittiin lahjoitustekstein tai vaakuinoin.⁹⁷

Esineistön ja kirkkorakennusten vihkiseremoniat

*Effter thet then wiyelse som til Kyrkior, Kyrkegårdar, och til thenna margahanda Kyrkioskrudh, Beläte oc annat sådant haffuer brukat warit, icke annat är än meniskio påfund, oc haffuer tilfelle giffuit til ganska stort misbruk, skal hon här effter intet meer ther til brukas. Icke heller til watn, olio, salt, asko, qwistar, eeld etc. Alt thetta haffuer warit öffuerfult medh misbruk och waantro, hwilket för sådana wiyelse skul skeedt är.*⁹⁸

Konsekraatiota vastustavan kirkkojärjestyksen kohdan Laurentius Petri aloittaa kieltämällä kirkkojen, haudausmaiden, kirkon koristusten tai kuvien käyttöönvihkimisen. Kirkon vihkimisjuhla ja sen vuotuinen muistopäivä säilyivät kuitenkin Suomessa suurina seurakunnallisina merkkipäivinä (*dies anniversarius dedicationis ecclesiae*). Perinteestä pidettiin sitkeästi kiinni, vaikka tapa olikin kielletty vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä.⁹⁹ Tärkeintä kirkon vihkimisessä keskiajalla oli pääalttarin konsekraatio.

Keskiajalla konsekraatio oli esineen sakraalin funktion perusta. Nimenomaan vihkiriitti asetti materiaalisen esineen sakraaliksi välineeksi, antoi teokselle sen uskonnollisen tehtävän ja liitti sen kirkon jumalanpalvelusvälineistöön.

Keskiajalla kirkon vihkimisen yhteydessä piispa toi mukanaan ja asetti alttariin reliikin. Reliikit olivat vaikeasti saatavia, etenkin jos etsittiin tietyn pyhimyksen reliikkijä. Esimerkiksi kirkon suojeluspyhimykseen liittyvien reliikkien saanti saattoi kestää pitkään. Alttarin varustukseen kuuluneet veistoskaapit vihittiin niin ikään käyttöönsä liturgisina esineinä. Reliikki ja vihkiseremonia siirsivät materiaalisen esineen toimimaan uskonnollisena, yliluonnollisena välineenä.¹⁰⁰

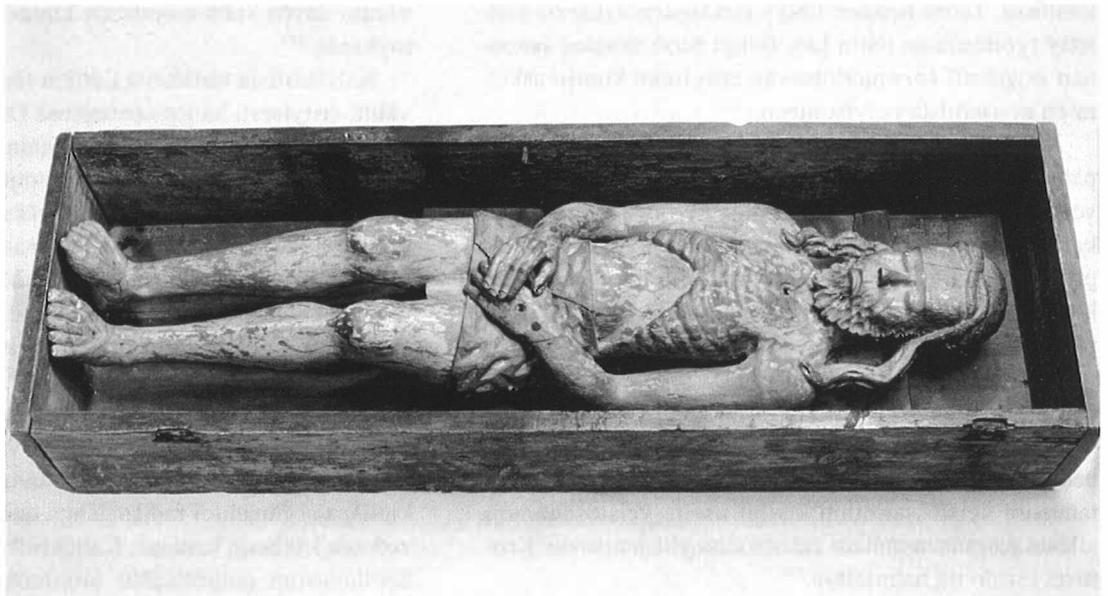
Kirkolliset juhlakulkuet

*All Process ther man haffuer plägat vthbära Beläte, Monstrantz, skrijn och annor Helghedom kaar, skola så bliffua som the nu äro afflagd, Ty alt sljikt är Hedniskt och affgudeskt.*¹⁰¹

Kirkolliset juhlakulkuet edustivat keskiaikaisen katolisen kultin visuaalisesti loistavinta tapaperinnettä. Kulkueissa kannettiin kirkon arvokkainta esineistöä, jota edustivat arvometalleista valmistetut liturgiset välineet: monstranssit, hostiat ja ciboriumit sekä erilaiset reliikkilippaat.

Pyhänjäännösten palvontaan luterilainen teologia katsoi liittyneen paljon petosta ja huijausta. Epäraamatullisena tapa sai tuomionsa myös Schmalkaldenin opinkohdissa.¹⁰²

Moniin vuotuisjuhliin liittyi kulkue kaupungilla tai kylän kujilla ja pelloilla. Riitti pyhitti yhteisön asuinalueen ja elinpiirin, puhdisti yhteisön pahasta ja vahvisti maan hedelmällisyyden ja vuodentulon.¹⁰³ Vuoden juhlakalenteriin kuuluvana perinteenä kulkueilla oli kansankulttuurissa monitasoisia maagisia ja sosiaalisia merkityksiä. Kulkueperinteeseen liittyi voimakkaasti kosmologinen aikäsitys. Liturgisen vuoden pyhät ajat saivat ympärilleen omaleimaisen tapaperinteen. Prosessiot myös edustivat konkreettista yhteisöllisyyttä kansanhurskaudessa. Kulttiesineillä tai -kuvilla oli vakiintunut sijansa kulkueissa. Seurakuntakirkossa kulkueet edustivat koko yhteisön juhlaa, johon kaikilla oli mahdollisuus osallistua.¹⁰⁴



7. Kristusta hauta-arkussa esittävä veistos Korppoon kirkosta.

Paastonajan kuvakäytäntö ja pääsiäisen kirkkonäytelmät

Så skal man icke heller klädha Beläten om Fastorna, eller ellies, som en osedher haffuer warit, Ty thet haffuer warit wantroo medh sigh, och är Hedniskt.

Så skal ock om Päscha tijdh Korset hwarken nedherleggiäs eller vptaghas, icke omkring draghas eller ther til krypas, Ty thet är ock affgudherij, wår HERra Jesu Christo teste mera och höghre emoot, at thet skeer vnder hans nampn.¹⁰⁵

Tuomitessaan pääsiäisajan tapaperinteen luterilainen kirkkojärjestys arvostelee keskiajalla kehittyneen kirkollisen kuvakäytännön uskonnollis-maagisia taustoja. Visuaalisten elämysten aiheuttaman esteettisen mielihyvän estäminen kuvien poissulkemisella paasto aikana kuvastaa hartauskäytännön konkreettisuutta. Samoin kirkon veistoskaappien ovet pidettiin suljettuina pääsiäispaaston aikana. Kirkon kaikki veistokset peitettiin kokonaan paastoliinaksi kutsutulla tekstiilillä. Liina saattoi olla joko täysin yksivärinen tai vain niukoin kirjailuin tai esimerkiksi Kristuksen kärsimyshistoriaa kuvaavin aihein koristettu.¹⁰⁶

Keskiajalla kirkoissa esitettiin pääsiäisaikaan kärsimysaiheisia kirkkonäytelmiä. Näytelmien aiheisto ulottui palmusunnuntaista aina Kristuksen taivaaseenastumiseen saakka. Esityksiin liittyi myös veistoksia. Bengt Stolt on tutkinut pohjoismaisia kirkkonäytelmiä ja niiden rekviisiittaa. Pääsiäisaikana draama keskittyi erityisesti kolmeen kärsimysviikon taitekohtaan: kiirastorstaihin, pitkäperjantaihin ja pääsiäisaaton iltaan, jolloin vietettiin erityisjumalanpalvelukset.

Ulf Björkmanin tutkimus kärsimysviikon liturgiasta ja hartauselämästä sisältää yksityiskohtaista tietoa eri tavoista ja draaman muodoista myöhäiskeskiajalla. Draa-

man ja kuvattoman, esineettömän hartauden rinnastumisesta syntyi voimakas tehokeino paaston ajalla. Visuaalisesti niukaksi riisuttu kirkko tarjosi kärsimysnäytelmän esitykselle vaikuttavan miljöö. Tavalliselle seurakuntalaiselle näytelmän seuraaminen oli psyykkisesti ja aistimellisesti vavisuttava kokemus. Näytelmien ajoitus heijasti liturgisen vuoden pyhän, kosmisen ajan konkretisointia. Ne tuli esittää keskiaikaisen uskonnollisen maailmankäsityksen mukaan juuri oikealla, alkuperäistä tapahtumaa parallelisoivalla hetkellä. Draaman rituaalisella esittämisellä ennallistettiin tapahtunut, ja siten katsojalle tarjoutui mahdollisuus osallistua pyhään tapahtumaan.

Björkman katsoo tavan vakiintuneen erityisesti suuriin kirkkoihin ja luostareihin, joissa oli esityksen henkilörooleihin riittävästi papistoa tai luostari veljiä. Vaikkei tarkkaa kuvaa passioesityksen levinneisyydestä olekaan saatavissa, osoittavat lähteet, että tapa oli tunnettu yleisesti Ruotsin hiippakunnissa. Opettavainen havainnollisuus korostui lukukappaleiden eli lektioiden esittämisessä. Roolit oli jaettu eri lukijoiden kesken. Tavoitteena oli mahdollisimman elävä ja vaikuttava tekstin esittäminen.¹⁰⁷

Sven Helander on vertaillut käytäntöä Linköpingin tuomiokirkon ja pitäjänkirkkoja koskeneiden jumalanpalvelusjärjestysten välillä. Hänen tutkimuksensa osoittaa, että ristiprosessiot ja näytelmät voitiin toteuttaa supistetussa muodossa myös maaseutukirkoissa.¹⁰⁸ Tavat jatkuivat monissa seurakunnissa vielä pitkään reformaation jälkeen.¹⁰⁹

Pitkäperjantain tekstiliturgiaan kuului monia eri jaksoja. Ristillä oli keskeinen asema tässä erikoisliturgiassa. Pitkäperjantain jumalanpalvelukseen kuului muun muassa *adoratio crucis* -osio.¹¹⁰ Krusifiksi asetettiin kansan palvottavaksi joko kuoriin tai välittömästi kuoriaidan eteen. Käytännön järjestelyt ovat vaihdelleet eri seura-

kunnissa. Tähän hetkeen liittyy kirkkojärjestyksessä kielletty ryömiminen ristin luo. Bengt Stolt arvelee sanonnan *krypa till kors* merkitsevän erityisesti kuorin askelmien nousemista polvistuneena.¹¹¹

Kristuksen kärsimystä illustroivat veistokset liittyvät pääsiäisajan näytelmiin. Kuollutta Kristusta esittävässä veistoksissa hahmon asento ja ilme pyrkivät tehostamaan katsojan kokemaa voimakasta tunnetta.¹¹² Vastineena pitkäperjantain seremonioille, jotka luonnollisesti keskittyivät Kristuksen kuolemaan ja hautaamiseen, kuului pääsiäisaamun jumalanpalvelukseen ylösnousemusseremonia, jota symboloi ristin nosto. Joissakin kirkoissa näihin seremonioihin liittyi ylösnoussutta Kristusta esittävä veistos tai kokonainen veistosryhmä sivufiguureineen.¹¹³ Täydellisimpiin liturgista passiodraamaa kuvittaneisiin veistossarjoihin kuului useita veistoshahmoja alkaen palmusunnuntain aasista aina ylösnousevaa Kristusta esittäviin hahmoihin.¹¹⁴

Kuvat ja seremoniakysymys kirkkopoliittisissa kiistoissa reformaatioajan lopulla ja varhaisortodoksian alkuvaiheessa

Keskustelu kirkollisen kuvienkäytön oikeutuksesta ja seremonioiden muodosta nousivat reformaatioajalla usein kirkko- ja valtopoliittiseksi kysymykseksi hallitsijan vaihdosten yhteydessä. Kuvan asemasta käyty keskustelu oli sidoksissa eurooppalaiseen tunnustuskehitykseen. Huomattavaa kuitenkin on, ettei kuvakysymys Ruotsin reformaatioissa muodostunut kertaakaan itsenäiseksi kiistakysymykseksi, vaan sen ajankohtaisuus liittyy välillisesti laajempiin luterilaisen tunnustuksen kriisivaiheisiin.

Juuri tällaiseen kriittiseen vaiheeseen ajoittui Laurentius Petrin kirkkojärjestystekstin synty. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksen teksti oli valmistunut 1560-luvun alussa, mutta uuden kuninkaan Eerik XIV:n valtaannousun jälkeisessä poliittisessä tilanteessa kirkkojärjestys ei saanut hyväksyntää.

Luterilaista leiriä repivät 1560-luvulla sisäiset tunnustuskiistat. Samaan aikaan Ruotsin kirkon toimintaa vaikeuttivat jännitteet arkkipiispa Laurentius Petrin ja radikaalin ns. kalvinistipuolueen välillä. Kuvaa koskenut keskustelu ja kiista kalvinismista ajoittuivat Ruotsissa erityisesti vuosiin 1561–1563. Eerik XIV:n hallintokaudelle (1560–1568) ajoittuvassa kuvapolemiikissa maltillisen aitoluterilaisuuden arvostelijat tukeutuivat biblistis-filippistisiin perusteluihin. Ruotsissa oli seurattu Lutherin tulkintaa kuvista ja seremonioista, mutta kiista osoitti, että Vaasa-veljeksistä Eerik ja Kaarle tunsivat hyvin näkemykset, jotka korostivat Mooseksen lain asemaa kristillistä kirkkoa velvoittavana jumalallisena lakina. Heidän tulkinnoissaan Mooseksen lain velvoite

ulottui myös suhtautumiseen kuva- ja seremoniakysymykseen.¹¹⁵

Kalvinistisia virikkeitä Eerikin teologiseen ajatteluun välitti erityisesti hänen opettajansa Dionysius Beurraeus, joka oli kalvinisti. Georg Normanin rooli prinssin teologisena opastajana ja perehdyttäjänä melanchthonilaisuuteen on osoitettu merkittäväksi. Eerik oli perehtynyt varsin perusteellisesti melanchthonilaiseen teologiaan kirjallisuuden välityksellä. Melanchthonilaisuus tuntui vahvana myös Eerikin lähipiirissä, johon kuuluvat teologit olivat poikkeuksetta raamattuhumanistisen melanchthonilaisuuden kannattajia.¹¹⁶

Laurentius Petrin edustama näkemys joutui vastustusten jyrkkiä kirkollisia uudistuksia vaatineiden filippistien mielipiteiden kanssa. 1560-luvun teksteissään arkkipiispa argumentoi radikaaleinta uudistussiipeä vastaan vedoten Lutherin kantaan. Kalvinistikiistaa tutkinut Sven Kjölleström painottaakin tutkimuksessaan erityisesti Lutherin merkitystä keskustelussa melanchthonilaista ryhmittymää vastaan.¹¹⁷

Konkreettisesti kirkollisen käytännön muutosvaatimukset tulivat julki Eerikin Arbogan herrainpäivillä vuonna 1561 papistolle esittämässä nelikohtaisessa uudistusohjelmassa. Kaksi esitetystä kysymyksestä liittyi seremoniauudistukseen: ensimmäisenä käsiteltiin kysymystä elevaatiosta ehtoollisessa ja toisena käsiteltävänä kohtana olivat seremonioihin liittyvät kuvat, alttarit, messuvaatteet ja kynttilät.¹¹⁸

Papiston vastaukset kuninkaan poleemisiin kysymyksiin kuvastavat suurta maltillisuutta ja konservatismia muutoskysymyksissä. Papiston lausunnossa perustellaan kuvien säilyttämistä sillä, etteivät kuvat itsessään ole syntiä, jos niihin ei liity väärinkäytöksiä tai taikauskoa. Papiston tulkinnan mukaan Raamattu kieltää ainoastaan kuvainpalvonnan:

*Hafva beläter, när man ellies tagher sigh vara för misbruk och vantro, är ingen syndh i sigh sielft, men at Gudh i schriffiten hafver förbudit beläter, är förthenskuldh skedt, at man icke skulle tilbidia them.*¹¹⁹

Samassa yhteydessä papisto otti kantaa myös tarpeellisten alttarien lukumäärään kirkossa. Pappien mielestä yksi alttari oli riittävä ehtoollissakramentin viettoa varten. Samalla papit lausuivat julki adiafora-kantansa messuvaatteista ja vahakynttilöiden käytöstä.¹²⁰

Eerik XIV:n kauden kirkkopoliittisista lähteistä nousee esiin voimakkaan kuvainvastaisia lausumia. Arbogan kokouksessa vuonna 1561 määrättiin, ettei alttarilla saanut pitää muita kuin ristiinnaulitun kuvaa ja alttaritaulua. Määräys ei kuitenkaan saavuttanut toivottua vastakaikua seurakuntatasolla, sillä seuraavana vuonna pidetyn Tukholman kokouksen julkilausuma mainitsee muutosvauhdin hitaudesta ja uhkaa vastaan hangoittelevia pappeja ja seurakuntia rangaistuksilla, jollei Arbogan kokouksessa vuotta aiemmin päätettyjä muutoksia toteuteta.¹²¹

Kaikesta huolimatta Arbogan kokouksen edellyttämiä muutoksia ei juurikaan toteutettu käytännössä. Lauren-



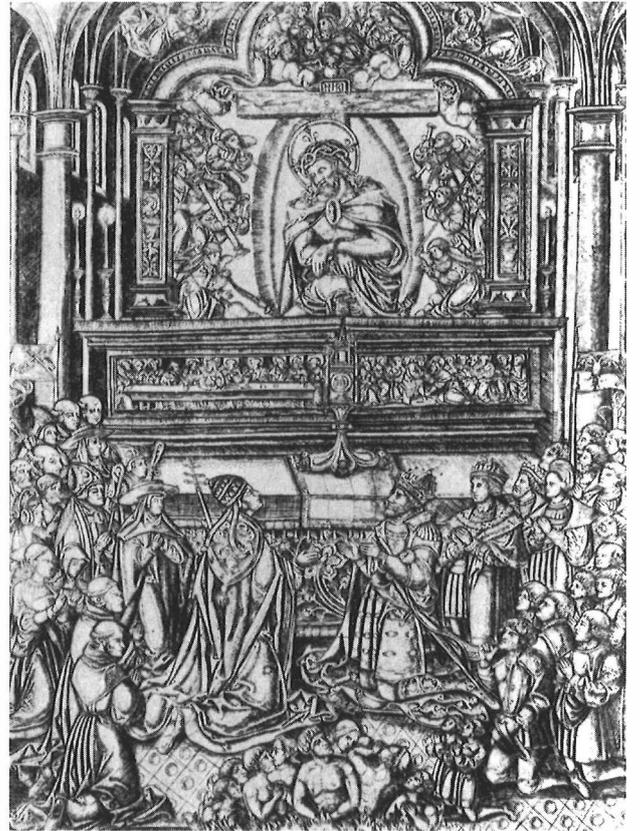
8. Myöhäiskeskiaikainen Kristus-veistos Yläneen kirkosta.

tius Petri koetti suostutella papistoa tekemään päätösten mukaiset esineiden poistot, mutta ohjeista, painotuksesta ja suoranaisestä rangaistustoimilla uhkailemisesta huolimatta uudistusten toteutuminen eteni verkkaisesti.¹²²

Seuraavan kerran keskustelu kuvan asemasta ja liturgisten tapojen muutoksesta kohosi valtakunnanpolitiikan kysymykseksi 1590-luvun epävakaina vuosina. Kuvakysymyksen kärjistyminen Kaarle-herttuan kaudella sattuu 1500-luvun lopun ja 1600-luvun alkuvuosien poliittiseen kriisiin. Uskonnollisestikin aika oli käymistilassa olevan luterilaisen leirin kriisikautta.

Kaarle-herttua oli Vaasa-veljeksistä taipuvaisin filipistien kuvainvastaisuuteen. Kaarlen näkemyksen mukaan kuvat kirkossa eivät olleet adiafora-kysymys, vaan hän katsoi Mooseksen lain epäävän kuvilta olemassaolon oikeutuksen kirkossa.

Kaarle-herttuan päämääränä oli katolisten ainesten lopullinen karsiminen luterilaisista liturgisista käytän-



9. Kuninkaallinen messu. Monogrammistin S -nimellä tunnetun Alexander van Brugsalin piirros 1500-luvun alusta.

teistä. Keskustelut kuvan asemasta kirkossa jäivät kuitenkin voimakkaista mielipiteistä huolimatta varsin abstraktille tasolle. Kirkoista ei juurikaan poistettu kuvia 1590-luvulla, joten kalvinismi ei käytännössä aiheuttanut tuhoisia seurauksia kirkkojen kuvataiteelle.¹²³

Osasy esineistön muuttumattomuuteen oli ruotsalaisen papiston konservatismi, joka jarrutti eri yhteyksissä päätösten voimaansaattamista. Toisaalta tilanteen laukeamattomuus oli kasaamassa paineita ja loi pitkälle ulottuvia poliittis-uskonnollisia jännitteitä hallitsijan ja kirkon johdon välille.

Maaliskuussa 1593 pidetyllä Upsalan kokouksella on tärkeä asema Ruotsin kirkon historiassa. Augsburgin tunnustuksen hyväksyminen muuttamattomana antoi Ruotsin kirkolle selkeästi määritellyn tunnustuspohjan. Upsalan kokous rajaa näin myös reformaatioajan päättymisen. Opillisessa kehityksessä vuosi 1593 merkitsee käännettä luterilaiseen ortodoksiaan.¹²⁴

Upsalan kokouksella oli vaikutusta myös kirkon jumalanpalveluselämään. Kokouksessa nimittäin päätettiin antiliturgistien ja Kaarle-herttuan voitoksi yleisvaltakunnallisesta liturgian yhtenäistämisestä ja seremonioiden karsimisesta, vaikka papisto ja piispat olisivat ilmeisen mielellään säilyttäneet vanhat riittimuodot.¹²⁵

Upsalan kokouksen päätösasiakirjassa uudistusten toteuttaminen esitetään maltillisesti. Esikuvaksi asetetaan Kustaa Vaasan hallintokauden viimeisten vuosien kir-



10. Ehtoollisen vietto luterilaisessa kirkossa. Kuva vuonna 1549 ilmestyneessä suomalaisessa käsikirjassa.

kollinen tilanne. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksen asemaa kirkollisen toiminnan normatiivisena mallina korostetaan. Sittemmin suurinta hämmennystä aiheuttaneessa seremoniakysymyksessä päätösasiakirjan tekstissä edellytetään väärinkäytöksiksi leimatuista kulttimuodoista luopumista. Päätösasiakirjaan vietiin toteamus, ettei suurinta osaa kiistanalaisista tavoista enää noudatettu seurakunnissa. Kokous antoi kuitenkin niille seurakunnille, joissa tavat olivat vielä käytössä, kehotuksen luopua niistä.

Piispojen ja pappien vastuu oikean opin opettajina ja sitä kautta uudistusten voimaansattaminen opetuksen keinoin korostuu Upsalan kokouksen päätöksessä. Ohjeissa kehoitetaan maltillisuuteen ja viisaaseen harkintaan uudistusten toteuttamisessa, jotta seremoniat, joihin oli liittynyt väärinkäytöksiä saataisiin pois käytöstä pahenusta ja hälyä aiheuttamatta kaikessa hiljaisuudessa.¹²⁶

Liturgiaa koskeneiden kysymysten kiistanalaisuus ja ajankohtaisuus ilmenee sakramenttimystiikkaa ja alttarin käytännön järjestelyjä koskevista keskusteluista Upsalan kokouksessa. Eräiden lähteiden mukaan kokouksessa annettiin kehoitus hävittää sakramenttikaapit tai mikäli hostiaa oli säilytetty seinäkomerossa, määrättiin komerot umpeenmuurattaviksi. Näin pyrittiin lopettamaan ehtoollisvälineisiin keskittyneet hartaustavat.¹²⁷

Kuvakysymystä käsiteltiin Upsalan kokouksessa hyvin vähän. Keskiaikaisia alttarikaappeja ja veistoksia si-

vuttiin keskusteluissa, kun kokous käsitteli sivualltarien kohtaloa luterilaisessa kirkossa. Kärkevimmissä lausunnoissa vaadittiin ylimääräisten alttarien poistamista ja niiden yhteyteen kuuluneiden veistosten polttamista.¹²⁸

Upsalan kokouksen jälkeen kuva- ja kulttikysymys pysytteli pitkään ajankohtaisena keskusteluteemana kirkon sisäisissä kokouksissa. Seremonioiden karsimista 1593 päätösten mukaisesti käsiteltiin vuoden 1595 alkupuolella pidetyssä papiston kokouksessa.¹²⁹ Saman vuoden syksyllä seremonia uudistus nousi jälleen kirkolliskokouskysymykseksi. Juuri näiden Söderköpöngin päätösten syyksi voidaan laskea kuvakysymyksen erityinen ajankohtaistuminen vuodenvaihteessa 1595–1596.¹³⁰

Kuva- ja kulttikysymyksen sitkeä pysyminen teologisenä ongelmana sai aikaan myös näyttäviä seurannaisvaikutuksia. Arkkipiispa Abraham Angermannus (1594–1599) teki vuonna 1596 tarkastusmatkan keskeisiin pyhiinvaelluskirkkoihin. Matkan tavoitteena oli katolisen hartauskäytännön näkyvien esineellisten ilmiöiden poistaminen. Hän antoi hävittää luostari- ja tuomiokirkkoissa säilyneet kansallisten pyhimysten hautamonumentit. Vadstenassa hävitettiin tällöin Pyhän Birgitan, Katariinan ja Ingridin hautalaitteet. Arkkipiispa antoi tuhota myös muun muassa Pyhän Nikolauksen monumentin Linköpingissä, Växjössä Pyhän Sigfridin, Skarassa Pyhän Brynolfin ja Strängnäsissä Pyhän Eskilin haudat. Ainoastaan Pyhän Eerikin reliikkiarkku Upsalan tuomiokirkossa jätettiin koskemattomaksi.¹³¹

Myös Turun hiippakunnan lähteet kertovat tiukentuneesta otteesta katolisen hartauskäytännön jäänteitä kohtaan. Tuomiorovasti Petrus Melartopaeus (1594–1604) käsitteli vuonna 1595 hiippakuntansa papistolle lähettämässään paimenkirjeessä seremoniakiistaan liittyneitä tapoja ja käytänteitä.

Seremonioihin liittyviin väärinkäytöksiin Melartopaeus laskee kansan uskonnollisissa käsityksissä eläneen elevaation hetken korostumisen muiden jumalanpalveluksen osien kustannuksella. Hän valittaa, että kirkkovieraat saarnan aikana kuljeskelivat kirkon pihalla ja rupattelivat keskenään ja vasta saarnan päätyttyä ryntäsivät kirkkoon katsomaan elevaatiota. Melartopaeus piti kansan tapaa sakramentin sisällön halveksuntana. Hänen näkemyksensä mukaan elevaation poistaminen Upsalan kokouksen päätöksen mukaisesti pohjustaisi evankelisen opetuksen maaperää. Melartopaeuksen mielestä elevaation kaltaiset paavilliset tavat piti juuria pois kultista.¹³²

Melartopaeus perustelee paimenkirjeessä elevaation poistoa teologisesti korostamalla Kristuksen todellista läsnäoloa ehtoollisaineissa. Erityisesti Melartopaeus arvosteli asetussanojen lukemiseen liittynyttä käsitystä, että leipä muuttuisi Kristuksen ruumiiksi. Elevaation hän katsoi pikemminkin säilyttävän kansan mielissä käsityksen katolisesta transsubstantiaatio-ajattelusta ja uskosta päivittäiseen messu-uhriin. Pahinta tilanteessa oli, että elevaatio johti rahvaan palvomaan viiniä ja leipää ehtoollisenvietossa, eli ajattelu suuntautui väärityneesti ehtoollisaineiden konsekraatioon. Melartopaeus esittää tekstissä evankelisen tulkinnan konsekraatiosta, jonka

hän toivoo papiston välityksellä siirtyvän kansan ope-
tukseen.¹³³

Melartopaeus käsittelee paimenkirjeessään myös jumalanpalveluksen alttarikynttilöitä. Upsalan kokouksessa ja Strängnäsän synodissa 1593 oli nimittäin kielletty kynttilöiden sytyttäminen päiväjumalanpalveluksessa. Kynttilöiden merkityksestä oli esitetty ristiriitaisia näkemyksiä.¹³⁴ Turun hiippakunnassa kynttilät eivät Melartopaeuksen kokemuksen mukaan olleet ongelma rannikkoseutuja lukuunottamatta. Väärinkäytökseksi ja taikauskoksi hän leimaa saaristokirkoissa eläneet uhrivat. Kansan uskomusten mukaan vahauhrit edesauttoivat kalanyhtionneä. Uhrinsa seurakuntalaiset toivat edelleen neitsyt Marialle. Melartopaeus tuomitsi jyrkästi vanhat votiivuhritavat.

Kynttilöiden tarpeetonta sytyttämistä silloin kun muutoinkin oli riittävästi päivänvaloa Melartopaeus periaatteessa paheksui, mutta tunnusti kynttilöiden kuuluvan kristillisen kirkon perinteeseen. Varsin mielenkiintoista on, että hän mainitsee kynttilöiden käytön jumalanpalveluksessa olevan peräisin idän kirkosta, jossa oli edelleen elävänä perinteenä sytyttää kynttilät evankeliumin lukemisen ajaksi evankeliumin ilon ja valon merkiksi. Melartopaeus välttää kuitenkin tulkitsemasta kynttilöitä luterilaisessa kirkossa symbolisesti, päinvastoin hän korostaa kynttilöiden koristavaa tehtävää muuten kovin vaatimattomissa kirkoissa. Estääkseen kynttilöihin liittyviä symbolisia tulkintoja kehittymästä, hän kehotti sytyttämään kynttilät ympäri vuoden niin päivämes-
sussa kuin aamu- ja iltajumalanpalveluksessakin. Samalla kun Melartopaeus tuomitsee votiiviluonteen säilyttäneet vaha- ja kynttiläuhrit, hän suosittelee, että seurakuntalaisilta kerätyt kynttilärahat vastaisuudessa käytetään ehtoollisviinin ostoon. Tällä tavoin hän arvelee väen entistä enemmän käyvän ehtoollisella.¹³⁵

Melartopaeuksen kirjeellä oli myös poliittinen päämäärä. Kirjeessä tuomiorovasti ottaa kantaa ajan yhteiskunnallisiin levottomuuksiin ja ohjaa papistoa pysymään laillisten kirkolliskokouspäätösten takana. Erityisesti hän paheksui sitä, että rauhattomuudet eivät jääneet pelkäämään rahvaan piiriin, vaan että myös osa aatelisista sotkeutui asioiden kulkuun. Papistonkin riveissä Melartopaeus oli havainnut niskurointia Upsalan kokouksen päätöstä vastaan.¹³⁶

Suomessa 1590-luku oli vakavien poliittisten ja uskonnollisten kiistojen aikaa. Turun tuomiokapitulin toiminta ajautui 1590-luvulla vaikeaan kriisiin. Pappissäätö pyrki toisaalta olemaan uskollinen lailliselle hallitsijalle Sigismundille ja toisaalta pitämään kiinni evankelisesta uskosta, jonka suojelijana Kaarle-herttua puolestaan esiintyi. Kirkon johtoon kumpikin monarkkitaho suhtautui epäluuloisesti.

Muutoksia arvostelleen suomalaisen valta-aatelin johtohahmoksi nousi marski Klaus Fleming (k.1616), jonka mielipiteitä oppositioliike myötäili. Seremonia uudistuksesta ärsyyntyneen Klaus Flemingin asenteet löysivät vastakaikua myös suomalaisen rahvaan konservatismista. Fleming arvosteli avoimesti Turun tuomiokapi-

tulin menettelyjä. Vuonna 1596 hän kirjoitti kirjeen piispa Sorolaiselle ja Gregorius Martini Teitille syyttäen näitä kalvinismista, jonka hän epäili olevan uudistusten perimmäisenä taustana. Fleming syytti kirjeessä uudistumiehiä kirkkorakennusten alennustilasta. Kirkot olivat Flemingin havaintojen mukaan hoidon puutteessa pahoin rappiotilassa:

*Hvad Kyrkiones prydnig tillkommer som är Altarkläde, der svarar Jag så till, att Altarkläde är giort derföre, att der Herrans Nattvard förhandlas måtte ske med renligheet att der måtte vara rene Kläder på, efter Kyrkiones byggningar föga achtas, Utan Kyrkiones Lärefäder achta mehr sitt eget huus, än Kyrckian, Fönsterna äre sönder, ock flyger Korppar, Skator och andre foglar in, så väl som Råttor ock Kattor ock fara illa med Altaret, att der måtte vara rene Altar Kläde på Altaret.*¹³⁷

Fleming puolusti kuvia niiden havainnollisuuden vuoksi. Hän korosti myös kuvien koristeellista merkitystä niin kirkoissa kuin kodeissakin:

*Så böör ock Gudz huus vara beprydd. Hvad som och annan Altarnes prydnig belangar, som är med vackra tafflor ock figurer, som lyde till den H. Skrift, och annat slijkt, kan icke heller gifva någon förargelse. Ja så väl må det stå på Altaret, som en Målat Danzt ock andre onyttige figurer, som dhe andelige så väl som vertzlige bruke till deras husprydning.*¹³⁸

Kynttilöiden käyttöä jumalanpalveluksessa vastustaneeseen antiliturgismiin Fleming otti kantaa puolustamalla kynttilöitä valonlähteenä jumalanpalveluksessa, mutta samalla hän viittasi myös valon ja tulen symboliseen merkitykseen.¹³⁹

Ajan yleinen epävakaisuus antoi kasvupohjaa monenlaisille huhuille. Osa seremoniakiistan synnyttämistä kuulopuheista kantautui Sigismundin hoviin saakka. Klaus Flemingille lähettämässään kirjeessä kuningas Sigismund kritisoi ankarasti Suomen kirkon tilaa. Hän kertoo saaneensa tietoja, joiden mukaan Suomen papisto oli poistanut kirkkojen koristuksia ja että Turun tuomiokirkko oli hänen kuulemansa mukaan joutunut piispa Sorolaisen kalvinistisen kuvainraaston uhriksi. Sigismundille oli kerrottu, että tuomiokirkosta oli poistettu kaikki veistokset ja alttaritaulut. Jottei tällaista vatedes tapahtuisi, Sigismund kehotti Flemingiä huolehtimaan, että kuvainraastanta lopetetaan Suomessa ja että poistetut alttaritaulut tuodaan takaisin kirkkoihin.¹⁴⁰

Sigismundin saama käsitys Suomen reformaatiokehityksen jyrkästä heilahduksesta kalvinistiseen suuntaan selittyi 1500-luvun loppupuolelle ajoittuneilla konfessionmuutoksilla eräillä maltillisen luterilaisuuden hallitsemista alueista. Luterilaisen kirkkojärjestelmän korvaaminen kalvinistisella tai zwingliläisellä reformoidulla opilla johti liturgisen käytännön suureen muutokseen esimerkiksi saksalaisessa Anhaltin ruhtinaskunnassa. Muutoksissa kirkolliset seremoniat ja kuvan asema joutuivat uudelleenarviointiin. Ehtoollisliturgian muutokset olivat käynnistyneet ruhtinaskunnassa jo 1580-luvun lo-

pulla, mutta Anhaltin kuvakiistana tunnettu tapahtumasarja ajoittuu vasta vuoteen 1596, siis täsmälleen samaan aikaan kuin vakavat seremonioita ja kuvaa koskeneet jännitteet Ruotsin kirkossa.¹⁴¹

Anhaltin uudistuksissa vaadittiin ehtoollisen vieton välineiden muutosta: alttarin tilalle haluttiin tavallinen pöytä; papin tuli seisoa kasvot seurakuntaan päin; öylätit piti korvata leivällä, jota voitiin murtaa; leipä ja kalkki piti antaa ehtoollisvieraalle siten, että hän ottaa itse leivän ja kalkin käsiinsä nauttiessaan ehtoollista. Jopa alttaritaulut määrättiin poistettavaksi.¹⁴² Vaadittu muutos koski huomattavalla tavalla kirkon sisätilojen jäsentelyä.

Ruotsin kirkon ehtoolliskäytännön muutos jäi käytännössä siihen, että seremonioista poistettiin, kuten piispa Sorolainen uuden suomalaisen käsikirjan esipuheessa kirjoittaa *ylendäminen Messussa ja kläppäminen ylendämisen aican* eli elevaatio ja ehtoolliskellon soitto elevaatiohetken merkiksi.¹⁴³ Muutos oli siis huomattavasti vähäisempi kuin Anhaltin uudistuksissa.

Suomessa marski Fleming kuitenkin käytti ristiriitais- ta tilannetta omien poliittisten tarkoituksensa ajami- seen. Hänen propagandansa leimasi kaiken kirkollisen rappion syyksi juuri seremonioiden poiston. Liturgisen kiistan aikana Flemingin mielipiteiden vahvana tukijana oli suomalainen rahvas, joka koki uudistusten horjuttaneen pyhiä, loukkaamattomia kirkollisia perinnäis- tapoja. Kansan tyytymättömyys ja epäluulo uudistuksia kohtaan kanavoituikin konkreettisesti piispa Sorolaisen johdolla suoritettujen toimien arvosteluun. Riitin muu- toksista närkästynyt kansa uskoi Jumalan rankaisevan maata katovuosilla ja vaikealla ajalla. Tilanne Turkuun kokoontuneen markkinarahvaan ja liturgian uudistuk- sesta vastanneiden välillä kärjisty i syyskuun kahdeksan- tena päivänä 1596 Turun syysmarkkinoilla mellakaksi, jossa väkijoukko Sorolaisen kertoman mukaan vaati yh- dellä suulla entisten seremoniamuotojen palauttamista.¹⁴⁴

Seremoniakysymyksen saama valtava huomio selit- tyy paljolti kansanuskossa vahvana eläneellä käsityksellä pyhän loukkaamattomuudesta. Kansanuskon pyhä-käsi- teeseen liittyi rikkomuksista seuraavan sanktion pelko. Suomen talonpoikaista uskonnollisuutta ortodoksian ajalla tutkimuksissaan analysoinut Mikko Juva osoittaa, että kansan uskonnolliset käsitykset rakentuivat kauan reformaation jälkeinkin keskiaikaiselle perustalle. Kan- san pyhä-käsitteen ydin oli ajatus uhrin velvoitteesta ja siunauksesta.¹⁴⁵

Papin alttarin ääressä suorittama ehtoollissakramentti edusti tämän maailmankäsityksen keskeisintä uhriihtiä, riittiä, jonka oikea suorittaminen edellytti vakiintuneiden muotomenojen järkähtämätöntä seuraamista. Kan- san käsitysten mukaan poikkeaminen seremoniakaavasta tai laiminlyönnit riitin suorittamisessa olivat raskautta- vimpia virkarikkeitä, joihin pappi virassaan saattoi syy- listyä. Tältä pohjalta on ymmärrettävää, että Upsalan ko- kouksen jälkeisen ajan seremoniakiista sai yhteiskunta- rauhan järkkymään.¹⁴⁶

Turun syysmarkkinoilla aiheutuneeseen mellakkaan liittyen piispa Sorolainen lähetti Ylä-Satakunnan papis-

tolle syyskuussa 1596 kiertokirjeen, jossa hän korosti seremonioiden adiafora-luonnetta ja paheksui asiasta teh- tyä suurta hälyä. Kohun aiheuttaneet asiat eivät olleet hänen näkemyksensä mukaan autuudelle mitenkään vält- tämättömiä. Hänen mielestään oli väärin, että talonpo- jat panivat jopa peltojensa hedelmättömyyden kulttuiu- distuksen syyksi.¹⁴⁷

Suomen kirkollisen ja poliittisen tilanteen epävakai- suus aiheutti pitkälle ulottuneita jännitteitä Suomen kir- kon johdon ja hallitsijan välisiin suhteisiin. Ristiriidat ja epäluottamus hallitsijaksi nousseen Kaarlen ja piispa Sorolaisen johtaman Turun tuomiokapitulin välillä kär- jistyivät lopulta Sorolaisen ja tuomikapitulin jäsenen, Turun koulun rehtorin Marcus Henrici Helsingiuksen vangitsemiseen vuonna 1599. Kaarlen luottamuspulaa Suomen papistoa kohtaan ilmentää konkreettisesti hän- nen suunnitelmansa lähettää Ruotsista pappeja korvaa- maan Suomen *paavillisen hapatuksen* vallassa olevat kir- konmiehet.¹⁴⁸

Kaarle-herttuan taipuvaisuus kalvinismiin aiheutti monille Juhana III:n kauden liturgisteille suuria vai- keuksia. Turun piispa Eerik Sorolainen joutui tässä vai- heessa muuttamaan kantansa ja pyytämään julkisesti anteeksi aiempia toimiaan. Ristiriitoja ei suinkaan lie- ventänyt Sorolaisen oma vankkumaton kalvinismin ja zwingliläisen reformoidun näkemyksen vastustus. Hän- nen esityksestään Upsalan kokouksen päätökseen oli kir- jattu jyrkkäsanainen zwingiläisen ja kalvinistisen sekä radikaalien reformaatioliikkeiden vastainen julkilau- suma, mikä teki Kaarlesta Sorolaisen leppymättömän vastustajan.¹⁴⁹

Hallitsijan asemansa vakiinnutettuaan Kaarle IX:n (1604–1611) kirkkopoliittiset toimet liittyivät eurooppa- laisen niin sanotun toisen reformaation raamattuhuma- nistisiin aatteisiin.¹⁵⁰ Tässä konfessiokiistassa olivat vas- takain tunnustuksellinen luterilaisuus ja toisen refor- maation radikaali evankelinen humanistinen filippiismi.

Osoitus Kaarlen sitoutumisesta toisen reformaation aatteisiin on se, että katekismuksessaan (1604) hän ja- otti kuvan omaksi kappaleekseen reformoitujen ta- paan.¹⁵¹ Papiston vuonna 1607 valtiopäivillä esittämään kuvakieltoa koskeneeseen kysymykseen Kaarle vastasi katekismuksessaan julkistamin biblistisin perusteluin:

—*thu skall inge andra guder hafua jempte mig, tu skallt icke göra thig något beläthe ej heller el- lies någon—*.¹⁵²

Papisto yritti lieventää Kaarlen antiliturgismia vuot- ta myöhemmin Örebrossa vetoamalla seremonioiden adiafora-luonteeseen. Kuningas piti kuitenkin tiukasti kiinni näkemyksestään, jonka mukaan Vanha testamentti yksiselitteisesti kieltää sekä kuvien valmistamisen että kunnioittamisen. Näkemyksensä tueksi Kaarle esitti run- saasti kirjallista aineistoa ja siteerasi kirkolliskokouspää- töksiä sekä kirkkoisien lausumia.¹⁵³

Raskaat ja epävakaiset epäluottamuksen vuodet pa- kottivat Sorolaisen arvioimaan tapahtumien syitä. Tilan- teen tasaannuttua hän summaa mielipidettään vaikeista vuosista vuonna 1614 painetun käsikirjan esipuheessa.

Hän painottaa kirjan alkusanoissa maltillisuutta ja opetuksen tärkeyttä kulttiuudistusten toimeenpanemisessa. Teksti noudattaa Upsalan kokouksen päätösasiakirjan lausumia. Sorolainen syyttää osaa papistosta konsensuksen rikkomisesta – olihan päätösasiakirja julkisessa ko-

kouksessa yksimielisesti hyväksytty. Hän katsoo joidenkuiden pappien toiminnallaan yllyttäneen kansaa uudistuksen vastustamiseen, mistä sitten seurasi Sorolaisen mieltä traumaattisena muistona kalvanut *swri pahenus ia capina yhteisen cansan seasa*.¹⁵⁴

KIRKKOINTERIÖÖRI LUTERILAISEN ORTODOKSIAN AJALLA

Kirkkorakennuksen teologiset lähtökohdat

Kirkon sisätilojen muutokset reformaation jälkeisellä ajalla heijastelevat sekä aatemaailman että esineellisen kulttuurin muutoksia. Teologisen tulkinnan vaiheiden tarkastelu tarjoaa välineen sekä kirkkorakennuksen kokeman käsitteellisen että toiminnallisen muutoksen tutkimukseen. Ratkaiseva muutos kirkollisen esineistön roolissa oli luopuminen konsekraatoriiteistä. Keskiajan kirkossa esineistö vihittiin pyhään käyttöön erityisin juhlaseremonioin.

Reformaation jälkeen kirkkotilan sekä julkiset että yleiset ja yhteisölliset käyttöarvot muuttuivat. Muutos heijastui myös kirkkorakennuksen pyhyysarvojen määrittelyyn. Kirkkotilan teologisen merkityksen analysoiminen on hyvin monitasoinen ongelmakenttä. Aihepiirin tutkimushistoria osoittaa kysymyksenasettelun problemattiseksi jopa käsitteellisellä tasolla.

Jan Arvid Hellström on painottanut reformaatioajan teksteissä esiintyvää tulkintaa kirkkorakennuksen materiaalisesta luonteesta. Analysoidessaan kirkkotilan teologisen aseman määrittelyä, esimerkiksi Olavus ja Laurentius Petrin kannanottoja, Hellström on tuonut esille tulkintoja, jotka korostavat kirkkorakennusta ihmistyönä, materiaalina, jolla ei itsessään ollut uskonnollista merkitystä. Reformaatioajan teksteissä toistuu näkemys, ettei kirkkoa rakennettu Jumalalle vaan rakennukset tehtiin seurakunnan julkiseksi kokoontumistilaksi.¹ Kirkon julkinen, yhteisöllinen käyttötarkoitus korostuu Hellströmin mukaan vahvasti Laurentius Petrin kirkkojärjestyksessä. Anders Jarlert on kritisoinut Hellströmin tulkintaa. Jarlert pitää päätelmää käsitteellisesti ongelmallisena ja osin suorastaan ylitulkintana.²

Jarlertin pohdinnan ydin on ajatus kirkollisten toimistusten ja jumalanpalveluselämän pyhyydestä nimittäjänä, joka erottaa kirkon muista rakennuksista.³ Näkemykselleen Jarlert osoittaa perusteet Laurentius Petrin kirkkojärjestyksestä. Sen mukaan kirkkorakennuksen käyttö seurakunnan toimintoihin määrittää keskeisesti kirkon olemusta. Kirkkojärjestyksessä painotetaan seurakuntaa kirkkokäsitteen perustana. Tekstissä vedotaan rakennuksen antamaan käytännön suojaan sadetta ja pyryä vastaan. Kirkkorakennukselle tekstissä annetaan arvoa, ja kirkon hoidosta annetaan kirkkojärjestyksessä erillisiä ohjeita. Seurakunnan edellytetään arvostavan ja hoitavan kirkkoaan rakennuksessa tapahtuvan sananjulistuksen ja sakramenttitoimitusten takia.⁴

Ortodoksian ajan teologiassa kirkkorakennus sai reformatorisesta tulkinnasta poikkeavia merkityssisältöjä.

Kirkkorakennuksia käsittelevissä teksteissä viljeltiin aiempaa runsaammin Raamatun kielikuvia. Tutkijoiden tulkinnat muutoksen taustoista eroavat kuitenkin toisistaan. Jan Arvid Hellström korostaa eroa reformaatioajan ja puhdasoppisuuden kauden teksteissä käytetyissä kielikuvissa ja vertailuissa.⁵ Hän näkee tulkintamuutoksen taustavaikuttajana ennen kaikkea reformoidusta teologiasta omaksutun biblismen. Hellström ajoittaa tutkimuksessaan biblismen sävyttämän kirkkokeskustelun alun 1600-luvun ensi vuosikymmenelle. Teksteihin ilmaantuu tilan sakraalitasoja korostavia määritteitä, kuten *pyhä tila tai domus Dei*. Samalla erilaiset Vanhan testamentin typologisoivasta käytöstä kertovat kielikuvat yleistyvät.⁶

Anders Jarlert on suhtautunut kriittisesti Hellströmin esittämiin teologisiin yhteyksiin. Jarlert huomauttaa Vanhan testamentin merkittävästä asemasta varhaisortodoksian ajan luterilaisessa teologiassa. Ajan teologisessa miljöössä oli luonnollista, että myös kirkkotilaa koskeneen keskustelun argumentaatio rakentui Vanhan testamentin tulkinnalle. Jarlert pitää virheellisenä Hellströmin väitettä reformoidusta teologiasta Vanhan testamentin biblismen erityisenä välittäjänä.⁷

Jarlert puolestaan suuntaa kirkkotilan teologisten tulkintojen tutkimusta keskiajan jatkumopiirteiden tarkasteluun. Hän osoittaa 1600-luvun alun kirkko-oikeudellisille teksteille esikuvia keskiajan lakiteksteistä. Keskiajan kirkkokaarissa kirkkorauhan rikkomuksista määrätyt rangaistukset määräytyivät kirkon sisätilan eri osien pyhyishierarkian mukaisesti. Kirkkolakiehdotuksessa vuodelta 1608 mainitut sakkosummat oli luokitettu keskiaikaisen kirkkolain mukaisesti: mitä lähempänä alttaria rikkomus oli tapahtunut, sitä korkeammaksi maksu määräytyi.⁸ Alttarin rooli kirkkorakennuksen sakraaliarvojen heijastajana nousee kiinnostavaksi ongelmaksi myös reformaation jälkeisellä ajalla.

Edellä referoimastani kirkkotilan pyhyysarvojen teologisesta tulkintahistoriasta voi kokoavasti erottaa kaksi keskeistä ongelmakenttää, jotka luovat pohjan myös kirkkointeriöörin taidehistorialliselle kontekstittutkimukselle. Ensiksi kysymyksenasettelussa on mielekästä hahmottaa sakramenttitoimitusten asemaa tilan osien pyhyyden merkitsijänä. Toisen kirkkointeriöörin käyttöä määrittävän aihepiirin muodostaa jumalanpalvelusmuodon kehitys.

Perinne ja muutos

Vuonna 1614 ilmestynyt käsikirja merkitsi päätöstä reformaatioajan liturgiselle kehitykselle. Kirkollinen elämä siirtyi uuteen vaiheeseen. Muutoksista huolimatta monet keskiaikaisperäiset tavat kuitenkin säilyivät kirkollisten toimitusten ulkoisessa muodossa vielä ortodoksian ajalla. Uusi käsikirja, joka sisälsi sekä messun että kirkollisten toimitusten kaavat, oli suomennos samana vuonna Ruotsissa ilmestyneestä käsikirjasta. Vas-



11. Ehtoollisen vietto luterilaisessa kirkossa. Kuva vuonna 1614 ilmestyneessä suomalaisessa käsikirjassa.

taavuus kuvastaa liturgista yhtenäistämistavoitetta Ruotsin kirkossa.⁹

Käsikirjan kuvitus havainnollistaa luterilaisuuden piirissä 1500-luvun lopussa ja 1600-luvun alussa vallinneita käytänteitä. Ehtoollisen jakoa esittävästä kuvasta hahmottuvat eurooppalaisen aitoluterilaisen sakramenttiliturgian välineet.¹⁰ Suomalaisen kirkkokäsikirjan ehtoollisen jakamista esittävässä puupiiirroksessa on havaittavissa sekä luterilaisen käytännön muovaamia uutuuksia että ehtoolliskäytänteessä säilyneitä keskiaikaisia piirteitä. Jatkumoa edustaa kookas kivistä tai tiilestä muurattu alttari. Lutherilta oli peräisin alttarin sakramentin korostuminen.¹¹

Aitoluterilaisuuden piirissä julkaistuissa kirjoissa, esimerkiksi postilloissa ja katekismuksissa, oli yleisesti kuvitusta. Suomalaisen käsikirjan puupiiirroskin on todennäköisesti saksalainen, ainakin sama laatta julkaistiin saksalaisessa katekismuksessa vuonna 1587.¹² Erot liturgisen käytännön ulkoisten muotojen välillä aitoluterilaiselle perinteelle rakentuvissa kirkoissa eivät kuitenkaan olleet suuria. Suomalaisessa käsikirjassa julkaistun saksalaisen puupiiirroksen ja ajan suomalaisen käytänteen väliset erot ovat varsin vähäisiä. Ehtoollisviiniä ja -leipää maallikoille jakavilla papeilla on saksalaiset reformaatioajan oppineiden kaavut yllään, mutta Ruotsin kirkossa tilanteeseen kuuluivat yhtä luonnollisesti keskiajalla muotonsa saaneet papiston messuvaatteet. Esimer-

kiksi piispa Rothoviuksen Turun hiippakunnalle antamissa ohjeissa määrätään ehtoollismessun toimittavan papin asuksi messukasukka.¹³ Käsikirjan kuvassa alttarilla on viinikannu ja kookkaiisiin kynttilänjalkoihin asetetut kynttilät. Kalkkiliinan päällä on pieniä ehtoollisleipiä.¹⁴

Käsikirjan kuvassa ehtoollisleivän jakamiseen liittyy eräs erityinen keskiajalta säilynyt piirre. Papin eteen polvistuneen maallikon molemmin puolin seisovat miehet pitelevät leipäastian alla kangaskaistaletta. Kyseessä on keskiaikainen tapa estää ehtoollisliinalla pyhitetyn ehtoollisleivän vähäistenkin murusten putoaminen ja talaantumisen epäpyhään maahan.¹⁵

Suomalaisen käsikirjan ehtoolliskuvan läheinen vastine, ehkäpä saman graafikon kaivertama puupiiirros on Peder Lauritzonin vuonna 1594 ilmestyneen Catechismuksen ehtoollisen jakoa esittävä kuva. Puupiiirrosten yhtäläisyydet ulottuvat yksityiskohtiin saakka.¹⁶

Molemmissa kuvissa alttarin yllä on ristiinnaulittu-aiheinen alttaritaulu. Kummankin puupiiirroksen kuvakenttään on esitetty lisäksi kookas ehtoollisen asettamishetkeä kuvaava aihe. Sen tehtävänä on korostaa Kristuksen reaalista läsnäoloa ehtoollisaineissa. Luterilainen tulkinta Kristuksen ruumiin ja veren liittymisestä välittömästi ehtoollisaineiden luonteeseen tähtäsi kansanuskossa elinvoimaisena säilyneen transsubstantiaatio-ajatelman poistamiseen. Keskiajan kuvataiteessa ehtoollis-



12. Ehtoollisen viettoa esittävä kuva Peder Lauritsonin katekismuksessa vuodelta 1594.

mysteeriä kuvattiin esittämällä kärsivä ja haavoitettu Kristus-hahmo ehtoollissakramentin yhteydessä. Luterilainen kuvataide koetti kumota uskoa ehtoollisaineiden muuttumiseen Kristuksen vereksi ja ruumiiksi valitsemalla kuva-aiheeksi ehtoollisen asettamishetken Raamatun kertomuksen mukaisesti esitettynä.¹⁷

Luterilaisen ehtoollisalttarin yhteydessä kuvattu raamatullinen ehtoollisen asettaminen yhdistää sakramentin asettamisen sakramentin toimittamiseen kristillisessä seurakunnassa. 1600-luvun alkupuolelta lähtien käsitys Kristuksen reaaliprensenssistä ehtoollisaineissa tuli yhä merkittävämmäksi ortodoksian ajan teologiassa.¹⁸

Käsikirjan kuvassa esitetyn alttarin käytön ja sijainnin pohdinta avaa monitasoisen tutkimusongelman. Onko kyseessä kirkon kuorissa sijaitseva pääalttari, jonka ääressä ohjeiden mukaisesti juhlavaan messukasukkaan sonnustautunut kirkkoherra selebroi ehtoollisen päämessussa, vai onko kuvan alttari keskiaikaiseen perinteeseen liittyvä pääalttaria vaatimattomampi maalikkojen varhaisaamun messun sivualttari? Molempiin tulkintoihin on perusteluja 1500-luvun loppupuolen liturgisissa käytänteissä.¹⁹

Lähteet osoittavat sivualttarien poistamisen tapahtuneen hitaasti Upsalan kokouksen jälkeen. Vielä pitkään reformaation jälkeen Ruotsin hiippakuntien tuomiokirkkoissa ja suurissa kaupunkikirkkoissa vietettiin varhaisaamun ehtoollisjumalanpalvelusta kuorin ulkopuolella sijaitsevan alttarin ääressä. Vuoden 1550 tienoilla Upsalan tuomiokirkossa pidettiin jouluna, pääsiäisenä ja helluntaina päämessun lisäksi vaatimattomampi aamun ehtoollisjumalanpalvelus.²⁰ Tukholman Suurkirkon tileissä on maininta vuonna 1548 varhaisaamun jumalanpalveluksen alttarin ja kuoriain rakentamisesta. Suurkirkossa säilyi useita alttareita aina vuoden 1620 muutostöihin saakka, jolloin kirkkoon jäi ainoastaan yksi, kuorissa sijaitseva alttari.²¹

Turun tuomiokirkossa suomenkielisen seurakunnan ehtoollista vietettiin sivualttarin ääressä piispa Rothoviukseen tulon asti. Vasta Rothovius lopetti vanhan tavan ja määräsi ehtoollisenvieton aina tapahtuvaksi pääalttarin ääressä.²²

Luterilaisen jumalanpalveluselämän vaiheiden tutkimus osoittaa monien muutosten käynnistyneen Turun hiippakunnassa piispa Rothoviuksen virkakaudella. Rot-



13. Triumfikrusifiksi ja kuorilehteri Lyypekin tuomiokirkossa. Kuva vuodelta 1978.

hovi kritisoi Turun hiippakunnan liturgisessa käytännössä eläneitä katolisia seremoniatapoja. Kärkevimmin hän suomi rituaalimagiaksi leimaamaan piirteitä alttariliturgiassa. Keskiaikaisesta perinteestä oli edelleen jäljellä kirkon sisätilan mieltäminen kahdeksi toimintalohkoksi, pohjoisen evankeliumi- ja etelän epistolapuoleksi. Upsalan kokouksessa kielletty tapa ei ollut hävinnyt Turun tuomiokirkon käytännöstä. Rothovius paheksui pappien sitkeästi säilyttämää tapaa lukea epistola alttarin eteläpuolelta ja siirtyä sitten alttarin pohjoispäähän lukemaan evankeliumia.²³

Sitä mukaa kun luterilainen ortodoksia vakiintui kirkollisia käytäntöjä ohjaaviin asenteisiin, alkoi katolisen liturgian jäänteiden määrätietoinen hävittäminen. Suhautuminen keskiaikaiseen maallikkojen ehtoollisalttariin kuvastaa tätä kehitystä. 1600-luvun alun tiedot viittaavat suurissa kirkkoissa tehtyihin muutoksiin. Pitäjänkirkon osalta kehityskulun ajoittaminen on ongelmallista, sillä tutkimuksen käytettävissä on vain hajanaisia tietoja pitäjänkirkkojen keskiaikaisista alttareista. Katettavaa empiiriseen aineistoon perustuvaa tutkimusta pohjoismaisesta käytännöstä ei ole toistaiseksi julkaistu.²⁴



14. Lyypekin tuomiokirkon kuorilehteri. Kuva vuotta 1920 edeltäneeltä ajalta.

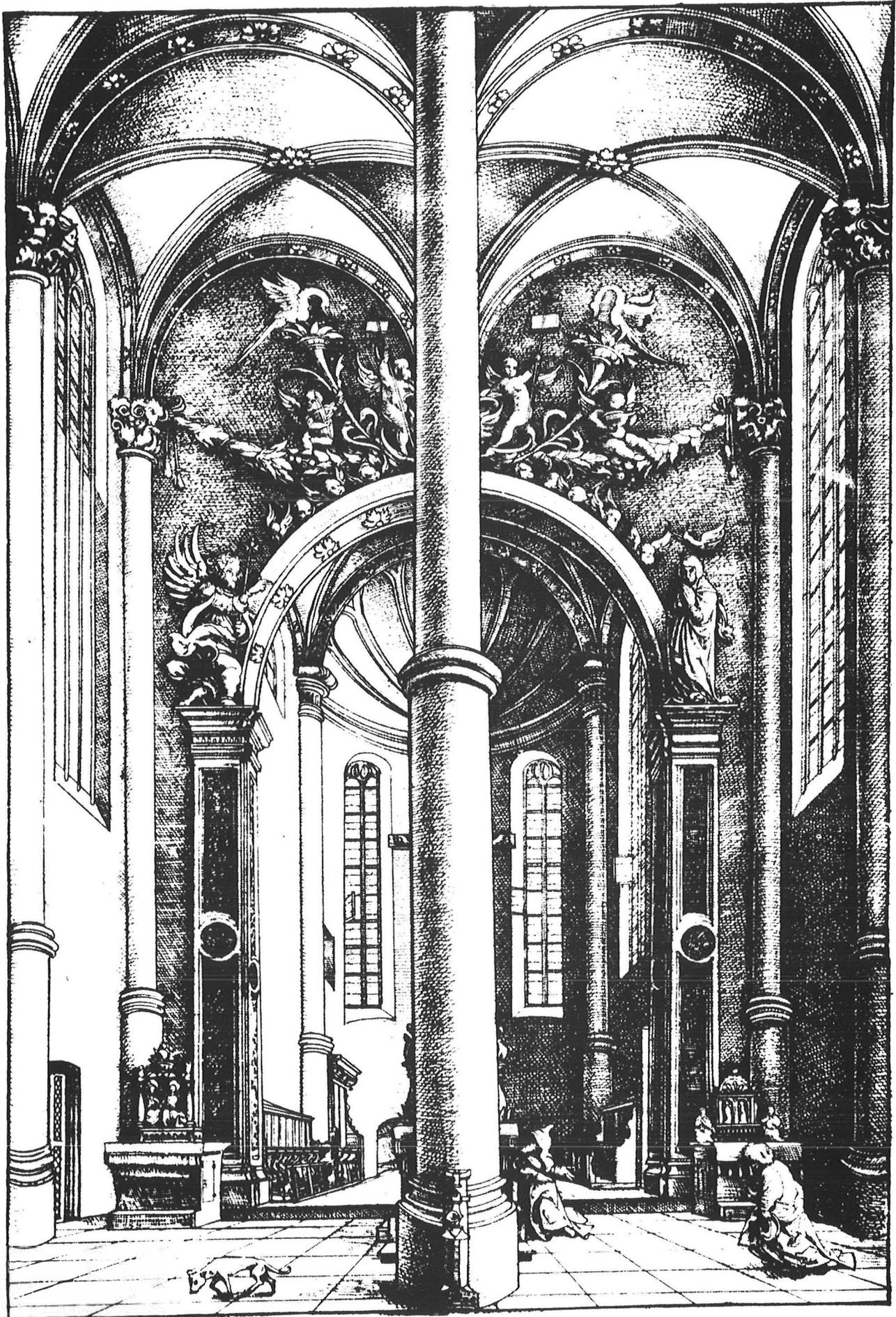
Tutkijoiden näkemykset Pyhän ristin alttariksi kutsutun maallikkoalttarin yleisyydestä vaihtelevat. Altтарin yleisyyttä puoltaa esimerkiksi Rune Norberg suppeassa leksikkoartikkelissaan. Hän esittää siinä väitteen, että ristin alttari olisi kuulunut myös useimpien maaseutukirkkojen varustukseen keskiajalla.²⁵ Ristin alttarin käyttö maallikkoalttarina tulee esiin alttarin nimityksissä (lat. *altare laicorum*, ruots. *sockenaltare*, *lekmanna altare*). Varhaisemmassa tutkimuksessa esiintyy Norbergin näkemyksestä poikkeavia käsityksiä ristin alttarien yleisyydestä. Perusteluissa on korostettu suuria paikallisia vaihteluita kirkollisten hallintoalueiden välillä.

Keskiajalla eri kirkkoprovinsseissa vallinneista paikallisista tavoista ja käytänteistä Markus Hiekkänen on käyttänyt kokoavaa termiä *patria*. Hiekkänen on soveltanut *patria*-käsitettä liturgiaa, erilaisia kirjoitettuja ja kirjoittamattomia sääntöjä sääteleviin alueellisiin tapoihin. Alueiden kirkkohallinnollinen itsenäisyys selittänee

monien kirkollisten käytäntöjen suuret erot, jotka tulevat ilmi esimerkiksi kirkkorakennuksissa.²⁶

Tavallisimmillaan kirkon Pyhän ristin alttarin oletetaan sijainneen kirkon runkokuoneessa varsin lähellä kuorin oviakkoa. Monet esimerkit todistavat, että ristin alttarin paikka saattoi myös olla hieman etäämpänä kuorialueen rajalta runkokuoneessa. Ristin alttarin ja kuorin välimatka näkyy havainnollisesti Lyypekin tuomiokirkon tilajäsentelyssä. Berndt Notken työpajassa vuonna 1477 valmistunut triumfikrusifiksi sijaitsee melko etäällä kuorilehteristä. Krusifiksin paikka osoittaa keskiaikaisen ristin alttarin sijainnin suuressa kirkossa.

Daniel Hopferin (k. 1536) ilkkurinen piirros Augsburgin Pyhän Katariinan kirkon kuoritilasta osoittaa kuoriaukon molemmin puolin sijoitettujen sivualttarien ja keskellä sijaitsevan ristin alttarin paikat. Hopferin piirroksessa kaksilaivaisen kirkon itäisin pylväs peittää lähes kokonaan näkymän ristin alttarille. Hapsukoristei-



15. Daniel Hopper. Vertaus fariseuksesta ja publikaanista sijoitettuna Augsburgin Pyhän Katariinan kirkkoon.

sella liinalla peitetty alttaripöytä ja alttarille johtavat askelmat pilkottavat hiukan pylvään takaa.

Kirkkorakennus liturgisena tilana

Vuoden 1614 käsikirja sisälsi kaavan uudelle jumalanpalvelustyyppille. Periaatteet jumalanpalveluksen suorittamiselle ilman ehtoollisen viettoa oli annettu jo Laurentius Petrin kirkkojärjestyksessä. Saarnajumalanpalvelus koostui ohjeiden mukaan muutamasta virrestä, saarnasta ja litaniasta.²⁷ Saarnajumalanpalvelus hallitsi luterilaisen ortodoksian ajan jumalanpalveluselämää yli muiden jumalanpalvelustyyppien. Vuonna 1694 ilmestyneen karoliinisen käsikirjan saarnajumalanpalveluksen kaava noudatti vuoden 1614 käsikirjassa esitettyä perusrakennetta.²⁸

Ehtoollismessun ympärille ortodoksian ajan kirkollinen kulttuuri kehitti monia seurakuntaelämän toimintoja. Rothoviuksen ajalla tärkeäksi kristinopin opetus- ja opitun kuulustelutilaisuudeksi muodostui aamusaarnaksi kutsuttu lyhyt ehtoollisjumalanpalvelusta edeltänyt jumalanpalvelus.²⁹

Selkeän kuvan aamusaarnan roolista ortodoksian ajan jumalanpalveluselämässä saa piispa Terseruksen johtamassa Turun pappeinkokouksessa vuonna 1660 laadi- tuista ohjeista. Niissä aamusaarna määriteltiin rippikuulusteluun valmentavaksi katekismusopetuksen tilaisuudeksi. Aamusaarnan ohjelmaan kuului ensin alkuvirsi ja rukouksia, joiden jälkeen papin piti edetä ilman pitkiä esipuheita vuorossa olevan katekismuksen kohdan käsittelyyn. Ensin pappi luki katkelman katekismuksesta ja selitti lukemansa sisältöä kuulijoille. Sen jälkeen seurasivat kysymykset. Lopuksi luettiin siunaus ja veisattiin virsi. Aikaa päiväjumalanpalvelusta edeltävään tilaisuuteen tuli käyttää kaikkineen vain puolisen tuntia. Tällaisia opetustuokioita pidettiin maaseudun kirkoissa kynttilänpäivästä juhannukseen.³⁰ Paaston aikana aamusaarnan tekstit olivat katekismuskatkelmien sijaan passio-aiheisia.³¹

Kirkkotilan eri osien käyttö erityyppisissä jumalanpalvelustilaisuuksissa käy ilmi toimintoja varten annetuista ohjeista. Esimerkiksi lyhyeen aamusaarnaan ei kuulunut kuorista alttarin äärestä toimitettavia osia muulloin kuin ehtoollisjumalanpalvelusta edeltävissä yhteyksissä. Silloin loppusiunaukset määrättiin luettavaksi alttarilta.³²

Vuoden 1686 kirkkolaki määrittää jumalanpalvelusten määrän pitäjänkirkoissa käytännöllisesti ottaen huomioon pitkät kirkkomatkat ja maatalousvuoden työrytmin. Varhisaamun jumalanpalvelus kuului vain joulun, pääsiäisen ja helluntain yhteyteen.³³ Katekismussaarnat kyläkunnittain tapahtuvine kuulusteluineen ajoitettiin maalla sunnuntaille edeltämään päiväjumalanpalvelusta.³⁴ Viikko- ja lauantaisaarnat eivät saavuttaneet vakiintunutta asemaa suomalaisessa jumalanpalvelusperinteessä,

vaikka piispat koettivatkin patistaa seurakuntia noudattamaan kirkkolaisissa annettua ohjetta.³⁵

Myös rippi keskitettiin jumalanpalveluksen yhteyteen. Vuoden 1686 kirkkolaki erottaa yksityisen, rippisälle annetun ripin, jota kutsuttiin myös salaripiksi, yleisestä ripistä. Kirkkolain mukaan ripille haluavat tulevat yhdessä ripittäjän eteen, käytännössä kirkon kuoriin tai sakastiin. Rippi tapahtui katekismuksen kuulustelun jälkeen ennen päiväjumalanpalveluksen alkua. Leimallista on, että luterilaisessa perinteessä ripillä oli vahva yhteys katekismuksen taidon kuulustelemiseen.³⁶

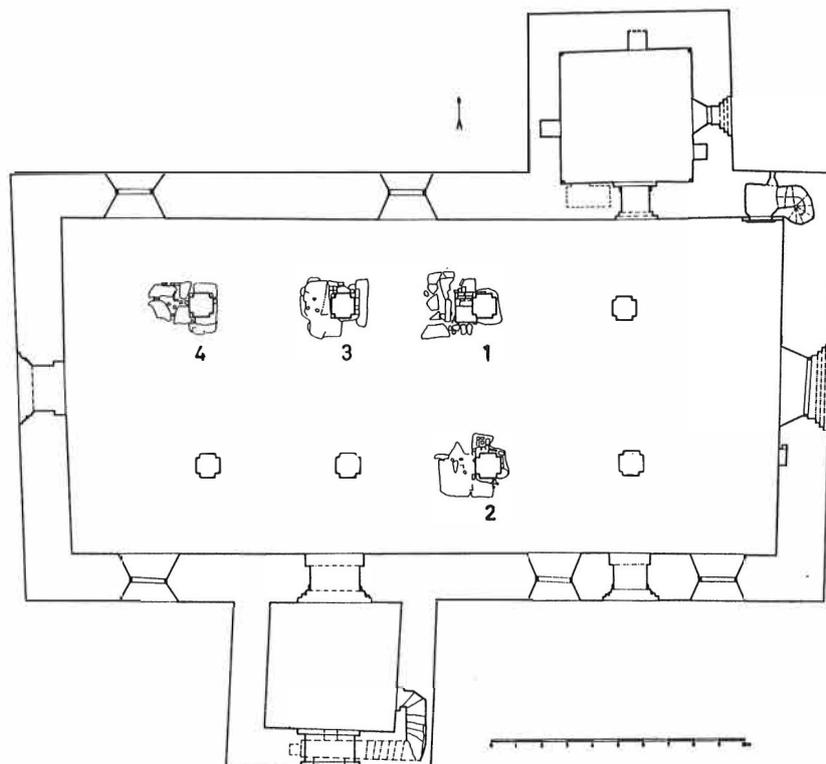
Yksityinen synninpäästö oli tullut pakolliseksi ehtoollista edeltäväksi toimitukseksi 1600-luvulle tultaessa, mutta ripin toteuttaminen ennen ehtoollisella käyntiä johti käytännön vaikeuksiin: aikaa kutakin ripittäytyjää kohti oli riittämättömästi, varsinkin kun papin olisi pitänyt ehtiä samalla kuulustella ehtoolliselle tulijan kristillisen perustietouden tuntemusta. Vuosisadan kuluessa kehitys kuitenkin johti siihen, että yleinen rippi syrjäytti yksityisen. Yksityinen rippi oli käytännössä muuttunut hyvin harvinaiseksi karoliinisen kirkkolain valmistumisen aikaan 1680-luvulla.³⁷

Yleisen ripin suositteluinen yksityisen sijasta kuului jo Rothoviuksen antamiin ohjeisiin. Rippi suoritettiin joko lauantai-iltana tai sunnuntaiaamuna.³⁸ Ripin paikaksi vakiintui 1600-luvulla sakasti. Rippi suoritettiin alttarin ääressä vain silloin, kun väkeä oli niin runsaasti, etteivät kaikki mahtuneet sakastiin. Joissakin seurakunnissa rippi kuitenkin tavallisesti suoritettiin kuorissa.³⁹

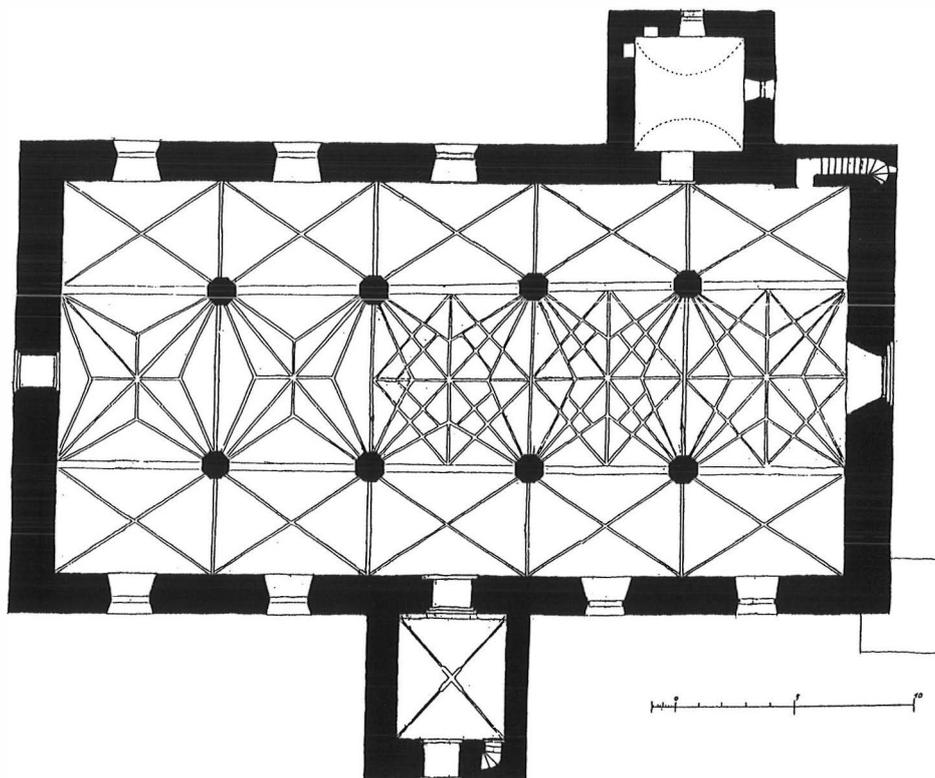
Suomalaisen rippikäytännön muotoutuminen yhteisrippiä suosivaksi näkyy myös kirkon esineellisessä perinteessä. Rippituoli ei kotiutunut Ruotsin kirkkoihin. Rippikäytännön kehitys poikkeaa esimerkiksi Tanskan ja Norjan kirkoista, joihin yksityisripiin painottaminen toi rippituolit 1600-luvulla. Suomen rippiperinteeseen liittyy kuitenkin eräs esineellinen ilmiö. Kyseessä oli keskiaikaisen esineen käyttömuunnos: elevaatiokellosta, jonka helähdys oli keskiajalla havahduttanut kirkkoväen keskittymään ehtoollisaineiden muuttumismysteeriin, tuli luterilaisessa käyttöyhteydessä rippikello. Rippikellon soitolla ripille tulevat kutsuttiin kirkon kuoriin vastaanottamaan synninpäästö alttarin ääressä.⁴⁰

Kuorin toiminnot

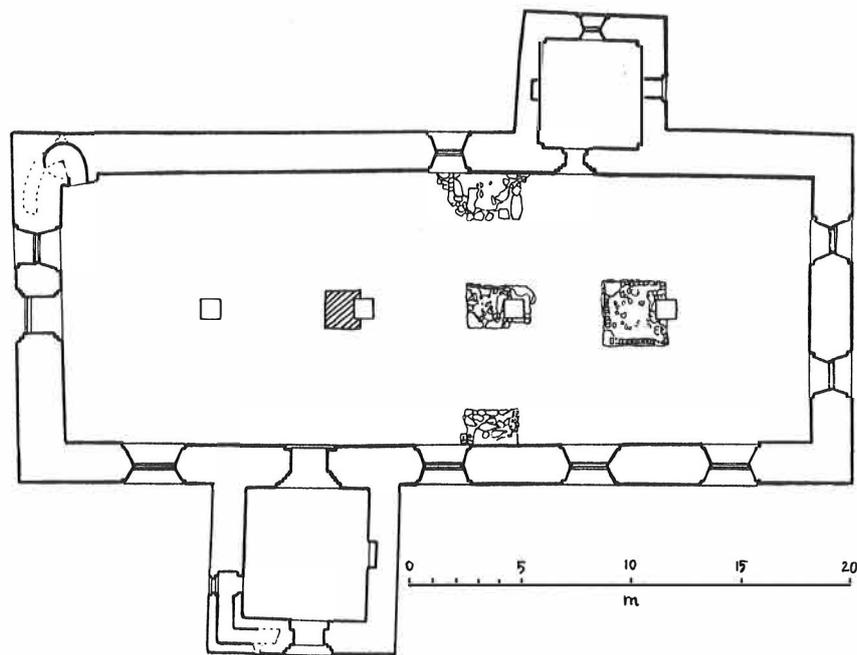
Jumalanpalveluksen uudistukset merkitsivät muutoksia kuorin käyttöön. Kuorissa sijaitsevasta alttarista tuli kirkon ainoa alttari. Muutosprosessin hahmottaminen edellyttää tutkimukselta keskiaikaisen kirkkointeriöön yleispiirteiden hahmottamista. Vain näin on mahdollista seurata reformaation jälkeiselle ajalle sattuvien kehityskulkujen lähtökohtia. Esineistön historiallisen muutoksen seuraaminen avaa syvällisemmän mahdollisuuden tarkastella reformaation jälkeistä irtaimistoa suhteessa keskiaikaiseen esineistöön.



16. Laitilan kirkon pohjakaavio ja sivualttarien perustat.



17. Perniön kirkon pohjakaava.



18. Hollolan kirkon pohjakaava. Iikka Kronqvistin vuonna 1937 julkaisemaan pohjakaavapiirustukseen on täydennetty Markus Hiekkasen vuonna 1994 dokumentoina aiemmin tuntematon sivualttarin perustuksen paikka kolmannen pilarin länsipuolella.

Keskiajan katolisessa kirkossa kuori oli maallikoilta kielletty alue, joka oli rajattu kirkkosalista kuoriaidalla. Ruotsalaisen Petter Dijkmanin 1700-luvun alussa kirkko-oikeudellisista lähteistä koostamassa liturgianhistoriallisessa esityksessä on ilmeikäs kuorin (*Chor eller Högchoret*) määrittely. Dijkman määrittelee kuorin aidalla erotetuksi tilaksi, jonne vain messua suorittavalla papistolla ja kuorolaisilla oli oikeus astua:

Chor är nu det fremsta rummet i kyrkian/ och har fordom varit ett rum afdelet medh schrank/ trä eller jerngallror ifrån den dehl der allmogen står uhti/ destinerat til dem/ som sången och måssan uppehålla skulle/ som Präster/ Vicarier/ choraler, & c.⁴¹

Dijkman analysoi tekstissään ensyklopedistin perusteellisuudella myös kuori-sanana etymologiaa. Hän viittaa hälsinglandilaisissa lähteissä kuoriin viittavien tekstiyhteyksien merkityksiin. Jo Dijkman koetti hahmottaa kirkkointeriöön rakennetta analysoimalla kirkollisten toimitusten kaavoja.⁴²

Tätä menetelmää käyttäen on saatu runsaasti tietoa keskiajan jumalanpalveluselämän ulkoisista puitteista. Kasualistiikan tutkimus analysoi käsikirjateksteistä saatavaa tietoa tilankäytöstä kirkollisissa toimituksissa. Toimitusten suorittamiseen annetuista yksityiskohtaisista ohjeista voi rekonstruoida tarkasti tilan käyttöä kussakin riitissä. Jyrki Knuutilan tutkimus avioliittoon vihkimiskaavasta sisältää tietoa papin ja vihittävien liikkeistä kirkkotilassa toimituksen edetessä. Lähteet osoittavat, että keskiajalla avioliittoon kuulutus tuli lukea kuoriaidan ovelta. *Sanghus durum* eli kuoriaidan oven

tienoo määritellään esimerkiksi Taalainmaan laissa avioliittokuulutuksen lukupaikaksi.⁴³

Aidalla rajattu ja muuta kirkkosalia korkeammaksi rakennettu kuorialue on tutkimuksellisesti hyvin monikerroksinen lähestyttävä. Kuorialueelle paikallistuvissa riiteissä konkretisoituvat uskonnon pyhä-käsitteen tärkeimmät merkityssitoutumukset. Uskontoantropologinen tutkimus paljastaa riittien muodoista pitkäkestoisia ilmiöitä, jotka kirkkorakennuksen toimintojen analyysissä tulevat esiin konkreettisissa yksilöitä tai ryhmiä määrittävissä rajakategorioinneissa. Uskonnolliselta merkitykseltään tärkeimpien toimitusten keskittyminen pääkuoriin näkyy semanttisesti konkreettisissa pyhän ja epäpyhän rajamista ja erottamista symboloivissa tavoissa.⁴⁴

Monilivaisissa keskiaikaisissa kirkoissa kuorialuetta voi hahmottaa holvimaalauksen avulla. Näin kuorialueeksi voidaan katsoa kolme itäisintä keskiholvia suurissa pitäjänkirkoissa.⁴⁵ Varsinainen kuoriaidan rajaama pappiskuori ulottui todennäköisesti vain kahteen itäisimpään holviin. Kolmannen, runsain maalauksin varustetun holvin kattama tila oli funktioltaan maallikkojen ehtoollisalttarin paikka: sijaitsihan se pitäjänalttarin yllä. Tätä kolmatta holvia voi näin kutsua maallikkokuoriksi.⁴⁶

Kirkon kuorialueen laajuuteen ja alttarien sijoittumiseen keskiaikaisen kirkon sisätilaan keskittyi Juhani Rinteen ja Iikka Kronqvistin pitkälinen julkinen kiistely 1930-luvun loppupuolella. Hollolan kirkon kaivauksissa paljastetuista alttarin pohjista ja niiden hierarkisesta asemasta lähtenyt debatti toi esiin suomalaisten kirkkojen kuorin jäsentymisen historialliset kerrostumat keskiajalta 1600-luvulle. Rinteen ja Kronqvistin esittämät

perustelut valottavat samalla mielenkiintoisesti liturgianhistoriallisia aineistoja hyödyntävän tutkimusasenteen rakentumista suomalaisessa taidehistoriallisessa kirkkotutkimuksessa. Hollolan kirkkoa koskeneessa kiistassa tuli konkreettisesti esiin monia liturgianhistoriallisesti ja kirkkoarkeologisesti tärkeitä niin keskiaikaisen kuin reformaation jälkeisenkin ajan kirkkointeriööriä koskevia peruskysymyksiä.

Kronqvist oli tehnyt Hollolan kirkossa kaivauksia vuonna 1934. Kaivauksissa hän löysi neljä alttarin pohjaa, joista itäisimmän ja samalla suurimman hän arvioi keskiaikaiseksi pääalttariksi.⁴⁷ Idästä lukien toisen pilarin länsisivulta löytyi myös alttarin pohja. Tämän alttarin kanssa samalta poikkilinjalta pohjoisen ja eteläisen sivuseinän viereltä löytyneet alttarin perustukset hän arvioi sivualttareiksi. Kronqvist hahmotti kuorin laajuuden pääalttarin ja kolmen sivualttarin sijoituksen ja yleisen liturgianhistoriallisen tietämyksen pohjalta.

Rinne ei alkuunkaan hyväksynyt Kronqvistin tulkintaa alttarien funktioista. Hän katsoi, että Hollolan keskiaikainen pääalttari oli sijainnut itäseinän vierellä, vaikkei siitä ollutkaan säilynyt jäänteitä. Hän oletti keskiaikaisen pääalttarin jäänteiden tuhoutuneen reformaation jälkeisten muutostöiden yhteydessä. Rinteen mielestä siis kaikki Kronqvistin esiinkaivat alttarin pohjat olivat sivualttareiden perustuksia.⁴⁸

Kronqvist pysyi kannassaan keskellä kuoria sijainneesta pääalttarista vastauksessaan Rinteen vastakirjoitukseen. Hän esitti väitteensä tueksi erityisesti Pohjois-Saksan ja Skandinavian keskiaikaisia kirkkoja koskevaa aineistoa. Tämän lisäksi hän esitteli asiakirjalähteisiin perustuen useiden ahvenanmaalaisten ja Manner-Suomen kirkkojen keskiaikaisten pääalttarien muutostöitä, joissa 1600-luvulla poistettiin keskellä kuoria sijainnut keskiaikainen pääalttari ja rakennettiin uusi alttari kiinni kuoriseinään.⁴⁹

Kronqvistin hahmottama kuoritila käsitti 2/5 kirkon sisäalasta. Rinne vastusti jyrkästi Kronqvistin kantaa ja pitäytyi väitteessään, että Hollolan kirkon keskiaikainen kuori oli ulottunut vain ensimmäiseen traveeseen. Rinne argumentoi väitettään liturgisin ja käytännöllisin seikoin. Hän ei voinut hyväksyä Kronqvistin rekonstruktion sisältävää ajatusta siitä, että papiston ja ripittäytymään tulevien maallikoiden olisi pitänyt kulkea sakastiin kuorin kautta.⁵⁰ Keskustelussa otettiin toki huomioon sekin vaihtoehto, että kuori olisi ollut kapeampi: se ei olisi ulottunut runkokuoneen eteläisestä sivuseinästä pohjoiseen sivuseinään, vaan siihen olisi liittynyt katedraalien tapaan kuorin ympäri kiertävä kuorikäytävä. Ilmaisu sisältää ajatuksen, että tällainen kuoritilan jäsenyminen olisi ollut vain katedraaleille tyypillinen ratkaisu.

Rinteen ja Kronqvistin kiistely siirtyi yleisemmälle tasolle, kun aihepiiriksi nousivat kiinteän sisustuksen esineelliset fragmentit. Kuoriaidat ja -lehterit otettiin keskusteluun, ja molemmat osapuolet olivat yksimielisiä siitä, että Hollolan kirkon 1600-luvulla rakennetulla kuoriaidalla⁵¹ oli eittämättä ollut keskiaikainen edeltäjä. Sen

rakenteisiin Kronqvist oletti mahdollisesti kuuluneen niiden lävistekoristeisten levyjen, joista osa on kiinnitetty nykyisin Kansallismuseon kokoelmiin kuuluvan piispantuolin rekonstruktioon.⁵²

Keskiajan kirkkointeriööri oli vilkkaan tutkimusharrastuksen kohteena 1900-luvun alussa eri puolilla Eurooppaa. Suomalaisista taidehistorioitsijoista Hjalmar Öhman ja K.K. Meinander ryhtyivät tutkimaan maamme kirkoissa katkelmallisesti säilyneitä keskiaikaisen irtaimiston osia. Ongelmana oli säilyneen aineiston niukkuus. Tutkijoiden esinerekonstruktiointitavoitteita ohjailivat eurooppalaisen katedraalitutkimuksen antamat mallit.

Uuden tutkimustiedon julkaiseminen vaikutti rekonstruointiin joissakin tapauksissa suorastaan heilahduksellisesti. Tämä tulee esiin Meinanderin haasteellisessa tehtävässä luoda esinekooste Hollolan kirkosta löydetyistä fragmenteista. Ensimmäinen Meinanderin julkistamista hahmotelmista oli kuoripenkki vuonna 1902.⁵³ Myöhemmin hän päätyi ratkaisevasti toisenlaiseen päätelmään samojen fragmenttien alkuperästä. Rekonstruoinnin tuloksena syntyi Hollolan piispantuolina tunnettu esine.

Kuorilehtereiden empiirisen tutkimuksen vaikeus tulee esiin jo vuosisadan vaihteen kirjoituksissa. Esimerkiksi Meinanderille lehterirakenteet ovat olleet hyvin ongelmallinen tutkimuskohde. Mielenkiintoista on, ettei Meinander koettanut sovittaa Hollolan kirkon koristeistettyjä paneeleja ja listoja kuorilehterin hahmoon. Todennäköisenä vaikuttajana penkki- ja piispantuoliharrastuksessa oli Hjalmar Öhmanin vuonna 1900 ilmestynyt taidehistorian väitöskirja, jossa Öhman selvitti laajakseen empiiriseen aineistoon tukeutuen saksalaisia ja skandinaavisia kuorituoleja.⁵⁴ Omassa väitöskirjassaan vuonna 1908 Meinander totesi suomalaisissa pitäjänkirkkoissa olleen kuorilehtereitä ja mainitsikin niihin kuuluneita koristeistoksia varustettuja paneeleja ja muita osia, mutta hän vältti rekonstruoimasta yhtään esimerkkiä.

Varsin vahva näkemys tyypillisestä kuorilehteristä Meinanderilla kuitenkin oli. Se kuvastuu hänen kommenteistaan, jotka koskevat Taivassalon kirkossa 1800-luvun loppuun saakka säilynyttä kuorin pohjoislehteriä. Hän arvioi väitöskirjassaan, ettei Taivassalon pohjoislehteri noudattanut keskiaikaisen kuorilehterin muotoa. Hänen mielestään oli tavallista keskiaikaisessa kirkossa, että kuorilehteri sijaitsi kuorin ja kirkkosalin rajalla ulottuen runkokuoneen poikki. Kulku kuorista lehterille oli järjestetty kierreportaan kautta.⁵⁵

Meinanderin havainnoima Taivassalon pohjoislehteri rakennettiin 1600-luvulla käyttämällä hyväksi keskiaikaisen kuorilehterin osia. Tämä lehteri on kuvattu Arvid Liljelundin maalauksessa vuodelta 1884. Lehterin rintamuksessa on ollut keskiaikaisten osien ohella 1600-luvun lopussa tehtyjä apostoleja ja evankelistoja esittäviä maalauksia.⁵⁶

Reformaation jälkeiseltä ajalta peräisin olevat kuvaukset osoittavat, mikä keskiaikaisissa kiinteän irtaimiston rakenteissa on tuttua ja mikä oli jo käynyt



19. K.K. Meinanderin vuoden 1903 tienoilla ottama valokuva Hollolan kirkon varastosta. Etualalla on keskiaikainen veistokoristeinen kappale, jonka Meinander myöhemmin liitti rekonstruoimaansa piispantuoliin. Seinää vasten nojaa 1600-luvulla rakennetun kuoriaindan oviparin toinen puolikas.

oudoksi. Esimerkiksi Taivassalon kirkon kuvauksessa 1750-luvulla mainitaan kuorilehterin keskellä kuuden jalan korkeudessa sijainnut saarnatuoli. Saarnatuoli kuvataan muodoltaan tynnyrimäisen pyöreäksi.⁵⁷

Korppoon kuorilehteri on ainoa maassamme kirkkoon rekonstruoitu pitäjänkirkon kuorilehteri. Petrus Gyllenius mainitsee vuonna 1651 kirjoittamassaan kuvauksessa, että kuorin rajalla oli kookas lehteri. Saarnatuolin ulokkeella varustettu kuorilehteri oli niin leveä, että sen keskelle oli sijoitettu alttari.⁵⁸ Vastaavia leveitä alttarilla varustettuja lehtereitä tunnetaan esimerkiksi Englannin kirkoista. Joissakin brittiläisissä kirkoissa lehteri muodosti

suorastaan eräänlaisen kappelin alttareineen ja vihkivesisäiliöineen.⁵⁹

Korppoon kuorilehteri rekonstruoitiin 1952–1953 Nils-Erik Wickbergin hahmotelman mukaan. Etupaneeli on peräisin keskiaikaisesta lehteriparvesta, joka oli paikoillaan vielä 1651 Gylleniuksen kuvauksessa kirkon interiööriä. Lehteri purettiin todennäköisesti jo vuonna 1655, sillä silloin nikkari Anders tilikirjalähteiden mukaan rakensi vanhoja osia hyväksi käyttäen uuden kuorilehterin kiinni pohjoisseinään.⁶⁰

Nykyisin Kansallismuseon perusnäyttelyssä on esillä kymmenen keskiaikaista Hollolan kirkosta peräisin ole-



20. Arvid Liljelundin maalaus Taivassalon kirkosta vuodelta 1884.

vaa taidokkaasti lävistekoristettua paneelia. Kuten edellä referoidusta Rinteen ja Kronqvistin Hollolan kirkkoa ja sen esineistöä koskeneesta väittelystä kävi ilmi, ovat useimmat tutkijat taipuvaisia arvioimaan, että paneelit ovat todennäköisesti alkujaan kuuluneet kuorilehteriin. Korppoon ja Hollolan kuorilehterifragmenttien rakenteiden kokoverailu osoittaa, että ne ovat luultavimmin peräisin samantyyppisestä konstruktiosta.⁶¹

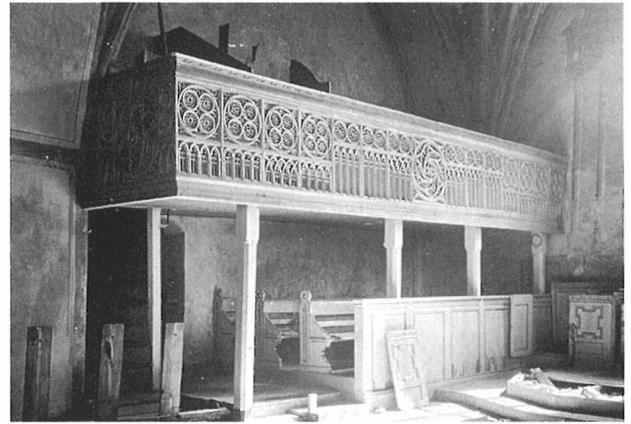
Reformaation jälkeisistä Turun hiippakunnan kirkkojen arkistolähteistä poimittavissa olevat viitteet osoit-

tavat, että keskiajalla rakennetut kuorilehterit säilyivät kirkkoissa 1600-luvulle saakka, osa huomattavasti pidempäänkin.

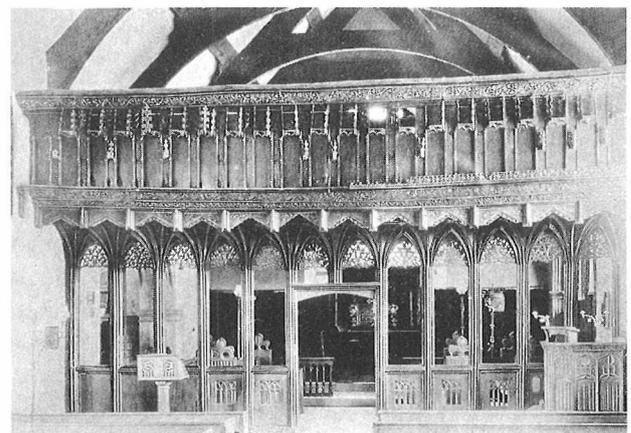
Lehterin käyttö liturgisen laulun paikkana tulee esiin kuorilehterin nimityksissä. Kuoria kutsutaan lähteissä 'lauluhuoneeksi' (*sånghus*).⁶² Reformaation jälkeisissä lähteissä tulee ilmi lehtereiden keskiaikaisen käytön muuttuminen. Sauvon kirkonkuvauksessa 1750-luvulla huonokuntoisia ja käytöstä pois jääneitä keskiaikaisia kuorilehtereitä kutsutaan ilmiön vierautta korostaen



21. Korppoon kirkkoon 1950-luvulla rekonstruoitu kuorilehteri.



22. Korppoon kirkon keskiaikaisen kuorilehterin osia oli käytetty pohjoislehterin rakenteissa.



23. Kuorilehteri Llanrwstin kirkossa (Denbighshire, Wales) kirkkosalista kuoriin päin katsottuna.

munkkilehtereiksi. Kummaltakin puolelta kuoria reunustivat keskiaikaiset, lähteessä nimenomaan munkkilehtereiksi kutsutut parvet.⁶³

Maskun kirkossa oli aina vuonna 1883 tehtyyn suureen sisätilan muutokseen asti pieni kuoriparvi, joka oli todennäköisesti ainakin osin keskiaikaista perua. Pienen parven käyttöä voi seurata kirkon 1800-luvun tileistä, joissa mainitaan vuosittain *wähän parven parras pengin hyyrystä* saadut tulot.⁶⁴ Kuoriparvea korjattiin tili-kirjan mukaan vuosina 1673 ja 1686.⁶⁵ Kuoriparvista vanhempi eli ns. pieni lauluparvi mainitaan uuden parven rakentamisen yhteydessä. Vanha parvi oli kirkon inventaarion mukaan paikoillaan vielä vuonna 1834.⁶⁶ Kuoriparvet poistettiin vasta 1883.

Tove Riska on esittänyt, että Liedon kirkon naisten parvi kuorin koilliskulmassa olisi ollut alkuperältään keskiaikainen kuoriparvi. Lehteri samoin kuin kuoriaitakin mainitaan vielä 1733 penkkijaon yhteydessä. Kuoritila järjestettiin uudelleen 1800-luvun alkupuolella, jolloin myös kuoriaita poistettiin.⁶⁷

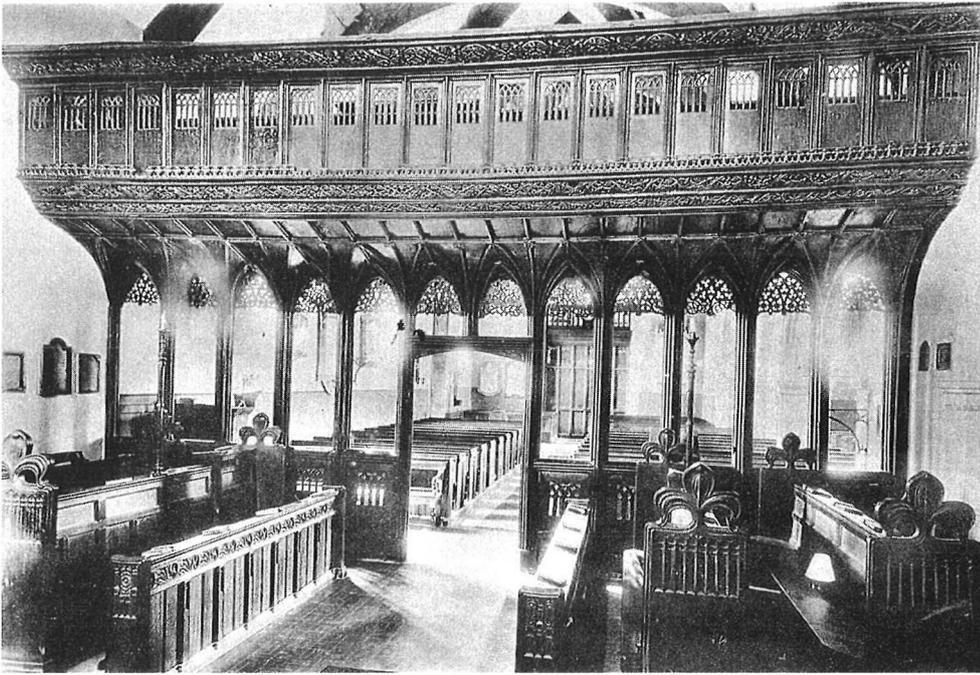
Kalannin kirkon lähteissä on vastaavia tietoja kuori-

lehteristä. Vanhat lehterit sijaitsivat kuorin pohjoisosassa ja etelälaiivan kolmannessa holvivälissä. Kuorilehteri mainitaan lähteissä vuonna 1698.⁶⁸

Maarian kirkon keskiaikainen, luultavasti kuorin pohjoisosassa sijainnut kuoriparvi poistettiin vuonna 1876. Suomen Muinaismuistoyhdistuksen taidehistoriallinen retkikunta ajoitti parven 1400-luvulle koristeaiheiden ja vaakunoiden perusteella. Kirkon kuoriaita oli poistettu jo 1800-luvun alkupuolella.⁶⁹

Kuorin ja runkokuoneen erottaneet lehteri- ja aitarakenteet voidaan osoittaa varsin yleisiksi Suomen keskiaikaisissa kirkoissa. On kuitenkin hyvin vaikeaa selvittää, millaisia ne ovat olleet rakenteeltaan. Taidehistoriallisella ja liturgianhistoriallisella tutkimuksella on saatu uutta tietoa kirkon runkokuoneen ja kuorin välisellä rajalla sijainneista rakenteista, mutta siitä huolimatta keskiaikaisen pitäjänkirkon interiöörin konkreettisen perusjaon hahmottaminen on pysynyt visaisena ongelmana.

Meinanderin ja Öhmanin keskiajan kirkkointeriööriä käsittelevien julkaisujen aikalainen on Francis Bondin teos brittiläisten kirkkojen kuoriaidoista ja -lehtereistä.



24. Kuorilehteri Llanrwstin kirkossa (Denbighshire, Wales) kuorista kirkkosaliin päin katsottuna.

Bondin *Screens and Galleries in English Churches* ilmestyi vuonna 1908.⁷⁰ Seuraavana vuonna ilmestyi arkkitehti Frederic Bligh Bondin ja liturgianhistorioitsija Dom Bede Cammin tekemä Englannin ja Walesin kuoriaitojen ja -lehtereiden kattava systemaattinen kartoitus.⁷¹ Kahteen volyymiin jaettu esitys sisältää mittaus- ja leikkauspiirroksia runsaan valokuva- ja piirroskuvituksen ohella. Näissä kolmessa kirjassa on dokumentoitu täysin ainutlaatuinen kuva-aineisto keskiaikaisista kuoria rajaavista rakenteista. Tätä systemaattista aineistoa ei tietääkseni ole aiemmin hyödynnetty pohjoismaisessa tutkimuksessa.

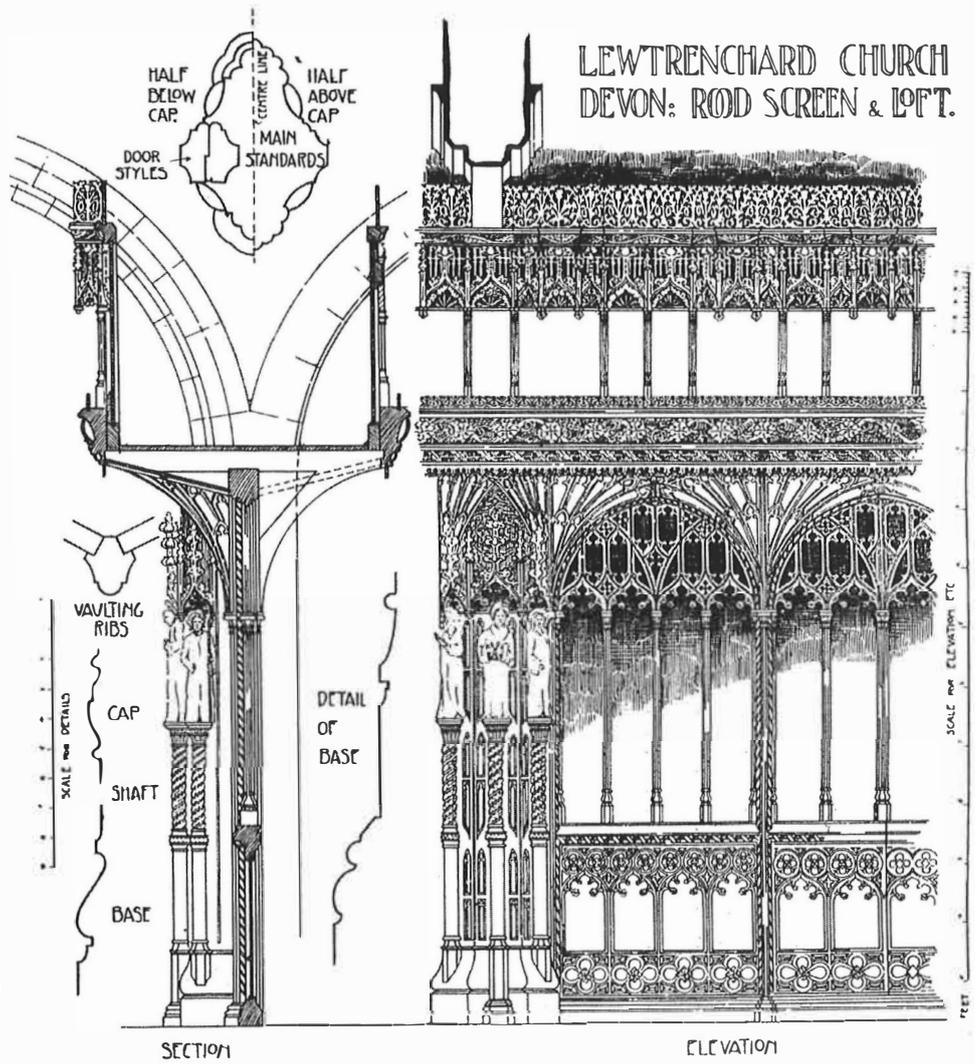
Perehtyminen englantilaiseen tutkimukseen on vahvistanut käsitystäni, että kuoriaidat ja kuorilehterit ovat kuuluneet olennaisena osana pitäjänkirkkojen sisustuksen keskiajalla. Bond ajoittaa varhaisimmat tiedot kuoriaidoista pitäjänkirkkoissa 1300-luvulle. Kuorilehterien rakentaminen oli alkanut sääntökunta-, katedraali- ja luostarikirkkoissa jo hieman pitäjänkirkkoja aikaisemmin.⁷²

Kuoriaitojen ja -lehtereiden yleistyessä niitä rakennettiin pitäjänkirkkoihin hyvin yleisesti. Devonshiren kirkkojen interiörinkartoitus osoitti, että lähes kaikissa Devonshiren ja sen vaikutusalueeseen kuuluneiden kreivikuntien kirkkoissa oli ollut kuorilehteri.⁷³ Vastaavasti Lincolnshirestä Bond tuntee yli sadan kuorilehterinportaidon tai oviaukon jäänteet. Osa kuorin ja kirkkosalin erottaneista kuoriaidoista oli kuitenkin rakenteeltaan sellaisia, ettei niihin ole kuulunut lehteriä.⁷⁴ Bondin tutkimus osoittaa, että kirkkojen sisätiloihin on mahduttu mittavia rakenteita kirkkorakennuksen koosta ja statuksesta riippumatta. Vastaavia esimerkkejä pienempien kirkkojen goottilaisista ja renessanssiajan kuorilehtereistä tunnetaan Bretagnesta.⁷⁵

Britanniassa kuorilehterit ovat säilyneet vuosisatoja.⁷⁶ Tutkimustilanne on täysin toisenlainen Ruotsin kirkon alueella. Ruotsin kirkkoissa reformaation jälkeiset muutokset ovat hävittäneet esineelliset jäänteet keskiajan kuoriaidoista ja -lehtereistä lähes täysin. Tutkimuksen empiirinen lähtökohta on erittäin vaikea. Tämä tulee konkreettisesti esiin ruotsalaisen käytännön uraauurtavassa tutkimuksessa *Kyrkorummets brännpunkt – Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan*, jonka on julkaissut 1991 vuonna ruotsalainen Anna Nilsén.

Nilsénin teos on ensimmäinen aihepiiriä kokoavasti tarkasteleva tutkimus Pohjoismaissa. Tutkimuksen suurimmat ongelmat syntyvät juuri esineellisen aineiston tavattomasta vähäisyydestä. Tästä huolimatta Nilsén rakentaa pitäjänkirkon interiööriä käsittelevän tutkimuksensa perusasetelman nimenomaan materiaaliseen aineistoon.⁷⁷ Tiukka pitäytyminen niukoissa esineellisissä viitteissä johtaa Nilsénin keskiaikaisen kirkkointeriöörin eräiden ilmiöiden vääjäämättömiin virhearviointeihin.

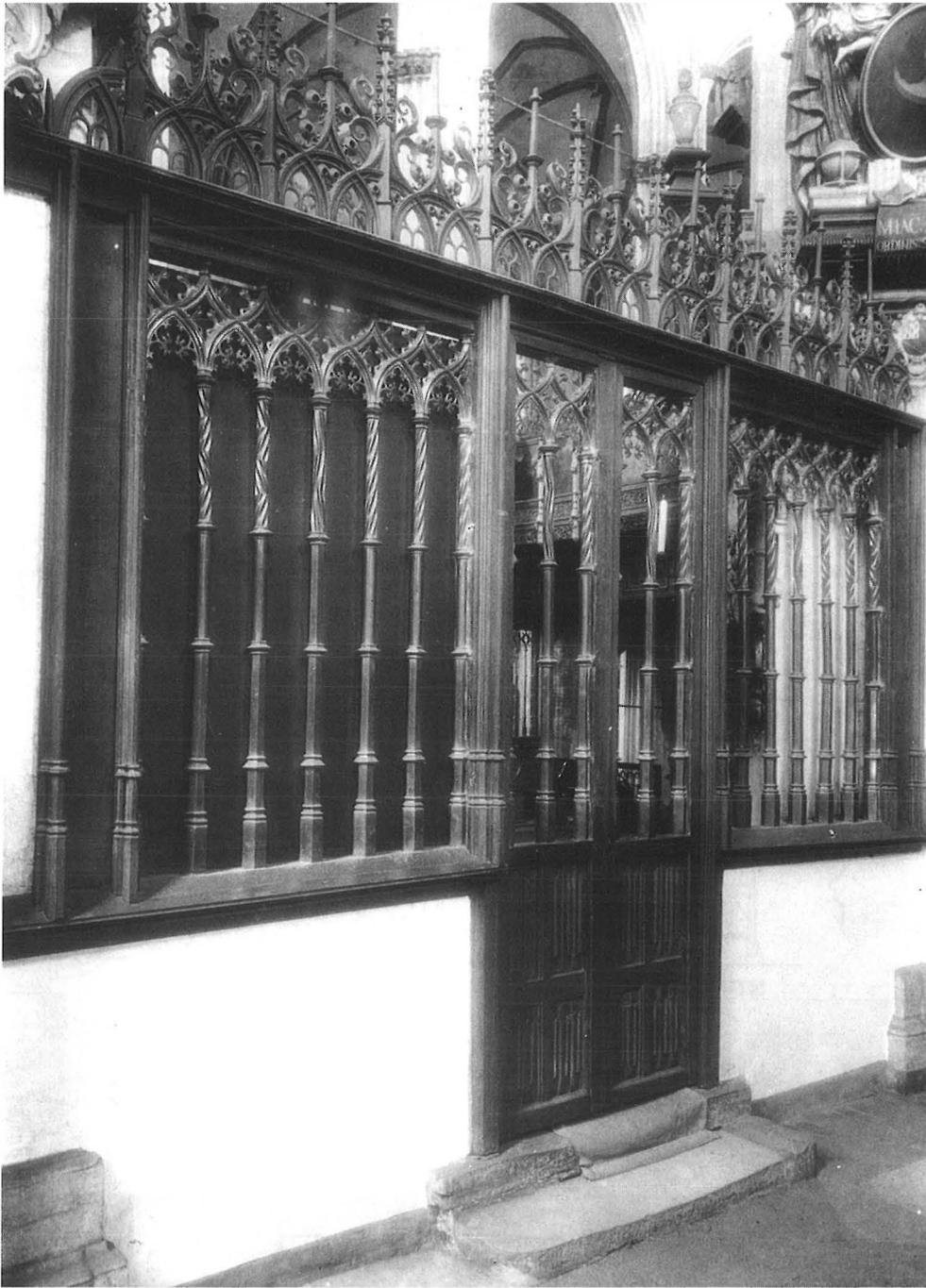
Kärjistyneimmin Nilsénin johtopäätösten yksioikaisuus tulee esiin tutkimuksen perusväitteessä, ettei gootikan ajalla ollut kuoriaitoja, koska niitä ei ole säilynyt ja koska joissakin reformaation jälkeisissä lähteissä sanotaan kuoriaidan rakentamisen yhteydessä, ettei kirkossa ole aiemmin ollut kuoriaitaa.⁷⁸ Arkistolähteistä voi joissakin tapauksissa todellakin, kuten Nilsén osoittaa, päätellä, ettei kirkossa ole aikaisemmin ollut kuoriaitaa. Lähdekriittisellä tutkimusasetteella maininnan voi tulkita useilla eri tavoilla. Eräs syy, miksi kirkkoa käsittelevissä lähteissä ei mainita kuoriaitaa, saattaa olla aiempi kuorilehteri, joka on poikennut ratkaisultaan niin huomattavasti uudenaikaisesta kuoriaidasta, että lähdetekstin kirjoittaja on halunnut korostaa eroa toteamalla kuo-



25. Lew Trenchardin (Devonshire) kuorilehterin mittauspiirustus.



26. Le Folgoët (Bretagne).



27. Lyypekin Mariankirkon kuoriaidan lounaisovi ensimmäisen ja toisen kuoripilarin välissä. Kuoriaita rakennettiin vuosien 1498 ja 1500 välisenä aikana. Kuva vuoden 1920 tienoilta.

riaidan uudenaikaisuuden verrattuna entiseen lehterirakenteeseen.

Nilsén on hahmottanut kuoriaidan paikkaa kirkossa analysoimalla kalkkimaalausten sijoittelua runkokuoneessa. Hän katsoo, että kuoriaidan sijoittaminen triumfikaaren kohdalle vaikuttaa monissa kirkkoissa epäloogiselta seinämaalausten kertovien kuvasarjojen jatkumisen kannalta. Joissakin tapauksissa sarjallinen aihe katkeaisi tai jopa tuhoutuisi kokonaan oletetun kuoriaitarakenteen vuoksi.

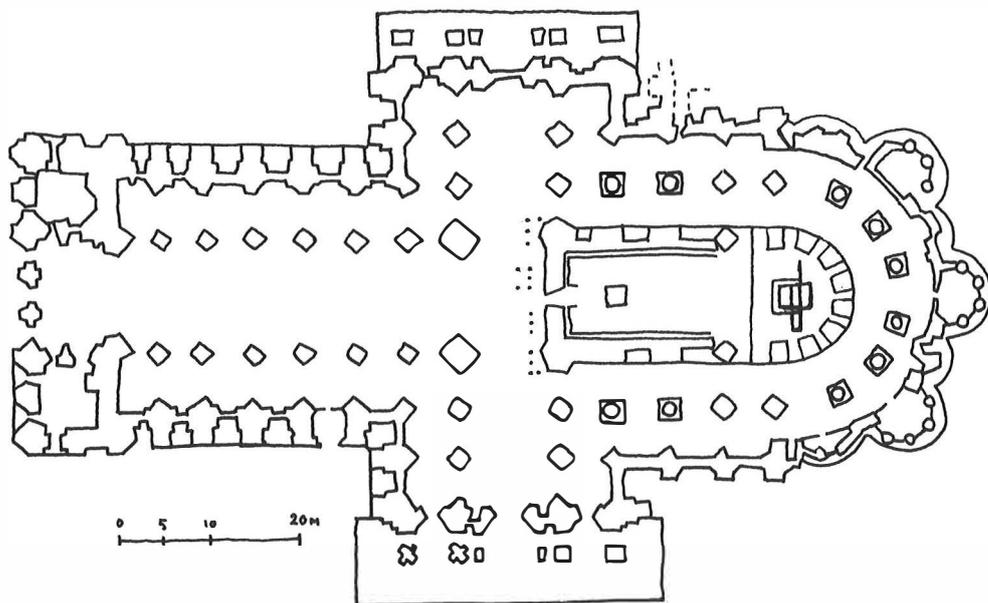
Esimerkkinä keskiajan kuorien ongelmallisista tapauksista Nilsén ottaa esille Rymättylän kirkon, jossa hän katsoo kuva-aiheiden sijoitteluun vedoten mahdolliseksi määritellä keskiaikaisen kuorin laajuutta. Kuva-

ohjelma katkeaa, mikäli kuoriaita sijoitetaan runkokuoneen poikki.⁷⁹ Tähän ja useisiin vastaaviin esimerkkeihin vedoten Nilsénin olettaa, ettei kuoriaitaa ollut keskiajalla kaikissa maaseutukirkkoissa. Hän korostaa, että kuorin tilahierarkinen rajaus oli kuitenkin käytännössä merkitty jollain muulla tavalla, koska kuoritila oli keskiajalla tarkoitettu ainoastaan papistolle ja kuorolle.⁸⁰ Bengt Stoltin näkemys kuoriaitojen yleisyydestä Ruotsin kirkkoissa keskiajalla myötäilee Anna Nilsénin esittämää käsitystä. Keskiajan kirkkorakennusta luonnehtivassa yleistajuisessa tekstissään Stolt mainitsee, että kuoriaita oli todennäköisesti ainakin suurehkoissa pitäjänkirkkoissa.⁸¹

Keskiajan kirkkointeriöörin tyypittely eristatuksisten



28. Lyypekin Mariankirjon vuonna 1588 rakennettu kuori-lehteri.

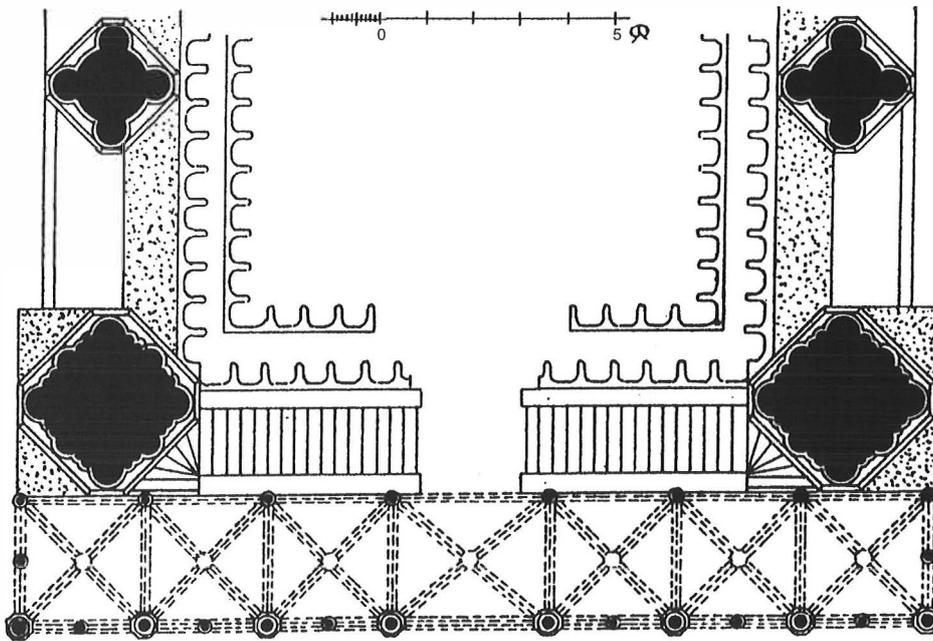
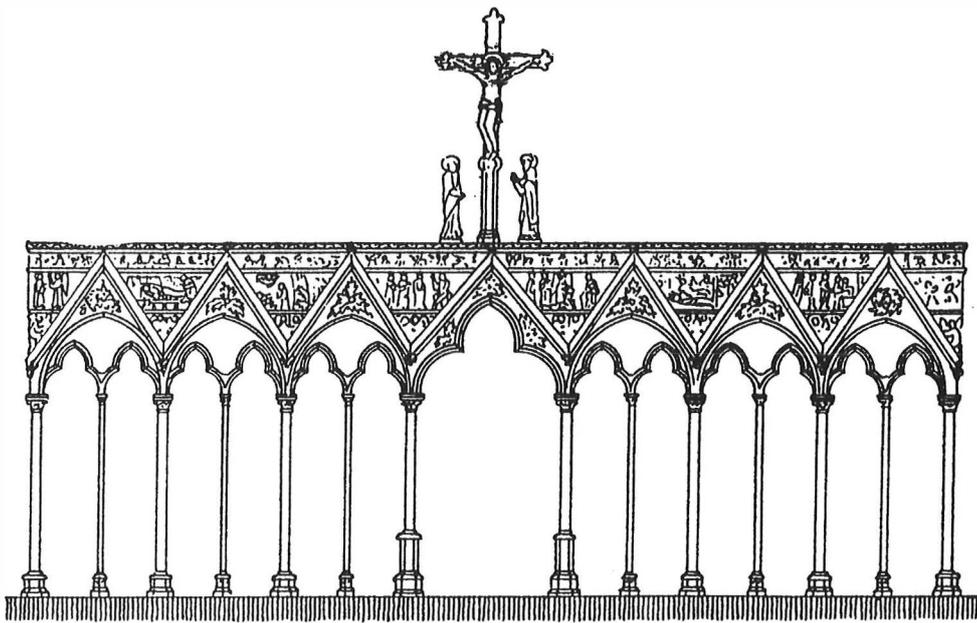


29. Chartresin katedraalin pohjakaava 1760-luvun piirroksen mukaan.

kirkkorakennusten mukaan tarjoaa mahdollisuuden luokitella kuorivaihtoehtoja. Esimerkiksi Francis Bond erottaa suurten kirkkojen kookkaan pappiskuurin omaksi kuorityypikseen, jolla oli erityinen funktionaalinen syntytausta. Tyypillisessä pappiskuurissa kuorialue rajattiin aidalla, johon useissa tapauksissa liittyi muurattu sokkelirakenne. Massiivinen sokkeli esti tehokkaasti vedon lattiasta pitkien liturgisten palvelusten aikana. Samalla mittava rakenne eristi kuorin sitä ympäröivästä kuorikäytävästä. Liturgiset toimitukset eivät siten häiriintyneet maallikkojen liikkuskelusta kuoria kiertävällä kuorikäytävällä.⁸²

Lyypekin Mariankirjon kuoria reunustaneen kuorikäytävän rakenteet tarjoavat havainnollisen esimerkin myöhäiskeskiajalla kirkon kuoria rajanneesta rakennelmasta. Rakenteen alaosana on muurattu seinämä ja yläosana puolasto, joka ei estä näkyvyyttä alttarille. Suipokaarisarjan yläpuolella on palkki, jota on korostettu fialivyyhykkeellä. Pienehköjen kirkkojen kuoriaidoissa muuratun sokkelirakenteen sijalla oli puinen pilari- ja kehikkokonstruktio.⁸³

Kuorikäytävällä ympäröityä pappiskuuria on pidetty katedraaleihin kuuluvana ilmiönä. Tämä väite tuli esiin muun muassa Rinteen ja Kronqvistin välisessä Hollolan



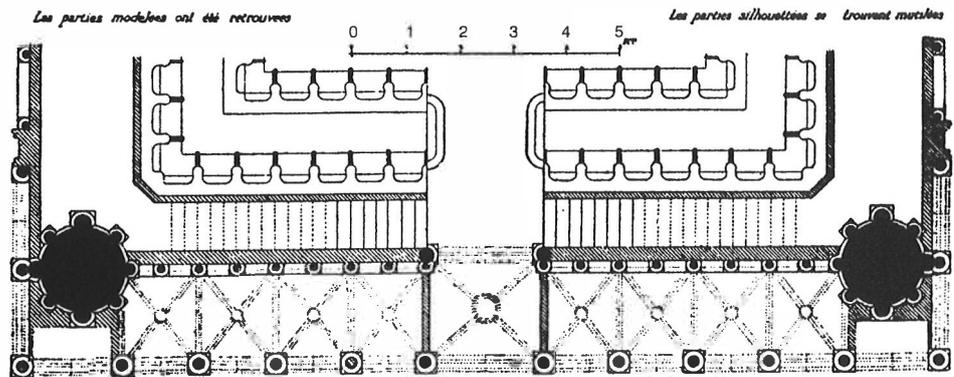
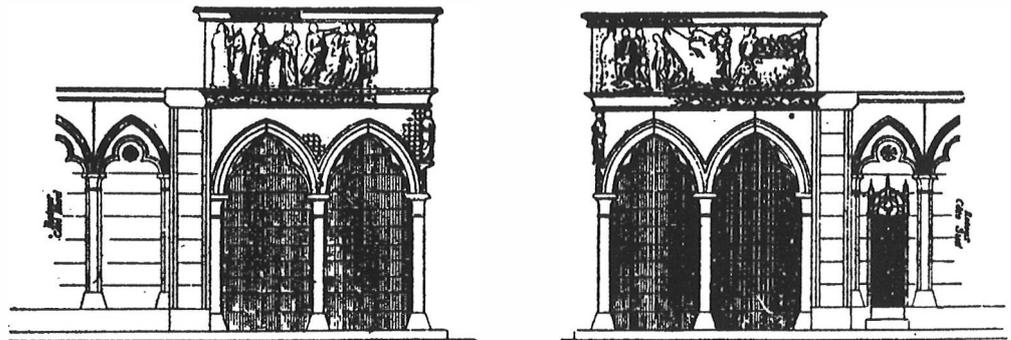
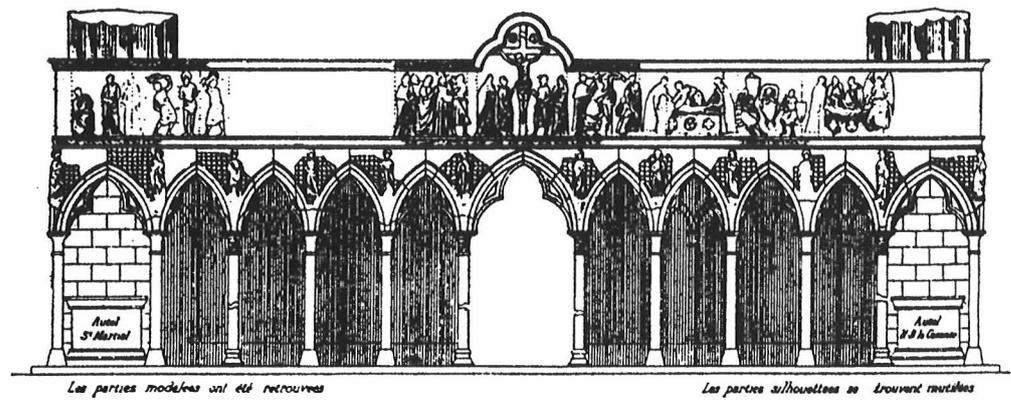
30. Chartresin kuorilehterin rekonstruktio.

kuoria koskeneessa kiistelystä. Eri tutkimusasetteiden valaisemiseksi on syytä tarkastella suppeasti, millainen katedraalikuori keskiajalla oli. Miten kuorin rajaus katedraaleissa ja pitäjänkirkkoissa erosi toisistaan? Poikkeko katedraalikuori ylipäätään ratkaisevasti pitäjänkirkkoille tyypillisenä pidetystä runkokuoneen poikki ulottuvasta aita- ja lehterirakenteesta?

Eräs tärkeimmistä katedraalikuorin tutkimuksista on Hermann Bunjesin artikkeli, jossa esitetään rekonstruktiopiirustuksina sekä goottilaiset Chartresin että Bourgesin kuorilehterit. Chartresin kuorilehterin rakentaminen ajoitetaan vuosien 1230 ja 1260 välille. Lehteri säilyi kirkossa 1500-luvun alkuun saakka alkuperäisessä asus-

saan. Kuitenkin jo vuonna 1763 lehterin etufasadi purettiin pois.⁸⁴

Katedraalilehterin erityispiirteet hahmottuvat selkeästi Bunjesin julkaisemista rekonstruktioista. Etufasadissa erottuvat lehterin kattamat sivualttarit. Rakenne rajaa kuorin klerkiaaliseksi tilaksi, jossa sijaitsevat kirkon pääalttari sekä kirkossa hetkipalvelusta hoitavan sääntökunnan kuorituolit. Bunjesin hahmottamat Chartresin ja Bourgesin lehteriratkaisut poikkeavat toteutukseltaan toisistaan. Bourgesin goottilaisessa kuorilehterissä varsinaiset lehterit reunustavat kuorialueen sivuja. Lehtereitä käytettiin ensisijaisesti kuorolehtereinä. Chartresin kuorilehteri sen sijaan on sijoitettu rakenteen etufasadiin



31. Bourgesin kuorilehterin rekonstruktio: etufasadi, sivufasadi ja pohjakaava.

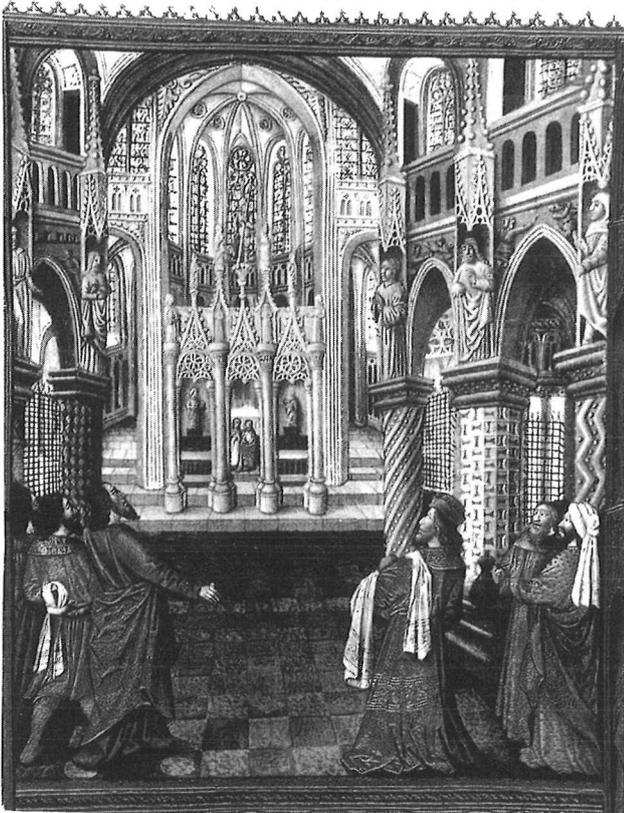
kuorin oven ja sivualttarit kattavaksi parvekkeeksi.

Berryn herttuan rukouskirjassa on havainnollinen aikalaiskuva keskiaikaisesta katedraalikuorista. Lehterirakenne rajaa pääalttarin kirkkosalista.⁸⁵ Rukouskirjan kuvassa pienehköt sivualttarit sijaitsevat etufasadin molemmilla reunoilla ja kuorilehteri kattaa ne baldakiinimaisesti. Valkoisella liinalla verhottu pääalttari kullattuine retaabeleineen pilkottaa kuorin pääovesta.

Suurissa kirkoissa tila tarjosi useita vaihtoehtoja kuorialueen rajaamiselle runkokuoneesta. Yksi- tai kaksilaivaisissa pienissä kirkoissa tila rajoitti vaihtoehtojen määrää. Eri puolilta Eurooppaa koottavissa olevat tiedot vahvistavat Bondin esittämän pienten kirkkojen si-

sätilan jäsentymisen peruseriaatteen: Bond esittää englantilaiseen aineistoonsa vedoten, että pienissä kirkoissa kuori rajautui runkokuoneen poikki kuoriaukon leveydeltä. Myöhäiskeskiajalla aita- ja lehterirakenteet suurentivat niin, että kuori rajattiin koko runkokuoneen poikki, eteläisestä sivuseinästä pohjoisseinään asti.⁸⁶

Tähän tulokseen päätyy pienehköjen pitäjänkirkkojen osalta myös Hanna Kozaczewska-Golasz tutkimuksessaan kuoriaidoista ja kuorilehtereistä Puolassa. Kozaczewska-Golasz on perustanut tutkimuksensa sekä kansainvälisen aineiston rakennevertailuun että puolaisten keskiajan kirkkojen empiiriseen tutkimukseen. Hän toteaa tutkimuksensa lopuksi kokoavasti, että kuo-



32. Katedraali-interiööri Berryn herttuan rukouskirjassa 1413–1416.



33. Kuoriaita Plymtreen (Devonshire) kirkossa.

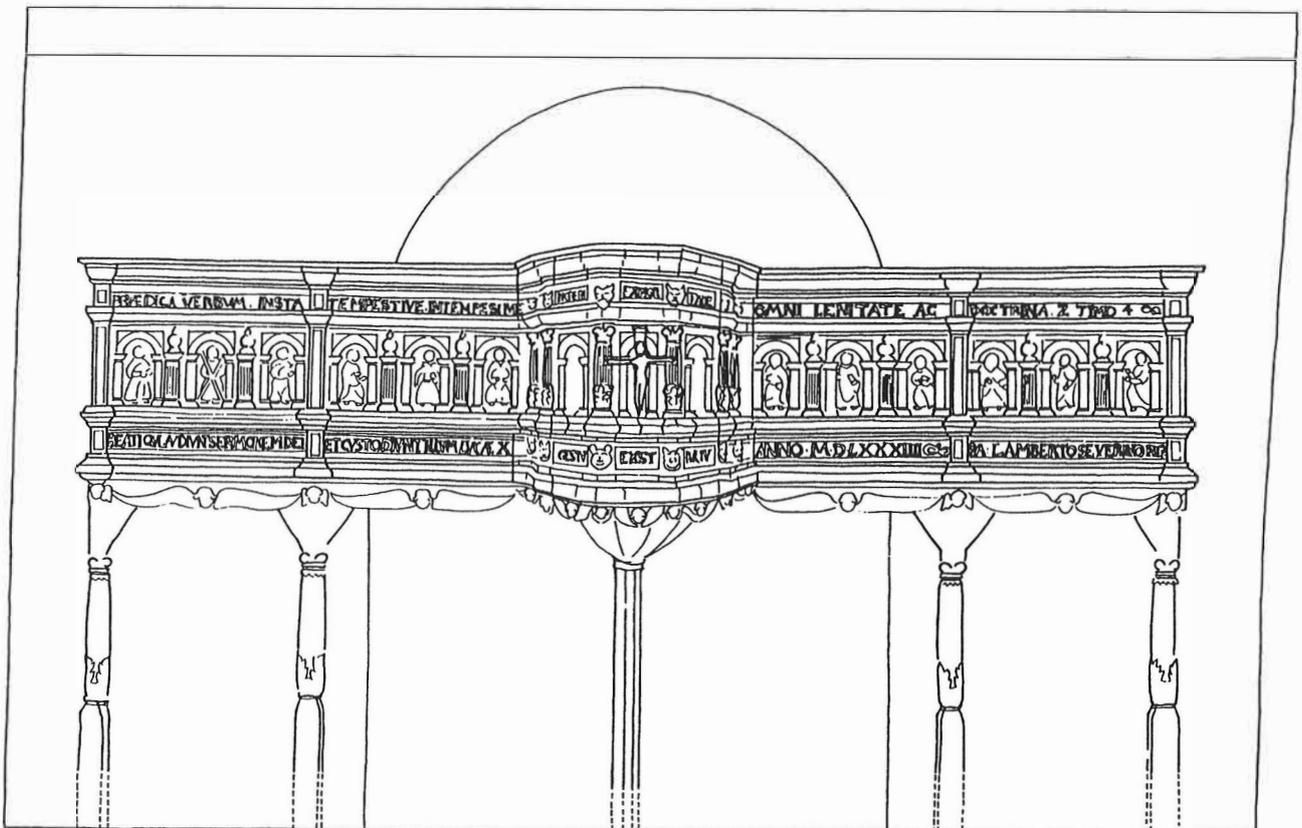
rin ja kirkkosalin jakaneet aidat ja lehterit ovat olleet yleisiä puolalaisissa katedraali-, sääntökunta- ja luostarikirkoissa sekä pitäjänkirkoissa. Empiirisen tutkimuksen kannalta huomattavia materiaalisia jäänteitä ovat muutamissa kirkkoissa säilyneet pohjoislehterille johtaneet portaat. Säilyneistä esimerkeistä käy ilmi, että leh-

terit ovat sijainneet noin kolmen metrin korkeudessa lattiatasosta.⁸⁷

Håkon Christien artikkeli Kinsarvikin kirkon rakenteista ja esineistöstä valaisee tapauskohtaisena esimerkkinä norjalaista ilmiötä. Christien rekonstruoimassa keskiaikaisessa kirkkointeriörissä kuorioven molemmilla



34. Lehterisaarnatuoli vuodelta 1613 norjalaisessa Kinsarvikin kirkossa.



35. Tanskalaisen Osen kirkon vuonna 1584 valmistuneen kuorilehterin rekonstruktio.

puolilla sijaitti ciborium-rakenteen kattama sivualttari. Kuorilehteri ulottui kuorin oviaukon poikki ciboriumin reunaan saakka.⁸⁸

Kuorilehterirakenteilla on typologinen yhteys myöhempään saarnatuoli-ilmiöön. Saarnatuolimaisella ulokkeella varustetut pohjoismaiset lehterit kuvastavat tätä

muodon ja rakenteen muutosprosessia. Norjalainen ja tanskalainen kuva-aineisto mahdollistaa kuorilehterien ja ambo-saarnatuolien typologisen kehityksen eräiden reformaation jälkeisten varianttien tarkastelun.⁸⁹

Pitäjänkirkon sisätilan muutosten käynnistyminen

Turun hiippakuntaan kuuluvien seurakuntien talous oli heikossa tilassa reformaatiokauden päättyessä. Valtakunnan kirkkopolitiikan ristiriitaiset vaiheet ja ulkoisen kontrollin ennalta-aavistamaton väliintulo eri yhteyksissä olivat heikentäneet paikallisseurakuntien halukkuutta kirkkorakennusten varustamiseen. Kirkkojen kohentaminen alkoi vasta 1600-luvun alkupuolella.

Suomen kehitystä haluttiin sitoa entistä kiinteämmin emämaan käytäntöihin. Turun hiippakunnan johtoon vuonna 1627 nimitetty ruotsalainen Iisak Rothovius osoittautui vahvaksi hallinnolliseksi vaikuttajaksi, jonka piispankaudella toteutuivat monet ruotsalaisen yhtenäistämispolitiikan tavoitteista.

Tilanne, jonka tehtävänsä saapunut Rothovius Suomesta tapasi, ei ollut kehuttava.⁹⁰ Axel Oxenstiernalle lähettämässään kirjeessä vuonna 1630 Rothovius valittaa takapajuksen hiippakuntansa kirkollisen elämän kurjaa tilaa: kirkkokurin höllyyttä, riipeyden puutetta, opeuksen heikkoutta. Hän sanoo Turun tuomiokirkon olevan laiminlyöntien takia huonossa kunnossa ja vailla kaikkia koristuksia:

— *aedem sacram apud Aboense incuria antistitutum ita esse neglectam et praeteritam, ut non modo omnis ornatus internus, utpote organa et instrumta musica, decor altaris, chori, parietum etc. plane sint sublata, sed et laquearia a pluvia et nive non fuerint tuta, quippe ruinam indies minitabantur.*⁹¹

Kirkkorakennukset olivat yleisesti huonokuntoisia. Tilanteen lohduttomuus käy ilmi myös toisen Suomeen lähetetyn ruotsalaisen uudistajan, kenraalikuvernööri Pietari Brahen tekemästä Suomen kirkkojen kuntoa koskevasta selonteosta. Rothoviuksen tavoin hän raportoi synkästi rappion merkkejä. Raportissaan vuonna 1639 Brahe ihmettelee, kuinka muinoin suurin uhrauksin rakennettujen kauniiden kirkkojen on annettu rappeutua hoidon puutteessa. Osoituksena seurakuntaelämän järjestäytymättömyydestä hän ottaa esiin penkkijärjestykset. Säännöttömän penkkien rakentamisen hän näkee kurittomuuden ilmiönä. Brahe edellyttää seurakuntien korjaavan ja kaunistavan kirkkorakennukset asianmukaisella tavalla. Huomattavaa on, että hän nimenomaan mainitsee myös kirkkoihin kuuluvista koristuksista, joita ei suinkaan olisi saanut unohtaa.⁹²

Rothoviuksen ja Brahen vaatimien kirkonkorjausten esikuvat ovat löydettävissä Ruotsissa käynnistyneistä uudistuksista. Johannes Rudbeckiuksen tarmolla johtama Västeråsin hiippakunta saavutti edelläkävijän aseman kirkkorakennusten kunnostajana. Monitoiminen Rudbeckius oli noussut 1600-luvun alussa aikakauden uudistusmielisen luterilaisuuden keulakuvaksi. Västeråsin piispana Rudbeckius (1618–1646) osoitti hyvin aktiivista kiinnostusta alueensa kirkkoja kohtaan.

Rudbeckiuksen toimintatapoihin tarkastusmatkoilla

kuului systemaattinen kirkon sisätilojen katselmus. Kirkkojen varustuksen konkreettiseksi seuraamiseksi Rudbeckius painatti jopa lomakkeen, joka täytettiin seurakunnissa piispantarkastuksen yhteydessä. Ohjeiden ja seurannan täsmällisyys tulee ilmi yksilöidysti nimettyjen esineryhmien luetteloinnissa.

Johannes Rudbeckiuksen vanhimmissa lomakkeessa vuodelta 1621 edellytettiin, että jokaisessa kirkossa oli seuraavat esineet, välineet tai rakenteet: kuoriaita, altaritaulu, urut, kastemalja ja yhtenäiset penkit.⁹³ Kahdeksan vuotta myöhemmin painetussa lomakkeessa tarkastettavana olevan kirkon irtaimistoon edellytetään kuuluvan edellä lueteltujen lisäksi saarnatuoli sekä kuoriin sijoitetut piispanpenkki, kuudennusmiesten penkki ja erityinen kaappi kirkonkirjojen säilyttämistä varten. Niin ikään lehterit tarkastettiin Rudbeckiuksen hiippakunnassa lomakkeen mukaisesti.⁹⁴

Muutoksen taloudelliset ja sosiaaliset ehdot

Suomessa tehtävää ja ratkaistavia ongelmia oli vielä runsaasti, ennen kuin varsinaiseen pikkupiirteiseen ohjailuun voitiin ryhtyä. Iisak Rothoviuksen kausi (1627–1652) Turun piispana merkitsi suurten kysymysten, kuten seurakuntaorganisaation uudelleenjärjestelyä. Jo Rothoviuksen ensimmäisellä kymmenvuotiskaudella perustettiin kahdeksan uutta seurakuntaa ja kolmetoista kappelia. Rothoviuksen toimintaa seurakuntaorganisaation kehittäjänä ei kuitenkaan Ruotsissa pidetty riittävän ripeänä. Moitteiden aiheuttajana oli Pietari Brahen kriittinen arvio Suomen kirkollisesta tilanteesta. Kunin-gattaren allekirjoittama valtaneuvoston moitekirje oli Rothoviukselle raskas vastoinkäyminen. Toimet seurakuntahallinnon tehostamiseksi käynnistyivät välittömästi, ja uusia seurakuntia alettiin perustaa lohkomalla laajoja kirkkopitäjiä.⁹⁵ Suurimmat uudelleenjärjestelyt koskivat erityisesti Pohjanmaata, jonne rakennettiin Rothoviuksen ajalla paljon kirkkoja.⁹⁶

Pohjanmaa nousi vahvaksi talousalueeksi 1600-luvun puoliväliin mennessä. Tervantuotannon ohella puunmyynti ja puunjalostus, esimerkiksi sahateollisuus ja laivanrakennus vaurastuttivat rannikkoseutua ja joenvarsi-pitäjiä.⁹⁷ Taloudellinen kukoistus mahdollisti kirkkorakennusten komean koristelun varsinkin vauraissa rintamaan pitäjissä.

Suurten kirkollisten uudelleenjärjestelypaineiden vuoksi Pohjanmaa oli noussut hallinnolliseksi erityisalueeksi. Lisäksi alue sijaitsi Turusta katsottuna hyvin etäällä. Viimeisinä vuosinaan Rothovius suunnitteli jopa Pohjanmaan muodostamista omaksi kirkkohallinnolliseksi kokonaisuudekseen. Superintendenttikunnan päämieheksi Rothovius kaavaili arvostamaansa maarovasti Fortheliusta.⁹⁸

Taloudellisten voimasuhteiden muuttumattomuus, kulttuuria leimannut jatkuvuus ja paikallisyhteisön yh-

tenäisyys loivat kasvupohjan kirkollisen paikalliskulttuurin synnylle. Pohjanmaan voi katsoa muodostaneen oman kulttuurialueensa. Henkinen kulttuuri oli vahvasti lujilla sukusiteillä toisiinsa kiinnittyneiden pappissukujen hallussa.⁹⁹ Papiston ohella muiden säätyläisten määrä oli pieni. Pohjalainen pitäjän yhteisö oli sosiaalisesti yhtenäinen. Erikoispiirre oli, ettei suurmaanomistus feodaaliajallakaan johtanut sosiaaliseen epäsuhtaan, vaan yksittäiset tilat säilyivät talonpoikien hallussa. Talonpojille taloudellisesti suotuisa tilanne vaurastutti pitäjiä.¹⁰⁰

Kirkkorakentamisen vilkastuttua 1600-luvun puolivälin tienoilla perinteellä oli edelleen vahva sija. Uudistukset suuntautuivat kirkonrakentamisen tekniseen innovatiivisuuteen. Pohjalaiset rakennusmestarit ja kirvesmiehet kehittivät kookkaan puisen pitkäkirjon tyyppiin, ns. tukipilarikirkon. Uusiin kirkkoihin hankittu kuvataide sen sijaan jatkoi keskiajalta juontavia perinteitään.

Samaan aikaan Etelä- ja Lounais-Suomessa kasvoi aatelin maanomistus. Kristiina-kuningattaren aikaan läänitysten ja aatelisarvojen jakaminen lisääntyi suurvallan sotapolitiikan seurauksena. Suurvallan rakentamisen kylkiäisenä hallinto laajeni. Virkamieskunta kasvoi. Erityisesti 1630-luvulla alkanut hallintolaitoksen kasvu tarjosi aateliselle, mutta myös sukutaustaltaan rälssittömille, mahdollisuuden luoda virkaura valtion hallinnossa. Hallintotehtävät mahdollistivat sosiaalisen nousun säätyläisluokkaan. Monet saivat ansioistaan aatelisarvon ja läänityksiä. Toinen, virkauraakin yleisempi väylä läänityksen haltijaksi oli eteneminen sotilasuralla.

Lounais-Suomen pitäjiin läänitettiin runsaasti tiloja upseereille. Tilanne paikallistasolla kärjistyi herkästi riidoiksi. Pitäjäjyhteisölle muutos taloudellisissa ja poliittisissa voimasuhteissa oli huomattava. Ruotsin suurvaltakehitys toi pitäjiin vanhojen aatelissukujen rinnalle uusia paikallisvaikuttajia – uutta arvoansa vastaavaa vaikutusvaltaa hamuavaa läänitysaatelistoa. Uusilla tulokkailla oli voimakas tarve nousta vanhan aatelin rinnalle sosiaalisessa edustavuudessa. Vieroksuntaa pitäjäjyhteisössä saivat osakseen myös ulkomaista alkuperää olevat aatelissuvut. Nousukkaiksi leimattujen tulokkaiden mahtipontinen käytös – etuilu kirkon penkkisijoja jaettaessa ja ylellisten esinelahjoitusten näyttävä nimiköiminen vaakunoin ja tekstein – ärsytti paikallisia. Paikallishistorialliset lähteet kertovat värikkäitä tarinoita kahnauksista, joihin oluen ja paloviinan terästävät herrat ja isännät kirkkomatkoillakin saattoivat joutua.

Etelä- ja Lounais-Suomen kirkot olivat rapistuneet seurakuntien heikon taloudellisen tilan vuoksi. Lounais-Suomessa seurakuntien talous oli heiveröistä eikä toimitusmaksuista kirkon kassaan kertyneillä vähäisillä tuloilla voitu ryhtyä suuriin korjaustöihin.¹⁰¹ Kenraalikuvernööri Pietari Brahen raportissa vuonna 1639 silmiinpistävää on juuri maininta vanhojen kirkkojen rappiosta. Kyseessä ovat ensisijaisesti Etelä- ja Lounais-Suomen keskiaikaiset kivikirkot, jotka jo kipeästi kaipasivat kunnostusta. Brahen selonteosta kuvastuu, että seurakuntia painostettiin ylhäältäpäin korjaamaan kirkkoja ja hankkimaan ajanmukaista irtaimistoa. Koristuksilla, joita

Brahe kaipasi kirkkoihin, hän tarkoitti todennäköisesti suurvaltakauden muotiesineitä, esimerkiksi alttarilaitteiden kaltaisia kuvataideuutuuksia.

Kirkkojen kohentaminen säilytettiin alkuvaiheessa paljolti varakkaiden lahjoittajien vastuulle. Suurvaltaajalle luonteenomaisen teokraattisen yhteiskuntaideologian mukaisesti piispa Rothovius jätti yhteiskunnallisen hyväntekijän roolin erityisesti papistolle ja aatelille. Hän painotti eri yhteyksissä aateliston ja papiston asemaa edelläkävijöinä.¹⁰²

Väestörakenteen monipuolistuminen toi pitäjiin uusia kulttuurivaikutteita. Suurvaltakauden vauras yläluokka omaksui uusia tyylivaikutteita eurooppalaisista muodeista. Kirkkojen uusi sisustaminen käynnistyi 1600-luvun puolivälissä aatelin lahjoituksin.

Perniön rovastikunnan keskiaikaisten kivikirkkojen sisätilan muutokset karoliinisen ajan loppuun

Pitäjänkirkon tutkimus on paikallistasolla vaikuttaneiden tekijöiden vuorovaikutuksen analyysia. Kolmen lounaissuomalaisen kirkon vaiheiden yksityiskohtaisen tarkastelun tavoitteena on tutkia luterilaisen interiöörin muovautumista keskiajalla rakennetussa kirkossa. Esi-merkkikirkkojen havainnoinnilla olen tutkinut muutosten sosiaalisia ja taloudellisia vaikuttajia. Kolmen kirkon yksityiskohtainen tarkastelu tuo esiin sekä yksilövaikuttajat että sosiaalisten ryhmien, kuten aatelin, yhteiset poliittisluonteiset tavoitteet.

Perniön, Halikon ja Perttelin kirkkojen varustamisen taustavaikuttajat poikkeavat toisistaan paikallisyhteisöjen sosiaalisten erojen takia. Alueen hallintohistoriallinen yhteenkuuluvuus luo kirkkorakennusten vaiheille yhteisiä historiallisia nimittäjiä. Perniön, Halikon ja Perttelin kirkot kuuluvat hallinnollis-oikeudellisesti samaan alueeseen. Halikon kihlakunnan rajat 1500- ja 1600-luvulla eivät tosin noudattaneet kaikilta osin Perniön rovastikunnan alueen rajaa, mutta nämä nykyisikin Perniön rovastikuntaan kuuluvat kirkot ovat tutkimani ajanjakson ajan kuuluneet samaan kirkolliseen hallintoalueeseen.¹⁰³

Olen rajannut paikallistutkimuksen Perniön rovastikunnan alueella nykypäivään säilyneisiin keskiaikaisiin kirkkoihin. Alueella sijainnut harmaakivestä rakennettu Salon Pyhän Annan kappelikirkko jää tarkastelun ulkopuolelle, sillä se purettiin vuonna 1830.¹⁰⁴

Perniö

Markus Hiekkänen ajoittaa Perniön Pyhälle Laurentiukselle omistetun kivikirkon rakentamisen vuosien 1460–1480 väliseen aikaan.¹⁰⁵ Sisämaalauskoristelunsa kirkko sai pian valmistumisensa jälkeen. Kirkon holveihin ja osin seiniin tehdyt al secco -kalkkimaalaukset on att-



36. Kirkkoisät Gregorius ja Ambrosius. Kalkkimaalaus Perniön kirkon kuoriholvissa.

riboitu Pietari Henrikinpojan koulukunnalle. Tove Riska ajoittaa maalaukset vuoden 1480 tienoille.¹⁰⁶

Runsainta maalauskoristelu on keskilaivan kolmessa kuorinpuoleisessa holvissa. Kuorin itäisimpään holviin on kuvattu neljä lännen kirkkoisää: Pyhä Gregorius, Pyhä Ambrosius, Pyhä Hieronymus ja Pyhä Augustinus pendantteinaan evankelistojen attribuutit: Johanneksen kotka, Luukkaan härkä, Matteuksen enkeli ja Markuksen leijona.

Toisen holvin aiheet ovat attribuutittomia henkilöahmoja. Tekstinauhoissa ei ole kirjoitusta eikä figureilla ole tunnusesineitä. Sädekehättömät hahmot on tulkittu profeetoiksi.¹⁰⁷ Kolmanteen holvivaippaan on maalattu Kristus Salvator mundi -hahmona ja Johannes Kastaja sekä pyhimyksiä ja apostoleja. Pyhimysesitykset on attribuoitu tunnusesineillä.

Seinien maalauskoristeluun kuuluneiden hahmojen nimeäminen on osin mahdotonta. Ainoastaan kuorin itäseinässä on säilynyt muutamia figureja. Maalauksista on alunperin muodostunut apostoleja ja profeettoja esittävä sarja. Nykyaikaan saakka vain katkelmallisesti säilyneistä hahmoista attribuotavissa on apostoli Pietari kuori-ikkunan eteläpuolella ja saman ikkunan pohjoispuolella hahmo, joka on aiemmassa tutkimuksessa attribuoitu joko profeetta Jeremiaksi tai Mattiaaksi. Samaisessa itäseinässä on kookas Pyhää Kristoforosta esittävä maalaus, jonka alaosa on tuhoutunut. Kirkon seinillä on kaksitoista vihkivistä: kaksi lyhyillä itä- ja länsiseinillä ja neljä pitkällä pohjois- ja eteläseinillä.

Luterilaisen ajan esineistön kartunta on seurattavissa kirjallisista lähteistä vuodesta 1644 eteenpäin. Tili-
kirjamerkinnot alkavat tuolloin, ja ensimmäinen kaluston inventaario on tehty seuraavana vuonna. Se tosin sivuttaa kiinteän irtaimiston ja keskittyy sen sijaan kir-

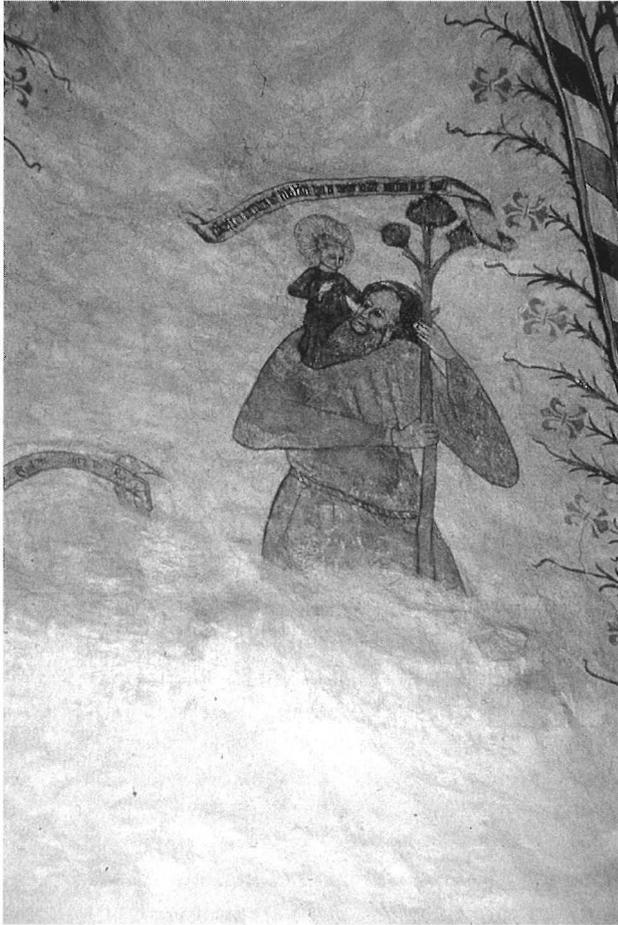
kon kirjallisuuden, ehtoolliskaluston ja kirkkotekstiilien erittelyyn.¹⁰⁸

Ensimmäisenä uusista luterilaisen kirkkotilan peruskalusteista kirkko sai vuonna 1654 saarnatuolin. Se sijoitettiin idästä päin katsottuna toisen pilarin viereen pienen pohjoisikkunan läheisyyteen. Saarnatuolin lahjoittajat olivat ratsumestari Henrik Sabelstierna ja hänen puolisonsa Anna Slang. Kymmenen vuotta myöhemmin samat lahjoittajat kustansivat saarnatuolin maalauksen ja veistoskoristelun.¹⁰⁹

Seurakunnan väkiluvun kasvaessa istuinpaikkojen vähäisyys nousi polttavaksi ongelmaksi jumalanpalveluksissa. Istuintilan lisäämiseksi alettiin rakentaa lehtereitä. Monissa suomalaisissa keskiajalla rakennetuissa pitäjänkirkkoissa oli vielä 1600-luvun puolivälissä keskiaikainen laululehteri. Perniön kirkossa keskiaikaisia lehtereitä oli luultavimmin kaksi. Lähteistä voi päätellä, että ne reunustivat kuoria molemmilta sivuilta.

Vuoden 1659 piispantarkastuspöytäkirjasta käy ilmi, että vanhat lehterit olivat vielä paikoillaan.¹¹⁰ Istuinpaikkoja koskevien riitojen lopettamiseksi piispa Terserus antoi määräyksen, että lehterit oli siirrettävä eteläisen sivuseinän vierelle vastapäätä saarnatuolia. Papin oli näin helppo valvoa järjestystä saarnan aikana palvelusväelle ja nuorisolle tarkoitettulla lehterillä.

Kirkonarkistolähteistä ei käy selville, purettiinko eteläinen kuorilehteri kirkon koillisnurkasta.¹¹¹ 1660-luvun esineistöhanke viittaa siihen, että keskiaikainen lehteri olisi purettu. Kapteeni Hans Ekelöf ja hänen puolisonsa Elin Stålhandske lahjoittivat vuonna 1667 eteläseinän itäisimpään ikkunaan lasimaalauksen. Kallisarvoista maalausta tuskin olisi sijoitettu varjostavan lehterin alle. Tukholmasta ostettuihin laseihin oli maalattu neljä evankelistaa.¹¹²



37. Pyhä Kristoforos. Kalkkimaalaus Perniön kirkossa.



38. Mathias Reiman. Salvator mundi -veistos Perniön saarnatuolistia.

Kirkon kaikki ikkunat korjattiin kahdessa vaiheessa 1660-luvun aikana. Ensimmäinen korjaus vuonna 1664 oli avartanut pohjoisikkunaa, mutta ikkuna-aukko jäi laajennuksesta huolimatta pieneksi.¹¹³ Ikkunoiden korjauksen toisessa vaiheessa vuonna 1667 lasitettiin loput ikkunat uudelleen pitäjän upseerien ja nimismiehen lahjoittamin varoin. Ainoastaan kuori-ikkunan lasit hankittiin seurakunnan kustannuksella.¹¹⁴

Suurvaltakauden itsetietoiset säätyläiset halusivat merkitä asemansa mukaisesti paikkansa kirkossa. Majuri Jöran Sabelfana maalautti vuonna 1661 vaakunansa istumapaikkansa lähelle toiseen eteläpilariin. Vastavasti toisessa pohjoispylväässä oli hänen vaimonsa Margaretha Axehielmin vaakuna. Lisäksi toisen eteläpilarin pintaan oli maalattu hedelmäsommitelma.¹¹⁵

Istuinpaikoista ja niiden sosiaalisesta arvojärjestyksestä oli ainaista kiistaa 1600-luvulla. Penkkijärjestyksiä ovat jättäneet runsaasti merkintöjä penkkeihin liittyvistä kysymyksistä kirkonarkistolähteisiin.¹¹⁶ Ainesta sosiaaliseen kärhämöintiin syntyi erityisesti uusien penkkien rakentamisen jälkeen. Turkulainen puuseppä Sigfrid teki kirkkoon uudet yhtenäiset penkit vuonna 1664.¹¹⁷ Aateliston penkit oli tehty jo aiemmin.

Statuserot määräsivät seurakunnan väestöryhmien istuinpaikat. Pitäjän arvokkaimpien henkilöiden paikat

olivat säädyn, ansioiden ja arvon perusteella kuorissa. Siellä istuivat vuoden 1661 penkkijärjestyksen mukaan amiraali, kreivi C.G. Wrangel, kenraaliluutnantti Axel Lillie ja kenraalimajuri Erik Kruse. Naisten puolella kuorissa oli paikka amiraalitar Wrangelille.¹¹⁸

Kuoriaidan sisäpuolelle jäi pohjoinen kuorilehteri, jonka käyttöön Melkkilän kartanolla oli yksinoikeus. Lehterin alla sijaitsi Melkkilän kartanon muurihauta.¹¹⁹ Kuorissa alttarin molemmin puolin sijaitsivat piispan- ja papinpenkit. Ulneruksen kirkonkuvauksessa vuonna 1750 piispanpenkin mainitaan sijaitsevan juuri Melkkilän haudan äärellä kuoriaidan vieressä.¹²⁰ Piispanpenki oli siirretty tälle paikalle vuonna 1671.¹²¹

Suurissa kunnostustöissä 1660-luvulla Perniön kirkon pääkäytävän ja kuorin lattia muurattiin tiilestä. Alttarin seutu ja kuorin portaat oli korjattu jo aikaisemmin seurakunnan kustannuksella. Kuorialueen suuriin uudistuksiin kuuluu koko alttarirakenteen muutos vuonna 1667, jolloin alttari muurattiin kiinni itseinsään.¹²²

Uuteen paikkaan muuratun alttarin yläpuolelle lahjoittivat alttarin muutosvuonna 1667 majuri Johan Gyllenhjertan leski Margareta Frille ja tyttäret Anna, Margareta, Catharina ja Maria Gyllenhjerta moniosaisen epitafialttarilaitteen.¹²³ Alttarilaitteeseen on liittynyt runsas veistokoristelu, ja koko teos on ollut alkuperäisessä hah-

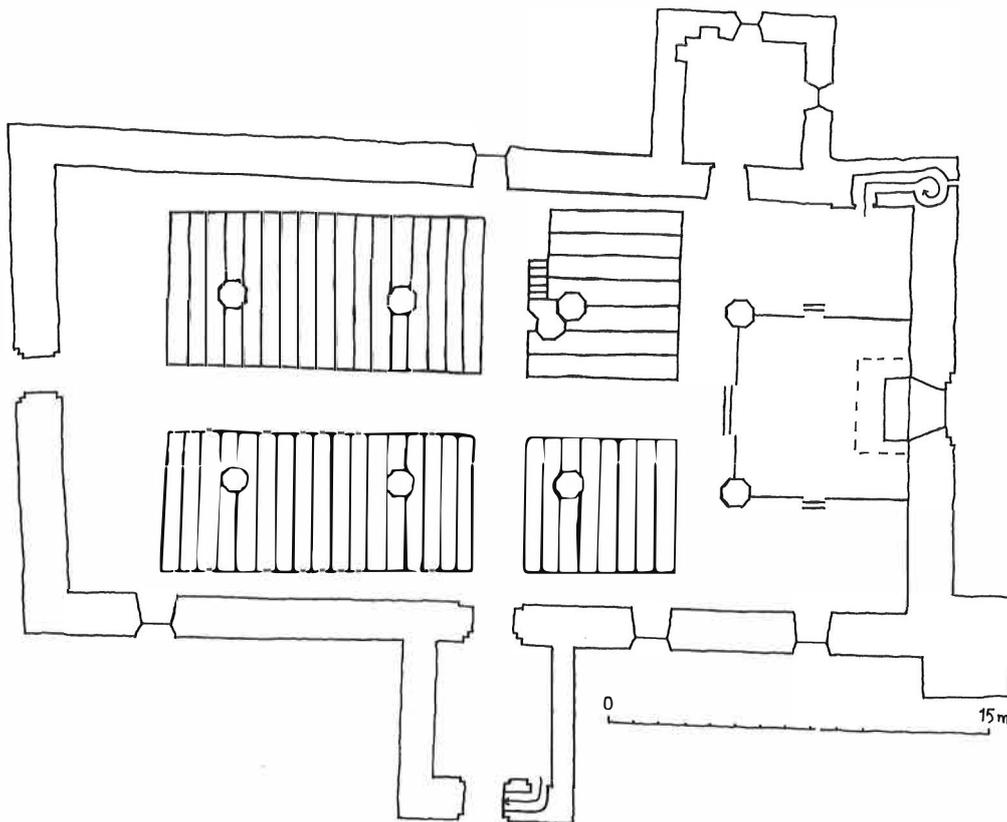


39. Melkkilän kartanon haudan kivipaasi.

mossaan huomattavasti kookkaampi kuin mitä säilyneistä osista on rekonstruoitavissa. Varsinaisesta rakenteesta on säilynyt vain suuren alttarilaitteen yläosa.

Sisätilan varustuksen muuttuessa holvia ja osin seinäkoristaneita maalauksia ei kiirehditty peittämään, vaan ne säilyivät pitkään näkyvissä. Kirkon seinät valkaistiin vuosisatojen kuluessa kalkkikerroksilla useaan otteeseen. Varhaisimman lähteissä dokumentoidun kalkitsemisen kustansi Hirvilahden kartanon omistaja kreivi Axel Lillie vuonna 1667.¹²⁴ Seinien seuraavan, edelleen osittaisen valkaisemisen kalkilla suoritti seurakunnan tilauksesta vuonna 1694 turkulainen muurarimestari.¹²⁵ Vasta kuudes kalkitsemisvaihe lähes kahdensadan vuoden kuluttua ensimmäisestä tunnetusta sisätilan valkaisemisesta peitti maalaukset kokonaan. Kirkon inventaariokirjasta käy ilmi, että itäseinälläkin oli maalauksia aina vuosina 1865–1868 suoritettuihin korjaustöihin saakka.¹²⁶ Tällöin suoritettu perusteellinen seinien ja holvien käsittely peitti viimeisetkin keskiaikaiset maalaukset kokonaan näkymättömiin. Osa keskiaikaisista maalauksista tuhoutui pahoin seinien kovakouraisessa taosituksessa, kun seinäpintojen epätasaisuudet hiottiin sileiksi.

Perniön kirkon keskiaikaisten veistosten kohtalo reformaation jälkeisellä ajalla noudattaa ajallisesti maalusten peittämis historiaa. Kirkonarkistolähteisiin maininnat veistosten lukumäärästä ilmaantuvat vasta vuoden 1826 inventaariossa. Siitä käy ilmi, että kirkossa



40. Perniön kirkon pohjakaava 1660-luvun asussa.



41. Pyhä Laurentius Perniön kirkosta.



42. Pyhä Olavi Perniön kirkosta.

säilytettiin kolmeatoista keskiaikaista veistosta, ja niiden lisäksi mainitaan yhdeksän kirkon viimeisiin penkeihin kiinnitettyä veistosta.¹²⁷ 1860-luvun korjaustöiden jälkeen kirkossa ei ollut ainuttakaan keskiaikaista veistosta. Björkin kirkonkuvauksen mukaan kirkkosali on kokonaan uudelleen sisustettu. Veistokset oli varastoitu kellotapulin välikerrokseen.¹²⁸ Säilytysolosuhteiden kosteuden ja lämpötilan vaihtelut ovat aiheuttaneet vaurioita teoksille. Eri puumateriaalit ovat käyttäytyneet eri tavoin. Pahiten vaurioituneita ovat pehmeistä puulajeista veistetyt hahmot ja erityisesti ne teokset, jotka on koostettu liitoksin useista kappaleista. Kaapeistaan irrotetut veistokset eivät enää ole rekonstruoitavissa figuriryhmiksi.

Ikonografialtaan varastossa säilyneet teokset edustavat monipuolista kokoelmaa keskiajan hartauselämässä vaikuttaneista pyhimyksistä. Kirkon nimikkopyhimystä Pyhää Laurentiusta esittäviä veistoksia on säilynyt kaksi. Näistä toinen on pahoin kulunut. Pehmeästä puusta veistetty hahmo on ikään kuin hiertynyt paljosta koskettelusta tai ohikulkevan kirkkorahvaan vaatteiden sipaisuista. Veistos on ehkä sijainnut keskeisen kulkureitin vierellä, ehkäpä juuri penkinpäässä käytävän reunalla.

Pyhä Laurentius oli yksi niistä pyhimyksistä, jotka säilyttivät varsin arvostetun aseman uskonpuhdistuksen jälkeenkin. Marttyyripyhimys Laurentiuksella oli keski-

ajalla valtakunnan suojelijan status. Hän kuului katolisessa opetuksessa niin sanottuihin ihmiskunnan hädäntäuttajapyhimyksiin. Laurentiuksen rukousten uskottiin muun muassa auttavan kiirastulella kärsiviä sieluja. 1500-luvun lopussa Laurentiuksen merkitys väheni, vaikka vielä Nova Ordinantiassa (1575) määrättiin Pyhän Laurentiuksen päivä pyhäpäiväksi.¹²⁹

Perniön kirkon Pyhää Olavia esittävän veistoksen vauriot ovat aiheutuneet muista kuin tietoisesti kuvainvastaisista tapahtumista. Lohkeamat ovat peräisin ajalta, jolloin teos oli säiden armoilla kellotapulin varastossa.

Norjan Pyhä Olavi oli pohjoismaisista pyhimyskunnikaista tunnetuin. Olavi laskettiin Ruotsin valtakunnan suojeluspyhimyksiin. Pyhän Olavin asema ja merkitys kuvastuu esimerkiksi hänelle omistettujen kirkkojen lukumäärässä. Rinne on laskenut Suomessa olleen kaksikymmentä Pyhälle Olaville omistettua kirkkoa. C. A. Nordmanin Olaviksi attribuoimien keskiajan veistosten määrä on sekin huomattavan korkea – noin kaksikymmentä.¹³⁰

Kansanhurskaudessa Pyhä Olavi oli tärkeä pyhimys. Kirkollisesta kalenterista Olavi poistui uskonpuhdistuksen jälkeen. Kansanuskossa Olaviin liittyvät tavat ja uskomukset sen sijaan elivät pitkään niin vuotuiskalenterissa kuin pyhä-käsityksissäänkin.¹³¹

Neitsyt Maria ja lapsi -aiheita Perniön kirkossa on



43. Marian ilmestys Perniön kirkosta.



44. Arkkieneli Mikael Perniön kirkosta.



45. Neilikkamestariksi kutsutun zürichiläisen mestarin Pyhä Mikael. Paneelimaalaus noin vuodelta 1500.

ollut ainakin kolme. Varsin hyväkuntoinen pietä-aihe on peräisin moniosaisesta alttarikaapista, jonka reliefifiguureista on säilynyt useita. Samoin Marian ilmestystä kuvaava kaksifiguurinen veistoryhmä on erittäin hyvin säilynyt.

Arkkienkeli Mikaelia kuvaava veistos liittyy ikonografiselta tyypiltään esitystapaan, jossa Mikael on kuvattu sielujen punnitsijana viimeisellä tuomiolla. Alunperin Mikaelin käsissä on ollut sielujen puntaria symboloinut vaaka. Attribuutti on hävinnyt, mutta arkkienkelen asu, tunika ja stola, viittaavat hahmon alkuperäiseen ikonografiaan.

Perniön kirkon pyhimyskuvastoon ovat kuuluneet myös myöhäiskeskiajalla suosittu pyhimyshahmot Pyhä Sebastian ja Pyhä Agnes sekä Pyhä Birgitta. Raamatun henkilöistä edustettuina olivat apostoli Paavali ja apostoli Jaakob vanhempi.

Keskiaikaisista veistoksista erityisasemassa reformaation jälkeisellä ajalla oli kirkon kookas triumfikrusifiksi. Vuonna 1692 kirkkoherra Jaakob Lund kustansi sen uudelleenmaalauksen.¹³² Dokumenttien mukaan krusifiksin paikka reformaation jälkeisellä ajalla oli vuoteen 1826 saakka kuoriaidan palkin päällä.¹³³

Suurten sisustusuudistusten yhteydessä vuonna 1664 kirkkoon oli rakennettu uusi kuoriaita. Kuoriaita oli paikoillaan aina 1830-luvulle saakka. Purkamisajankohdan vahvistavat krusifiksin kiinnittämistä koskevat maininnat: vuoden 1826 kalustoluettelossa krusifiksi mainitaan kuorin sisäänkäynnin yläpuolella, kun sen sijaan seuraavan, vuonna 1836 tehdyn kalustoluettelon mukaan krusifiksi sijaitsi jo kuorin seinällä.¹³⁴

Suuren messinkivadin kastemaljaksi ja kevytrakenteisen jalustan sitä varten seurakunta hankki Melkkilän kartanon kustannuksella. 1650-luvulle asti oli todennäköisesti käytetty keskiaikaista funttia.¹³⁵

Väkimmäärän kasvu 1600-luvun loppulla pakotti seurakunnan rakentamaan lisälehterin.¹³⁶ Palvelusväelle ja nuorisolle tarkoitettu miestenpuolen lehteri oli rakennettu jo aiemmin piispa Terseruksen antamien ohjeiden mukaan kirkon eteläseinän vierelle kattamaan asehuoneen ovea. Sen rakentamiseen oli todennäköisesti käytetty samaan aikaan puretusta keskiaikaisesta kuorilehteristä peräisin olevia osia. Etelälehteri tarvitsi korjausta jo vuonna 1673. Lehterillä sijainneet penkit oli porrastettu auditoriomaisesti. Knaapinen on pitäjänhistoriassaan esittänyt lehterin rekonstruktion kokoamansa muistitiedon pohjalta.¹³⁷

Vuonna 1692 maalattuja lehterinkaidepaneelleja on säilynyt yhdeksäntoista kappaletta. Suurimpaan osaan T:n muotoisista peleistä on maalattu yksittäisiä Raamatun henkilöitä. Ikonografisin attribuutein varustetut figuurit on myös nimikoitu antiikvakirjaimilla kirjoitetuilla teksteillä. Sarjassa on kuvattu apostoleja, Vanhan testamentin profeettoja sekä runsas joukko muita Raamatun hahmoja. Paneelien peilisarjan alareunaan on maalattu myös tekstikatkelmia Raamatusta.

Paneelisarjoihin hyvin yleisesti kuuluvia hahmoja ovat Perniön lehterinkaiteessakin esitetyt kuningas Daa-

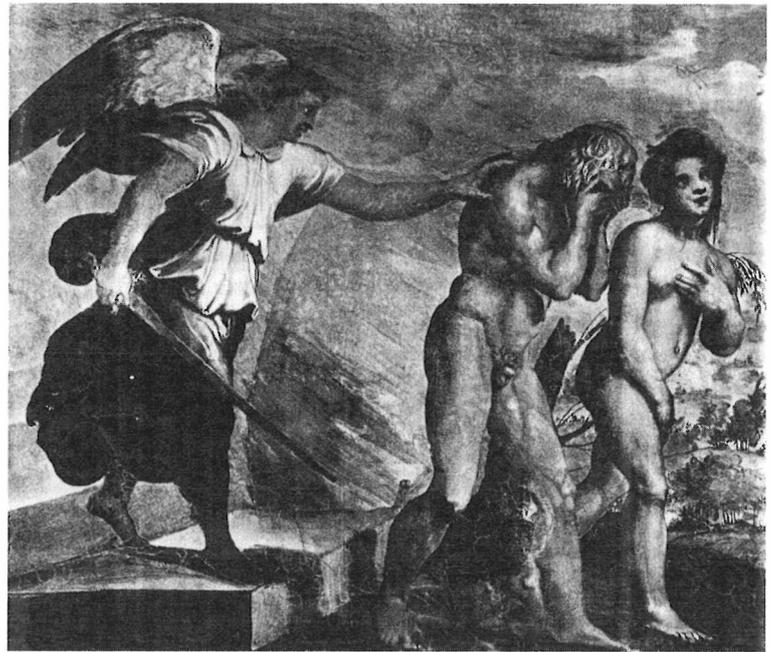


46. Perniön kirkon triumfikrusifiksi.



47. Andreas Gillberg 1692. Apostolit Tuomas ja Matteus. Maalaukset Perniön kirkon lehterinkaiteesta.

vid, Johannes Kastaja ja Kristus-hahmo Salvator mundi -kuvatyyppinä. Kertovia monifiguurisia aiheita lehterinkaiteen paneelisarjasta on säilynyt kaksi. Näiden sekä Aatamin ja Eevan karkoitusta paratiisista että Iisakin uhrausta esittävien aiheiden graafiset esikuvat ovat selvitetävissä. Paratiisista karkoitus noudattaa uskollisesti Merianin Raamatusta kuvattua sommitelmaa, joka poh-



48.–49. Vasemmalla Paratiisista karkoitus. Lehterinkaidemaalaus Perniön kirkosta. Oikealla Paratiisista karkoitus Vatikaanin Stanza-maalauksen Genesis-syklistä.

jautuu Rafaelin Vatikaanin Stanza-maalauksiin. Jäljensografiikkana kuva-aihe levisi laajalle jo 1500–1600-luvulla. Iisakin uhraus pohjautuu puolestaan vuoden 1642 Raamatussa esitettyyn puupiirokseen, joskin somitelman kuvaelementtejä on hieman muokattu Perniön kirkon paneelimaalauksessa.

Alinna lehterin porraskaiteen pitkässä lahjoitustekstissä on signeeraus And Jyhlberg. Todennäköisesti kyseessä on sama henkilö kuin Turussa maalarina toiminut Andreas Gillberg.¹³⁸

Alttaria ympäröivän alttarikehän rakentaminen mainitaan kirkon tileissä vuosina 1690–1691. Puusepän valmistaamaan alttarikaiteeseen hankittiin sorvattuja puuosia, ja maalari maksettiin palkkio uuden alttarikehän maalaamisesta.¹³⁹

Aivan 1600-luvun lopussa tuli ajankohtaiseksi myös uuden alttaritaulun hankinta. Tarkastuskäynnillään Per-

niössä vuonna 1699 piispa Johannes Gezelius nuorempi kiinnitti huomiota kirkon kookkaaseen veistokoristeeseen alttarilaitteeseen. Hän piti alttarilaitetta liian suurena kuori-ikkunan eteen. Hän kehotti seurakuntaa maldaltamaan kuorin pimentävän alttarilaitteen, jotta kirkosaliin olisi saatu enemmän valoa.¹⁴⁰

Majuri Gyllenhjertan muistolle lahjoitetun epitafialttarilaitteen ylin osa muokattiin kehykseksi seurakunnan varoin hankitulle uudelle alttaritaululle.¹⁴¹ Turkulaisen maalarimestari Lars Myran vuonna 1703 maalaama alttaritaulu on ehtoollisaiheinen. Sen esikuvana on aikanaan laajasti levinyt piirros, jota on käytetty kuvituksena monissa uskonnollisissa julkaisuissa eri maissa.¹⁴²

Tukholmalaisen Ambrosius Hedengranin kuparikai-verruspajan tuotteet levisivät ympäri valtakuntaa suurvaltakauden lopulla. Myös Perniön kirkkoon hankittiin näitä kuparipiirroksia. Vuonna 1696 seurakunta hankki Upsaian kokouksen riemujuhlan muistoksi kaiverretun vedoksen ja vuonna 1704 Kaarle XI:n hautajaisten muistokuvan. Lisäksi Perniön kirkkoon ostettiin Hedengranin Slesian uskonrauhan kunniaksi kaivertama piirros.¹⁴³

Perniön kirkossa on ollut runsaasti hautoja. Hautakiviä oli kuorissa, kuoriaidan pääoven ja alttarin väliin jäävällä alueella Ulneruksen kuvauksen mukaan vuonna 1750 jäljellä seitsemän kappaletta.¹⁴⁴ Melkkilän kartanon kookkaat hautapaadet merkitsivät osan kuoritulasta suvun yksityisalueeksi. Toinen upeasti veistetyin kivipa-



50. Mattheus Merian. Paratiisista karkoitus.



51. Isäkin uhraus. Lehterinkaidemaalaus vuodelta 1692 Perniön kirkosta.

rin paasista sijaitsi kuoriaidan sisä- ja toinen ulkopuolella siten että ensin mainittu oli aivan piispanpenkin alla.

Mahtisukujen hautoihin liittyi myös suku- ja henkilöhistoriallista muistoesineistöä. Perniön kirkossa kuorin itäseinälle vasemmalle, pohjoiselle puolelle alttaria oli ripustettu 1700-luvulla ratsumestari Falkenfeltin (k. 1704) haarniska. Haarniskan vierellä mainitaan Ulneruksen kuvauksessa ratsumestarin musta, tekstitön kunnialippu.

Vaakunoita kirkossa oli tutkitulla ajalla suuri määrä. Kuoriseinällä Falkenfeltin haarniskan vierellä oli majuri Johan Gyllenhjertan vaakuna (k. 1662). Vaakunan alla on ollut suvun hauta. Hautakammion muuraus on näkynyt kirkon lattiassa. Vaakunan lähellä on riippunut myös Gyllenhjertan tekstein varustettu kunnialippu. Lesken ja tytärten alttarin ylle lahjoittama kookas epitafi-alttaritaulu täydensi vielä Gyllenhjerta-suvun nimeen liittyvän näyttävän muistoesineistön Perniön kirkossa.

Kuorissa alttarin eteläpuolella papinpenkin yläpuolella oli Sabelfana-suvun pienikokoinen vaakuna. Suurta alaa kuorin eteläpuolisesta alueesta hallitsi Teijon kartanon hauta, joka oli ympäröity aidalla.

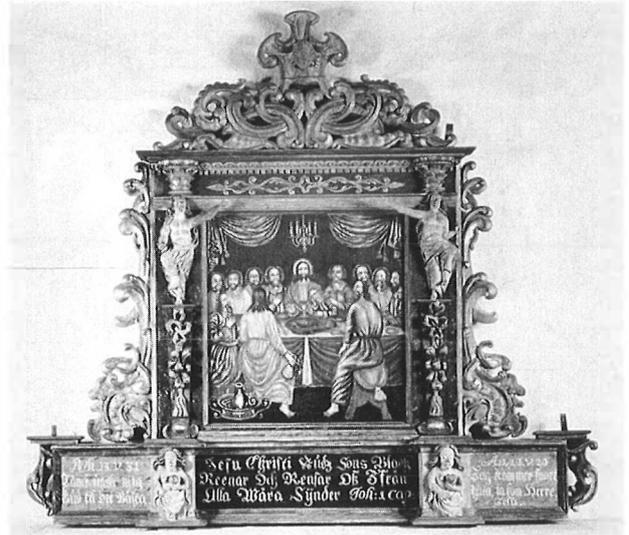
1600-luvun hautamuistomerkeistä osa on kadonnut, mutta osan sijainnin voi paikallistaa kirjallisten lähteiden perusteella. Eteläseinällä lähellä Teijon hautaa oli sittemmin hävinnyt ristiinnaulittu vaiheinen votiivitalu. Votiivitalun läheisyydessä eteläseinällä oli suuri Ehrenpreis-suvun hautausvaakuna. Vaakuna on kuulunut rat-



52. Isäkin uhraus vuoden 1642 suomalaisessa Raamatussa.



53. Signeeraus Perniön lehterinkaitteesta.



54. Lars Myra 1703. Ehtoollisen asettaminen. Perniön altartavla.



55. Ratsumestari Falkenfeltin haarniska Perniön kirkosta.



56. Ratsumestari Adolf Ehrenpreisn vaakuna Perniön kirkossa.

sumestari Adolf Ehrenpreisn (1631–1686) hautajaisva-
rusteisiin. Hiukan alempana Ehrenpreisn vaakunasta oli
pieni Galt-suvun vaakuna, joka on kuulunut Carl
Hendrichsson Galtille (k. 1654). Lisäksi vielä pohjois-
laivassakin oli Ulneruksen mukaan useita hautausvaaku-

noita. Kirkon lattiaan muuratut haudat sijaitsivat kah-
dessa rivissä kuoritraveessa siten, että yksi hauta oli si-
joitettu toiseen traveeseen eteläseinän vierellä ja muut
kaksi hautaa kirkon länsipäädyn lounaisnurkkaan.

Halikko

Halikon Pyhän Birgitan kirkko on kokenut monia muutoksia vuosisatojen saatossa. Eri aikoina tehdyt laajennukset ovat muuttaneet kirkon runkokuonetta ratkaisevasti. Alunperin kirkko oli kaksilaivainen pitkäkirkko, jonka itäpäättyyn liittyi runkokuonetta matalampi ja kaapeampi sakasti ja eteläseinän länsiosaan pieni asehuone. Kirkon välikattona oli kahdeksan holvia, joiden jäsentelyä ei kuitenkaan tunneta. Holveja kannatti kolme kahdeksankulmaista pylvästä. Rakennusajankohta ajoittuu vuosien 1450 ja 1490 välille.¹⁴⁵

Halikon kirkosta säilynyt keskiaikainen esineistö on vähäistä. Vain yksi keskiaikainen alttarikaappi on säilynyt. Neitsyt Maria ja lapsi -veistoksen lisäksi kaappiin kuuluu kolme tietäjähahmoa. Figuuriryhmä liittyy kolmen kuninkaan kiltahurskauteen. Kolmen kuninkaan kiltaan kuuluvat henkilöt edustivat aikansa yhteiskunnan valiojoukkoa.¹⁴⁶ Turun Kolmen kuninkaan kiltaan kuuluivat hiippakunnan piispa, arkkidiakonit, kanungit ja ritaristoa, raatimiehiä sekä ylempää porvaristoa.

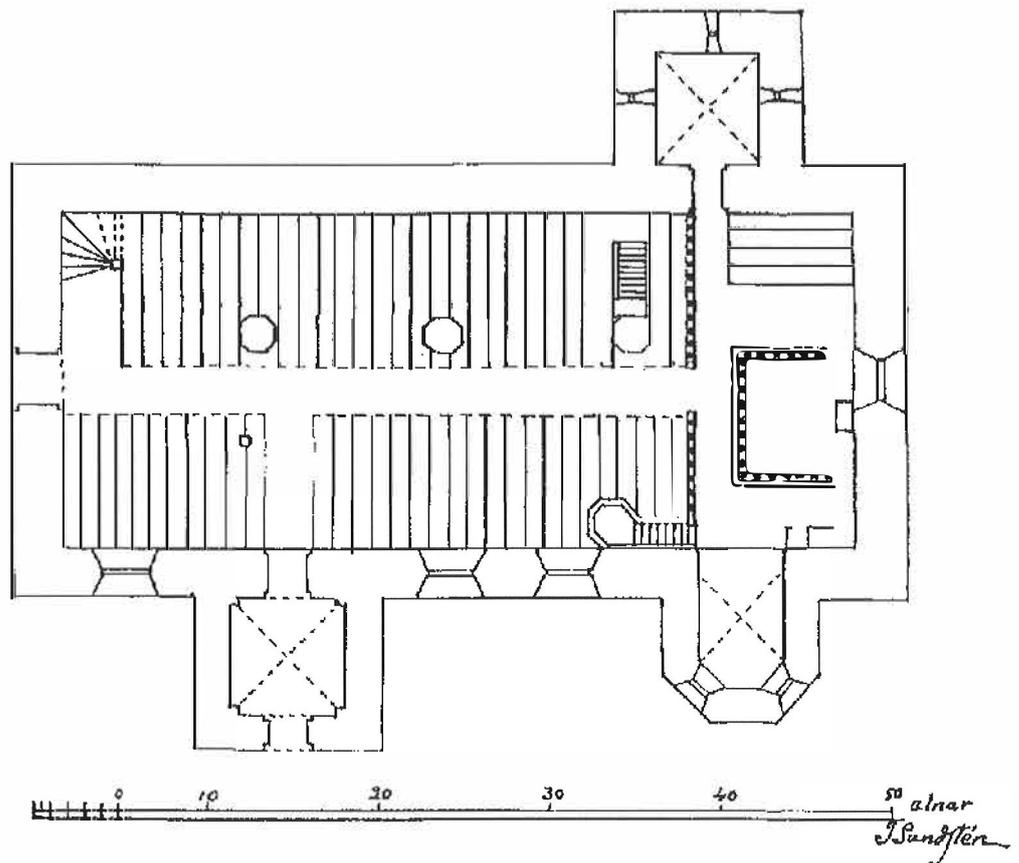
Perimätieto pitää Halikon kirkon rakennuttajana Henrik Olavinpoika Hornia, jonka kerrotaan rakennuttaneen myös Perttelin ja Salon kappelikirkot. Vaikka harvakuiset lähteet eivät osoitakaan suoranaisia yhteyksiä Joensuun Hornien osuudesta Halikon kirkon rakennushankkeessa, on suvulla kuitenkin ollut keskeinen rooli seurakunnan vaiheissa.¹⁴⁷ Horn-suvulla oli papinesitysoikeus, joka säilyi aina 1600-luvulle saakka.¹⁴⁸

Vuoden 1686 kirkkolaki määrittelee patronaattioikeuden kuuluvan vain niille, jotka ovat lahjoittaneet kirkon tontin ja rakennuttaneet kirkon. Lainkohdassa korostetaan, ettei muiden kirkon kaunistamiseksi annettujen lahjojen, kuten alttarivaatteiden, alttaritaulujen, kastealjoiden ja muun sellaisen lahjoittaminen, vaikka onkin sinänsä kiitettävä teko, merkitse patronaattioikeuden saamista.¹⁴⁹

Horn-sukuisten patronusten panos näkyikin voimakkaasti kirkkorakennuksen vaiheissa. Kirkon sisätila laajeni, kun kirkon eteläpuolelle 1600-luvulla rakennettiin viisisivuinen hautakuori, joka yhdistettiin kirkkosaliin puhkaisemalla aukko kirkon seinään.¹⁵⁰

Erytisesti 1600-luvun puoliväli merkitsi laajojen uudistuksia kirkkointeriörille. Vuonna 1658 vapaaherra, everstiluutnantti Krister Horn maalautti kirkon seiniin koristeellisen ornamenttiaiheiston.¹⁵¹ Koristemaalauksen muistoksi kirkkoon oli ripustettu taulu, jonka runotekstissä viitataan lahjoittajaan ja ylistetään maalausten kauneutta. Suomennettuna latinankielinen teksti kuuluu:

'Minut kuorin, hankki Jumalalle poissaollessaan Joensuun vapaaherra Krister Svantenpoika Horn, tämän kirkon perustajasuvusta, Horneita syntyisin, jalosyntyinen; tunnettu esi-isiltään perimänsä patronaattioikeuden nojalla. Siitä, mitä edellinen ajatteli, ei nykyinen eroa. Sinä näet kirkkaan loistoni ja ihaillet yksinkertaista kauneuttani, jonka koruton käsi on luonut; taivaalle sinisen värin valitsi luonto, samoin hän. Hyvät henget ovat ra-



57. Halikon kirkon pohjakaava vuodelta 1798 J. Sandstenin mukaan.



58. Keskiaikainen alttarikaappi Halikon kirkosta.

kastaneet tätä silmien viihdykettä, mutta viatonta, sitä ovat kunnioittaneet kuninkaat, sillä se lisää Herran ylevyyttä ja loistaa hänen kirkkauttaan. Minä kuitenkin en voi sinua nähdä, katselija, siihen puuttuu minulta kykyä, mutta silti pyydän sinua ihailemaan itseäni ja lahjoittajan anteliai-

*suutta. Katselija, terve. Halikon kolminkertaisessa vapaaherrakunnassa lokakuun 4 pnä 1658.*¹⁵²

Tämän tekstin alapuolella oli niin ikään runomittainen lahjoitusteksti ruotsiksi:

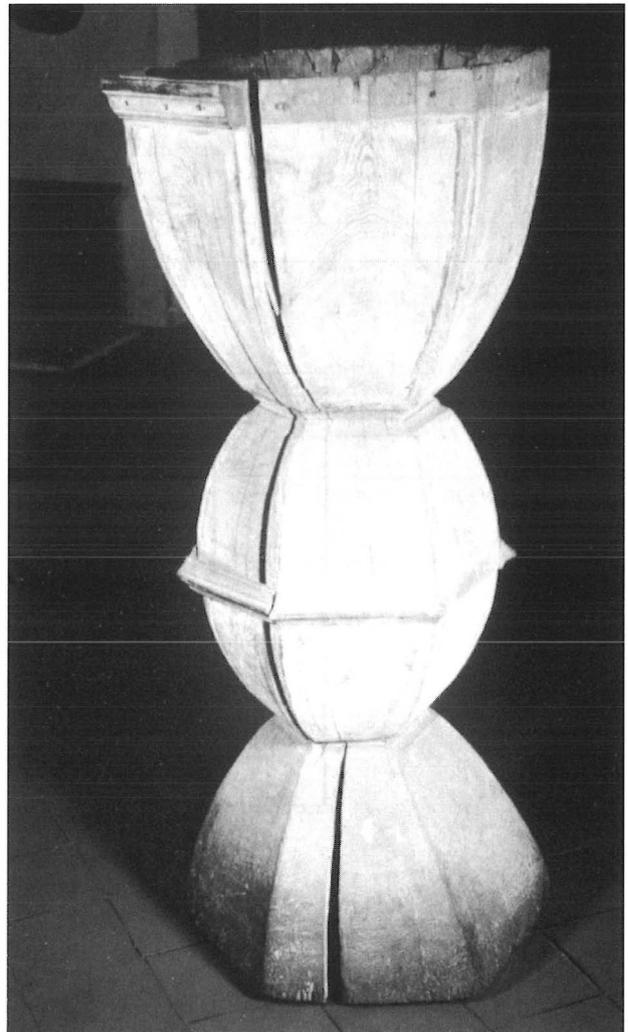
*Till Guds hus vyrkning/och Kyrkio pryding/ har denna Chorn/ Herr Christer Horn/ Till Åminne och Eka/ förutan tveka/ Friborn Herre/ Med större och smärre/ Färgors Exempel/ prydt Herrans tempel/ så skall han ähra/therför hembära/ att han så lagar/ hwad Gud behagar/ Honom från fahra/ o Gud bevara/ och gif god lyckia/ Efter titt Tyckia/ att när så händer/ han till oss länder/ och honom åther / Gud komma låter/må i den gierning/ se sin förähring.*¹⁵³

Kuoritalan muusta kirkkosalista erotti kuoriaita. Myös siihen, kuten niin moneen muuhunkin kirkon kiinteään sisustukseen ja koristukseen, liittyi teksti. Kuoriaitaan oli maalattu ruotsiksi psalmisitaatteja.¹⁵⁴ Kuoriaita kuului ilmeisesti Krister Hornin vuonna 1658 kustantamiin sisustuksen varustuksiin.¹⁵⁵

Saarnatuolinsa kirkko sai Hornien lahjoituksena 1600-luvun puolivälissä. Runsaat veistokoristukset ja



59. Halikon saarnatuoli.



60. Halikon saarnatuolin jalusta.



61. Mathias Reiman 1669. Halikon alttarilaite.

maalaustyön kustansivat vuonna 1669 eversti Gustaf Horn (k.1673) ja hänen puolisonsa Anna Helena von Gertten (k.1709).¹⁵⁶ Saarnatuolin runko-osan alimmas-
sa vyöhykkeessä on Horn- ja von Gertten -sukujen
aateliswaakunat sekä lahjoitusteksti vuosimerkintöineen.

Gustaf Hornin anteliaisuus sukunsa patronaattikirk-
koa kohtaan sai näyttäviä ilmentymiä erityisesti vuon-
na 1669. Samalla kun hän kustansi saarnatuolin veisto-
koristelun ja maalauksen, hän myös lahjoitti kirkon alt-
tarille suuren kaksiosainen barokkialttarilaitteen. Alttar-
ilaitteen veistäjäksi voi attribuoida kädenjäljestä ja som-
mittelutavasta päätellen turkulaisen mestarin Mathias
Reimanin.

Alttarilaitteen alkuperäisiä osia ovat ehtoollisen aset-
tamista ja Kristuksen ylösnousemuksesta esittävät reliefit.
Ylösnousemusaiheen esikuva on Michael Coxien (1499–
1592) originaalityö, josta tunnetaan muun muassa Cornelis
Cortin (1533–1578) kaiverrus.¹⁵⁷ Alaosassa on eh-

62. Cornelis Cortin kuparikaiverrus Michael Coxien mukaan.

toollisen asettamista kuvaava reliefi, jonka molemmilla
sivuilla on keskiaikaiset veistokset, oikealla Maria ja
Jeesus-lapsi, vasemmalla Maria Magdalena tai Salome.
Horisontaalivyöhykkeiden päällä on neljä enkeliveis-
tosta, jotka pitelevät käsissään Kristuksen piinavälineitä.
Ylösnousemusaiheen yläpuolella on kartussiin sovitettu
Kristus-monogrammi, jonka päällä, alttarilaitteen nyky-
asun ylimpänä veistoksena on poikasiaan ruokkiva
pelikaani.¹⁵⁸ Alunperin alttarilaitteessa on ylimpänä ol-
lut Horn-suvun vaakuna. Lahjoituksen dokumentointu
tekstikenttä on hävinnyt.¹⁵⁹

Alttarilaitteen ja saarnatuolin veistokoristelun lahjoit-
tanut Gustaf Horn oli saanut ajan aatellispoikien tapaan
opintojensa loppusilaukseksi ulkomaista kokemusta.
Tultuaan ylioppilaaksi Turussa 1640 hän jatkoi opinto-
jaan Upsalassa. Hornin peregrinaatio mannermaalla al-
koi vuonna 1644 Greifswaldista Saksasta ja suuntautui
tämän jälkeen Strassburgiin. Sotilasurallaan Horn kohosi
Pohjanmaan rykmentin everstiksi. Halikon kirkosta ei
kuitenkaan tullut Gustaf Hornin hautapaikkaa, vaan hä-
net samoin kuin hänen puolisonsakin haudattiin Turun
tuomiokirkkoon.¹⁶⁰

Ainoa suuri 1600-luvulle ajoittuva kirkon sisätiloja
koskeva hanke, joka ei kuulu Hornien kustantamaan kir-
kon varustukseen, on lehtereiden rakentaminen. Istuin-
paikkojen lisäämiseksi kirkkoon rakennettiin seurakun-
nan kustannuksella vuonna 1691 kaksi parvea.¹⁶¹ Toinen
parvista sijaitsi kirkkokuoneen länsipäässä, toinen nais-
tenpuolella kirkon koillisosassa. Uudet yhtenäiset pen-
kit kirkkoon valmistuivat vuonna 1690.¹⁶²



Pertteli

Perttelin Pyhälle Bartolomeukselle vihitty kivikirkko on peräisin keskiajan lopulta. Markus Hiekkanen ajoittaa Perttelin kirkon rakennusvaiheen 1500-luvun alkuun, aikajaksolle 1500–1530.¹⁶³

Hallinnollisesti Pertteli kuului Uskelan seurakuntaan kappelina. Perttelin kirkon samoin kuin Salon Pyhän Annan ja Halikon Pyhän Birgitan kirkon rakentamiseen perimätieto yhdistää Horn- ja Diekn -sukuihin liitetyn tarinan rikoksesta ja sen sovitustyöstä. On arveltu kansanperinteeseen nojaten, että Henrik Hornin hurskas puoliso Cecilia Klauntytär Diekn olisi rakennuttanut kirkot isänsä hirmutyön (Elinan surma) sovitukseksi. Paikallishistorioitsijoista esimerkiksi Oja kuitenkin katsoo rakennuttajaksi Henrik Hornin.¹⁶⁴

Perttelin kirkko on kooltaan pieni, kolmilaivainen pitkäkirkko, jonka runkokuoneessa on kaksitoista holvia. Asehuone kirkkoon rakennettiin myöhemmin. Keskiaikaisessa asussa kirkossa oli vain viisi pientä ikkunaa. Ikkunalinja oli alunperin hyvin korkealla. Ikkuna-aukot muutettiin matalammalle vasta vuonna 1881. Vanha pyörökaarilinja erottuu edelleenkin eteläseinän nykyisten ikkunoiden yläpuolella. Björkin vuonna 1879 kirjoittamassa artikkelissa¹⁶⁵ on piirros, joka kuvastaa vuotta 1881 edeltänyttä tilannetta, jolloin ikkunat olivat vajaan metrin levyisiä ja noin 180 sentin korkuisia.¹⁶⁶

Perttelin kappeli oli ennen kaikkea talonpoikaisyhteisön jumalanpalvelushuone. Kirkossa 1600-luvulla tehdyt muutostyöt ajoittuvat kahteen vaiheeseen. Kirkonarkistolähteistä voi seurata korjaustöiden jaksoittaista

etenemistä ja töiden laajuutta. Ensin 1630-luvulla kuorialueen tilajäsentelyä muutettiin ja samalla tehtiin muutoksia penkkijärjestelyihin kirkkolaivassa. Vuonna 1637 kruununnimismies Kristian Melartopaeus vastasi uuden kuorin rakennustöiden aiheuttamista kuluista. Melartopaeus oli jo vuonna 1631 kustantanut kirkon valkaisu- ja sisämaalauksen.¹⁶⁷

Perusteelliset sisustuksen muutokset ajoittuvat Perttelin kappelikirkossa vasta 1690-luvulle. Tuolloin korjaustyöt maksettiin kirkonkassan varoista. Vireillä olleista hankkeista ja asioiden valmistelusta on merkintöjä kirkonkokousten pöytäkirjoissa.

Ensimmäisenä töistä oli alttarin rakentaminen uuteen paikkaan. Keskiaikainen matalahko alttari purettiin vuonna 1690 ja rakennettiin uudelleen kirkon itäseinän vierelle. Kirkonkokouksen pöytäkirjassa elokuussa 1690 alttarinmuutostarvetta perusteltiin sekä vanhan alttarin epäkäytännöllisellä sijainnilla kuorin toimintojen kannalta että sen epäesteettisyydellä:

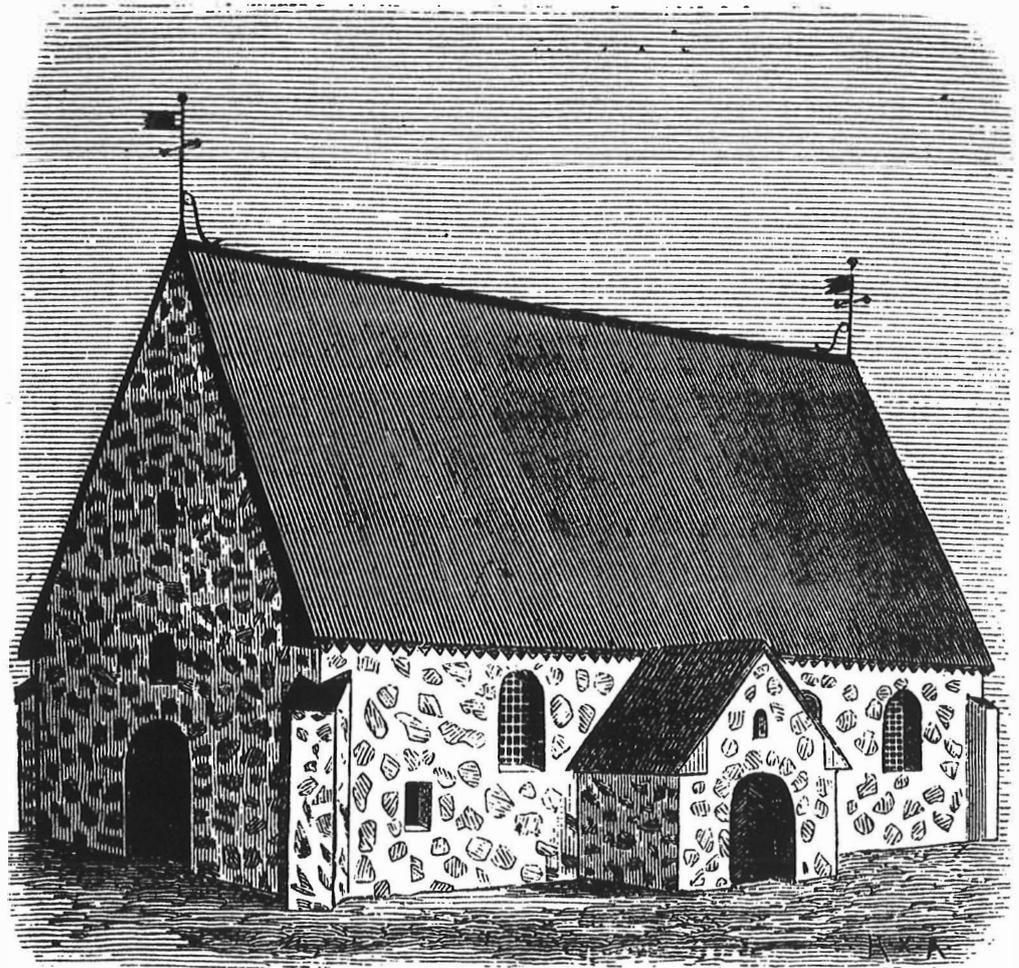
*—altaret i S't Bärtils kyrckia, som är både lågt och nästan mitt uti Choret, så att emällan väggen och altaret är så när 2:alnar, hwilket icke allenast seer illa uth utan och tager mycket rum—.*¹⁶⁸

Ehtoollisen vieton helpottamiseksi alttari haluttiin siirtää kiinni päätyseinään. Keskiaikaisen alttarin etäisyys seinästä oli runsas metri. Uudesta alttarirakenteesta tehtiin pienempi ja korkeampi. Vuoden 1690 tileissä on merkintöjä varsinaisista muuraustöistä maksetuista palkkioista ja materiaalihankinnoista. Alttarin rakennusmateriaalista kirjallisissa lähteissä on eri tietoja.¹⁶⁹

Jo valmistumisvuonnaan uusi alttari sai ympärilleen



63. Perttelin kirkon vuonna 1881 suurennettujen ikkunoiden yläpuolella erottuvat umpeenmuuratut keskiaikaiset ikkuna-aukot.



64. Björkin vuonna 1883 ilmestyneessä artikkelissa julkaistu Pertelin kirkon eksteriööriirros.

sorvatuin puolin varustetun alttarikehän. Kaksi vuotta myöhemmin alttarikehään lisättiin vielä sorvattuja koristeita. Ilmeisesti juuri alttarin eteen levitettiin kirkkoon vuonna 1692 lunastettu karhunta. ¹⁷⁰ Vuonna 1695 ostettiin punaista kangasta alttarikehälle. Samalla hankittiin alttarin eteen polvistumispalli pappia varten. ¹⁷¹

Kirkon irtaimistoon kuului lukuisa määrä keskiaikaisia veistoksia, jotka saivat jäädä aina 1800-luvulle saakka kirkkosaliin. Kuva-aiheiden valikoima on hyvin samanlainen kuin Perniön kirkosta säilyneissä veistoksissa. Pertelin kirkossa pyhimysaiheista ovat säilyneet muun muassa myöhäiskeskiajan hartauselämässä keskeiset hahmot Pyhä Birgitta ja Pyhä Sebastian. Pyhää Yrjänää prinsessoineen ja lohikäärmeineen esittävä veistosryhmä on niin ikään kuulunut Pertelin kirkon varustukseen. Useiden veistosten kaapit ovat säilyneet, tosin vailla ovia. Kaappeineen ovat säilyneet muun muassa kookkaat Pietari ja Paavali -hahmot sekä marttyyrii-
ppa Pyhä Henrik.

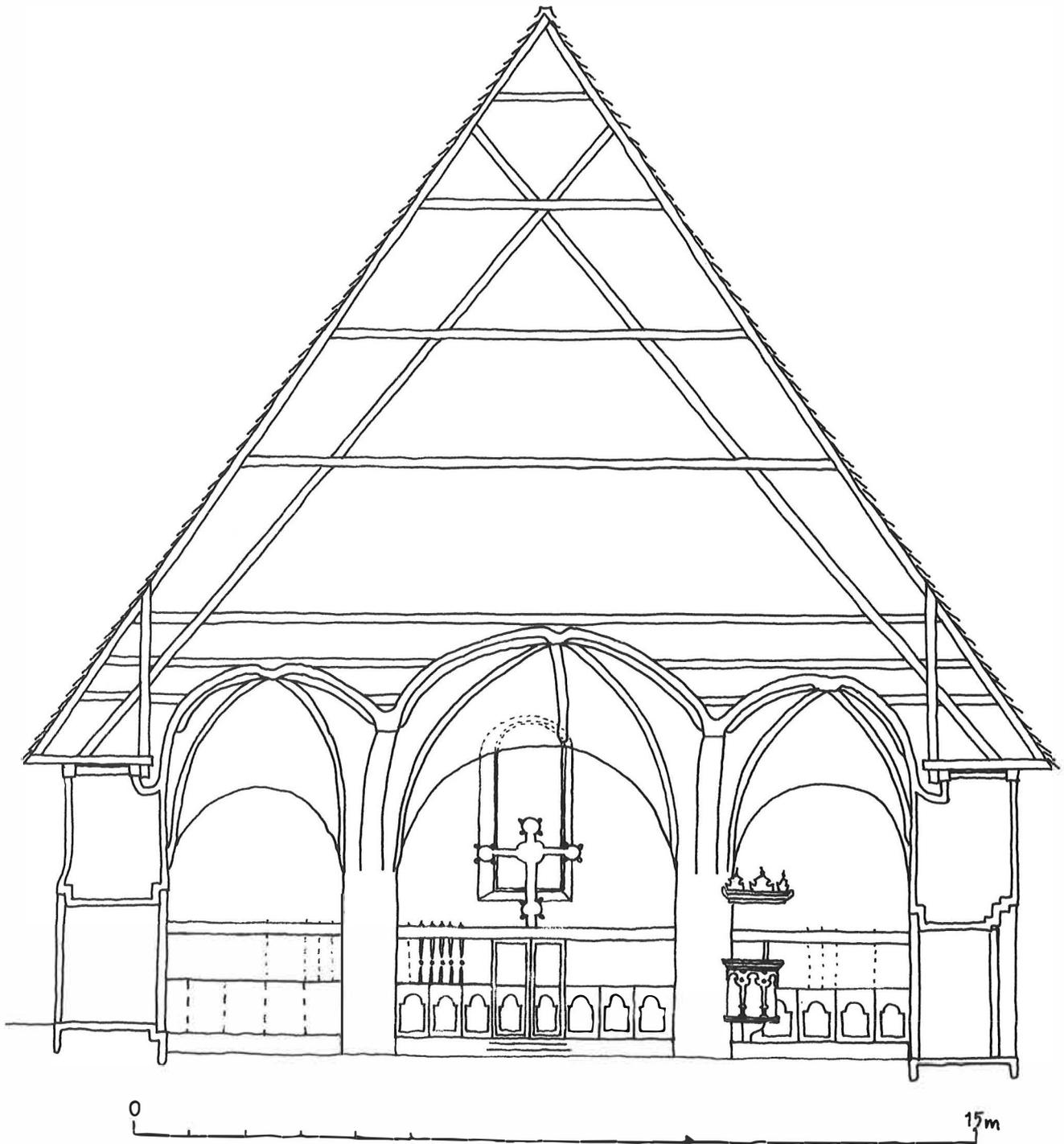
Pertelin kappelikirkon veistoksiin suhtauduttiin ilmeisen hyväksyvästi. Arvostusta kuvastaa se, että niitä

jopa maalattiin uudelleen. Arkistolähteistä paljastuu, että vuonna 1700 Lars Myra maalasi joitakin vanhoja veistoksia saarnatuolin, penkkien ja kuoriaidan maalaustöiden ohessa. ¹⁷² Kalustoluettelo 1708 mainitsee *paavilliset* veistokset edelleen hirren päällä sakastin oven yläpuolella. ¹⁷³

Osa veistoksista oli kirkkosalissa aina 1800-luvulle saakka. Antero Warelius kirjoitti vuonna 1856 sanomalehti Suomettaressa julkaistussa kirkon- ja pitäjänkuvausessa kirkon tuolloin vielä varsin hyväkuntoisista veistoksista:

Pawilaisaikaisia kuvia on vielä muutamia kirkossa; useimmat ovat ajatut porstuaan, jossa saa nähdä kuka tahtoo Sant=Yrjänän hewosenensa ja lohikäärmeenensä, Johanneksen pään wadissa, Pyhän-Pietarin ja paljo muita. Nämä kaikki ovat puusta koverreltuja ja maalatuuta, ja ajanansa ovat olleet hywinkin koreita, se näkyy. ¹⁷⁴

Keskiaikaisista veistoksista tarkimmat tiedot on saatavissa triumfikrusifiksin vaiheista reformaation jälkeisellä ajalla. Kirkonarkistolähteiden mukaan kirkon suuri



65. Pertelin kirkon kuorin rekonstruktio.

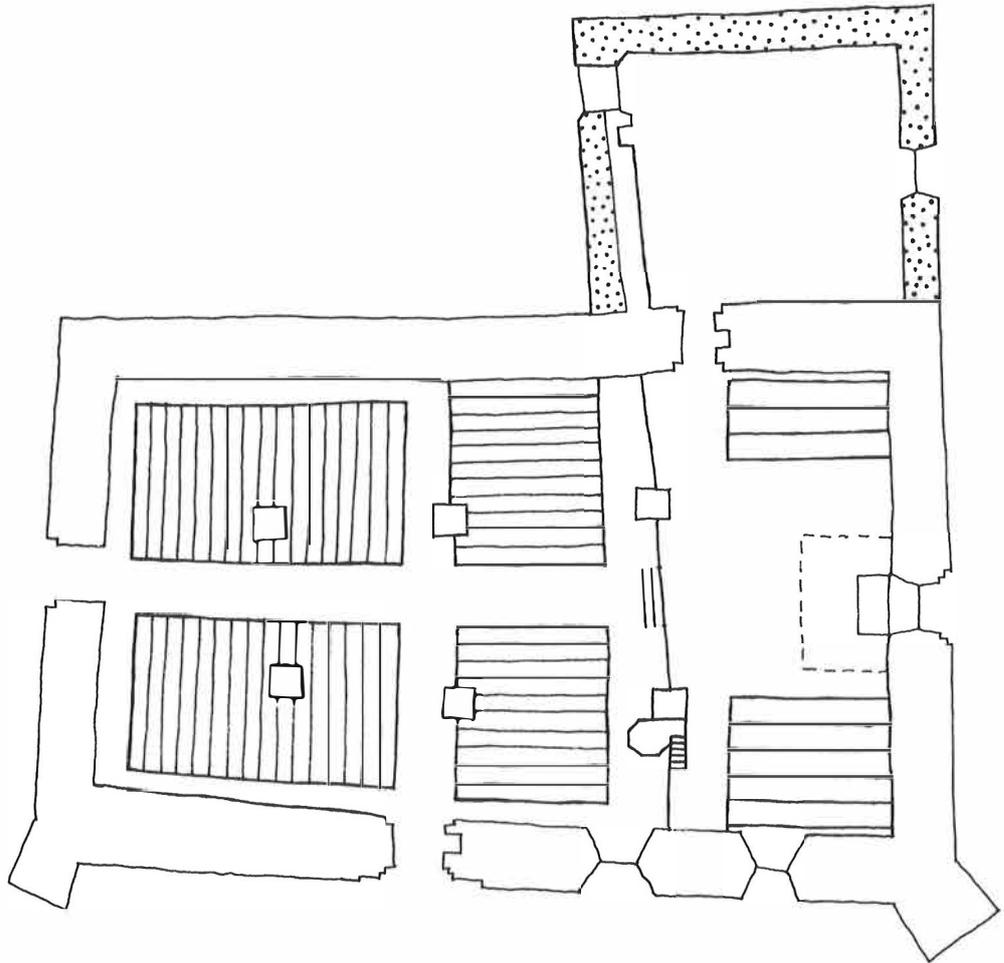
krusifiksi oli alttarin yläpuolella vuoteen 1663 saakka, jolloin se siirrettiin alttarin oikealle puolelle. Lars Myra maalasi krusifiksin vuonna 1700. Vuoden 1708 inventaariossa mainitaan krusifiksin uusi sijoituspaikka: se oli kiinnitetty uuden kuoriaidan yläreunaan, missä se sijait-sikin aina vuoteen 1827 asti.¹⁷⁵

Lähteistä käy selvästi ilmi, että kirkkoon rakennetiin uusi kuoriaita alttarin muutostöiden jälkeen vuonna 1691.¹⁷⁶ Krusifiksia ei kuitenkaan ilmeisesti kiinnitety aivan heti kuoriaidan valmistumisen jälkeen aidan

yläpalkkiin, vaan sen paikka oli lähes kaksikymmentä vuotta kuorin seinällä.¹⁷⁷

Tove Riska on esittänyt, että vuonna 1691 kyseessä olisi ollut kuorin pienentäminen siten, että kuori olisi muutoksen jälkeen käsittänyt vain yhden traveen. Riska perustelee oletustaan samaan aikaan tehdyllä saarnatuolin siirrolla uuteen paikkaan. Hän katsoo, että sakastin oven länsipuolella näkyvissä oleva lovi olisi ollut vanhan kuoriaidan kiinnityskohta.¹⁷⁸ Vuonna 1700 Lars Myra maalasi kuoriaidan.¹⁷⁹

66. Perttelin kirkon pohjakaava vuoden 1692 penkkijärjestyksen mukaisessa asussa.



Uuden kuoriaidan alanelointiin on todennäköisesti liittynyt yläosana sorvatut puolat. Tosin yhtään puola ei ole säilynyt. Rakenteellisesti ja myös esteettisesti keskeinen merkitys on ollut yläpalkilla. Kirkon ullakolla on massiivinen kuoriaidan etupalkin kappale, jonka fasadia jäsentävät profiililistat, hammaslista ja konsolivyöhyke. Palkin päällä on ollut rivissä sorvattuja koristunuppeja.¹⁸⁰ Kansallismuseon kokoelmissa olevat kaksitoista kukkamaljako- ja hedelmäkoriaiheista peiliä ovat todennäköisesti kuuluneet alunperin kuoriaidan alaosaan. Myöhemmin ne on kiinnitetty lehterinkaitisiin.

Kuoriaidan poistamista ei mainita arkistolähteissä, mutta vuoden 1827 inventaariosta käy ilmi, että triumfikrusifiksin mainitaan sijaitsevan aiemmista luetteloista poiketen kuorin seinällä. Kuoriaita ilmeisesti purettiin vuoden 1827 tienoilla.

Myös uuden saarnatuolin hankinta kuului kappelin varoilla toteutettuun sisustuksen kokonaisvaltaiseen uudistamiseen. Saarnatuolin sai vuonna 1700 rakennettavakseen kirkkokokouksen tekemän päätöksen mukaisesti turkulainen puuseppä Jören Säti. Saarnatuoli sijoitettiin uuteen paikkaan ensimmäisen eteläpilarin kohdalle.¹⁸¹

Saarnatuolin runko muodostuu yksinkertaisesta kul-

mikkaasta perusrakenteesta, jota on elävöitetty profiiluurroksin. Peilikenttiä reunustavat kapeahkot pylväät, joissa on niukka vannesorvauskoristelu. Saarnatuolin maalasi sen valmistumisvuonna Lars Myra.¹⁸² Rungon peileihin on kuvattu Vapahtaja ja neljä evankelistaa. Runko-osan reunaa on kiertänyt Vanhan testamentin ja Uuden testamentin aiheet yhdistävä Raamattu-sitaatti:

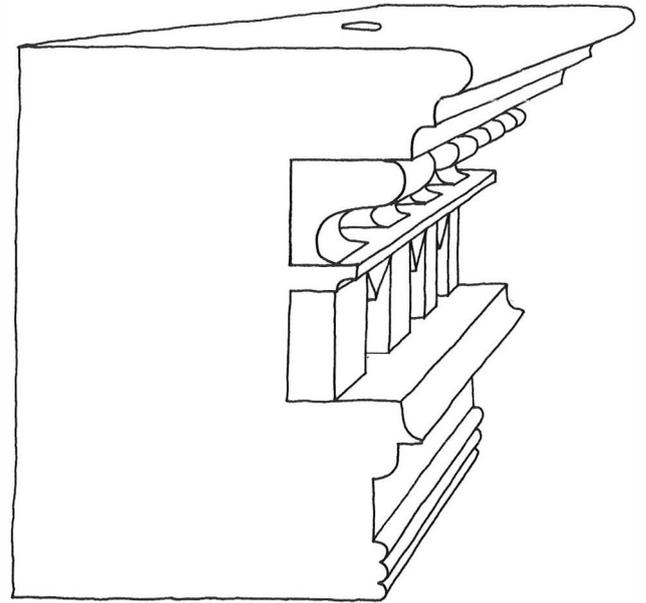
Joh. 1. v. 17. / Genom Moses är/ lagen gifven. Nadh/ och sanning/ är kommen / genom Jesum/ Christum.

Katos valmistui ja viimeisteltiin maalauksin seitsemän vuotta myöhemmin.¹⁸³ Katoskruunun muodoltaan katkaistun harjapäätteisiin paneeleihin on kuvattu Mooses-hahmo ja apostoleita. Katostaivaan sisäpuolelle on toteutettu sinisellä tähtitaivas, laakeriseppeleitä ja auringon eri asentoja kuvaava maalauskoristelu.

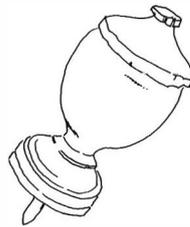
Perttelin kirkon ensimmäisenä alttaritauluna oli epitafitaulu. Kalustoluettelossa vuonna 1708 mainitaan Uskelan kirkkoherrana vuosien 1626–1662 välillä toiminut Kristian Agricola vanhemman epitafi. Taulun keskusaiheena oli ristiinnaulittu. Kirkkoherra perheineen oli kuvattu polvistuneena ristin juurelle. Agricolan epitafi oli kirkon alttaritauluna vuodesta 1663 vuoteen 1696



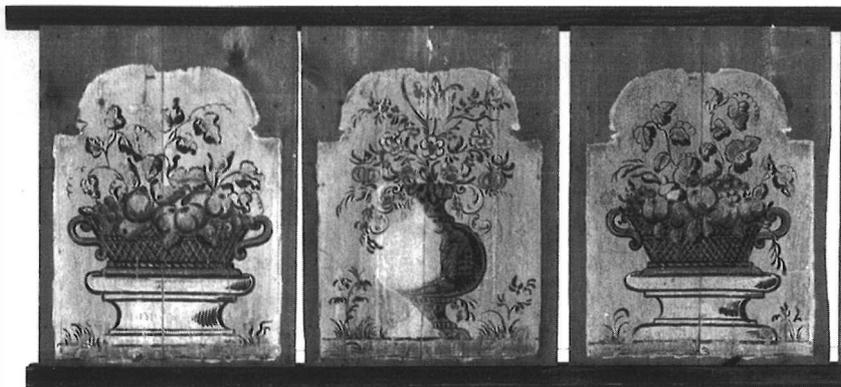
67. Pyhä Laurentius Perttelin kirkosta.



68. Perttelin kuorioidan palkin kaavapiirros.



69. Nuppi Perttelin kuorioidasta.



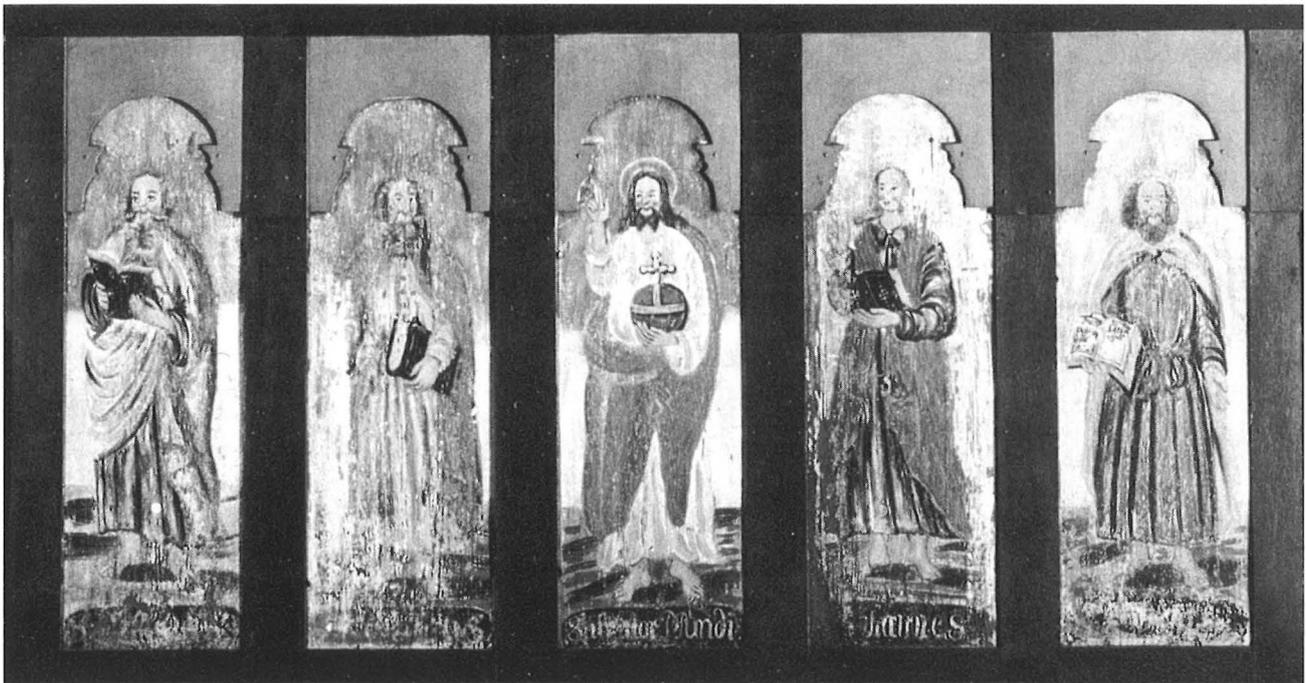
70. Kuorioidan paneelimaalauksia Perttelin kirkosta.

saakka, jolloin se siirrettiin alttarin vasemmalle puolelle.¹⁸⁴

Vuonna 1696 hankittiin seurakunnan varoilla Lars Myralta ehtoollisaiheinen alttaritaulu. Maalauksen sivuilla on laudoille maalatut, reunoistaan ääri viivojen mukai-

sesti veistetyt Salvator mundi ja Johannes Kastaja -figuurit.¹⁸⁵ Tämä alttarilaite oli alttarilla 1696–1872.¹⁸⁶ Myran maalaaman alttaritaulun esikuva on Merianin kuvaraamatun ehtoollisaihe.

Alttaritaulun lisäksi kirkossa oli 1700-luvun alussa



71. Lars Myra 1700. Perttelin saarnatuolin runko-osan paneelimaalaukset.



72. Mooses ja evankelista Johannes. Perttelin saarnatuolin katoksen frontonipaneelin maalauksia vuodelta 1707.

ristiinnaulittua esittävä maalaus, jossa neitsyt Maria ja Johannes on kuvattu ristin juurelle. Kirkon seinillä oli myös kaksi kehystettyä grafiikanlehteä. Kappeliseurakunta oli ostanut 1690-luvulla Ambrosius Hedengranin kaivertaman Upsalan kokouksen riemujuhlan muistoplaakatin ja vuonna 1704 toisen Hedengranin laajasti levinneen painotyön, Kaarle XI:n hautajaisten muistoksi julkaistun kuparikaiverruksen.¹⁸⁷

Pertteliläinen agraariyhteisö järjestyi kirkonpenkkeihin jumalanpalvelusten ajaksi penkkijärjestyksen määrittämiin istuinpaikkoihin. 1600-luvun penkkijärjestyk-

siä Perttelin kirkosta on säilynyt kaksi. Ensimmäinen 51 penkin jakoa käsittelevä järjestys on peräisin suurten sisätilan muutosten vuodelta 1638. Perttelin kirkon toinen penkkijärjestys on tehty niin ikään perusteellisen interiöörin muutostyön jälkeen vuonna 1692. Kuoriaidan rakentamista seurasi uusien penkkien rakentaminen sekä miesten että naisten puolelle. Lukkarin penkki oli uusittu jo vuonna 1691. Sen uusi paikka oli ensimmäisen pohjoispilarin vieressä. Lars Myra maalasi vuonna 1700 myös penkit.¹⁸⁸

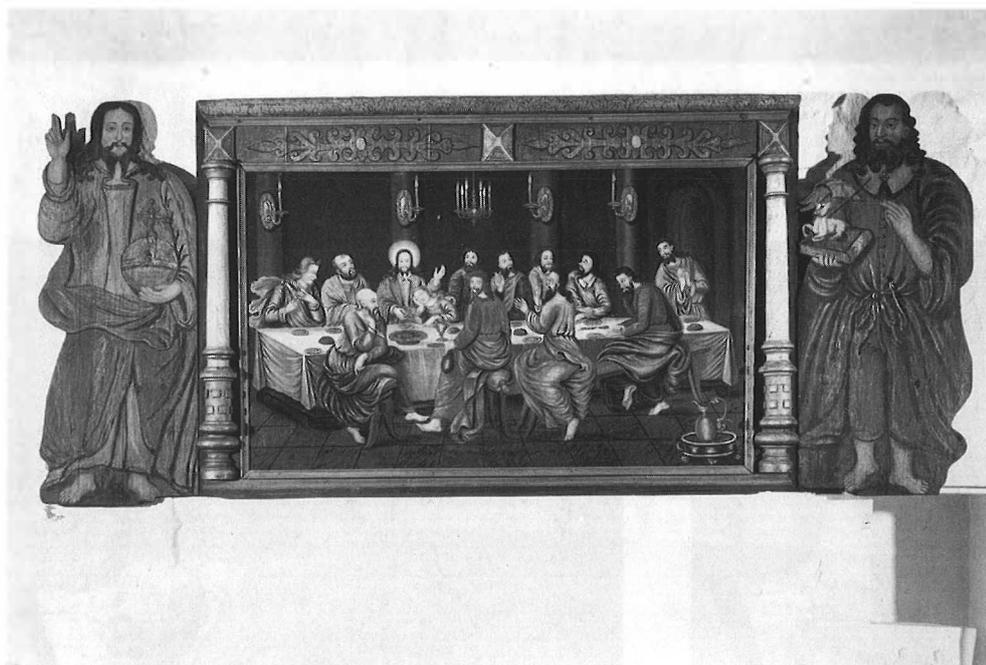
Perttelin kirkosta tunnetaan ainoastaan yksi hautaus-



73. Perttelin saarnatuolin kaikukatoksen sisäkaton maalaus vuodelta 1707.

ri-maantie kulki alueen halki. Seurakuntien sijainti Turun vaikutuspiirissä merkitsi 1600-luvulla monien uutuuksien nopeaa omaksumista. Perniön ja Halikon seutu oli aikanaan rintamaata, jonne kulkeutui vaikutteita etäältäkin. Suurvaltakauden upseerien, aatelin ja oppineiden suorat kulttuurikontaktit ulottuivat merentakaiseen Manner-Eurooppaan saakka.

Perniön, Perttelin ja Halikon kirkkojen vaiheissa heijastuvat sekä yleiset integraatiopaineet että paikalliset ominaispiirteet. Kirkkointeriöön tutkimuksessa piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat muodostavat tärkeän paikallistasoisen lähteen, joka sisältää tietoja kirkollisen elämän valvonnasta. Pöytäkirjat osoittavat kirkon väliportaanhallinnon roolin seurakuntatasolla toteutuneisiin esineistömuutoksiin. Kolmen keskiajalla rakennetun kirkon sisätilojen kehityksen seuraaminen reformaation jälkeisellä ajalla osoittaa, ettei hiippakunta- ja ro-



74. Lars Myra 1696. Ehtoollisen asettaminen. Perttelin alttaritaulu.

vaakuna. Se kuuluu Lindtman-suvulle. Todennäköisesti vaakuna on peräisin kapteeni Hans Lindtmanin hautaisista vuonna 1676.¹⁸⁹

Vuosisatojen kuluessa kirkkoon haudattujen seurakuntalaisten määrä on suuri. Tiilestä muurattuja muurihautoja kirkossa oli viisi. Aulis Oja on laskenut, että vuosien 1626–1675 välisenä aikana lattian alle haudattiin 158 vainajaa. Seuraavan viidenkymmenen vuoden aikana kirkkoon haudattujen lukumäärä on Ojan laskelmien mukaan 405.¹⁹⁰

Kirkkorakennus paikallisyhteisössä

Otokseen valitut kirkot sijaitsivat kulttuurisesti ja maantieteellisesti innovaatioherkällä seudulla. Turku–Viipu-

vastikuntatason hallinnollinen valvonta paikallisseurakunnassa ole ollut systemaattisesti ohjailtua. Tarkastuspöytäkirjoista löytyvät viittaukset kirkon sisätiloihin ovat vähäisiä. Sattumanvaraisuudestaan huolimatta merkinät todistavat hallinnollisen ylärakenteen kautta välittyneen vaikutteita, joilla on ollut merkitystä kirkkointeriöön yhtenäiselle kehitykselle hiippakunnan sisällä. Lähdeongelma on kuitenkin se, että pöytäkirjoihin on viety vain osa ulkopuolisen vierailijan, piispan tai rovastin, kanssa käydyistä keskusteluista. Henkilökohtaisissa keskusteluissa ja vapaamuotoisemmassa kanssakäymisessä välittyneitä vaikutteita on mahdotonta mitenkään todentaa.¹⁹¹

Paikallistason lähteistä tarkastuspöytäkirjoja antoisammaksi muodostuvat kirkon lahjoitus- ja korjausluettelot, inventaarit sekä tilikirjat. Otokseen valitsemisani seurakunnissa lähteet ulottuvat Lounais-Suomen seura-



75. Mattheus Merian. Ehtoollisen asettaminen. Bilderbibel 1627.

kuntien tapaan 1600-luvun alkupuolelle.¹⁹² Perttelissä kirkon irtaimistoa koskevat asiakirjat alkavat jalosyntyisen Klaus Hornin lukuisien arvo- ja virkanimikkeiden kirjaamisella kalkki- ja pateenilahjoituksen yhteydessä vuonna 1629. Perniössä varhaisimmat tilimerkinnot ovat vuodelta 1644 ja ensimmäinen inventaario on peräisin vuodelta 1654. Perniön kirkon arkistolähteisiin kuuluu jopa erillinen, vuonna 1678 koottu luettelo Melkkilän kartanon lahjoituksista. Erillisen lahjoitusluetton synnylle on erityiset perusteet. Melkkilän kartanon Sassin olivat balttilaista aatelissukua, jota perniöläiset vanhat suvut karsastivat. Pitäjänhistoriat kertovat lukuisista riidoista. Vuonna 1678 Henrik Sass antoi kartanonsa vuokralle ja muutti Ruotsiin.¹⁹³ Suvun kirkolle tekemien lahjoitusten luettelointi on eräänlainen hyväntekijän testamentti.

Halikossa kirkon irtaimiston kartuttaminen oli aina 1690-luvun alkuun saakka kirkon aatellisen rakennuttajasuvun vastuulla. Seurakunnassa säilyneet asiakirjat alkavat näin vasta siinä vaiheessa, kun kirkon jalosyntyisten suojelijoiden, Horn-suvun rooli yhteisön hyväntekijänä poliittisen tilanteen muuttuessa heikkeni.

Kolmen kirkonarkiston lähteiden ja säilyneen esineistön tutkimus osoittaa muutosprosessin tekijät ja toimijat. Toiminnasta kuvastuvat paikalliset vaikuttajajaksilöiden toimintaa määrittäneet sosiaaliset motiivit. Sosiaalisesti toisistaan poikkeavissa paikallisyhteisöissä esineistön hankintahistoriassa on huomattavia eroja.

Luterilaisen jumalanpalvelushuoneen kaunistamiseksi lahjoitettu esineistö ilmentää muodoltaan erityisesti yhteiskunnan vallitsevia taloudellisia rakenteita. 1600-luvun puolivälistä 1680-luvun loppuun saakka aatelin poliittinen ja sosiaalinen valta-asema tulee näkyviin kirk-



76. Lars Myran 1600–1700-luvun vaihteessa maalaama Ristiin-
naulittu. Maalaus Perttelin kirkosta.

koon kertyneen esineistön määrässä ja muodossa. Osoitus uuden läänitysaatelin vauraudesta 1600-luvun puolivälissä ovat runsaalla polykromaattisella veistokoristelulla varustetut saarnatuolit ja alttarilaitteet, jotka ei-

vät muodoltaan lainkaan poikkea vanhaan rälssiin kuuluneen Horn-suvun patronaattikirkkoonsa lahjoittamasta esineistöä.

Perniön pitäjänhistorian kirjoittajat M.A. Knaapinen ja Veikko Litzen osoittavat selvästi aatelisvallan kauden väestöryhmien välisen jännitteen ajaksi. Pitäjänhistorioista välittyvä elävä kuva ajan konfliktierkästä ilma- piiristä. Vallastaan ja sen mukaisesta esiintymisestä tiu- kasti kiinnipitäneen aateliston käytös synnytti jännitteitä, jotka pahimmillaan ryöstäytyivät avoimiksi kahnauksiksi kirkossa, joka oli yhteisön ainoa yhteinen kokoontumis- tila. Kirkkorakennuksen varustaminen tarjosi säätyläi- sille mahdollisuuden sosiaalisen ja poliittisen mahdin esineellisten muistomerkkien jättämiseen.

Läänitysaatelin mahti-intention leimaamassa yhtei- sössä kirkkorakennuksesta muodostui sosiaalisesta vai- kutusvallasta kilpailevien aatelissukujen hautapaikka ja perhemuseo. Aateliston kirkotaidelahjoitukset ajoittuvat aatelisvallan kukoistuskautteen. Suurvaltakauden lopus- sa aatelisto oli luopunut kuvataidelahjoituksista.

Suuret lahjoitukset loppuivat samalla, kun nuori, vas- ta-aateloitu rälssi menetti poliittisen asemansa ison reduktion seurauksena. 1600-luvun lopussa hankinnat keskittyivät yksityisluonteisiin hautavaakunoihin. Pitä- jänhistorioitsijat osoittavat tutkimuksissaan samaan ai- kaan sattuvan sosiaalishistoriallisen muutoksen. 1690- luku osoittautuu paikallistason sosio-poliittisen historian tarkastelussa ratkaisevasti aatelin mahti-intention leima- masta vuosisadan jälkipuoliskosta eroavaksi kaudeksi.¹⁹⁴

Kirkonarkistolähteet osoittavat 1690-luvulta alkaen uusien hankintojen tilaajaksi seurakuntayhteisön, joka kirkonkokouksen tekemän päätöksen mukaisesti kutsui töiden toteuttajiksi lähiseudun käsityöläisiä. Hankkeet kustannettiin kirkonkassan varoilla. Hankitun esineistön muotoa määrittivät käytettävissä olleet varat. Polykro- maattisen veistokoristelun sijasta 1600-luvun lopun esi- neistö koristettiin vaatimattomin figuurimaalauksin.

Kirkon kiinteä irtaimisto kulttuurivaikutusten heijastajana

Reformaation jälkeisellä ajalla kirkon sisustuksessa yh- distyivät keskiaikaiset käytänteet eri puolilta protes- tanttista kulttuurimiljöötä omaksuttuihin vaikutteisiin. 1600-luvun lähteistä kuvastuu kirkon sisävarustuksen monipuolisuus. Kirkollisen käytännön uusiin tarpeisiin syntyneen esineistön rinnalla kirkoissa oli keskiaikaista irtaimistoa. Eriaikaisten piirteiden tarkastelu on haastava, mutta kerrostumien sisäkkäisyyden vuoksi samalla vaikea tutkimusalue. Kirkkointeriöörin esineistön kult- turihistoriallinen tutkimus on kerrostumien limitty- neisyyden vuoksi ulotettava niin ajallisesti kuin alueel- lisestikin hyvin laajalle.

Reformaation jälkeisen esinekulttuurin samastumis- kentän hahmottaminen etenee ensisijaisesti ajan kult-

tuurikeskusten vaikutuksen analyysinä. Oppineiden ul- komaanmatkat suuntautuivat Manner-Euroopan protes- tanttisiin yliopistoihin. Protestanttinen yliopistolaitos toimi yhtenäisten periaatteiden mukaan kaikkialla Eu- roopassa. 1630-luvulta alkaen matkakohteeksi tuli yhä useammin Englanti, Ranska tai Hollanti. 30-vuotisen sodan taistelutantereiden siirtyillessä Saksan alueella myös opinkäynti sikäläisissä yliopistoissa vaikeutui. Opintomatkoja Saksaan estivät osaltaan myös teologi- set tulkintaerot, joiden takia opiskelijoiden ei toivottu hakeutuvan niihin saksalaisiin yliopistoihin, jotka ruot- salainen ortodoksia leimasi harhaoppisiksi.¹⁹⁵

Tiede oli alueellisista rajoista huolimatta hyvin in- tegroitunutta, joten yliopistosta toiseen ja kuuluisalta professorilta toiselle vaeltaneella opiskelijalla ei ollut käytännön vaikeuksia uuteen tiedeyhteisöön sopeutumi- ssa. Yliopistot toimivat erityisesti kirkon virkoihin valmistavana oppilaitoksena, mutta tämän ohella yliopis- toilla ja akateemisella kulttuurilla ylipäätään oli tärkeä asema siviilivirkamiesluokan kasvattajana. Esimerkiksi aatelistoikien sivistykseen kuuluivat useitakin vuosia kestäneet akateemiset peregrinaatiot Manner-Euroopassa ja Brittein saarilla. Ulkomaiset opinnot ja samalla tutus- tuminen eri valtioiden poliittiseen ja hallinnolliseen jär- jestelmään sekä kulttuurielämään antoivat sivistykselli- sen pohjan monipuolisiin virkatehtäviin myöhemmällä uralla. Ulkomaiset opinnot auttoivat tavallisesti erin- omaiseen urakehitykseen kotimaahan paluun jälkeen. Perusteellisen kansainvälisen akateemisen kokemuksen saaneista professoreista erityisesti monet lakitieteen ja teologian professorit nauttivat suurta yhteiskunnallista arvostusta.¹⁹⁶

Hyvä esimerkki suurvaltakauden ruotsalaissyntyi- sestä, pitkään Turussa toimineesta oppineesta on Mikael Olai Wexioniuksen (1609–1670) menestyksenkäs vir- kaura. Upsalan yliopistossa Wexionius suoritti maisterin- tutkinnon. Promootionsa jälkeen hän lähti suuramiraali Gyllenhielmin seurueessa 1630-luvun alkupuolella opin- tomatkalle Eurooppaan. Saksassa hänet johdatettiin kreivi Axel Oxenstiernan puheille. Kreivi tarjosi Wexio- niukselle kahta opintomatka vaihtoehtoa: Wexioniuksen oli valittava matkan kohteeksi joko Ranska ja Englanti tai Saksan huomattavimmat yliopistot. Kreivin järjestä- män stipendin turvin rälssittömästä sukutaustasta lähtöi- sin ollut Wexionius sitten toteutti pitkän peregrinaation Saksan ja Hollannin maineikkaita yliopistoissa. Hän vieraili Wittenbergin, Marburgin, Groningenin, Amster- damin ja Leidenin yliopistoissa ja tutustui näiden opin- ahjojen kuuluisimpiin tiedemiehiin.

Akateeminen matkustelu avasi tieteellisten kontak- tien ohella myös opiskelijan kulttuurien tuntemusta. Matkoilla tutustuttiin uusimpiin teknisiin innovaatioihin ja yhteiskunnallisen kehityksen ilmiöihin. Wexioniuk- sen elämäkerrassa painotetaan hänen syvällistä pereh- tymistään eri kaupunkien kulttuuri-ilmiöihin, ei ainoas- taan nähtävyyksiin, vaan myös laajemmin yhteiskunta- muotoon ja hengenelämään. Elämäkerran mukaan We- xionius tutustui tunnollisesti kaikkeen eikä tyytynyt kat-

selemaan vain eri alueiden kaupunkeja, linnoituksia, kirkkoja ja torneja ja muita ulkoisia nähtävyyksiä. Kirjoittaja jatkaa hänen ottaneen selvää hallintojärjestelmistä, lainkäytöstä ja yleensäkin kunkin alueen yhteiskuntamuodosta.

Palattuaan Ruotsiin Wexionius sai edelleen osakseen valtaapitävien suosiota, joten hänen nousunsa virkauralla oli ripeää. Kotimaahan paluun jälkeen Wexionius työskenteli ulkomaisen peregrinaationsa suojelijan valtamiraali Gyllenhielmin kansliassa. Matkan tuomia uusia tietoja ja taitoja hyödynnettiin sittemmin useissa eri hallinto- ja opetusviroissa. Kymmenen vuotta (1640–1650) Wexionius, aateloituna Gyldenstolpe, hoiti professuureja Turun akatemiassa, minkä jälkeen hänet nimitettiin Turun hovioikeuden assessoriksi.¹⁹⁷

Henkisen ja aineellisen kulttuurin vaikutteita välittivät merkittävästi Pohjois-Euroopan vilkaat kauppa- ja pankkikeskukset, esimerkiksi Hampuri ja Lyypekki. Kehittyneen kirjapainoteollisuuden ja suurina sarjoina levitettyjen graafisten jäljenteiden välityksellä makua muokanneet muotiutuudet levisivät nopeasti protestanttisessa Pohjois-Euroopassa. Erilaisten taiteilmiöiden innovaatiolle tärkeä keskusalue 1600-luvulla oli Hollanti. Alankomaalainen taide oli sulauttanut yhteen eri tahoilta omaksuttuja tyyli vaikutteita. Suorat kulttuurivaikutteet levisivät tehokkaasti Alankomaisen keskusalueen vaikutuspiiriin kuuluvassa Pohjois-Euroopassa.

Tanska oli luterilaisen kirkkointeriöön kehittäjänä edelläkävijä Pohjoismaissa. Tanskan taloudellinen tilanne 1500–1600-luvun vaihteessa oli vakaa. Valtakunnan feodaaliaatelin kulttuuriharrastus kohdistui jo 1500-luvun lopussa kirkkojen esineistölahjoituksiin. Tanskassa reformaatiovuosisadan vaihe synnytti esineuutuuksia, eräänlaisia typologisia välimuotoja keskiaikaisesta esineperinteestä, joka yhdistyi luterilaisen jumalanpalveluselämän välineistöön. Eräs tällainen laajasti omaksuttu muunnos oli kuorilehterin ja myöhemmän luterilaisen saarnatuolin välimuoto, lehterisaarnatuoli, jollaisia Marie-Louise Jørgensen on voinut osoittaa rakennetun moniin tanskalaisiin kirkkoihin vuosien 1580 ja 1650 välillä.¹⁹⁸

Monet keskiaikaiseen interiööriin kuuluneista kiinteän sisutuksen rakenteista säilyttivät tehtävänsä reformaation jälkeisessä kirkossa. Ratkaiseva piirre Ruotsin kirkon alueella oli sisätilan keskiaikaisesta jäsentymisestä säilynyt perusjako kuoriin ja kirkkosaliin. Niin ikään esineellistä perinnettä leimaavat monet jatkumolmiöt. Kontinuiteettitasoja voi hahmottaa uuden irtaimiston muodoista, jotka typologisesti seurasivat aiempia esinemuotoja.

Saarnatuoli

Suomesta ei tunneta Tanskan kirkkoissa yleisiä lehterisaarnatuoleja. Vanhin maamme saarnatuoleista on Leppaan kartanon isäntäparin Björn Lejonin ja Karin Stjern-

sköldin Hattulan kirkkoon vuonna 1550 lahjoittama saarnatuoli. Se on muodoltaan lähellä keskiaikaista lukupulpettia.¹⁹⁹

Keskiajalla saarnatuoli liittyi kiinteämmin kuorilehteriin tai muihin kuorin varusteisiin kuin reformaation jälkeisellä ajalla. Reformaatiota seurannut kirkkointeriöön muutos eriytti saarnan itsenäisemmäksi jumalanpalvelustoiminnokseen. Tilan osien jäsentymisen osoittaa kuorin ja kirkkosalin erillisfunktiot. Runkohuoneen erityispiirteet muovautuivat ennen kaikkea saarnajumalanpalveluksen tarpeista käsin. Kookkaissa kirkkorakennuksissa tämä kehitys näkyy käytännössä saarnatuolin ja kuorin etääntymisenä toisistaan.

Saarnatuolin edeltäjiin kuuluvat keskiaikaiset ambot: aukot kuorilehterissä tai erilliset pienet lukupulpetit (*ambo* lat. 'molemmat'). Evankeliumit luettiin pohjoisenpuoleisesta ja epistolatekstit etelänpuoleisesta. Varhaiskeskiajalla useissa kirkkoissa oli vain yksi lukupulpetti, jonka ääressä kaikki tekstit luettiin. Sydänkeskiajalla lukupulpetista kehittyi yhä enemmän myöhempää saarnatuolia muistuttava. Samalla se siirtyi keskeemmälle kirkkosalia.²⁰⁰

Kookkaissa kirkkoissa saarnatuoli sijaitsi reformaation jälkeisellä ajalla hyvinkin keskellä kirkkosalia. Näin kuuluvuus taattiin kirkkosalin äärimmäisimmissäkin nurkissa. Jumalanpalveluksen eri osien ja erityyppisten jumalanpalvelushetkien vaatimuksiin soveltui erinomaisesti penkkien käytännöllinen ratkaisu: kuorin puoleiset penkkikorttelit oli varustettu kaksipuolisesti istuttavilla istuintasoilla, joten kuulija saattoi siirtyä istumaan vastakkaiselle penkille jumalanpalveluksen kulloisenkin tapahtumasuunnan mukaisesti ja suunnata katseensa näin joko itäsuuntaan alttarille tai keskelle kirkkosalia, saarnatuolin suuntaan.²⁰¹

Luterilaisen kirkon oleelliseksi varusteeksi saarnatuoli vakiintui jo 1500-luvulla. Kirkkojärjestys 1571 kehottaa niitä maaseutukirkkoja, joissa ei vielä ollut saarnatuolia, hankkimaan sellaisen. Mikäli saarnatuoli oli kovin huonokuntoinen, kehoitettiin seurakuntaa hankkimaan uusi.

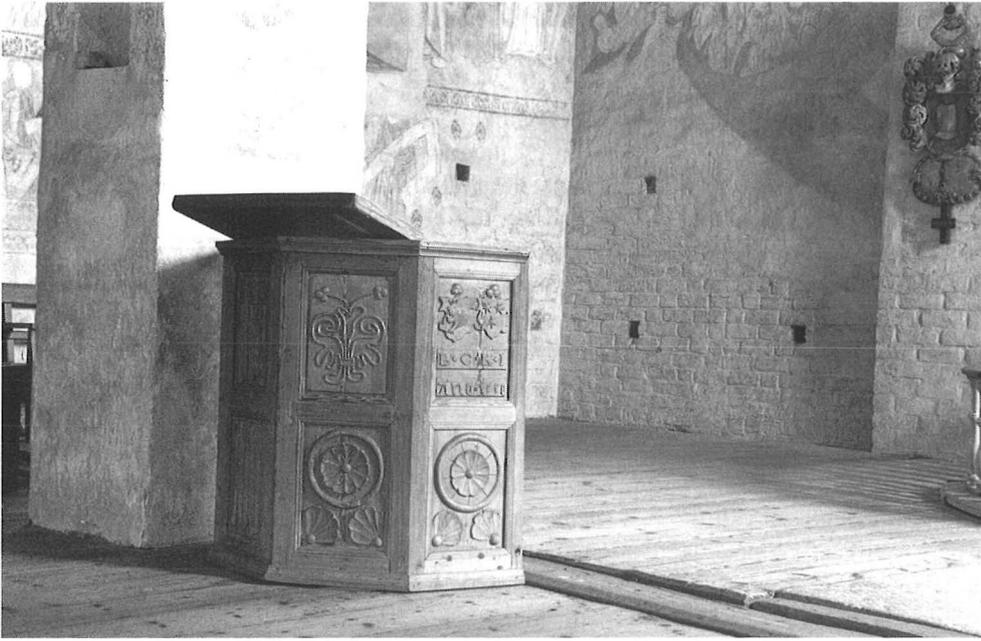
*Så finnes ock wäl än nu några Landzkyrkior, ther antighen alzingen Predikestool är, eller elaak och osickeligh, Therföre skal ock ther leggas böter vppå, så at skickelighe Predikestolar warda vpretadhe, —*²⁰²

Saarnatuolin sijoittamiselle kirkkojärjestyksessä ei määritellä teologista perustelua, vaan suositetaan, että saarnatuoli sijoitetaan mahdollisimman sopivaan paikkaan kirkossa.

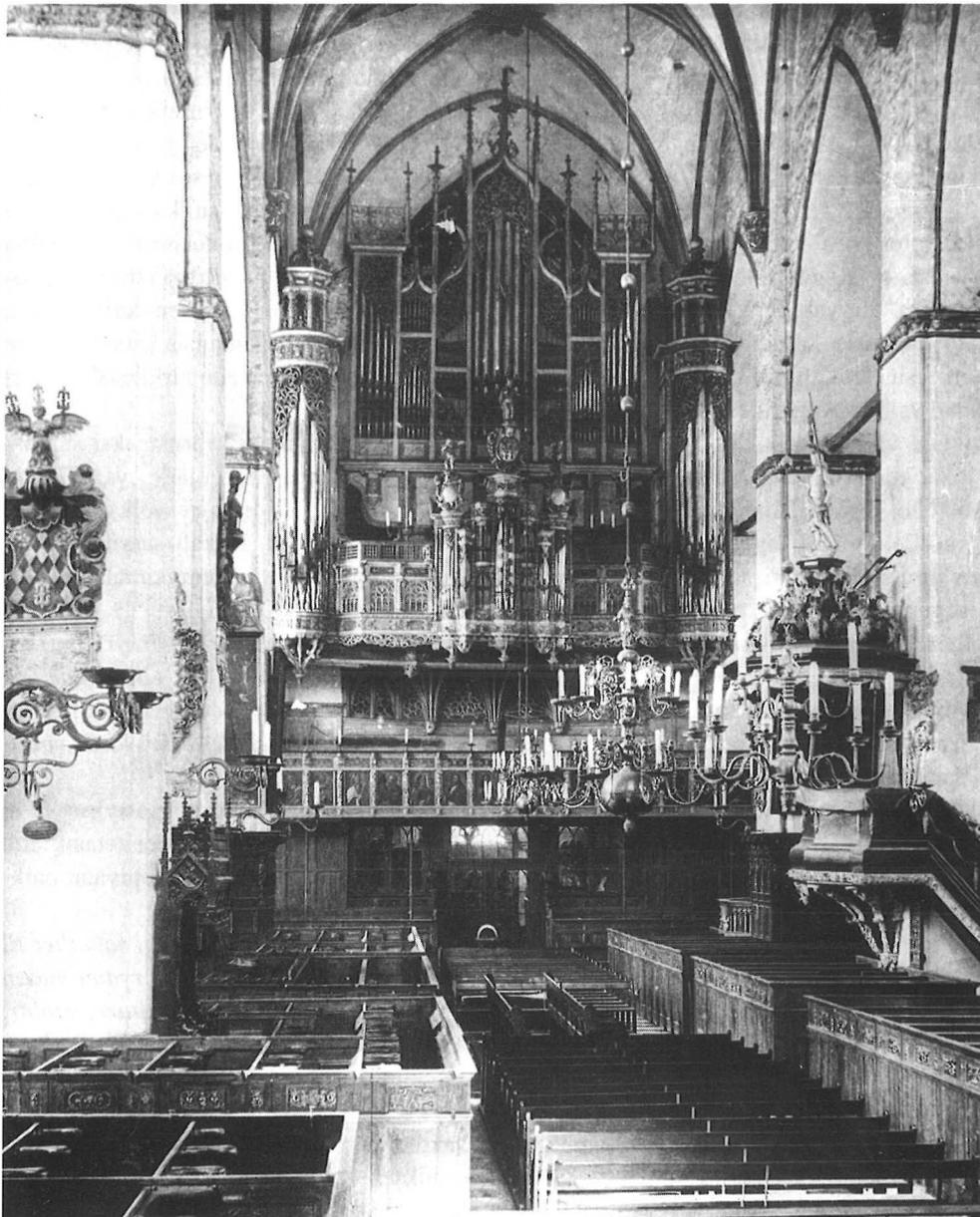
*—ock stelte på ther rum j Kyrkiorna, som ther til finnas wara bequemast, så at man rydier vndan hwadh j wäghen står, antingen altare, stolar, beläter eller annat.*²⁰³

Käytännössä empiirisestä aineistosta voi päätellä, että ikkunan läheisyys – luonnonvalon saanti tekstien lukuun – määräsi saarnatuolin paikan kirkon runkokuoneessa.

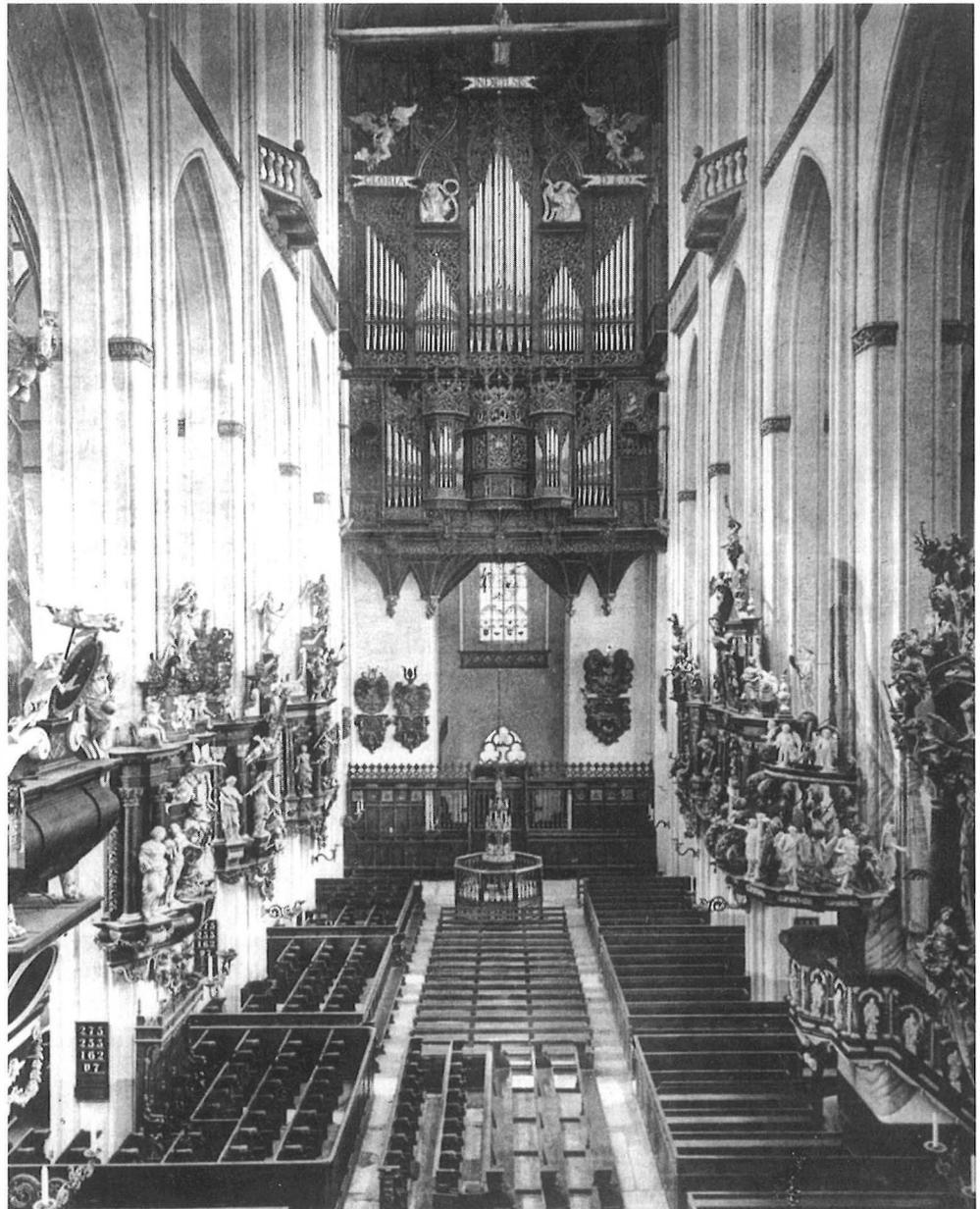
Kirkkorakennuksen symbolinen tulkinta heijastui keskiajalla sisätilan jäsentämiseen. Pyhimyskultissa korostui



77. Hattulan saarnatuoli
vuodelta 1550.



78. Lyypekin Jaakobin-
kirKKo. Näkymä länteen.
Kuva vuosien 1900–1940
väliseltä ajalta.



79. Lyypekin Mariankirkko. Näkymä länteen. Kuva ennen vuotta 1920.

pohjoisen, evankeliumipuolen asema, sillä se oli omistettu marttyrihaudoille ja marttyyrien kunnioittamiselle.²⁰⁴ Altтарin ääressä suoritetussa messuliturgiassa tämä näkyy siinä, että liturgi siirtyy ja samalla käsikirja siirretään altтарin pohjoispäästä altтарin eteläpäähän.²⁰⁵

Tämä katoliseen liturgiaan edelleen kuuluva tapa tuli luterilaisen kirkkoarkeologian ja kirkkotilan teologisen interpretaation paradigmaksi 1800-luvulla. Tulkinnan virallistumisen taustalla on Saksassa yliopistodisipliiniksi vakiintuneen kristillisen arkeologian tutkimustulos. Virallisesti vahvistettu suositus saarnatuolin sijoittamisesta pohjoispuolelle kirkkoa annettiin Eisenachissa pidetyssä Saksan evankelisten kirkkohallitusten konferenssissa vuonna 1861.²⁰⁶

Kirkkotilan teologista tulkintaa on koetettu todentaa myös reformaation jälkeisen kirkkotilan jäsentämiseen. Monien saarnatuolien sijainti pohjoispuolella on haluttu

nähdä tietoisena evankeliumipuolen korostamisena. Empiirinen aineisto ja kirkko-oikeudelliset lähteet kuitenkin osoittavat tämän käsityksen myöhemmäksi tulkintamalliksi.

Käytännössä saarnatuolit Suomen kirkkoissa tavallisesti asetettiin ikkunan lähelle, jolloin saarnaavan papin kirjoille ja papereille tuli luonnonvaloa ikkunasta. Monissa kirkkoissa ei keskiajalla ollut ikkunoita pohjoisseinällä lainkaan tai jos olikin, ainokainen pohjoisikkuna oli hyvin pieni ja antoi siten vain niukasti valoa. Suurin osa suomalaisten kirkkojen saarnatuoleista reformaation jälkeen sijaitsi ensivaiheessa eteläseinän ikkunan äärellä. Kun sitten ikkunoiden määrää lisättiin myös pohjoisseinälle, siirrettiin saarnatuoli yleisesti kirkkoissa sille puolelle kirkkosalia.²⁰⁷ Usein muutosten käytännöllisenä syynä oli tällöin sakastin läheisyys.

Kuoriaita

Kuoriaidat säilyttivät paikkansa kirkon kuorialueen rajana kiinteänä sisustuksellisen rakenteena. Keski-aikaisen rakenteen jatkumoa reformaation jälkeisissä kuoriaidoissa edustaa konstruktio, joka noudattaa uskollisesti keski-aikaisen kuoriaidan muotoa: umpinainen alaosa, avoin puolasto ja rakennetta voimakkaasti korostava yläpalkki, jota tehostavat koristeet palkin päällä. Nämä osat säilyivät karakterisina rakennepiirteinä myös tyyli muutoksen kokeneissa niin renessanssi- kuin barokkiajankin kuoriaidoissa. Yläosaltaan kuoriaidat varustettiin yleensä siroilla sorvatuilla puolilla, säleiköllä tai ristikolla, joten näkyvyys alttarille ei estynyt. Toisinaan puolat ovat metallista, esimerkiksi messinkiä. Ristikkorakenteisiin on käytetty yleisesti metallitaosta.²⁰⁸

Varhaisimmat reformaation jälkeen tehdyt kuoriaidat ajoitetaan 1500-luvun puolivälin jälkeiselle ajalle.²⁰⁹ Ajallisesti tämä myötäilee tutkimuksessa yleisesti vallitsevaa käsitystä kirkkointeriöihin muuttumattomuudesta aina 1550-luvulle saakka, jonka jälkeen alkoivat varsinaiset kirkkotilaa luterilaiseksi muokanneet muutokset.

Hamberg käsittelee tutkimuksissaan joitakin lähteistä tunnettuja ruotsalaisia reformaation jälkeisiä kuoriaitoja. Juhana III tilasi Tukholman Tre Kronor -linnan kirkkoon kuoriaidan.²¹⁰ Valtakunnallisesti tärkeä vertailukohde muille maassa toteutetuille kuorimuutoksille ovat Tukholman Suurkirkon kuoritalan muutokset reformaation jälkeisellä ajalla.

Tukholman Suurkirkkoon rakennettiin vuonna 1560 uusi kuoriaita tammesta. Työ uskottiin saksalaiselle sorvaajalle. On arveltu, että tämä kuoriaita, josta ei ole säilynyt vähäisimpiäkään esineellisiä jäänteitä, olisi rakentunut pilari- ja palkkikonstruktiosta. Sata vuotta myöhemmin samainen Suurkirkon kuoriaita jälleen uudistettiin. Uudistettuna sen muotokieli noudatteli alankomaalaisia esikuvia. Per Hamberg on selvittänyt, että Amsterdamiin liikeasioissa matkustanut ruotsalainen kauppias sai vuonna 1655 kirkkoneuvostolta tehtäväkseen hankkia Nieuwe Kerken kuoriaidan piirustukset.²¹¹

Kuoriaidan kuuluminen ortodoksian kaudella kirkon oleelliseen varustukseen tulee ilmi esimerkiksi Västeråsinn innovatorisen piispa Johannes Rudbeckiuksen tarkastuslomakkeista. Piispa kontrolloi tarkastuskäynnillään seurakunnissa, että jokaisessa kirkossa oli asianmukainen kuoriaita. Kuoriaidan puuttumisesta tai huonokuntoisuudesta Rudbeckius antoi moitteita seurakunnalle.²¹²

Turun tuomiokirkon kuorin rakennusvaiheet ajoittuvat niin ikään 1500-luvun loppuun ja 1600-luvun puoliväliin. Ajoitukset noudattelevat historiallisia muutoksia alttariliturgiassa. Tileissä on vuonna 1590 merkintä kuoriaidan rakentamisen aiheuttamista kuluista.²¹³

1600-luvun puolivälissä Turun tuomiokirkon kuorissa tehtiin jälleen muutoksia. Vanha kuorialue oli käsittänyt kahdeksankulmaisen pilarien rajaaman alueen ristikäytävään asti. Vuonna 1649 piispa Rothoviuksen aloitteesta kuori pienennettiin siirtämällä alttari Kaikkien

Pyhien kappelin itäseinälle. Tässä yhteydessä myös kastemalja siirrettiin kuoriin ortodoksian ajan sakramenttipainotusten mukaisesti. Kuorin pääovi oli kuoriaidassa pääkäytävän kohdalla.²¹⁴

Keski-aikaisia kuoriaitoja korjattiin ja uusia rakennettiin yleisesti 1600-luvulla. Nilsénin tutkimuksissa ruotsalainen aineisto viittaa siihen, että 1600-luvun alkupuolella rakennettiin Ruotsissa runsaasti kuoriaitoja. Nilsén ajoittaa kuoriaitojen rakentamisen huippuajan emämaassa 1620–1650-luvun välille.²¹⁵ Hänen tutkimusaineistonsa osoittaa kuoriaitojen kuuluneen niin olennaisesti reformaation jälkeisen luterilaisen kirkkotilan sisustukseen, että vain harvasta kirkosta puuttui kuoriaita. Kuoriaidat olivat yleisiä sekä kaupunki- että maaseutukirkoissa 1600-luvun loppupuolella.²¹⁶

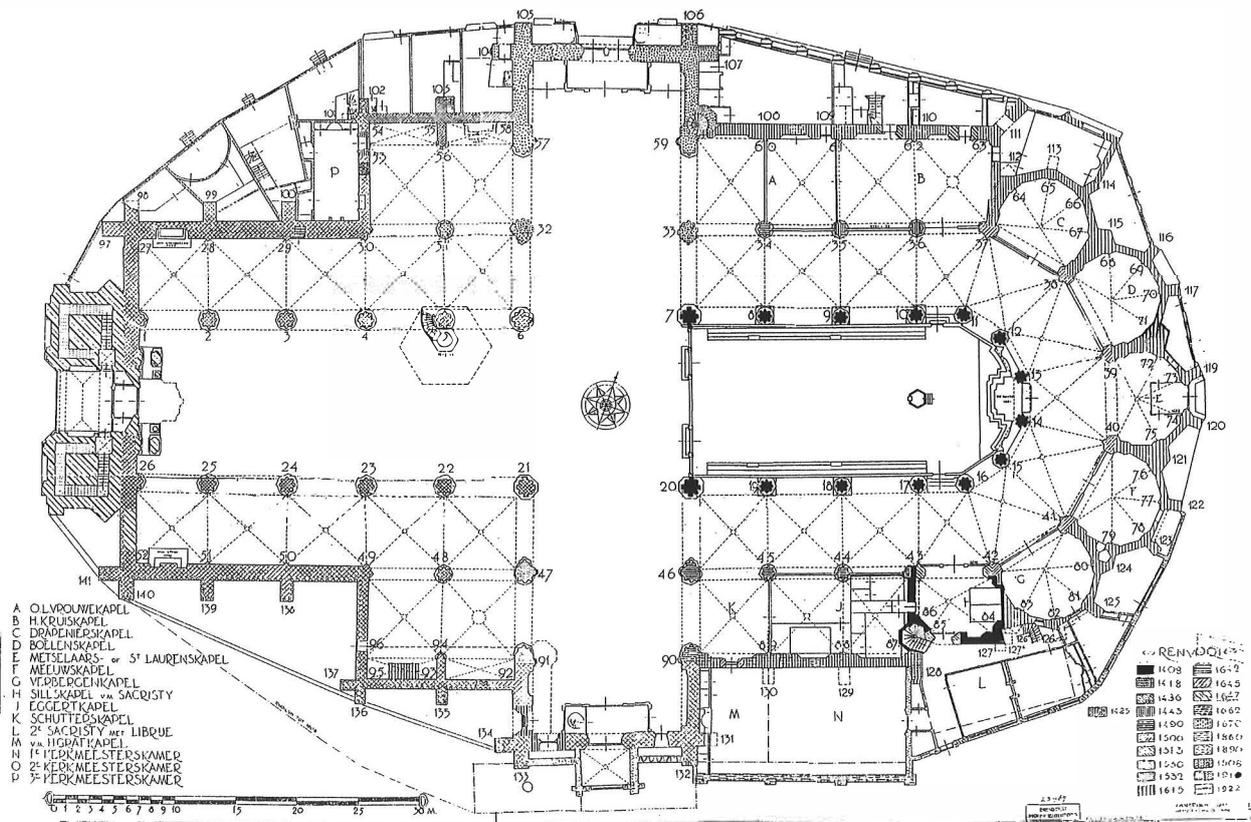
Nilsénin ajoitus on hieman varhaisempi kuin muissa kuoriaitoja käsittelevissä tutkimuksissa. Hambergin analysoima aineisto osoittaa, että vasta 1650–1660-luvulla rakennettiin arvomateriaaleista taidokkaita kuoriaitoja vaikutusvaltaisten seurakuntien kirkkoihin Ruotsissa.²¹⁷ Seurannaisvaikutus suurten ja vauraiden seurakuntien esimerkillä oli luonnollisesti hieman myöhemmin. Keskusalueiden esimerkki rakennustoiminnassa heijasti vaikutustaan ympäristöönsä Hambergin mukaan erityisen korostuneesti vasta 1600-luvun puolivälin jälkeen.

Hamberg referoi tutkimuksessaan ruotsalaisen, Norlannissa vaikuttaneen pappismiehen, rovasti Olaf Bromanin (1676–1750) muistelmia. Teksti antaa runsaasti tietoa sekä kuorin käytöstä että kuorin muutosten ajoittumisesta. Kertoja muistelee lapsuudessaan Hälsinglandissa kuoriaidan ovien olleen kiinni muulloin paitsi silloin kun ehtoollisvieraat menivät kuoriin. Muistelmiaan Broman ajoittaa suuret kuorin liturgisen käytön ja varsinaisen sisustuksen muutokset vuoden 1700 tienoille. Broman mainitsee lähteessä, että hänen muistamansa mukaan Hälsinglandin kirkoissa oli kuoriaita 1600-luvun loppupuolella ja 1700-luvun ensimmäisillä vuosikymmenillä.²¹⁸

Vastaavasti Ingrid Telhammerin tutkimassa jämtlandilaisessa aineistossa on dokumentoitu useita 1600-luvun loppupuolen kuoriaitoja.²¹⁹ Ruotsalaisen kuoriaitarakentamisen voi mielestäni jaottaa karkeasti kahteen periodiin. Ensimmäiseksi muutos toteutui rintamailla. Keskusalueiden läheisyydessä kuoritalan uudistaminen tapahtui 1600-luvun puoliväliin mennessä siten, että muutokset käynnistyivät erityisen laajasti 1620-luvulta alkaen ja kuoriaitojen rakentaminen jatkui 1650-luvulle saakka vilkkaana. Muutoksen toisessa vaiheessa uudistukset toteutuivat valvonnan piiriin löyhemmin kuuluvassa periferiassa. Syrjäisissä seurakunnissa rakennusjakson alku ajoittuu karoliinisen ajan alkuun 1650–1660-luvulle.

Suomesta tunnetut kuoriaitoja koskevat lähteet ajoittavat rakentamisen huippukauden ruotsalaista periodia jonkin verran myöhemmäksi. Kirkonarkistolähteissä on runsaasti merkintöjä 1650–1690-luvun välillä kuoriaitojen rakentamisesta ja komistamisesta.

Ahvenanmaan rovastin Boëtius Mureniuksen tarkas-



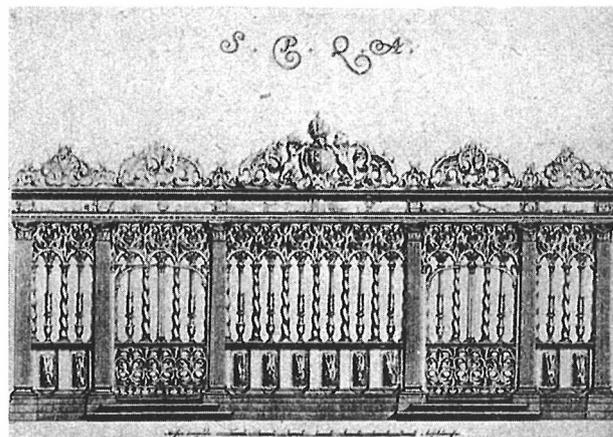
80. Amsterdamin Nieuwe kerkin pohjakaava.

tuspöytäkirjoista käy ilmi, että hän seurasi tarkastusmatkoillaan kirkkojen varustuksen kehitystä. Mureniuksen Sundissa vuonna 1640 pitämässä tarkastuksessa tehtiin päätös suurista kuoritilan järjestelyistä. Altteri päätettiin siirtää kiinni itäseinään ja kuoriin sijoitetut tuolit rakentaa uudelleen. Kuoriaidan koosta ja rakenteesta vietiin pöytäkirjaan tarkat suunnitelmat yksilöityine laskelmineen.²²⁰

Askaisten kirkon varastossa on säilynyt kuoriaidan ovipari. Ovien alaosa on maalauskoristellulla marmroidut peilit ja yläosassa sorvatut puolat. Kuoriaita maldtui huomattavasti jo vuonna 1858, kun siitä poistettiin yläosan puolat. Lopullisesti kuoriaita purettiin 1800-luvun loppupuolella.²²¹

Kuoriaidat säilyivät suhteellisen pitkään kartanoseutujen kirkoissa. Aateliskartanoiden sosiaalieriarminen merkitys näkyy kirkkointeriöiden varustuksessa säätyrajojen korostuksena aina 1800-luvulle asti. Elimäen kirkon vuonna 1666 rakennettu kuoriaita on esimerkki kartanoseudun kirkosta, josta kuoriaita purettiin pois vasta 1800-luvun loppupuolella kirkon korjauksessa. Elimäellä kuoriaidan poisto ajoittui kirkon 200-vuotisjuhlien yhteyteen vuonna 1878.²²²

Pyhämaan kuoriaita on perifeerinen toisinto varakaampi kirkkojen sorvatuin puolin varustetusta aidasta. Yksinkertaisesti veistetty säleikkö imitoi sorvattuja puolia. Lohjan kirkkoon rakennettiin uusi kuoriaita



81. Nieuwe kerkin kuoriaidan suunnitteli tunnettu kultaseppi Jan Lutma vanhempi. Jan Lutma nuoremman piirros.

vuonna 1696. Kuoriaita oli paikoillaan aina 1800-luvun alkuun saakka.²²³ Espoon kirkon kuoriaidan kiinnitysjäljet kuoripilarien kupeessa ovat ainoat jäljet aidasta, johon on viittauksia kirkonarkistolähteissä. Ensimmäinen maininta ajoittuu vuodelle 1655. Vuonna 1691 sepälle ja puusepälle maksettiin palkkioita kuoriaitaan liitetyistä töistä. Kuoriaita purettiin Espoon kirkosta 1780-luvulla.²²⁴



82. Amsterdamin Nieuwe kerkin kuori.



83. Ehtoollisen vietto Amsterdamin Oude kerkissä. C. Philips Jacobszin kuparipiirros vuodelta 1784.

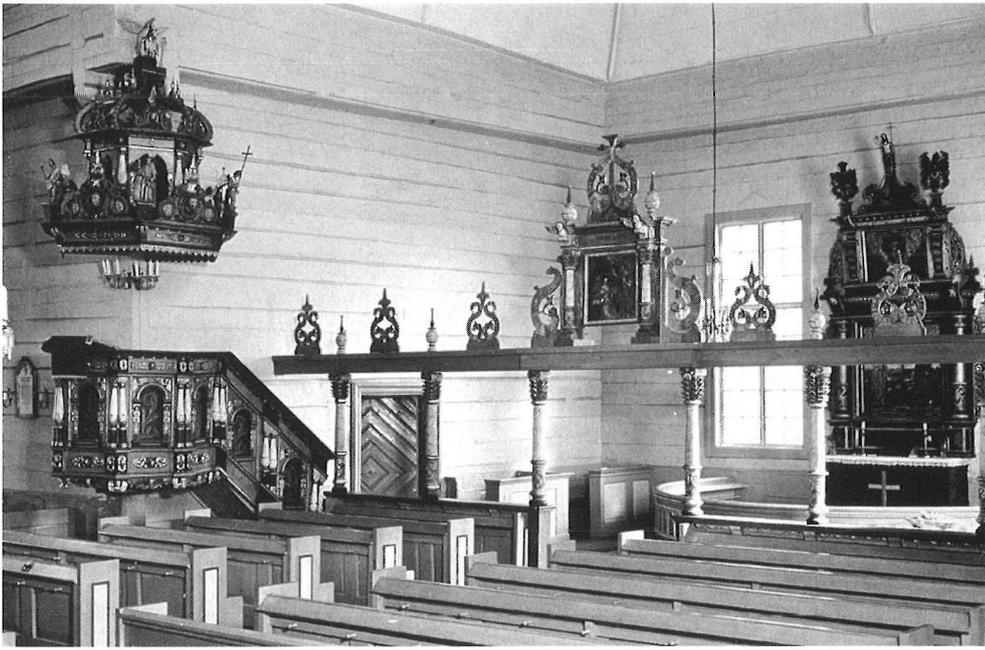


Karjaan kirkon kuoriaita on edustava esimerkki 1600–1700-luvun vaihteen kuoriaidasta. Siihen kuuluvat kaikki tyypilliset rakenneosat: alaosan peilit, yläosan sorvat puolat, yläpalkin listoitus ja konsolien päälle sijoitetut sorvat koristepallot. Ovea on korostettu katkaistulla päätykolmioaiheella. Oven peilipaneeliin on maalattu vaalealle pohjalle kukkia ja lehtiä.²²⁵

Laitilan kirkkoon rakennettiin vuonna 1708 uusi kuoriaita, joka kiinnittyi toiseen pilaripariin. Kuoriaita siirrettiin vuonna 1724 ensimmäisen itäisen pilariparin viereksi.²²⁶ Kalannin kirkon lähteissä kuoriaita mainitaan vielä vuonna 1761 kuorin molemmin puolin olevana, yläosaltaan tarpeettoman korkeana aitauksena. Se poistettiin vuonna 1768 kuorin muutostöiden yhteydessä.^{227a}

Samaan aikaan kuin lounaissuomalaisesta Kalannin kirkosta poistettiin kuoriaita, rakennettiin sellainen vielä Hirvensalmen vuonna 1768 valmistuneeseen puiseen ristikkirkkoon, jossa se säilyi pitkään paikallaan. Muualla harvinaiseksi käynyt kuoriaitus synnytti naapuriseurakunnissa Hirvensalmea tarkoittaneen pilkkanimen *heinähäkin pitäjä*. Vasta Konstantin Kiseleffin suunnittele-

84. Askaisten kuoriaidan ovi 1600-luvulta.



85. Elimäen 1660-luvulla rakennettu kuoriaita.



86. Pyhämaan kirkon interiööri.

massa laajennuksessa vuonna 1875 kirkon hahmo muuttui ratkaisevasti. Kirkko paloi 1914.^{227b}

Nauvon kirkon kuorissa tehtiin suuria muutostöitä vuonna 1658.²²⁸ Sorvatuin puolin varustettu kuoriaita rakennettiin vuosien 1659–1661 välillä. Aita rajasi kuoriaitteen itäisimmistä pilareista poikki runkokuoneen. Kuorin uudistustyöt Nauvon kirkossa jatkuivat vielä vuonna 1664, jolloin kuoriaidan paneelien, sorvattujen puolien ja koko kuorilehterin rakenteiden maalaamiseen saatiin pitäjäläisten lahjoituksia.²²⁹

Paraisten kuoriaidan vaiheita seuraamalla saa varsin havainnollisen käsityksen kookkaan pitäjänkirkon kuoriaidan vaiheista reformation jälkeisellä ajalla. Kuoriaita mainitaan ensimmäisen kerran kirkonarkistolähteissä vuosina 1648–50. Uudelleen kuoriaita rakennettiin 1738. Vuosina 1771–1772 suoritetuissa korjaustöissä kuoriaitaa kunnostettiin.²³⁰ Kuoriaita oli paikoillaan vielä 1800-luvulla. Ovet oli kuitenkin siirretty varastoon vuonna 1819 suoritetujen korjausten yhteydessä.²³¹

Triumfikrusifiksin ja muiden veistosten liittymisestä kuoriaitaan tai -lehterin yläpalkkiin on runsaasti viitteitä. Hambergin tutkimuksessaan referoimissa rovasti Bromannin muistelmissa mainitaan niin ikään keskiaikainen krusifiksi kuorin pääoven yläpuolella monissa Ruotsin kir-

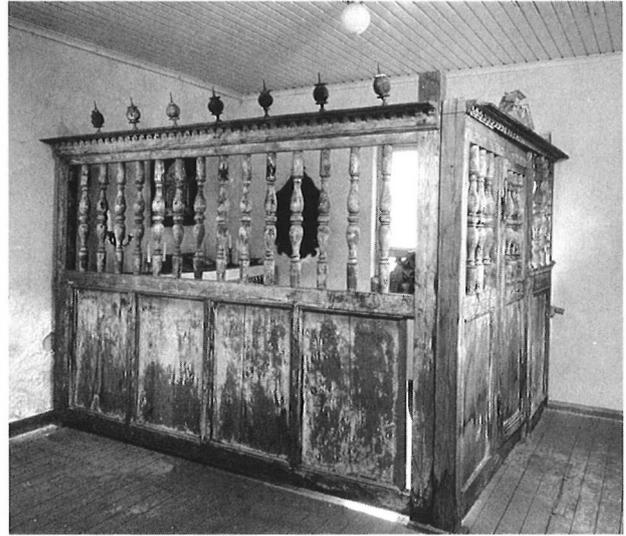
riaidan vaiheista reformation jälkeisellä ajalla. Kuoriaita mainitaan ensimmäisen kerran kirkonarkistolähteissä vuosina 1648–50. Uudelleen kuoriaita rakennettiin 1738. Vuosina 1771–1772 suoritetuissa korjaustöissä kuoriaitaa kunnostettiin.²³⁰ Kuoriaita oli paikoillaan vielä 1800-luvulla. Ovet oli kuitenkin siirretty varastoon vuonna 1819 suoritetujen korjausten yhteydessä.²³¹

koissa.²³² Kuoripalkin päälle sijoitetuista krusifikseista on mainintoja myös lukuisissa suomalaisissa kirkkoinventaariorissa.

Inventaarioihin merkittyjä tapauksia voi nostaa esiin arkistolähteistä runsaasti. Esimerkiksi Maskun emäkirkon inventaariorissa vielä vuosina 1803 ja 1808 mainitaan *Christi kors på chorbalken*.²³³ Keskiaikainen triumfikrusifiksi oli kiinnitetty kuoriaidan suuren oven päälle. Kuoriaidassa on ollut ainakin suuri pääkäytävän ovi ja sen lisäksi pienempi ovi. Vuoden 1834 inventaariorissa ei enää mainita krusifiksin paikaksi kuoriaidan yläpalkkia. Vaikuttaa todennäköiseltä, että kuoriaita poistettiin 1830-luvulla sisätilojen muutosten yhteydessä.

Maskun alaisuuteen kuuluneen Ruskon kappelikirkon kuoriaidan rakentamisesta on maininta tileissä vuonna 1657. Kyseessä oli ilmeisesti uudistustyö. Tilikirjassa mainitaan tällöin kuoripalkista ja kuoriaidan tukipaaluista aiheutuneet kustannukset. Kuoriaidan varhaisempaan rakentamiseen viittavat vuosille 1655–1656 ajoitettavan inventaariorin maininta kuoriaidasta: *1 st Christi crusifix upst på chorbalken*.²³⁴

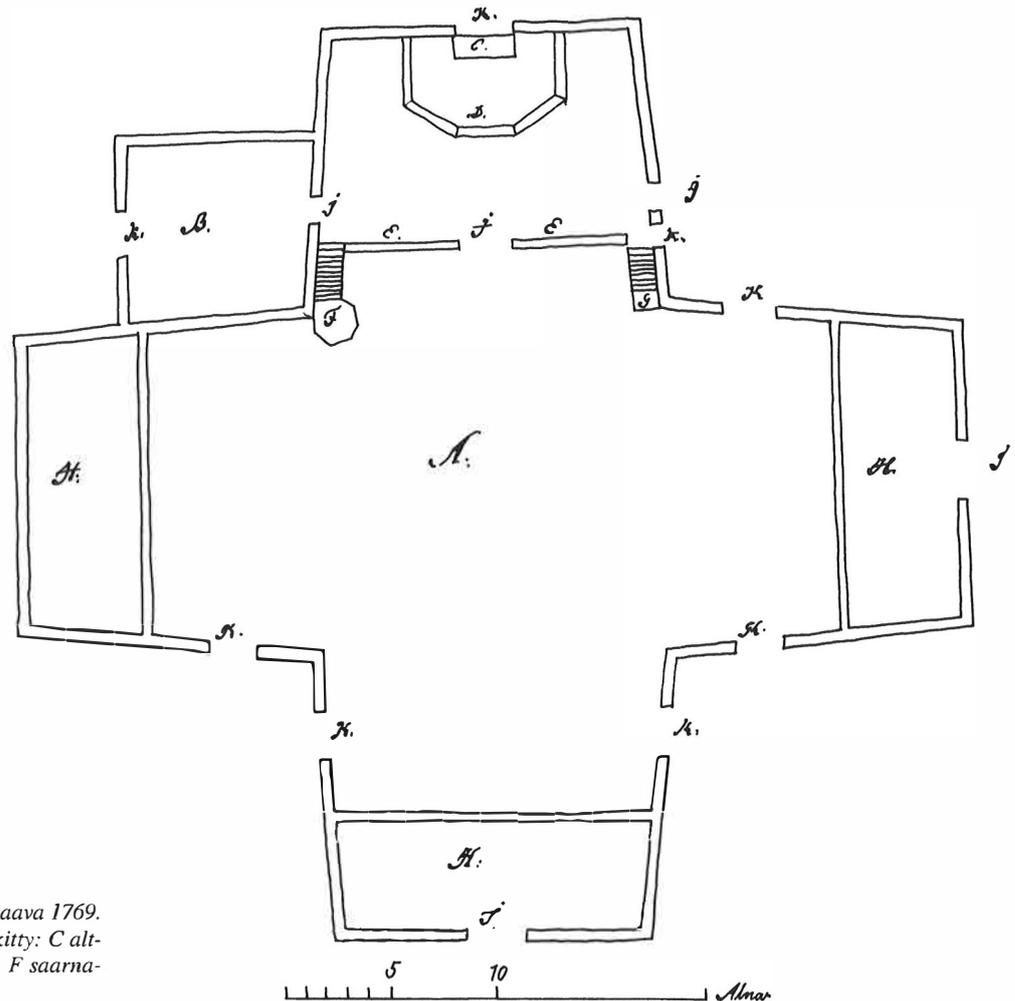
Ruskon inventaariorissa vuodelta 1796 on varsin runsaasti tietoa kirkon interiöörin yksityiskohdista.²³⁵ Kuoriaitaa koskeva maininta ei jää pelkkään kirjaukseen triumfikrusifiksin sijoituksesta kuoriaidan yläpalkkiin,



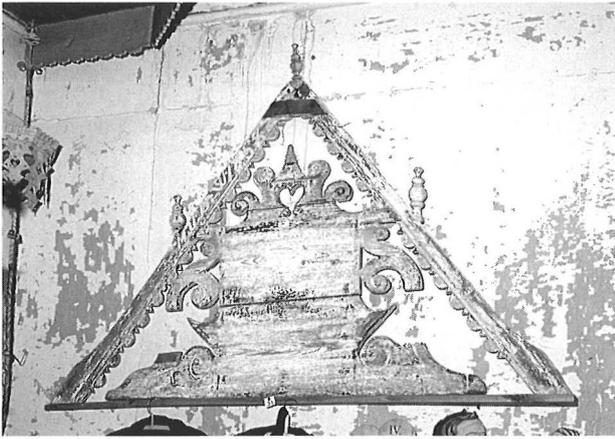
87. Karjaan kuoriaita.

vaan kuoriaitaa myös luonnehditaan suppeasti; tekstissä mainitaan, että kuoriaita oli maalattu ja että siinä oli sorvatut pylvääät. Ruskon kuoriaita oli paikoillaan vielä vuoden 1826 inventaariorin mukaan.²³⁶

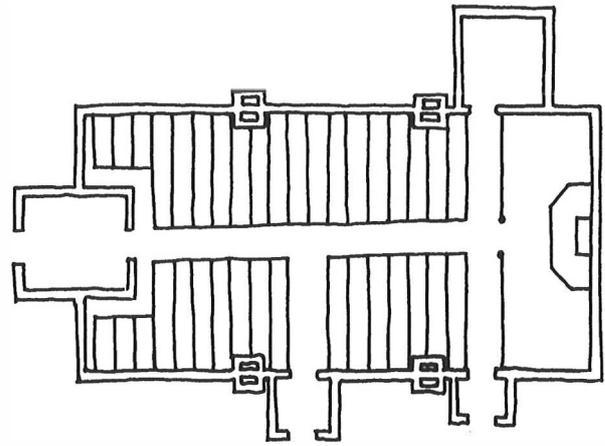
Kuoriaitojen rakentaminen loppui 1700–1800-luvun vaihteessa valistushenkisen kirkonrakennusideologian



88. Hirvensalmen kirkon pohjakaava 1769. Piirustukseen on kirjaimin merkitty: C altari, D alttarikehä, E kuoriaita, F saarnatuoli, G lukkarinpenkki.



89. Ilmajoen kirkon kuoriaidan oven otsakekoriste vuodelta 1658.



90. Ilmajoen vuonna 1638 rakennetun kirkon pohjakaava.

vaikutuksesta. Jo 1700-luvulla poistettiin kuoriaita osasta vanhoja kirkkoja, mutta lähteistä käy ilmi, että vielä 1700-luvun loppupuolella kuoriaidat olivat vielä hyvin yleisiä.²³⁷

Kirkon sisätilan pyhyyskäsitusten muutos kuvastuu Turun piispan Jacob Tengströmin (1803–1832) asenteissa. Hänen mielestään kuoriaita oli turha ja tarpeeton ja vieläpä epäesteettinen rakennelma kuorin ja kirkkosalin rajalla. Sauvon kirkon kuoriaidan kohtalo tuli keskustelunaiheeksi piispa Tengströmin suorittaman tarkastuksen yhteydessä vuonna 1807. Piispan mielestä kuoriaita oli vastenmielisen näköinen, ja hän halusi sen poistettavaksi. Jotkut seurakuntalaiset vastustivat piispan kantaa asiassa. He halusivat mielestään kaikin muodin asiallisen ja koristeellisen kuoriaidan jäävän paikoilleen. Piispa ei kuitenkaan peräytynyt vaatimuksestaan vaan määräsi pitäjäläiset poistamaan kirkon kuoriaidan kahden vuoden kuluessa. Samoin Kiikalan piispantarkastuksessa Tengström kohdisti huomionsa kuoriaitaan, jonka hän tuomitsi poistettavaksi, jotta kirkkoon olisi saatu enemmän penkkutilaa.²³⁸

Täydellistä kuoriaidan hävittämistä lievempi sovelmus oli 1800-luvulla monissa kirkoissa toteutettu kuoriaidan madaltaminen poistamalla puolat ja yläpalkki. Kuoritilan raja merkittiin ensimmäisen penkkirivin päätyä korostamalla. 1700-luvun lopussa ja 1800-luvun alussa kuoriaitoja ei enää juurikaan rakennettu uusiin kirkkoihin.²³⁹

Alttarikehä

Alttarikehät liittyvät 1600-luvun jälkipuoliskolle ajoittuvaan kuoritilan uudelleenjärjestelyyn. Tapahtumien suoritusjärjestys vaihteli eri seurakunnissa. Joissakin tapauksissa alttaritaulun hankinta käynnisti kuorin uudelleenjärjestelyn; joissakin kirkoissa muutokset alkoivat alttarimuutoksesta, jota seurasi alttarikehän hankkiminen. Yleistä 1600-luvun puolivälin jälkeen oli, että

keskiaikainen kuorin pääalttari purettiin ja uusi alttari rakennettiin kiinni kirkon itäiseen päätyseinään. Keski-aikaisen rakennustavan mukaan alttari ei sijainnut aivan kiinni päätyseinässä. Esimerkiksi Pertelin keskiaikaisen alttarin etäisyys seinästä oli runsas metri.²⁴⁰

Pääalttaria rajaavaa kehää käytettiin jo keskiajalla ehtoollispenkinä jaettaessa ehtoollista maallikoille. Katolisessa perinteessä alttarikehä oli noin yhdeksänkymmentä senttimetriä korkea, sokkelista ja avoimesta kehikosta koostuva rakenne, johon liittyivät puolat tai keilamaiset balusterit.²⁴¹

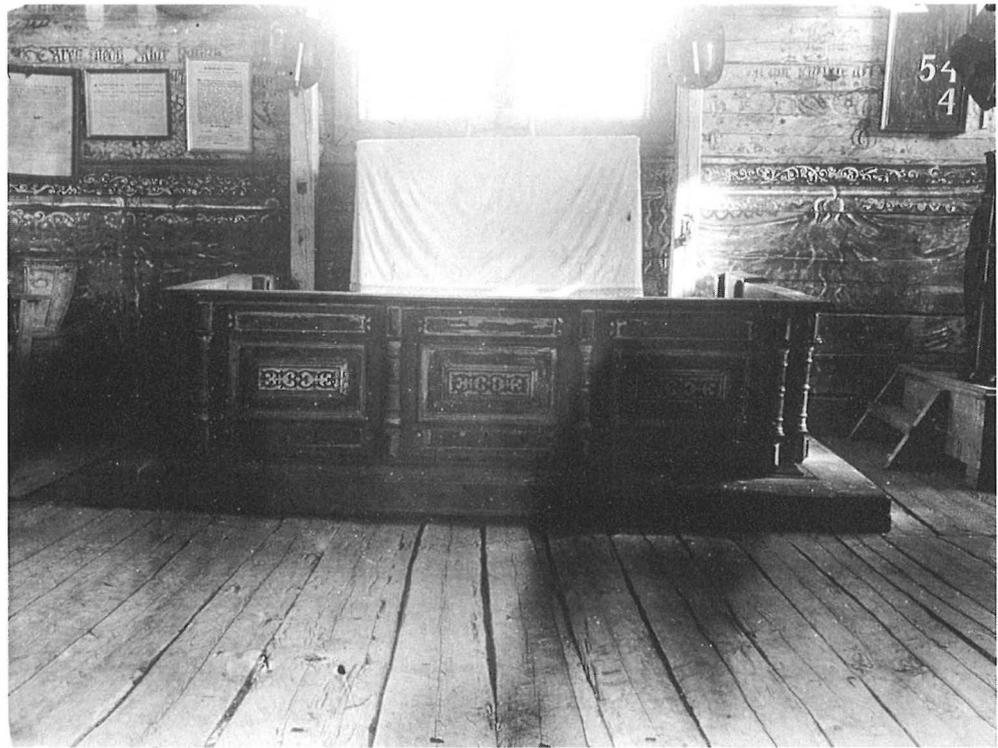
Alttarikehiä alettiin rakentaa uuden ajan alussa sekä katolisen että protestanttisen kirkon piirissä. Varhaisin tieto Ruotsista on piispantarkastuksen yhteydestä vuodelta 1585. Arkkipiispa Andreas Laurentii Björnram edellytti ehtoolliskaiteen rakentamista. Kaiteelle piti ohjeen mukaan levittää puhdas liina.²⁴² Alttarikaidetta verhoavat ehtoollisliinat mainitaan vuoden 1600 tienoilla Västeråsin hiippakunnan inventaarioissa. Tiedot alttarikaiteista yleistyvät kirkollisissa lähteissä 1600-luvun alusta eteenpäin.²⁴³ 1600-luvun aikana kiinteät kivistä tai puusta rakennetut polvistumispenkit vakiintuivat.²⁴⁴

Kehien yleistymisvaihe ajoittuu 1600-luvun alkuun myös Manner-Euroopassa. Luterilaisissa kirkoissa alttarikehät eivät kuitenkaan levinneet kaikkialle.²⁴⁵

Suomalaisen vuonna 1614 ilmestyneen käsikirjan ehtoolliskuva (Kuva 11.) esittää tilannetta hieman ennen alttarikehien yleistymisvaihetta. Kuva oli ilmestynyt jo 1587 julkaistun katekismuksen kuvituksena.²⁴⁶ Lyypekissä painettu katekismus oli vastaisku Juhana III:n liturgisille harrastuksille.²⁴⁷

Kirkolliset normistot antoivat seurakunnille ohjeita alttarikehien rakentamisessa. Piispa Gezeliuksen *Perbrevnes commonitiones* kehottaa rakentamaan alttarikehän siten, että se reunustaa alttaria kolmelta sivulta. Ohjeiden mukaan polvistumispenkki oli pehmustettava. Ehtoollisen vieton ajaksi alttarikaiteelle oli levitettävä puhdas pellavakankainen ehtoollisliina.²⁴⁸

Ehtoollisliinan käyttö antaa viitteitä ehtoollisen vieton liittyneen rekvisiitan kehityksestä. Alttarikehien ra-



91. Saloisten alttarikehä 1650–1670-luvulta.

kentaminen johti siihen, että ehtoollismaksut alettiin kerätä joko erilliselle pöydälle asetetulle ehtoollisliinalle tai kulhoon. Gezelius vanhempi suosittaa hiippakuntaohjeissaan 1673 viinimaksujen keräämistä kulhoon samalla kun seurakuntalaiset menevät ripille tai ehtoolliselle. Erillisen ehtoollismaksun kerääminen oli piispan mielestä tarpeen, sillä varsinaiset viinijyvämaksut eivät yksinään riittäneet ehtoollisviinin ostoon.²⁴⁹

Turun tuomiokirkon tileissä on mainintoja liinarahoista 1600-luvun alussa. Samoin Ahvenanmaan rovasti Murenius mainitsee Kökarin tarkastuksessa 1661, että liinarahat oli vuosikausia käytetty ehtoollisviinin ostoon.²⁵⁰

Eräs varhaisimmista kirkonarkistolähteissä dokumentoiduista alttarikehän rakentamishankkeista on Sauvon tileissä mainitu alttarikehä vuonna 1653. Lähteistä käy ilmi, että kehässä oli sorvatut puolat ja pehmustettu polvistumispalli.²⁵¹ Altтари oli muurattu kiinni itäseinään jo vuonna 1640.²⁵²

Alttarikehän vakiintumisvaiheessa piispantarkastuspöytäkirjoissa on merkintöjä siitä, että piispa on kehoittanut seurakuntaa hankkimaan alttarikehän asianmukaisista ehtoollisen viettoa varten. Maininnat alttarikehistä yleistyvät lähteissä 1650-luvulta alkaen. Kehitys oli kuitenkin hidasta, sillä esimerkiksi Kuopion piispantarkastuksessa vuonna 1670 paheksuttiin tapaa viettää ehtoollista *tuolin vieressä*. Piispa määräsi seurakunnan rakentamaan asianmukaisen alttarikehän.²⁵³

Alttarikehien yleistyminen ajoittuu Ruotsissa ja Suomessa karoliiniselle ajalle. Alttarikehä ei vielä kuulunut piispa Rudbeckiuksen visitaatiolomakkeissa vuosina

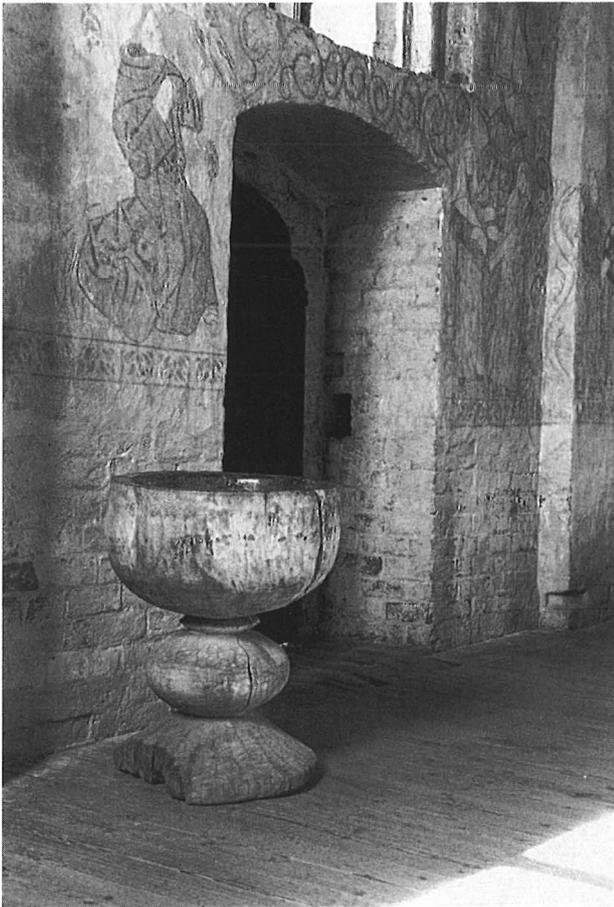
1621 ja 1629 lueteltuihin tarkastuskohteisiin. Niin ikään Telhammerin läpikäymä jämtlantilainen aineisto osoittaa, että alttarikehiä rakennettiin erityisesti 1600-luvun puolivälin jälkeen.²⁵⁴

Kastemalja

Keskiajalla kastemalja sijaitsi kirkon pääsisäänkäynnin vierellä tai mikäli kirkossa oli asehuone, kasteallas sijoitettiin asehuoneeseen.²⁵⁵ Kasteen suorittaminen kirkon oven läheisyydessä keskiaikaiseen tapaan näkyy 1500-luvun ruotsin- ja suomenkielisten käsikirjojen kuvituksessa, sillä kuvissa kastemaljan paikka on vielä kirkon oven suussa. Reformaation jälkeen maljan siirto kirkon oven seudulta ensin kuoriaidan oven lähelle toteutettiin monin paikoin 1500–1600-luvun taitteessa. Emämaassa uudistus käynnistyi nopeimmin. Linköpingin ja Västeråsin hiippakunnissa kastemalja sijoitettiin kuoriin pääsääntöisesti jo 1590-luvulla.²⁵⁶

Yleisvaltakunnalliset ohjeet kasteen sakramentin toimittamisesta annettiin 1600-luvun alussa. Vuonna 1604 Norrköpingin valtiopäivillä vahvistetuissa papiston laatimissa ohjeissa määrättiin, ettei lapsia enää saanut kastaa asehuoneessa vaan että kaste oli toimitettava kirkkosalissa. Muutosta perusteltiin kasteen sisällön muistuttavalla luonteella.²⁵⁷

Kasteen sakramentin opetuksellista merkitystä korostettiin seurakunnan toiminnassa. Turun piispa Rothovius tähdensi tähän vedoten, että kasteen tuli tapahtua kir-



92. Hattulan keskiaikainen kastemalja.



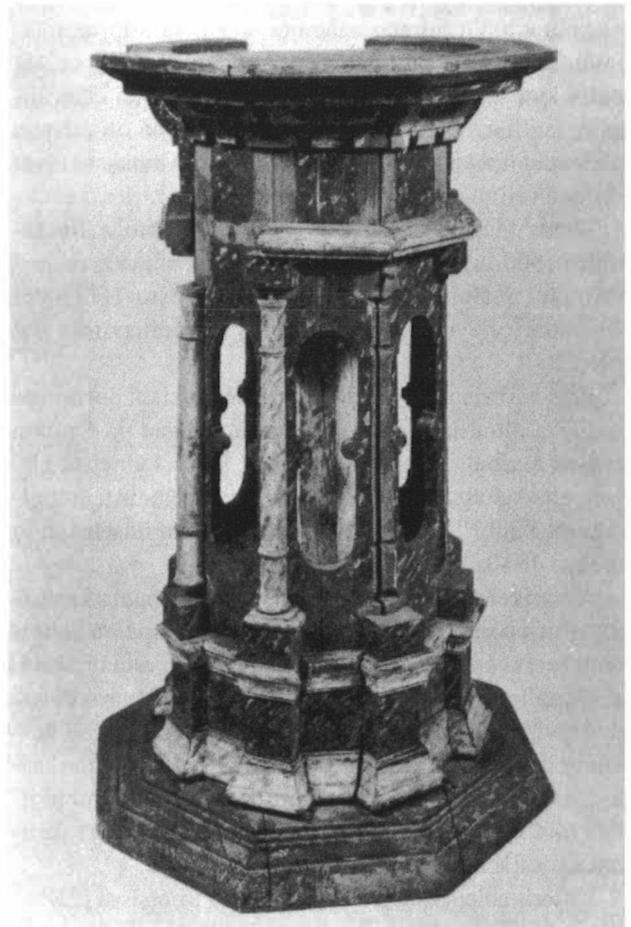
93. Kastetoimitusta esittävä kuva suomalaisessa vuonna 1549 ilmestyneessä käsikirjassa.

sia kastemaljoja, jotta malja jalustoineen voitiin helposti siirtää syrjään eikä se näin ollut ehtoollisenvieton eikä kuorissa toimitettavien muiden toimitusten tiellä.²⁶²

kossa. Kuoritila kasteen suorituspaikkana toistuu myös Mureniuksen ahvenanmaalaisissa lausumissa. Käytännössä kaste tapahtui useimmiten kirkossa pyhäamuna ennen jumalanpalvelusta.²⁵⁸

Kastemaljan aitauksia tunnetaan joistakin seurakunnista. Käytännön taustalla on keskiaikainen säännöstö. Maakuntalaeissa on määräyksiä, jotka kuvastavat kastemaljan maagista luonnetta. Västmanlandin maakuntalain kirkkokaari edellyttää, että kellonsoittaja huolehtii kastemaljasta. Maljaa ei saanut pitää avoimena muulloin kuin maljan varsinaisessa vihkitoimituksessa ja lasten kastamisen aikana. Vaaraksi nähtiin taikauskoiset väärinkäytökset.²⁵⁹

Rothoviuksen painettu hiippakuntasääntö kehottaa seurakuntia hankkimaan kastemaljan ja asettamaan sen sopivaan paikkaan kuorissa tai kirkkosalissa.²⁶⁰ Rothoviuksen myöhemmissä Constitutioissa määrättiin, että kaste tuli suorittaa kuorissa alttarin vieressä.²⁶¹ Ahvenanmaalla Mureniuksen valvomissa seurakunnissa funtit siirrettiin kuoriin jo 1630–1650-luvulla. Gezelius vanhemman antamissa ohjeissa kastemaljan soveliainmaksi paikaksi määriteltiin alttarikehän ja kuoriaidan oven välinen alue. Ohjeiden mukaisesti sijoitetun kastemaljan paikka oli siis keskellä kuoria, joten kastetoimitus näkyi hyvin kirkkosaliin. Käytännöllisyyden vuoksi seurakuntien toivottiin hankkivan kevytrakentei-



94. Perniön kirkkoon vuonna 1679 lahjoitettu kastemaljan jalusta.

KUVATEOKSET REFORMAATION JÄLKEISESSÄ KIRKOSSA KAROLIINISEN AJAN LOPPUUN

Vanhaa ja uutta – kuvataiteen monet kerrostumat

Reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun ulottuvalla ajanjaksolla kirkoissa oli eri aikakausilta peräisin olevia kuvateoksia. Olen ryhmittänyt kuvataiteen lajit karkeasti kahteen luokkaan. Ensin käsittelen keskiajan teosten vastaanottoa reformaation jälkeisessä kirkossa. Toisena osa-alueena ovat kirkkotaiteen uudet ilmiöt reformaation jälkeisellä ajalla. Jako reformaatiota edeltävän ajan taidetuotteisiin ja uuden ajan kuvataiteeseen palvelee samalla kuvalajien typologisointia ja luo näin metodisen perustan teoslajien morfologiselle tarkastelulle. Keskiajan esineistön ja reformaation jälkeisten kuvalajien rinnastaminen tuo tutkimusmenetelmänä esiin innovaatioissa havaittavia kontinuiteetin tasoja.

Keskiajan katolinen kirkollinen tapa oli vakiinnuttanut kuvat kirkkoon olennaisesti kuuluvaksi käytänteeksi. Kuvat kirkon seinissä, katoissa ja alttareilla periytyivät aiemmasta käyttöyhteydestä luterilaiseen kirkkotilaan.

Muodostumassa olleen luterilaisen kirkon oli määriteltävä oma suhtautumisensa kuviin. Reformaatiota seuranneiden vuosikymmenten ajan ja pitkälle aina 1600-luvun alkupuolelle saakka kirkkotilan kuvateoksia olivat keskiaikaiset veistokset ja kalkkimaalaukset. Ne säilyivät reformaatiokauden ajan kirkossa entisillä sijoillaan. Vasta liturgisten uudistusten myötä 1550-luvulta alkaen keskiaikaisen kuva-esineistön merkitystä ja asemaa alettiin määritellä kirkollisissa ohjeistoissa.

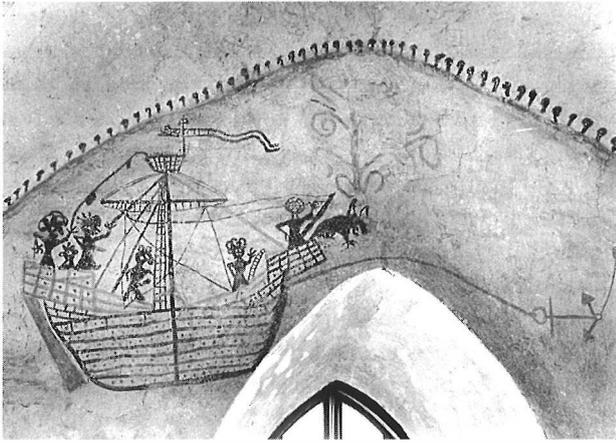
Ruotsin kirkon kuvanormihahmotelmissa painotettiin kuvainkäytön perinnettä kristillisessä kirkossa. Erik Falckin ja Laurentius Petrin suhtautuminen kirkkojen kuvataiteeseen oli hyvin salliva. Kuvaa pidettiin hyödyllisenä Raamatun kertomusten havainnollistajana ja opetuksen apuvälineenä. Katolisen ajan kuvateoksista tuomittiin vain pyhiinvaelluskirkkojen palvotut ja ihmevoimaisina pidetyt kuvat.

Kirjallisista lähteistä on saatavissa niukasti aineistoa suoranaista kuvia koskeneista toimista. Teologinen diskurssi valottaa välillisesti kuvateosten ja oppirakenteiden välisiä suhteita. Luterilaisen teologian suhtautuminen pyhimysoppiin on eräs kuvakysymystä sivunneen keskustelun aihepiireistä, joka on jättänyt jälkeensä runsaan kirjallisen aineiston. Ikonografiaa käsitellyt diskursiivinen materiaali on suhteutettavissa Suomen kirkoissa säilyneeseen esineelliseen aineistoon.

Keskiaikaisten kuvateosten maltillisen hyväksyvä vastaanotto osoittaa, ettei luterilaisuudella ollut juurikaan tarvetta kohdentaa huomiotaan kuvia koskeneissa keskusteluissa kuva-aiheiden sisältöihin. Seiniin ja kattoihin katolisella ajalla maalatut kuvat saivat jäädä esitetyistä aiheesta ja kuvan opillisesta sisällöstä riippumatta



95. J.F. Martin. Keskiaikaisia veistoksia Vadstenan luostarinkirkon varastohuoneessa. Laveerattu pistegraavyri 1800-luvun alusta.



96. Keskiaikaisia kalkkimaalauksia Korppoon kirkossa.



97. Kristus. Keskiaikainen kalkkimaalaus Korppoon kirkossa.

näkyville. On vaikeaa todentaa, missä vaiheessa katolisen ajan teosten kertova sisältö muuttui vieraaksi katsojalle. Katolisen ajan kuvien reseptiotutkimuksen käytettävissä ei ole lähteitä, jotka osoittaisivat, mikä kuvissa oli tuttua ja mikä jäi tunnistamattamaksi tai tuli väärin tulkituksi 1500–1600-luvun katsojan silmissä.

Keskiajan kalkkimaalaukset on usein taidehistoriallisessa tutkimuksessa ryhmitelty esitystavan ja taiteellisen laadun mukaan ns. primitiivisiin maalauksiin ja korkeamman taidetyylin esityksiin. Tällöin primitiivisillä maalauksilla tarkoitetaan maalausajankohdasta riippumatta vaatimattomia henkilöahmoja, yksittäisiä tunnus-esineitä tai erilaisia kalendaarimerkkiaiheita.

Arvokkain väriainein toteutetuille keskiajan maalaustaiden mestariluomuksille on taidehistorian kirjoituksessa voitu osoittaa tekijänimiä. Tunnettua mestarinimeä edustaa esimerkiksi Pietari Henrikinpoika, jolle attribuoidut maalaukset eroavat ratkaisevasti esitystavaltaan ja taiteelliselta laadultaan ns. primitiivisistä kalkkimaalauksista.

Anna-Lisa Stigellin tutkimus primitiivisiksi kutsuttuista kalkkimaalauksista tuo mielenkiintoisesti esiin kansanuskon ja -perinteen tasot reformaation jälkeisessä kirkollisessa elämässä.¹ Yksinkertaiset piirroshahmot ja -merkit olivat rahvaan kulttuurissa kalenterimerkkeinä edelleen tuttuja. Missä määrin keskiajan suurten moni-figuuristen maalausten kertova sisältö avautui katsojalle, on selvitettävissä vain välillisesti.² Kansan vuotuisperinteessä säilyi viitteitä marttyyrikuvauksille tai pyhimys-attribuuteille annetuista selityksistä ja selittävästä väärintulkinnosta. Esimerkiksi Pyhän Laurentiuksen parila-attribuutti selitettiin maatalousyhteisössä pellonmuokausvälineeksi, peltoladaksi. Pyhimyksen muistopäivä ajoittui peltojen muokausaikaan.³

Reformaation jälkeisen ajan lähteissä on vain vähäisiä mainintoja, jotka kertovat keskiaikaisten maalausten vastaanotosta. Eräs varhaisimmista myönteisistä mainoista koskee Lohjan kirkon maalauksia. Vuoden 1677 inventaariossa todetaan, että kirkon sisätila ja sakaristo on koristettu vanhoilla maalauksilla.⁴ Huomattavaa on,

ettei suhtautumisessa erityyppisiin kalkkimaalauksiin ole merkittävää eroa. Tosin primitiivisiksi kutsuttuihin maalauksiin kohdistuvat voimakkaimmat lähteistä löydettyissä olevat mielenilmaukset.

Korppoossa vuonna 1669 pidetyn piispantarkastuksen pöytäkirjaan on kirjattu piispa Johannes Gezelius vanhemman murskaava lausunto Korppoon kirkon primitiivisistä maalauksista. Hän määräsi *ilkeännäköiset maalaukset* poistettaviksi, mikä toteutettiinkin seuraavana vuonna.⁵ Gezeliuksen reaktion kömpelöitä ihmishahmoja ja outoja, tunnistamattomia maagisia merkkejä kohtaan voi asettaa 1600-luvun kirkkotaiteen ilmöiden rinnalle. Tällöin keskiajan maalaustaiden loistokkaimmat maalaussarjat, esimerkiksi Pietari Henrikinpojan koulukunnan työt nousivat ruotsalaiseen kirkkojen seinämaalausperinteeseen kasvaneen piispan mielessä tutun ja tunnistettavan esteettisen kategorian tasolle, kun sitä vastoin primitiiviset symbolit olivat Gezeliukselta todennäköisesti vieraita, kirkolliseen yhteyteensä sopimattomia taikamerkkejä.

Tapauskohmainen kirkkojen esineistön tutkimus osoittaa, että keskiaikaisten maalausten kalkitseminen ei ollut reformaation aatteellista seurausta, vaan yksittäisten vaikuttajien toiminnan tulosta huomattavasti reformaatioaikaa myöhemmin. Kalkitsemiset liittyivät kirkon kunnostukseen. Erityisen aktiivisia maalausten peittämisjaksoja ei ole osoitettavissa reformaation jälkeisistä 1500–1600-luvun lähteistä. Joissakin Turun hiippakunnan keskiaikaisissa kirkoissa seinä- ja kattomaalausten kalkitseminen ajoittuu tosin 1600-luvun jälkipuoliskolle, mutta huomattavin maalausten kalkitsemisjakso sattuu vasta 1700–1800-luvun vaihteeseen. Aina 1800-luvun puoliväliin saakka suurten kirkonkorjausten yhteydessä toteutettiin laajojen yhtenäisten seinä- ja holvipintojen päällemaalauksia.

Seinämaalaukset peitettiin monissa seurakunnissa huomattavasti holvivaippoja aikaisemmin. Syyt olivat perustaltaan käytännöllisiä. Seinät tahriintuivat kynttilävalaistuksesta aiheutuneen noen ja maalattiasta irronneen tomun takia nopeasti.

Holvien valkaisu oli teknisenä työnä huomattavasti seinien kalkitsemista vaativampi tehtävä. Se edellytti telineiden rakentamista ja pelkästään materiaalikustannuksetkin muodostivat laajojen holvivaippojen peittoon sivelemisessä suuren menoerän. Työ edellytti seurakuntalaisilta huomattavia uhrauksia. Seurakuntalaisten vastahakoisuus kalkitsemista kohtaan johtui paljolti juuri suurista tarvikekustannuksista ja työvoiman tarpeesta. Holvien kalkitseminen ajoittuikin monissa kirkkoissa vasta 1700-luvun loppuun tai peräti 1860–1870-luvuille, kuten Paraisilla (1873), Laitilassa (1864) ja Perniössä (1865). Holvien maalaukset jäivät joissakin kirkkoissa kokonaan peittämättä, kuten Lohjan, Kumlingen, Rauman, Sauvon, Rymättylän ja Taivassalon kirkkoissa.

Olen koonnut seinä- ja kattomaalauksen kalkitsemisajankohdista seuraavanlaisen suppean taulukon.

Maalauksen kalkitseminen

Espoo ⁶	1791–1804 välillä
Kaarina ⁷	1796 ja 1856
Nousiainen ⁸	1847
Korppoo ⁹	1670
Nauvo ¹⁰	1610, 1669 myös kolme myöhempää kalkitsemista
Laitila ¹¹	osin 1655, kalkittiin 1864
Mynämäki ¹²	1600-luvun puolivälissä
Sauvo ¹³	1652 itseinä
Taivassalo ¹⁴	1650, ei holvia
Kalanti ¹⁵	viim. 1760
Lohja ¹⁶	asehuone 1696–1697, 1784 ja 1805 runkokuoneen seinät
Hattula ¹⁷	osin 1703, ei holvia

Suhtautuminen keskiajan veistoksiin luterilaisessa kirkossa noudattelee kalkkimaalauksen kohtaloita. Useimmissa kirkkoinventaarioissa keskiaikaisia veistoksia ei triumfikrusifiksia lukuunottamatta mitenkään yksilöidä ja vain harvoja poikkeustapauksia lukuunottamatta keskiaikaista esineistöä edes kommentoidaan. Merkinnot veistoksista ilmaantuvat kirjanpitoon myöhään, varhaisimmatkin vasta 1700-luvulla. Esimerkin kirkonarkistolähteiden ylimalkaisesta merkitsemistavasta antaa Ruskon kirkon inventaario vuodelta 1796. Se on eräs niistä harvoista kalustoinventaarioista, joissa ylipäättään mainitaan kirkon vanhat kuvateokset. Luonnehdinta on kuvaavan epätäsmällinen: *Diverse gamla trä Bilder*.¹⁸

Meidän päiviimme on säilynyt noin kahdeksansataa veistosta.¹⁹ Säilyneiden veistosten huomattava lukumäärä ja niiden kuva-aiheiden kirjo ilmentävät luterilaisen kuvakäsityksen joustavuutta ja sallivuutta tutkitulla ajanjaksolla. Toisaalta monien teosten säilyminen nykyaikaan saakka on onnellisten sattumien tulosta, sillä monin paikoin vielä 1800-luvun lopussa kirkkojen korjauksen yhteydessä hävitettiin varastoitua esineistöä, jolloin huonokuntoiset ja ajan yleisen taidemaun tuomitsemat *paavilaisaikaiset* kuvat joutuivat kenenkään estelemättä polttoroviolle. Kirkosta pois siirrettyjen keskiaikaisten veistosten hävittämisen syyksi on harvoissa tapauksissa näyttöä uskonnollisista perusteluista.²⁰



98. Pyhä Henrik Nousiainen kirkosta.

Veistotöistä triumfikrusifiksit edustavat luterilaisessa miljöössä ongelmattomaksi koettua esineryhmää. Arvostus näkyy myös arkistolähteissä. Krusifiksit ovatkin ainoa keskiaikainen esinelaji, joka muista reformaation jälkeisellä ajalla säilyneistä veistoksista poiketen rekisteröidään varsin tarkasti kirkonarkistolähteissä. Samalla krusifiksien sijoituspaikkamaininnat tarjoavat erinomaisen välillisen lähteen kuoritilan jäsentelyn seuraamiseen. Triumfikrusifiksien avulla saadaan tietoa esimerkiksi kuoriaitojen säilymishistoriasta, triumfikrusifiksit kun sijaitsivat yleensä kuoriaidan oven päällä pääkäytävän kohdalla.

Muuten keskiaikaisia maalauksia tai veistoksia koskevat maininnat reformaation jälkeisissä lähteissä ovat perin niukkoja. Kalustoluetteloiden ohella eniten tietoa kirkkointeriöön muutoksista sisältävistä lähteistä, piispan ja rovastintarkastusten pöytäkirjoista, on löydettävissä vähän veistosten reseptiota koskevia merkintöjä reformaation jälkeiseltä ajalta. Piispa Gezelius nuorem-

man ja Nousiaisten rahvaan erimielisyyksistä kuvakysymyksissä on mainintoja tarkastuspöytäkirjoissa. Vuonna 1701 piispa määräsi Pyhää Henrikiä esittävän veistoksen siirrettäväksi pois alttarilta. Veistoksen sovelias paikka oli piispan mielestä kuorin seinällä eikä suinkaan alttarilla. Alttarin ylle olisi piispan mielestä pitänyt asettaa krusifiksi. Seitsemän vuotta myöhemmin pyhimysveistos oli edelleen vanhassa paikassaan alttarilla. Myönnytyksenä piispan vaatimukselle olivat nousiaislaiset siirtäneet krusifiksin Pyhää Henrikiä esittävän veistoksen yläpuolelle.²¹

Suomen keskiajan ikonografiassa hyvin suosittu pyhimys Pyhä Henrik on esimerkki marttyyripyhimyksestä, joka sai arvostavan luonnehdinnan myös reformaation jälkeisissä teksteissä. Agricola määritteli pyhimyskollehdassaan Pyhän Henrikin aseman suurella pieteetillä: Agricolalle Henrik oli uskon todistaja, piispa ja kirkon johtaja, jonka toiminta merkitsi siirtymistä pakanuudesta valoon. Erityisen syyn Henrikin hartaaseen muistamiseen antoi hänen marttyyrikuolemansa.²²

Pyhimysten uudesta asemasta oli ilmestynyt evankelisen saarnatoimen käyttöön runsaasti kirjallisuutta. Traditionaaliset pyhimyselämäkerrat ja marttyyrikertomukset säilyttivät paikkansa saarnakirjallisuudessa. Lutherin esittämän toiveen mukaisesti luterilaiseen käyttöön oli jo 1540-luvulla ilmestynyt useita hagiografisia koelmia, joista varsinkin Georg Majorin (1502–1575) puhdistama *Vitae patrum* saavutti suuren suosion uskonpuhdistuksen kokeneessa Pohjois-Euroopassa. Majorin kirjan levikkiä olivat edistämässä Lutherin kirjoittamat suosiolliset alkusanat.²³

Laurentius Petrin kirkkojärjestys vuodelta 1571 kehottaa sanankuulijoita evankeliseen hartauteen. Pyhimyksiä ei evankelisen käsityksen mukaan saanut pitää välittäjinä, suojelijoina tai lahjoitussäädösten osapuolina.²⁴ Mikael Agricolan Rukouskirjan pyhimyskollehdossa tavallisimpia muutoksia keskiaikaiseen traditioon verratuna olivat opillisesti perustellut pyhien pelastusopillista asemaa koskevat uudet muotoilut. Reformaation jälkeen teksteissä ei enää keskiaikaisten pyhimyskollehtojen tapaan vedottu pyhien ansioihin ja esirukouksiin. Agricola poisti kollehtateksteistä viittaukset pyhien esirukoilijan asemaan ja vaihtoi tilalle pyhien esikuvallista elämää korostavia sanontoja. Joissakin kollehdossa oli viittauksia pyhien uskoon ja terveelliseen oppiin. Monissa kollehtateksteissä painotettiin raamatullista tulkintaa.²⁵

Kirkonarkistolähteiden ylimalkaisuudesta huolimatta voi eri tahoilta koota välillistä tietoa keskiaikaisten alttarikaappien asemasta reformaation jälkeen. Alttarikaapit säilyttivät paikkansa kirkkojen pääalttareilla varsin pitkään. Arvokkaiksi ja esteettisiksi koettuina esineinä ne saivat osakseen kunnioitettavaa kohtelua.

Esteettiset perustelut ilmaantuivat keskusteluun kirkollisesta kuvataiteesta 1600-luvun puolivälissä. Västeråsin piispana Johannes Rudbeckiusta seuranneen Olaus Laureliuksen (1648–1670) kuvanäkemyksessä seuraava periaatteellisesti vuoden 1571 kirkkojärjestyksen ohjeita. Teksti



99. Saarnatuoliin kiinnitetty keskiaikainen madonna-veistos Akaan kirkossa.

noudattelee papiston tekemän, vuonna 1649 julkistetun kirkkolakiehdotuksen periaatteita.²⁶

Kappaleessa Om kyrkior och kyrkionnes egendom Laurelius myötäilee sallivaa, vain väärinkäytökset tuomitsevaa linjaa. Laurelius mainitsee taulut kristillisen kirkon perinteiseen koristukseen kuuluvana irtaimiston osana:

*Kyrkioskrudh, som är Messekläder, altarekläder, taflor, stakar, cronor, klockor etc. är wel lijdlig och lofligh, ther han är måtteligh och utan missbruk, såsom man förnimmer af Kyrckionnes Historier, at sådant hafwer warit brukat i Christenhetenne, för än missbruket togh öfwerhandenne. Ther om kan man läsa hooss Athanasium, Hieronimum och Chrysostomum, therföre skal och altijdh wara ther på it gott upseende, så at wantroo och missbruk må förtagit och icke i nogon motto inrymdt warda, och at bemälte Kyrkioskrudh må wel, reenligen och prydiligen widh macht hollen blifua.*²⁷

Turun piispa Eskil Petraeusen (1652–1657) seurakuntien tarkastussäännössä sanotaan: *Culunet ja pahan muotoiset kuvat pitä poies kirkost vietämän*. Esteettisesti miellyttävät kuvat saivat jäädä kirkkoihin, mutta huo-



100. Nauvon alttarikaappi.

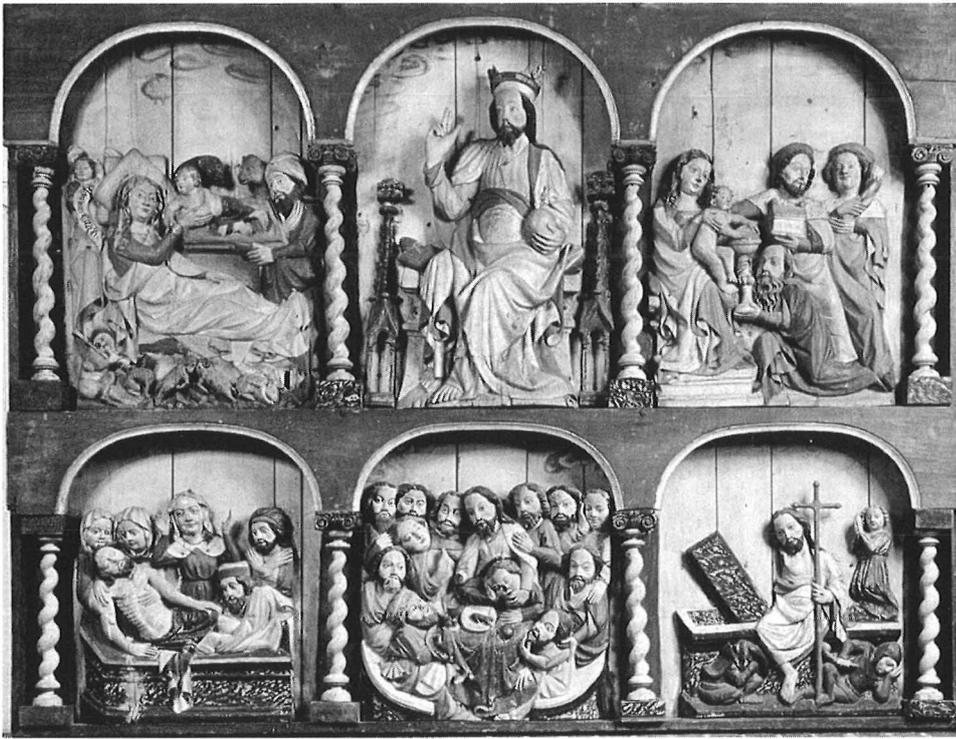
nokuntoiset tai muuten kehoiksi arvioidut *pahan muotoiset* kuvat määrättiin poistettavaksi.²⁸

Keskiaikaisten veistosten kohtalo Suomen kirkoissa noudattaa Ruotsin vastaavaa kehityskulkua. Keskiaikaiset alttarikaapit olivat ortodoksian kaudella esteettisesti arvostettuja. Inventaarioissa niitä usein luonnehditaan kauniiksi. Alttarikaappien purkamisen yhteydessä saatiin keskiaikaisia veistohahmoja kiinnittää esimerkiksi saarnatuoleihin. Ruotsissa pienet kirkot saivat vielä 1700-luvulla saada suuremmista ja varakkaammista seurakunnista lahjaksi käytöstä poistettuja keskiaikaisia alttarilaitteita, jotka olivat käyneet tarpeettomiksi uuden, modernimukaisen alttaritaulun hankinnan vuoksi.²⁹

Monissa seurakunnissa kunnostettiin 1600-luvulla keskiaikaisia alttarikaappeja. Tavallisesti tällöin alttari-

kaapin figuurit ja kaapin tausta maalattiin uudelleen. Joissakin tapauksissa osa figuureista attribuoitiin uudelleen siten, että miespyhimyksistä tehtiin apostoleja tai profeettoja ja naihahmoista Raamatun kertomusten naisia. Kaapin kuvaohjelman luterilaistaminen perustui biblistiseen tulkintaan uskon edustajista.

Nauvon keskiaikaisen alttarikaapin korjauttivat vuonna 1642 Turun linnan sihteeri Jöns Rosenschmidt (k. 1645) ja hänen puolisonsa Margareta Wirtenberg von Debern (k. n. 1667)³⁰. Ryövärihahmojen ristit vaihdettiin ja osa apostoleista sai uudet attribuutit. Ainoastaan Johanneksen kalkki ja Bartolomeuksen veitsi ovat alkuperäisiä. Kaapin alareunassa on näyttävä kunnostuksen dokumentoiva lahjoitusteksti. Predellaan maalattiin korjaustyön kustantaneiden vaakunat ja neljä kirkkoisää: Augustinus,



101. Tyrvään alttarikaappi 1600-luvulla koostetussa hahmossa.

Ambrosius, Hieronymus ja Gregorius. Corpuksen taustaan maalattiin tuolloin Jerusalem-näkymä ja pilvimuodostelma. Alttarikaapin veistetty paholaishahmo on peräisin 1600-luvun kunnostustyöstä.³¹

Kaapin ovien ulkopinnalla on kummassakin ovesa kaksi passio-syklin tapahtumaa. Alttarikaapin ovilla oli funktionsa pitkään reformaation jälkeisellä ajalla. Nauvon kirkon kuvaus vuodelta 1735 nimittäin kertoo, että alttarin yllä sijainneen veistoskaapin siivet suljettiin paaston aikana keskiaikaiseen tapaan. Vasta vuoden 1785 paikkeilla kirkkoon hankittiin uusi alttaritaulu.³²

Kaiken keskiaikaisen kuva-aineiston vastaanotto luterilaisessa uskontoympäristössä ei kuitenkaan sujunut kitkatta. Teokset, joiden aihe oli vahvasti sidoksissa katolisiin oppirakenteisiin, koettiin ongelmallisiksi. Luterilaisen kirkon oli otettava käytännön tasolla kantaa keskiajan katolisen teologian keskeisimpien konseptioiden ikonografiseen esittämiseen. Tärkein näistä perustaltaan muuttuneista oppihahmotelmista, joilla oli runsas ja spesifioitunut esittämistapansa kuvataiteessa, oli pyhimysoppi.

Merkittävin muutos yksittäisten pyhimysten asemassa kirkon opetuksessa kohdistui neitsyt Marian rooliin luterilaisessa soteriologiassa. Keskiajalla ikonografian teologinen järjestelmä oli määrittänyt kuvaesitysten sisältöä. Kriittikiä keskiaikaisen hartauselämän vakiinnuttamia kuva-aiheita kohtaan sisältyy niin Agricolan kuin Lutherinkin lausumiin.³³ Lutherin tavoin Agricola varoitti seurakuntalaisia ylenmääräisestä Marian palvonasta, jonka ilmenemismuodoista Agricola mainitsee

ihmeitä tekevät kuvat ja järjestäytyneen rukoushartauden:

*Tästä siis päätetään ettei yksikään raskaammin tätä äitiä ja lasta kiroile, kuin ne, jotka hulluilla kuvilla, Maarian psalttareilla ja rosinkranzilla ja monella Terwe Maarialla häntä palvelevat ja tämän tervehdysten alati suussansa pitävät.*³⁴

Laajemmissa yhteyksissä Agricolan suhde keskiajan kirkon pyhimysoppiin kuvastaa hillityn konservatiivista näkemystä. Agricola antoi evankelisen tulkinnan katolisille käytänteille, jotka eivät suoranaisesti olleet ristiriidassa luterilaisen opin kanssa. Hän pyrki puhdistamaan pyhimyspäivien liturgiasta kohdat, joissa rukoilija vetosi pyhien ansioihin ja esirukouksiin. Tilalle Agricola nosti pyhien esikuvallisen elämän ja erityisesti heidän uskonsa ja opetuksensa.

Esimerkki keskiaikaisen veistoksen muuttamisesta reformaation jälkeen on Tyrvään alttarikaapin muokkaaminen uuteen asuun. Keskiajalla kaapissa oli ollut keskeisaiheena Marian kruunaus. Kun kaappi 1600-luvulla koottiin uudelleen, Maria-hahmo poistettiin. Kaappi sai näin kristologisen painotuksen.³⁵

Luterilaisen reformaation kokeneista Pohjoismaista on tietoja keskiaikaisista alttarikaapeista, joissa neitsyt Maria-figuuri on muutettu jopa kokonaan toiseksi Raamatun henkilöksi. Hans Jørgen Frederiksen on tutkinut 1700-luvulle ajoittuvaa tanskalaista tapausta, jossa muutettiin Hostebrown kirkossa ollut Marian kuolemaa esittävä teos luterilaiseen aihevalikoimaan ristiriidatta soveltuvaksi Jaakobin kuolema -aiheeksi siten, että Ma-



102. Tyrvään alttarikaappiin alunperin kuulunut Neitsyt Maria -reliefi.

rian kädessä ollut kynttilä muutettiin Jaakobin sauvaksi ja Maria-figuurista muokattiin mies maalaamalla hänelle parta.³⁶

Kirkkomaalausankkeet reformaation jälkeisellä ajalla

Reformaation jälkeisellä ajalla toteutettiin niin keskiaikaisiin kuin uusiinkin kirkkoihin laajoja sisätilan maalauskoristeluja. Taidehistoriallisessa tutkimuksessa tunnetuin, joskin mittavuudessaan ainutlaatuinen 1500-luvun maalaussarja on Isonkyrön keskiaikaisessa kirkossa. Maalaukset kustansi Pohjanmaan rovasti Jacob Geet 1560-luvulla. Maalauksen esikuvina käytetty grafiikka tunnetaan hyvin.³⁷

Kemin maaseurakunnan kirkkoa on koristettu maalauksin eri vaiheissa reformaation jälkeisellä ajalla. Maalauksissa on useiden tekijöiden kädenjälkeä. Maalausvaiheista varhaisin voidaan laskea vielä myöhäiskeskiaikaiseen perinteeseen. Kuori-ikkunan syvennykseen on

maalattu kaksi apostolifiguuria 1520-luvulla. Seuraavassa vaiheessa 1600-luvun puolivälissä sisäkaton puuholviin maalattiin kaksitoista kohtausta Kristuksen passiosta Hendrik Goltziuksen graafisen esikuvan mukaan. Kirkon pohjoisseinän suuren sommitelman maalariksi on attribuoitu Christian Wilbrandt. Seinämaalauksen tekijänä on pidetty toista tuotteliasta Oulun seudulla vaikuttanutta maalaria Lars Galleniusta.³⁸

Tenholan keskiaikaisen kirkon pilareihin maalattiin vuonna 1675 al secco -maalaukset. Ne heijastelevat seurakunnan smoolantilaissyntyisen kirkkoherran Petrus Ingemarin teologista näkemystä. Kuva-aiheiden ikonografisesta sarjasta hahmottuu traditioteologisesti painottunut biblistinen kokonaisuus. Pilarimaalauksen henkilöhaamojen valinnoilla Petrus Ingemari on korostanut Raamatun ja pyhien tekstien tutkimuksen merkitystä.

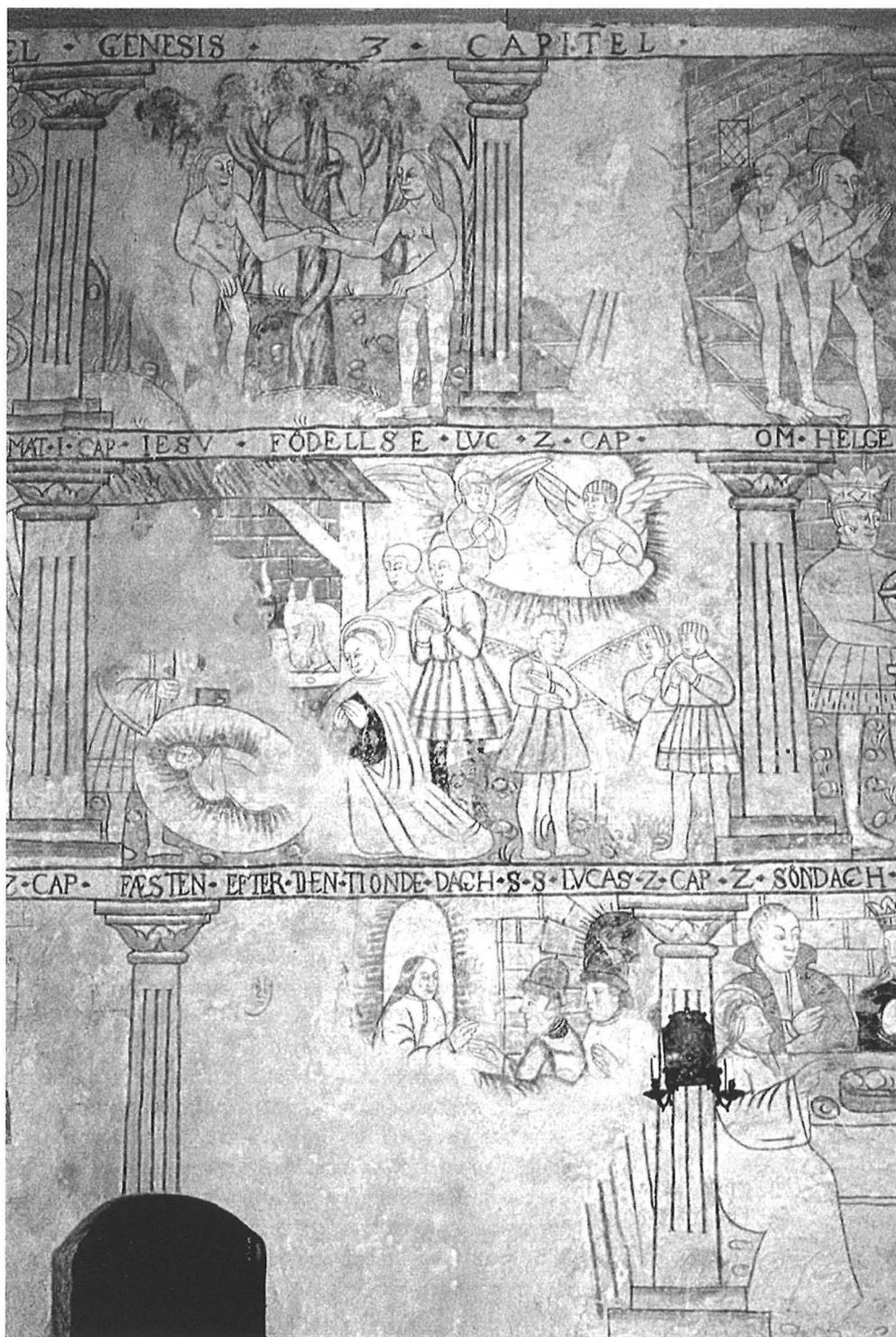
Maalauksissa on kuitenkin pieniä aiheita soveltavia muutoksia verrattuna konventionaaliseen ikonografiaan, vaikka maalaukset yleispiirteissään osoittavatkin, ettei sidos keskiajan ikonografisiin esikuviiin ollut katkennut vielä 1600-luvun loppupuolellakaan. Esimerkiksi kirkkoisä Hieronymusta kuvaava hahmo poikkeaa keskiaikaisesta esitystavasta siinä, että figuurilta puuttuu keskiajan ikonografiassa Hieronymusta attribuoinut kardinaalin hattu.

Varsin erikoinen esitys Tenholan maalauksissa on tekstillä Pyhäksi Fransiskukseksi nimikoitu figuuri, joka kuitenkin esitystavaltaan noudattaa kirkkoisä Augustinuksen kuvaamiseen vakiintunutta esityskaavaa. Ymmärrettävämpää ajan teologian, erityisesti eksegetiikan kannalta, olisikin pitää hahmoa Augustinuksena, varsinkin kun pilarimaalauksiin myös kuuluu Raamattu-teologina ja varhaisena kirkon opettajana suurta arvostusta nauttinut kirkkoisä Hieronymus.³⁹

Isonkyrön maalausten ohella suomalaisessa taidehistoriallisessa tutkimuksessa eniten käsiteltyä reformaation jälkeistä kuvataideilmiötä edustavat Pohjanmaan puukirkkojen interiörimaalauskokonaisuudet. Tornionjokilaakso ja Pohjanlahden rannikkoalue Pohjois-Pohjanmaan kauppaa hallinneesta Oulusta aina Uuteenkaupunkiin saakka muodostivat merkittävän kuvataidealueen 1600-luvun puolivälissä. Talouskonjunktuurien suotuisa kehitys 1630-luvulta alkaen heijastui alueella maalaustaiteen kukoistuksena.

Kirkollisen kuvataiteen lajien valikoituminen noudattaa ajan talous- ja valtarakenteita. Tervakaupalla vaurastuneen Pohjanlahden rannikkoalueen ja Pohjanmaan joenvarsipitäjien kirkkojen hirsiseinille ja puusta holvattuihin kattoihin maalattiin 1640-luvulta lähtien mittavia interiörimaalauksia. Niiden toteuttajiksi seurakunnat kutsuivat rannikon kaupungeissa vaikuttaneita ammattikuntamaalareita.

Varsin paikallisesti rajautuneen ilmiön taustaa on taidehistoriallisessa tutkimuksessa selitetty keskusalueiden ja makrotason hallinnollisten ohjeiden kautta. Lars Pettersson tulkitsi pohjalaisen kirkkomaalausilmiön syntyä Turun piispa Rothoviuksen ja Pohjanmaan rovasti Eri-



103. Isonkyrön kirkon seinämaalauksia.

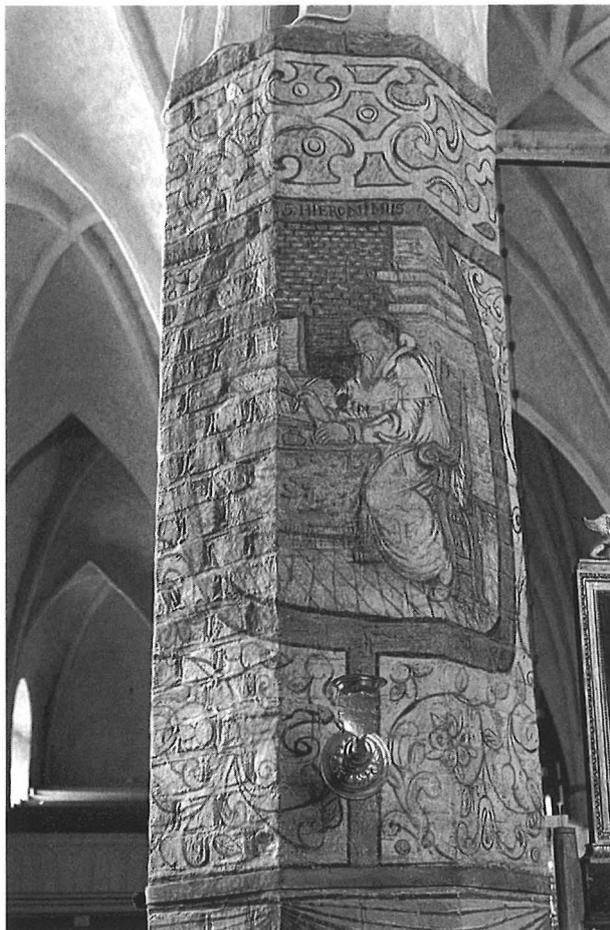
cus Fortheliuksen välittämällä ruotsalaisilla esikuvilla. Yhteiseksi tyyli-ihanteeksi Pettersson saattoi osoittaa Kaarle IX:n Nyköpingin residenssistä saadut virikkeet. Molemmat olivat oleskelleet Nyköpingissä: Rothovius oli toiminut lyhyen aikaa hovisaarnaajana linnassa, ja pohjalaissyntyinen Forthelius oli puolestaan käynyt koulu Nyköpingissä. Pettersson katsoi piispan toiminnan suoranaisesti vaikuttaneen Pohjanmaan pitäjissä 1630-luvun lopulla ja 1640-luvun alussa virinneeseen kirkko-

maalauharrastukseen. Jo vuonna 1628 Rothovius oli pitänyt pappissynodin Kokkolassa ja tuli vielä vuonna 1643 pitämään toisen synodin Pohjanmaalla. Mahdollisesti Rothovius antoi paikallistason ohjeita vuonna 1639 kaikkiin Pohjanmaan seurakuntiin ulottuneella tarkastusmatkallaan.⁴⁰

Paikallisluntuinen pohjalainen kirkkotaideilmiö liittyy suurvaltapolitiikkaan geopoliittisen sijaintinsa vuoksi. Pettersson tuo tutkimuksessaan esiin pohjalaisen



104. Pyhä Fransiskus. Kalkkimaalaus vuodelta 1675 Tenholan kirkossa.



106. Lars Myra 1695. Kirkkoisät Hieronymus ja Augustinus sekä Pyhä Bernhardt. Sauvon kirkon lehterinkaidemaalauksia.

kirkkotaideilmiön mahtipoliittisen taustan. Näyttävien interiörimaalauksin varustetut kirkot sijaitsivat Pohjanlahden rantamaantien varrella. Ne muodostivat eräänlaisen sarjan näyttäviä kirkkointeriöörejä; Pettersson on luonnehtinut niitä sarjaksi edustavia linnankappeleita. Rannikon vauraiden pitäjien komeasti koristetuilla kirkkoilla oli tärkeä rooli Ruotsin suurvallan poliittisen ja taloudellisen mahdin sekä taistelevan luterilaisen uskon kuvastajana.⁴¹

Monien Pohjanmaan seurakuntien arkistolähteissä on tietoja jo aiemmin toteutetun kirkon sisätilojen maalauskoristelun täydentämisestä kirkon laajennuksen jälkeen. Tästä voi päätellä, että Pohjanmaan kirkot pääsääntöisesti 1600-luvun puolivälin tienoilla oli koristettu maalauksin ja kirkon laajennustöiden jälkeen uusi osa haluttiin täydentää aiemmin koristettuun sopivaksi.

Alueen taloudellisen menestyksen seurauksena Pohjanmaan suurten pitäjien puukirkkojen seinät ja katon oli vuosisadan puolivälin tienoilla ja vuosisadan loppupuolelle tultaessa koristettu mittavin raamatullisin aihein. Piispa Johannes Terserus viittaa Pohjanmaan puukirkkojen loistokkaaseen koristukseen muistiinpanoissaan vuonna 1660.⁴² Nykypäiviin näistä suurista kokonaisuuksista on säilynyt vain niukasti esineellistä aineistoa. Joitakin vähäisiä maalausfragmenteja tunnetaan kuitenkin useista tuhoutuneista 1600-luvun kirkoista.

Lars Petterssonin tutkimuksissa 1600-luvun Pohjanmaan johtavaksi kirkkomaalariksi nousi sukutaustaltaan todennäköisesti saksalainen Vaasassa asunut maalari Christian Hendersson Wilbrandt (k. 1677). Hänelle attribuoitujen maalaushankkeiden määrä on huomattava.⁴³

105. Kirkkoisä Hieronymus. Kalkkimaalaus vuodelta 1675 Tenholan kirkossa.



107. Lars Gallenius. Maalausfragmentti Oulunsalon kirkosta.

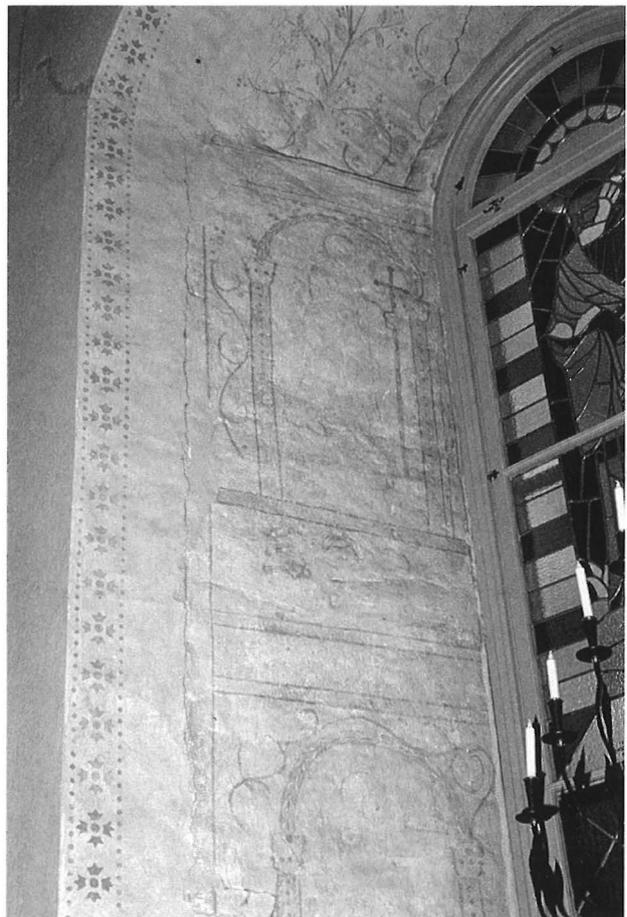
Christian Wilbrandtin ja niin ikään monia kirkkoja maalaussilla koristaneen Lars Galleniuksen (1685–1753) lisäksi taidehistoriallisessa tutkimuksessa tunnetaan useita muitakin Pohjanmaalla vaikuttaneita 1600-luvun maalarinimiä.⁴⁴

Reformaation jälkeiset interiöörimaalaushankkeet Turun hiippakunnassa sijoittuvat maantieteellisesti suppealle alueelle Pohjanlahden rannikolle ja Pohjanmaan jokien varsille. Havainto aiheuttaa jatkokysymyksen: miksi vastaavia maalaussarjoja ei tehty Lounais- ja Etelä-Suomen kirkkoihin, joista monet olivat vaille sisämaalauskoristelua? Erityisen kiinnostavaksi paikallisten olosuhteiden ja maalaushankkeiden tilaajaedellytysten rinnastamisen tekee suomalaisen aineiston vertaaminen esimerkiksi emämaan Ruotsin keskiaikaisiin kirkkoihin toteutettuihin maalaushankkeisiin reformaation jälkeisellä ajalla.⁴⁵

Ruotsalaiseen ilmiöön verrattuna Manner-Suomen keskiaikaisiin kirkkoihin tehtyjen seinämaalausten lukumäärä on suomalaisten kirkkorakennusten ratkaisevasti pienempään määrään suhteuttaenkin vähäinen. Ruotsissa kirkkoihin toteutettiin 1500–1600-luvuilla suuria kuvasyklejä, kun sen sijaan reformaation jälkeen Suomessa toteutetut hankkeet ovat pienehköjä figuuriryhmiä tai puhtaasti koristeellista maalausta.

Aiemmassa tutkimuksessa on pidetty ongelmallisena Hollolan kirkon asehuoneen seinään maalattua viimeisen tuomion kuvausta. Maalauskokonaisuuteen liittyy vuosiluku 1568. Ajan teologiseen taustaan heijastettuna aiheet eivät ole ristiriidassa reformatorisen tulkinnan kanssa. Esitystapa on konventionaalinen. Se on tuttu birgittalaisesta ikonografiasta, jossa mm. arkkienkeli Mikaelin rooli oli tärkeä.⁴⁶

Sääksmäen kirkon ikkunasyvennyksistä paljastetut *credo*-sarjan apostolifiguurit ja ornamenttimaalaukset



108. Maalauksia Sääksmäen kirkon kuori-ikkunan nississä.

ovat peräisin 1500-luvun lopusta tai 1600-luvun alusta. Marianne Roos on osoittanut maalausten lahjoittajaksi kartanonomistaja Simon Göranssonin (k.1619).⁴⁷ Rauman Pyhän Ristin kirkon evankelistakuvista tehtiin kalk-

keeraukset, ennen kuin ne tuhoutuivat niiden alla sijainneiden keskiaikaisten maalausten paljastuksessa. Kirkonarkistolähteissä on mainintoja maalaustöistä vuonna 1654. Maalariksi on esitetty Christian Hendersson Wilbrandtia. Maalausten esikuvina ovat olleet Kustaa Vaasan vuonna 1541 painetun Raamatun kuvat.⁴⁸

Kirkkojen seinille maalattiin myös erilaisia koristeaiheita. Puhtaasti dekoratiivisten aiheiden valikoima 1600-luvulla oli runsas. Ajan koristemalliaiheistoa hallitsivat kasvi- tai lyöteornamenttikuvioinnit. Usein seinämaalaukokokonaisuuden alimpaan vyöhykkeeseen maalattiin kangaslaskostelmaa jäljittelevä koristeaihe. Raisen kirkon runkokuoneen seinämaalaukset vuodelta 1657 muodostivat koristeellisia pitsimäisiä kuvioita. Kuoriosan seiiniin oli maalattu draperiaa. Kuorin maalauskoristelun lahjoitustekstissä mainitaan maalaushankkeen rahoittaja, jalosyntyinen rouva Christina Friis (k. 1659).⁴⁹ Halikon kirkkoa koristivat Kristern Hornin 1650-luvulla kustantamat maalaukset. Esimerkiksi Maskun kirkon seiiniin on toteutettu 1600-luvulla laskostetua verhoa kuvaava maalauskoristelu.⁵⁰ Rosettiaiheita ja allegorisia hahmoja on Nauvon seinä- ja pilarimaalauksissa, jotka ajoitetaan tutkimuksessa 1600-luvulle.⁵¹

Suuret interiöörimaalaushankkeet keskittyivät 1600-luvun puolivälissä keskusalueilta etäällä sijaitseville seuduille, jossa paikallisperinne oli vahva. Pohjanmaan kirkkojen laajat figuratiiviset koristemaalaukset ovat esimerkki traditioon sitoutuneesta paikalliskulttuurista, joka omaksui innovaatioita valikoidun aineksen ja sopeutti kokonaisuuden paikallisiin ehtoihin.

Suomalaisen 1600-luvun kirkkotaiteen hankintayhteyksien tutkimuksessa lähtökohdaksi on luontevinta ottaa toisaalta erityisesti tilaajan taloudellisen ja sosiaalisen aseman ja toisaalta teoslajien vertailu. Taloudellisen ja sosiaalisen kentän hahmottamisella voidaan selvittää eroja interiöörimaalauksia tilanneiden Pohjanlahden rannikon seurakuntien ja Lounais- ja Etelä-Suomen kirkkojen taidehankintojen välillä. Vertailu paljastaa tilaajaryhmien sosiaalisen eron.

Pohjanmaan pitäjissä maalausten tilaajana oli tervanpoltolla vaurastunut talonpoikaisyhteisö. Vastaavasti seudun kaupungeissa makua hallitsivat tervakaupalla rikkastuneet alemmat porvarit. Pohjanlahden rantakaupungeissa eivät suinkaan asuneet mahtavimmat Suomessa vaikuttaneet suurkauppiat, jotka ulkomaisen sukutaustansa ja kansainvälisten liikekontaktiensa välityksellä olivat hyvin perillä eurooppalaisista muotivirtauksista.

Pohjanlahden rantakaupunkien omien käsityöläisten tuotteet noudattivat ammattikunnan laatukriteereitä ja vastasivat tilaajayhteisön makunormeja. Pohjanmaan seurakuntien sosiaalinen rakenne selittää sen, miksi suuret interiöörimaalaustyöt ylipäättään annettiin seudun kaupungissa toimineiden ammattikuntamaalareitten tehtäväksi. Maalarit toteuttivat saamansa vaativan figuuri- maalaustilauksen ammattioppinsa harjaannuttamalla kuvanjäljennöstaidoilla. Maalareilla oli käytössään graafisia esikuvia, joita he muokkasivat ja yksinkertaistivat suuriin kuvasommitelmiin soveltuviksi. Seinämaalauks-

kokonaisuus koostui yksittäisten kuvakenttien muodostamasta kertovasta kokonaisuudesta, jossa sulautuivat yhteen eriaikaiset kerrostumat. Esitysten malleina olivat ajan eurooppalaiset puu- ja kuparipiirroksiset. Huolimatta taiteen keskusalueilta eri välittäjien kautta omaksumista esikuvista interiöörimaalausten jäsentämistapa ja kokonaisuusmallit olivat arkaainen. Seinämaalauksissa kuvasommitelmien jäsentämistapa noudatti keskiajan kirkkomaalausperinnettä.

Taitekohta kirkkotaiteen hankinnassa ajoittuu 1630–1640-luvuille. Aika oli huomattava kirkkojen rakentamiskausi Pohjanmaalla, joka aikansa korkeakulttuurin keskusalueilta katsottuna edusti vaurasta periferiaa. Samaa aikaan Euroopan taidekeskuksissa kehittyneet kuvataiteen uutuudet alkoivat kotiutua Lounais- ja Etelä-Suomen rintamaille. Taulumaalaus oli 1500-luvun lopusta lähtien voittanut yhä merkittävämmän aseman kuvataiteen lajina.

Altaritaulusta tuli karoliinisella ajalla (1654–1718) innovaatio, joka hitaasti syrjäytti suuret interiöörimaalaushankkeet myös Suomen länsirannikon kaupunkien ja niiden vaikutusalueen kirkoissa. Altaritauluja alettiin hankkia seudun kirkkoihin vasta 1600-luvun loppupuolella.

Varhaisin ja yksittäisenä ilmiönä poikkeuksellinen esimerkki korkeatasoisesta taulumaalauksesta Pohjanlahden rannikkokaupungin kirkossa on Vaasan porvarien kotikirkkonsa alttarille vuonna 1677 lahjoittama maalaus. Korkeatasoinen alttaritaulu on todennäköisesti tuotu Vaasaan Itämeren takaa. Varsin mahdollista on, että maalaus taidokkaine kehyksineen on peräisin Alankomaista.⁵² Kehyksen tyyli noudattaa alankomaalaisia 1600-luvun puolivälin jälkeen julkaistuja graafisia malleja, jollaisista on hyvä esimerkki valikoima Crispin Passen kaivertamia alttarilaitemalleja. Passen Amsterdammassa vuonna 1651 julkaisemassa kuvastossa klassisiin arkkitehtuurimuotoihin on yhdistetty barokkialttarilaitteille tyypillisiä sivufiguureja ja koristeaiheita.⁵³

Taulumaalaus kirkollisena kysymyksenä

Taulumaalauksia kirkon alttarilla sivuttiin jo reformaatiokauden kirkollisissa normiteksteissä. Piispa Falck mainitsee vuonna 1558 ilmestyneessä kirjassaan taulumaalaukset kirkoissa sallittujen maalausten ja veistosten ohella.⁵⁴ Arbogan kokouksessa vuonna 1561 kiellettiin muiden kuin ristiinnaulittua esittävän veistoksen ja taulumaalauksen pitäminen alttarilla. Varsinaisesti termi alttaritaulu muotoutui kirkollisissa teksteissä vasta 1600-luvulla, vaikka joissakin reformaatioajan lähteissä viitataan jo kirkkojen taulumaalauksiin.

Altaritaulujen vakiintumista kirkkoihin auttoivat kirkon hallinto-organisaation suositukset. Piispat valvoivat seurakuntatasolla tapahtuneita kirkkointeriöörin muutoksia. Uutuusien omaksuminen keskusjohdon suositusten



109. Vaasan kirkkoon vuonna 1677 lahjoitettu altartavla. Maalaus on nykyisin Raippaluodon kirkossa.

painostuksessa esiin piispa Rudbeckiuksen seurakuntatarkastustoiminnassa. Rudbeckius seurasi Västeråsin hiippakunnan seurakunnissa myös altartavlojen hankintaa tarkastuslomakkeellaan, jossa kontrolloitiin useita muitakin esineryhmiä.

Västeråsin seuraavallakin piispalla, Olaus Laureliuksella, oli kiinnostusta kirkkojen kuvataiteeseen. Hän arvosti kuvien kauneutta ja laadukkuutta. Tekstiluonnoksessa uudeksi kirkkojärjestykseksi Laurelius kehotti sijoittamaan altartavlat ja muut kauniit kuvat niiden arvon mukaisella tavalla kaunistamaan kirkkoa:

Hvad altare taflor och elliest andra sköna och wclgiorda beläten anlangar, så skola the allesstädes

*i Kyrkiorne blifwa beholdne, på sina wissa och lägliga rum och stellen, til Kyrkionnes prydnad och wackra anseende —.*⁵⁵

Kuvainkäyttöä Laurelius on analysoinut tekstissä laajalla katolisen hartauskäytännön ja luterilaisen julistuksen vertailulla. Evankelista oppia korostavat lausumat viittaavat Laureliuksen taustaan aikansa johtavana kontroverssiteologina: hän oli toiminut Upsalassa dogmatiikan ja kontroverssiteologian professorina. Häntä voidaan pitää ortodoksian kaudella eräänä Ruotsin kirkon normien hahmottajista. Laureliuksen kuvanäkemyksen voi katsoa heijastavan yleisemmälläkin tasolla aikakauden luterilaista käsitystä kuvan asemasta kirkollisessa

kontekstissa.⁵⁶ Tekstiyhteydestä voi tulkita, että Laurelius nostaa aikansa maalaustaiteen teokset katolisaikaisten veistosten yläpuolelle. Hän korostaa hopea-, puu- ja kiviveistosten yhteyksiä epäjumalanpalvelukseen, kun sen sijaan alttaritaulut ja muut kuvat koristavat ja kaunistavat kirkkoa.

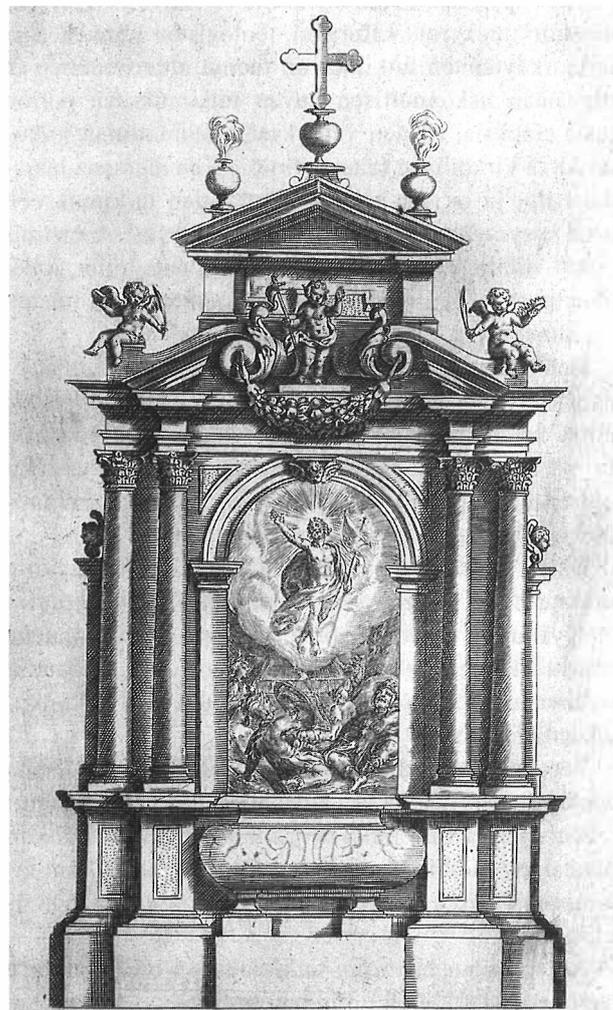
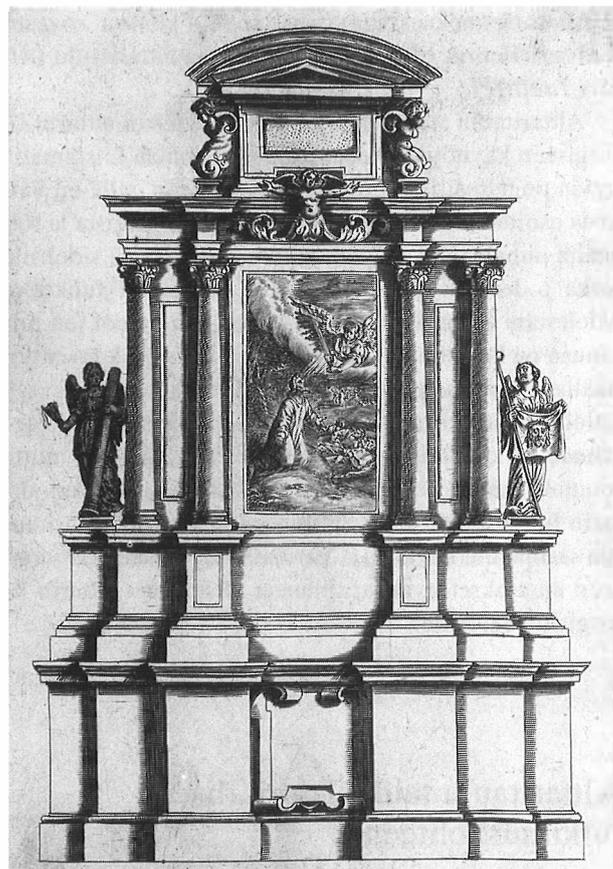
— efter nu så wijda genom Gudz nådh och then reena Evangeliska Lärans predikande kommit är, at ther medh ingen wantroo öfwas, utan wij wtom holla oss stadight til gudh, hans helga ord och Sacramenten, och icke til nogra stumma beläten, som ähre giorde af silfuer, stockar och stenar, huar uti intet lijf eller nogon hielp finnas kan, och the som ännu belete dyrcka, och sin Herre Gudh allena icke tiena och tilbedia, som the Påweska och andra göra, the lefwa uti it uppenbart och wederstyggeligit afguderij, som utaf sielfwa hedendomen upkommit är, doch skal man noga tilsee och förekomma, at icke nogra ähregirigheet och fäfenga berömelssse giorde äre, som alt sträfuer emot then retta orsaken, huarföre målningar och beläten blifwa i våra Kyrkior tillätne och brukade.⁵⁷

Johannes Gezelius vanhemman pieni kirkollinen ohjekirja *Perbreves commonitiones* vuodelta 1673 kuvastaa piispan uskollisuutta västeråsilaisille esikuville. Gezelius käyttää Turun hiippakunnan seurakunnille suuntaamassaan ohjetekstissä termiä alttaritaulu.⁵⁸ Hän kritisoi edeltäjiensä tapaan katolisen hartauskäytännön muotoja, mutta suosittaa kauniiden, hyvin tehtyjen maalausten sijoittamista kirkkoihin.

Alttaritaulujen yleistymistä ja erityisesti kirkkoihin lahjoitettujen koristusten ja välineiden merkitystä korostetaan vuoden 1686 kirkkolakitekstissä. Laissa viitataan kauniiseen ja suositeltavaan tapaan lahjoittaa esineistöä, kuten alttarivaatteita, alttaritauluja ja kastemaljoja kirkon kaunistukseksi.⁵⁹

Alttaritaulu oli ilmiönä siinä määrin vakiintunut 1600-luvun puolivälin jälkeen, että vuosisadan loppupuolella alttaritaulu katsottiin luterilaisen kirkon alttariin luonnollisesti liittyväksi varusteeksi. Käsitteenä alttaritaulu oli kuitenkin vielä varsin epätasallinen 1600-luvun teksteissä. Alttaritaulukäsitteen tulkinnanvaraisuus tulee selvästi ilmi kirjallisissa lähteissä käytetyistä alttarilaitteita tarkoittavista, mutta teosaineistoon kohdentuessaan suuresti vaihtelevista termeistä. Konkreettisesti käsitteen määrittelyn epätarkkuus korostuu esineiden nimityksissä. Esimerkiksi Nauvon kirkon keskiaikaisen alttarikaapin kunnostuksen lahjoitustekstissä vuodelta 1640 on käytetty nimikettä *altartafla*, vaikka kyseessä on keskiaikainen polykromaattisesta veistotyöstä koostuva teos.

Suomenkielisissä teksteissä alttaritaulu-termi tulee käyttöön 1600-luvun jälkipuolella. Karoliinisen kirkko-



110. Kaksi alttaritaulumallia Crispin Passen Amsterdamissa vuonna 1651 julkaisemasta piirroskokoelmasta.

lain suomennoksessa vuonna 1688 Paimion rovasti, maisteri Henrik Florinus käyttää sanaa alttaritaulu (*Alt-tari Taulit*).⁶⁰

Alttaritaulu sidotaan tutkimuksessa usein alttarin liturgiseen käyttöyhteyteen. Rinnastus johtaa kiistämättä hyvin ongelmalliseen tutkimusasetelmaan, sillä on vaikeaa osoittaa kuvateoksen aiheesta tai kuvalajista ja toisaalta jumalanpalveluksen muodoista selkeitä sidoksia, jotka todentaisivat alttaritaululle liturgisen funktion. Mielestäni alttarin yhteyteen asetetun taideteoksen tulkinnan on lähdettävä vakiintuneiden tapojen, konventionaalisen aineksen analyysistä. Alttaritaulu näyttäytyy tällöin kuvateoksena, joka on muuntunut kirkollisen käytännön ja kuvataiteen kehityksen eri vaiheissa, mutta muutoksista huolimatta se on säilyttänyt yhteyden alttarin funktioihin, jotka välillisesti leimaavat alttaritaulun saamia merkityksiä. Alttaritauluilmiön taideteosluonteen muutokset ovat tapahtuneet alisteisena alttarin liturgisille vaateille.

Alttaritaulu taidehistoriallisena tutkimuskohteena

Taiteen lajien funktiotutkimuksella on vahva yhteys kontekstitutkimukseen. Liturgian, teologisten virtausten ja hartauskäytännön tutkimus on tuonut alttaritaulujen ja ylipäättään uskonnollisen kuvan tutkimukseen paljon uusia aineksia. Niiden välityksellä hahmottunut kokonaiskuva kirkollisen taiteen ilmiöistä on aiempaa laajalajaisempi ja tarjoaa taiteen kontekstien tutkimukseen uusia kysymyksenasetteluja. Useissa yhteyksissä on kuitenkin viitattu alttaritaulututkimuksen ongelmiin, jotka aiheutuvat jonkin näkökulman painottumisesta toisten kustannuksella.

Henk van Os on esittänyt kritiikkiä erityisesti liturgianhistoriallisista ja sosiaalhistoriallisista lähtökohdista tehtyä tutkimusta kohtaan. Hän edellyttää, että teoslajia määrittelemään pyrkivä tutkimus rakentuu morfologiselle ja typologiselle metodille. Van Osin hahmotelma painottaa rakenne- ja muotoanalyysia.⁶¹

David Rosand puolestaan on kehittänyt kuvatyypin tutkimukseen rakenneanalyysimallin. Kuvastruktuurin analyysimalli rakentuu siinä kolmen taulumaalauksen määrittävän perustekijän yhteisvaikutukselle. Rosandin mallissa nämä määreet ovat taulumaalauksen koko, kuvakenttä ja kehys.⁶²

Teoslajien muutokset ovat yleisemmälläkin tasolla sidoksissa eurooppalaisen kuvataiteen kentässä tapahtuneisiin muutoksiin, jotka heijastuivat myös paikallisiin kuvataideilmiöihin. Taidehistoriallisen tutkimuksen tavoitteena on asettaa kuvalajien synty kulttuuriseen kontekstiinsa.

Alttaritaulun historian tutkimuksissa on huomioitu varsin vähän arkkitehtuurin muotoilmaisun ja maalaus-

taiteen lajien välisiä sidoksia. Christa Gardner von Teuffelin julkaisut ovat osoittaneet varhaisrenessanssin taidekeskuksissa syntyneiden kuvalajiuutuuskien ja arkkitehtuurin kokonaisilmaisuuden yhteydet.⁶³ Gardner von Teuffel on kyennyt osoittamaan varhaisrenessanssin *ta-vola quadrata* -kuvalajin syntymiljöökseksi erityisesti Brunelleschin kirkkoarkkitehtuurin. Nimityksensä mukaisesti kyseessä on kuvakentältään suorakaiteinen taulumaalaus, joka on rajattu niukkaan palkki- ja pilasterirakenteesta muodostuvaan kehykseen.

Italialaisen taiteen innovaatiot välittyivät pohjoiseen muodoltaan muuntuneina. Ero renessanssin taidekeskusten ja alankomaisen kuvataiteen kehityslinjoissa tiedostettiin jo omana aikanaan. Alttaritaulu muotoutui pohjoisessa moniosaiseksi alttarilaitteeksi. Pohjoiseurooppalainen alttarilaitte on kuitenkin muodoltaan typologisesti liitettävissä ennen kaikkea alankomaalaiseen ja pohjoissaksalaiseen myöhäiskeskiaikaiseen siipialttariin.

Italian taidekeskusten ja pohjoisten ilmiöiden ero tulee esiin varhaisten aikalaislähteiden luonnehdinnoissa. Christa Gardner von Teuffel ja Hubert Locher ovat viitanneet tutkimuksissaan taideteoreetikko Filaretin *Trattato d'architettura*ssa esittämään alankomaalaisten mestareiden arvosteluun. Filaret tuomitsi suorastaan barbaarisiksi muodonkehittelyksi pohjoisen taideilmiön, joka jatkoi typologista kehitystään kultaseppien, maalareiden ja puuseppien muokkaamien mallien välityksellä.⁶⁴ Samanaikaisesti kun Firenzen ja muiden eteläisten taidekaupunkien arkkitehtuuri-ilmaisu ammensi esikuvansa klassisesta antiikista, jatkoivat barbaarisiksi leimatun pohjoisen taiteessa keskiaikaiset elementit, fiaalit ja suippokaaret, typologista muuntumistaan.⁶⁵

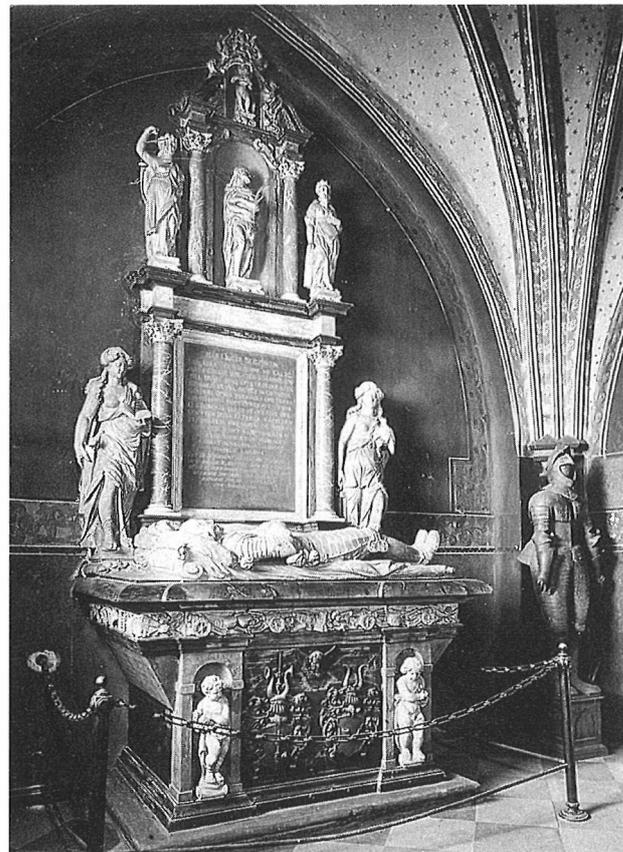
Taidealueiden määrittely ei ole kuulunut viime vuosikymmenillä taidehistoriallisen tutkimuksen intresseihin. Kulttuurialueiden geografista rajaamista on pidetty vanhahtavana tutkimusvirtauksena, jollaista harrastettiin pohjavireeltään vahvasti kansallisessa taidehistoriankirjoituksessa vuosisadan alkupuolella. Josef Strzygowskin 1920-luvulla tutkimuksissaan kehittämä käsitepari *Kunstdlandschaft und Wesenschau* soveltuu kuitenkin kiinnostavaksi lähtökohdaksi taiteen kehityksen etnisgeografiselle etelä-pohjoinen-rinnastukselle. Asettaessaan tutkimuksen erääksi tavoitteeksi taidealueiden ja niillä vallitsevan 'taiteen muotoilmaisun' tarkastelun Strzygowski suuntasi kritiikkinsä vääristyneenä pitämänsä epookkitutkimusta ja taidetyylien aikajaksotuksiin perustuvaa määrittelyä vastaan.

Taidehistorian kirjoituksessa on käytetty termiä Alppien pohjoispuolinen taide, kun on haluttu korostaa eroa eteläeurooppalaisten taideinnovaatioiden ja pohjoisten taideilmiöiden välillä. Taidealueiden ominaispiirteiden tarkastelu tarjoaa jäntevän pohjan 1600-luvun pohjoiseurooppalaisen taiteen tyyliä lähtökohtien ja innovaatiokeskusten tarkastelulle.

Saksalaisesta kulttuurialueesta on käytetty eurooppalaisen kulttuuri-geografian tutkimuksessa laajapohjaista termiä *Grosslandschaft*. Skandinavia liitetään tutkimuksessa yleisesti tähän saksalaisen kulttuurin integraatio-



111. Vanajan alttarikaappi. Antwerpeniläistä veistotyötä 1510–1520-luvulta.



112. Torsten Stålhandsken epitafi ja tumba Turun tuomiokirkossa.

alueeseen. Jan Bialostocki on määritellyt 1600-luvun keski- ja pohjoiseurooppalaisen alueen laajaksi kokonaisuudeksi, johon kuuluivat Ruotsin suurvallan ja muun Pohjolan ohella nykyinen Saksa, Puola, Liettua ja Unkari.⁶⁶

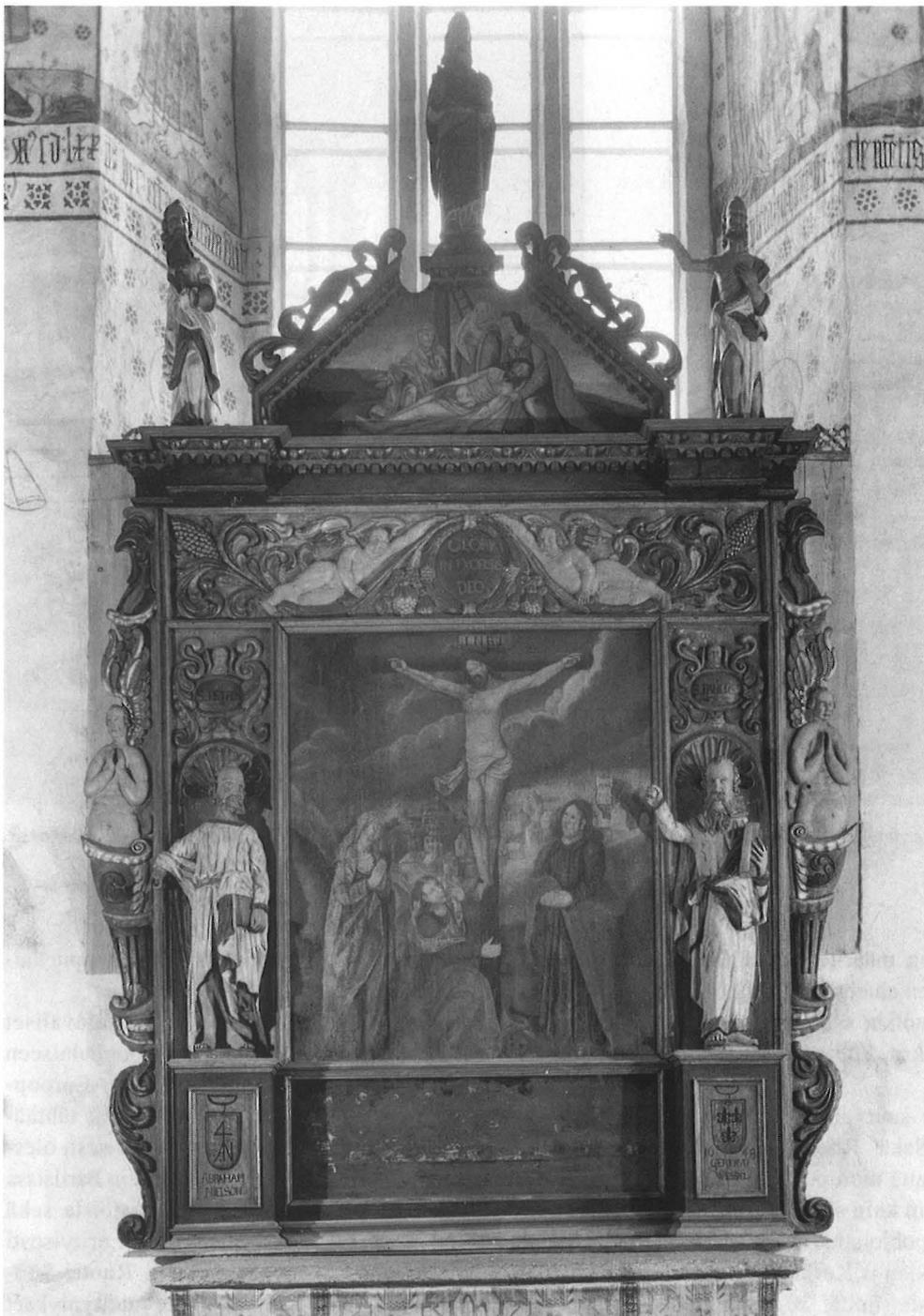
Ruotsalaiselle kulttuurille suurvaltakausi oli hyvin kansainvälinen ajanjakso. Sekä Ruotsin suurvallan mannermaalla käymät sodat että monipuoliset kansainväliset kauppakontaktit samoin kuin sivistykselliset yhteydet vahvistivat Itämeren pohjoispuolisten alueiden, meren eteläisten rantakaupunkien ja Keski-Euroopan viereiden kulttuurikeskusten välisiä siteitä. 30-vuotisen sodan näyttämöiden siirtyessä seudulta toiselle Keski-Euroopassa pysyi Pohjois-Saksan alue pitkään varsinaisten sotatoimien ulkopuolella ja edusti siten varsin rauhallista ja kukoistavaa kulttuurimiljöötä. Sota oli ajanut runsaasti taiteilijoita ja käsityöläisiä juuri Pohjois-Eurooppaan. Uskonnollinen vaino oli tuonut Espanjalle kuuluneelta Alankomaiden alueelta uskontokunnaltaan protestanttisia taiteilijoita ja käsityöläisiä pohjoiseen.

Itämeren piiriin kuuluvat Pohjois-Saksan ja Baltian rantakaupungit olivat kiinteässä kontaktissa alankomaalaisen protestanttisen kulttuurialueen kanssa. Hollanti merkitsi Pohjois-Saksan kaupunkien ohella erittäin tärkeätä innovaatiokeskusta koko protestanttiselle Euroopalle. Suomessa vaikuttaneiden ulkomaankauppaa harjoittaneiden suurporvarien monet liikesuhteet suuntautuivat Amsterdamiin. Rahoittajina suurissa hankkeissa

toimivat amsterdamilaiset, lyypekkiläiset ja hampurilaiset pankkiiriliikkeet.⁶⁷

Suomessa vaikuttaneiden aatelisten kansainväliset yhteydet eri lohkoillaan nivoutuivat eurooppalaiseen kulttuurikenttään. Aateliston kontaktit Manner-Eurooppaan olivat kiinteitä. Sotilas- tai virkamiesuralle tähtävien aateliskoikien koulutukseen kuului oleellisesti oleskelu Euroopassa. Aateliskoijat opiskelivat usein Pariisissa ja joissakin Saksan protestanttisista yliopistoista sekä Alankomaissa. Alankomaisista yliopistoista erityisesti Leiden huokutteli sadoittain ylioppilaita Ruotsi-Suomesta 1600-luvulla.⁶⁸ Maku ja esteettiset mieltymykset saivat näin runsaasti vaikutteita eurooppalaisista kaupan ja kulttuurin keskuksista. Niin aatelistet kuin liikematoilla kontakteja solmineet kauppiat ja akateemisissa keskuksissa matkailleet oppineetkin olivat tutustuneet eurooppalaiseen taiteeseen ja kulttuurin muoti-ilmiöihin.

Yhteiskunnallisen tilanteen kehitys 1600-luvun alkupuolelta lähtien oli näin luonut Suomeen vauraasta virkaja sotilasaatelistasta koostuvan ryhmän, jolla oli sekä sivistykselliset edellytykset taidetilauksiin että myös voimakas sosiaalinen tarve asemansa näkyvään esittelyyn. Suurvaltakauden vauras aatelisto oli tottunut ylellisyysesineisiin ja monenlaisiin hyödykkeisiin liikkueensa mannermaalla.⁶⁹ Aatelille kertynyt varallisuus mahdollisti vaikutusvallan näyttävän esittämisen julkisin taide lahjoituksin. Korkea sosiaalinen status edellytti ajan tavan mukaan arvoistaan aineellista edustavuutta.



113. Sauvon alttarilaite vuodelta 1648.

Kirkot saivat runsaasti kuvataidelahjoituksia poliittista asemaansa ja uskonnollisia roolejaan osoittavilta donaattoreilta. Uskonnon käsitteellisen järjestelmän perusteiden tunteminen loi säätyläisille sosiaalista statusta.⁷⁰

Barokkialttarilaitteet Ruotsin suurvaltakauden taiteen ilmiönä

Kuvataideilmionä 1600-luvulla paikkansa kirkon alttarilla vakiinnuttanut uutuus oli alttaritaulu. Suomalaiset

1600-luvun alttaritaulut voidaan jaottaa kahteen hankintayhteydeltään toisistaan poikkeavaan ilmiöön. 1640–1680-lukujen välille ajoittuvassa ensimmäisessä hankintavaiheessa kirkot saivat kookkaita moniosaisia alttarilaitteita erityisesti aatelin lahjoituksena. Suurvaltakauden kuvataiteen varhainen innovaatioalue noudattaa aatelin läänitysten sijoittumista Manner-Suomeen. Alttaritauluhankkeiden toinen vaihe liittyy laajempiin 1600-luvun lopun poliittisiin ja taloudellisiin muutosprosesseihin, joilla oli vaikutuksensa taideproduktioon. Muutos vuosisadan loppupuolen kuvataiteen tilaajakentässä heijastui välillisesti myös kirkkotaitteeseen. Aatelin lahjoitukset vähenivät ratkaisevasti, ja sen sijaan seurakunnat ryhtyivät hankkimaan alttaritauluja.

Moniosainen barokkialttarilaite peri edeltäjänsä, keskiaikaisen polyptyykkisen alttarikaapin hahmon. Morfologisesti alttarilaite on määriteltävissä kookkaaksi kirkon pääalttarin ylle asetetuksi teokseksi, joka tyypillisimmillään koostuu useista taulumaalauksena tai veistoreliefinä toteutetuista kuvakentistä.⁷¹ Kuvakentät on erotettu toisistaan kehysrakentein. Alttarilaitteen näyttävä kehystys on taidokasta polykromaattista koristeveistoyötä.

Aatelin yhä näkyvämpi sosiaalinen valta-asema sai muut yhteiskuntaryhmät nopeasti vastareaktioon. Ruotsin piispat ja papisto esittivät valtiopäivillä vuonna 1643 kuningattarelle kysymyksen aatelin oikeudesta sijoittaa kirkkoihin mahtavia hautamonumenttejaan. Papiston mielestä aatelin hautalaitteet runsaine koristuksineen esittivät kirkollisten toimitusten suorittamista: korkeat tumbat ja kookkaat kuoripenkit tekivät kuoritilasta ahtaan ja häiritsivät ehtoollisen viettoa, kasteiden ja vihkitöiden suorittamista. Kuningatar Kristiina antoi kuitenkin hyvin maltillisen lausunnon kiistaksi nostetussa kysymyksessä. Kuningatar soi aatelille täyden oikeuden kunnioittaa vainajiaan hautalaittein ja epitafein, jotka hänen mielestään olivat kirkkoille sekä kunniaksi että koristukseksi ja rakennukseksi.⁷²

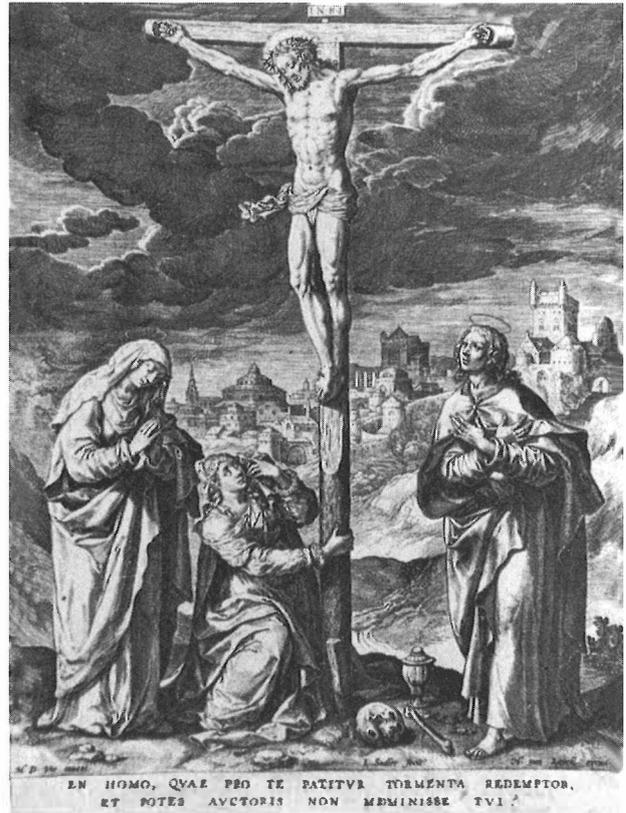
Korkeat hautamonumentit, tumbat, olivat yleisiä aatelin hautakappeleissa suurissa kaupunkikirkkoissa. Pienehköissä maaseutukirkkoissa tumbat sen sijaan olivat harvinaisia. Niissä aateliset murauttivat hautakammionsa kirkon lattiaan. Vaikutusvaltaisimmat suvut saivat hautakammionsa aivan alttarin äärelle.

Vuosisadan lopulla annetut määräykset ohjasivat aateliston hautataidetta yhä enemmän seinäepitafeja suosivaksi. Epitafien yleistymistä edesauttaneiden hallinnollisten ohjeiden vaatimuksesta korkeat arkkumaiset tumbat olisi pitänyt jopa madaltaa. Myös Gezelius vanhempi suositteli hiippakuntaohjeissaan korkeiden hautarakenteiden madaltamista.⁷³

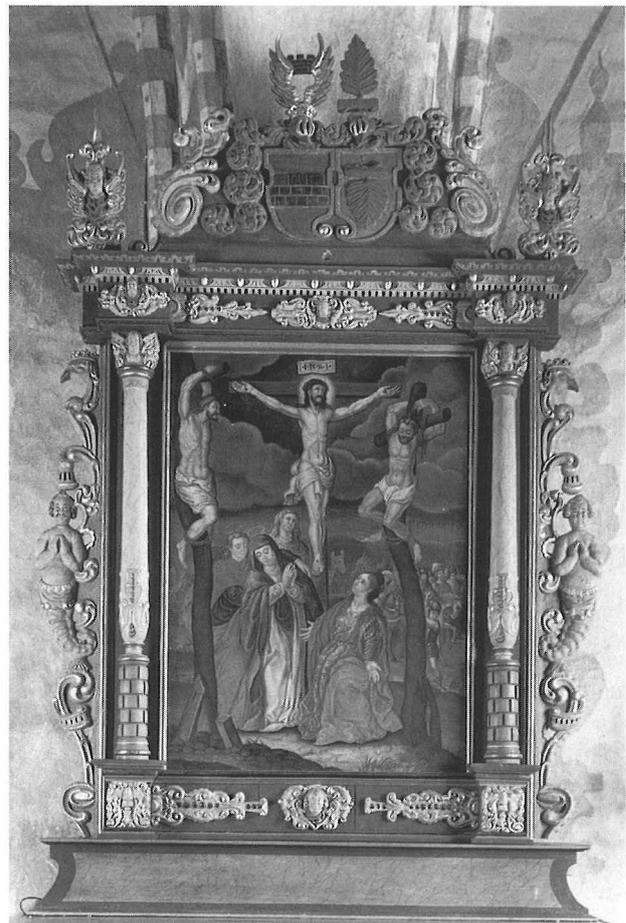
Aatelin kirkkoille tekemien taidelahjoitusten motiiveissa yhdistyivät yksityiset ja julkiset tavoitteet. Lahjoitettu esineistö oli luonteeltaan voimakkaasti sukuhistoriallista, ja osin kirkkoihin sijoitettua esineistöä voi luonnehtia suorastaan henkilöhistorialliseksi. Kirkkoihin haudattujen aatelisupseerien taisteluliput, haarniskat ja sukuvaakunat hautapaikan äärellä kuvastavat tilan osien mieltämistä eräänlaiseksi sukumuseoksi. Muistoesineistön näyttävä esillepano yhteisön julkisessa kokoontumis-tilassa kuvastaa suurvaltakauden aateliston pyrkimystä tallentaa sukunsa historiallinen maine jälkipolville.⁷⁴

Sauvon alttarilaite edustaa tyypillistä suurvaltakauden alttaritaulua, jolla on epitafin funktio. Alttarilaitteen lahjoitti Abraham Nilssonin leski Gertrud Wessel. Laitteen alapaneeleissa on molempien puolisoiden nimet ja vuosiluku 1648.⁷⁵

Suuressa polykromaattisella veistokoristelulla varustetussa alttarilaitteessa on hallitsevana ristiinnaulittua esittävä taulumaalaus. Maalauksen esikuva on antwerpeniläisen Marten de Vosin (1532–1603) maalaus, josta on ollut markkinoilla useitakin kuparipiirrosjäljenteitä.



114. Johannes Sadelerin kaiverrus Marten de Vosin mukaan.



115. Hollolan alttarilaite.

Alttarilaitteen kookkaaseen keskusaiheeseen liittyy kaipa ehtoollisaiheinen predellamaalaus. Alttarilaitteen päätykentässä on ristiltäottoa kuvaava pienehkö maalaus. Kehystyksen runsaassa veistokoristelussa on käytetty ornamenttiaiheita, jotka ovat peräisin puuseppien suosimista malleista.

Samoja koristeveiston aiheita, kruunattua kotkaprofiilia, rusto- ja rullaornamenteja sekä mytologista menvaltiashahmoa on sovellettu myös Hollolan alttaritaulun barokkikehyksessä.⁷⁶ Hollolan teoksen veistäjä on saanut graafisesta esikuvasta kopioimiensa koristeiden muotoihin lennokkuutta ja massan pyöreyttä. Kädenjälki on eloisampaa kuin Sauvon alttarilaitteeseen toteutetuissa hahmoissa.

Myös Hollolan alttarilaitteeseen täyttää funktioltaan epitaftarin kriteerit. Taulun on lahjoittanut eversti Claes Johan Wrangel (k.1712) vanhempiensa Johan Wrangelin ja Helena Ekelöfin muistoksi.⁷⁷ Kehystyksen otsakkeessa on lahjoittajan vanhempien kookas vaakunapari. Teos toimi samalla aatelissuvun hautamonumenttina, sillä yksi alttarin edessä sijainneista 1600-luvun muurihaudoista kuului Paimelan Wrangleille.

Hollolan epitaftalttarin ristiinnaulittuaiheinen maalaus perustuu uskollisesti Christoph Schwarzin maalaukseen.⁷⁸ Christoph Schwarz (1545–1592) edusti aikansa pohjoiseurooppalaisen maalaustaiteen arvostettua huippua. Hän toimi Münchenin hovin ja jesuiittojen palveluksessa. Schwarzin maalaukset saavuttivat jo syntyaikanaan arvostetun aseman, ja niistä tehtiin lukuisia graafisia reproduktioita. Muun muassa graafikko Aegidius Sadelerin kuparikaiverruksina monet Schwarzin teokset levisivät hyvin laajalle. Schwarz oli varhaisia saksalaisia Italian-kävijöitä, mikä myöhemmin laskettiin hänen erityiseksi ansiokseen. Hän oli perehtynyt erityisesti venetsialaiseen täysrenessanssin maalaustaiteeseen. Alankomaalaisten ja saksalaisten taiteilijaelämäkertojen kirjoittaja Carel van Mander nostaa Schwarzin erittäin merkittäväksi saksalaisen taiteen edelläkävijäksi. Ylistyksessään van Mander päätyy luonnehtimaan Schwarzia taiteilijana koko Saksan maalaustaiteen helmeksi.⁷⁹

Hollolan alttarilaitteen loistokas veistokoristelu on attribuotavissa turkulaiselle Mathias Reimanille. Reiman on myös Paraisten alttarilaitteen veistäjä. Turun ja Porin läänin maaherran vapaaherra Erik von der Linden (1611–1666) leski Anna Elisabeth Leijonsköld (1643–1726) lahjoitti kaksiosaisen alttarilaitteen edesmenneen puolisonsa muistoksi.

Paraisten kirkon alttarilaitteen maalaukset perustuvat uskollisesti graafisiin esikuviin, jotka puolestaan on tehty tunnettujen taiteilijoiden maalausten mukaan. Kristuksen kaste -aihe perustuu Marten de Vosin maalaukseen. Grafiikanlehti, jollainen on ollut maalauksen esikuvana, sisältää tiedot sekä originaaliteoksesta että reproduktion tekijöistä. Vedoksen alareunassa erottuu laatan kaiverrettajan Anthon Wierixin nimi. Laatan levitysoikeudet olivat Visscherin kaiverruspajalla, jonka tuotemerkki on niin ikään kuparikaiverruksessa.⁸⁰ Paraisten alttaritaulun ehtoollisaiheisen predellamaalauksen esikuva on puo-

lestaan Hans van Lochenin kaiverrus Crispin van der Broeckin (1524–n.1591) originaalipiirroksen mukaan.⁸¹

Uskonnollisaiheiset taulumaalaukset toteutettiin 1500–1600-luvulla lähes poikkeuksetta jonkin graafisen esikuvan mukaan. Taiteen keskuksissa vaikuttaneiden arvostettujen maalareiden teoksista valmistettiin graafisia reproduktioita, jotka levisivät monipuolista liiketoimintaa harjoittaneiden painopajojen ja kirjakauppojen välityksellä ympäri Eurooppaa. Maalareiden käyttämä aihekuvasto ja toteutettujen maalausten kuvälähteet olivat siis varsin yhtenäisiä maalarien toimipaikasta riippumatta.

Alankomaalaiset grafiikkaverstaat tuottivat markkinoille jo 1500-luvun loppupuolella kuvajäljennöksiä suurina painosmäärinä. Tuotannon volyymi oli jopa niin suuri, että toimintaa voi perustellusti pitää erikoistuneena pienteollisuutena. Grafiikka muokkasi tuotteillaan ratkaisevasti ostavan yleisön taidemakua.

Alankomaalainen graafinen teollisuus hallitsi markkinoita koko 1500-luvun ajan. Saksalaisten painajien aloitettua laajan toiminnan syntyi tiukka kilpailu grafiikkamarkkinoista alankomaalaisten kanssa. Tästä keskieuropallaisesta kuvajäljennetälvasta 1500–1600-lukujen taitteessa syntyi tiivis, paikoin vaikeasti eriteltävissä oleva saksalais-alankomaalainen kuvamaailma, jonka tyylihallit olivat kuitenkin italialaisessa taiteessa. Menestyneimmillä alankomaalaisilla taiteilijoilla samoin kuin arvostetuimmilla kaivertajilla oli yleensä takanaan oppivuotia Italiassa. Grafiikan tyylinä eli hyvin pitkään italialaisperäinen manierismi.

Paraisten alttarilaitteen maalaukset on kiinnitetty ylelliseen kehykseen, jonka ornamenttiaiheisto koostuu manieristisesta tyylikaavasta muunnelluista muodikkaista aiheilmista. Reimanin rustobarokkiveisto on muhkeaa ja lennokasta. Koristeellisissa veistoksissa muotojen pyöreys yhdistyy dynaamiseen orgaaniseen viivalinjaan. Värikkääksi maalatun kehyslaitteen perusrakenne muodostuu kuitenkin hyvin klassisesta arkkitehtonisesta sommitelmasta. Fantasiakapiteeleilla varustetut pylväät reunstavat kuvakenttiä ja liittyvät korkealla arkkitraavilla jäsenettyyn palkistorakenteeseen. Alttarilaitteen kokonaisuus sommitelmassa yhdistyvät antiikin rakennustaiteen muodot pohjoiseurooppalaiseen barokkiornamentiikkaan.

Veistäjä mestareilla oli käytössään monipuolinen valikoima veistotyön ja arkkitehtuurin malleja. Antiikin pylväsjärjestelmiä esitelleillä kirjoilla oli suuri vaikutus rakennustaiteen ja kuvataiteen tyylikehitykseen pohjoisella taidealueella. Maalareille, kultasepille, puusepille ja koristeveistäjille suunnatut mallikirjat yhtenäistivät ratkaisevasti pohjoiseurooppalaista taiteen tyylikehitystä.

Alankomaalaisen Johannes Vredeman de Vriesin (1527–1604) julkaisemat klassista arkkitehtuuria käsitelleet teokset olivat merkittävä alkusykäys eri piirteitä yhteen sulattaneen tyylin paikallisvariantin myöhemmälle omalakiselle kehitykselle pohjoisessa.⁸² Vredeman de Vriesin arkkitehtuuripiirroksissa esikuvina oli käytetty italialaisen taiteen tavoin antiikin klassisia malleja.



116. Paraisten alttarilaitte vuodelta 1666. Veistokoristelun on ennallistanut vuonna 1923 Johann Friedl.

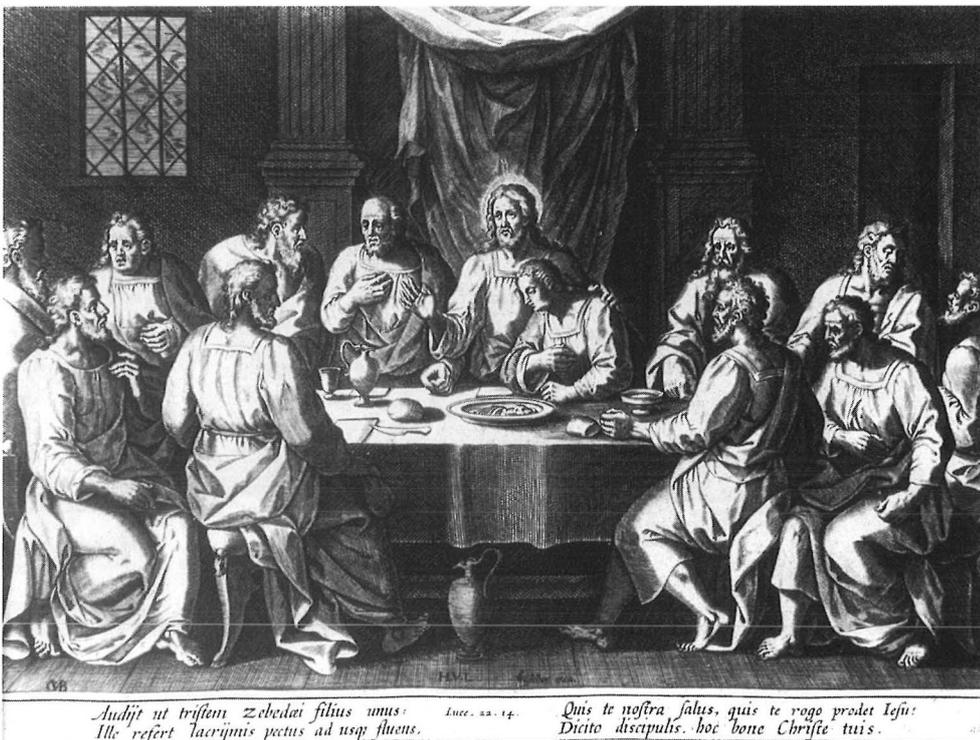
Uutta oli Vredeman de Vriesin tapa yhdistää eteläiseen ilmaisuun oman kulttuurialueensa käsityöläistäiteen ornamenttiaiheistoa. Muunnos omaksuttiin nopeasti jatkokehittelyyn alankomaalaiseen vaikutuspiiriin kuuluvalla alueella. Kultaseppien, maalareiden ja puuseppien mallikirjojen välityksellä antiikin esikuvien, italialaisen manierismin ja alankomaisen taideperinteen yhdistelmä levisi koko keski- ja pohjoiseurooppalaiseen käsityöläistäiteeseen.⁸³ Vredeman de Vries toimi useaan otteeseen itsekin Pohjois-Euroopassa. Danzigin ja Hampurin kautta hän siirtyi Prahan hoviin, josta palasi Hampurin

kautta Alankomaihin. Vredeman de Vriesin viimeiseksi työksi jäi hänen Hampurissa vuonna 1604 julkaisemansa arkkitehtuuripiirroskirja.⁸⁴

Alankomaalaisen grafiikan kautta välittyneet arkkitehtoniset tyyli-impulssit kotiutuivat nopeasti pohjoiseurooppalaiseen taiteeseen. Saksalaisen Gabriel Kramerin *Architectura*-teos, joka ilmestyi vuonna 1600, on esimerkki käsityöläisammattilaisille suunnatusta tyyli-esikuvia välittäneestä teoksesta. Kramer osoittaa kirjansa alkusanat *kunnioitetuille mestareille ja puusepän kisälleille ja kaikille vapaan taiteen ystäville*. Teokses-



117. Anthon Wierixin kuparikaiverrus Marten de Vosin alkuperäisteoksen mukaan.



118. Hans van Lochenin kuparikaiverrus Crispin van der Broekin piirroksen mukaan.

saan hän ylistää geometrian taidon kaikinpuolista hyödyllisyyttä harrastajilleen. Krammerin julkaisemat piirrokset sisältävät tarkkoja mittalaskelmia, viiden pylväsjärjestelmän mallit ja runsaasti mallipiirroksia erilaisiin ornamentteihin, portteihin, oviin, alttarilaitteisiin ja epi-tafeihin.

Krammerin käyttämä vapaan taiteen käsite toistuu myös ruotsalaisissa konterfeijari- ja maalariammattikuntajärjestyksissä. Vapaus on ymmärrettävä tässä yhtey-

dessä erityisesti kiltatoveruuden ja ammattiveljien välisen luottamuksen antamaan turvaan liittyväksi käsitteeksi. Vapaus merkitsi sitoutumista vastuuseen ammattikunnan yhteisestä hyvästä. Säännöt korostavat toimivapautta ohjeiden rajoissa. Rikkomuksista ammattikunnan sääntöjä kohtaan määritellään sakkorangaistuksia. Vapaus on tässä mielessä nykykäsitteeseen verrattuna hyvin suhteellista. Ammattikunnan vapaus ulkoisesta holhouksesta on rinnastettava 1600-luvulle tyypil-



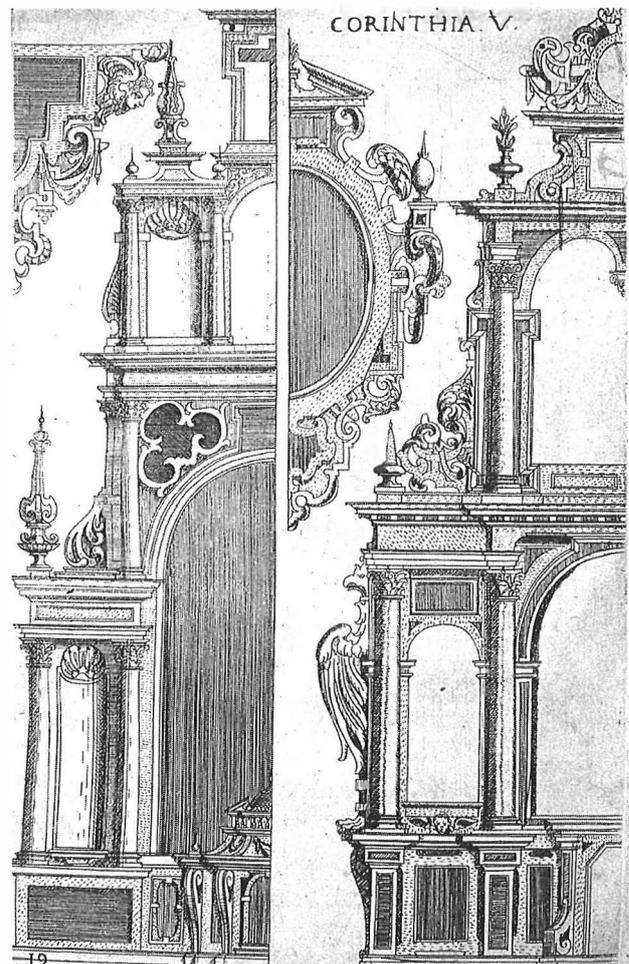
119. Crispin van der Broeckin piirros.

liseen patronus–klientti, suojelija–suojatti -järjestelmään, jossa alempi oli herransa ja isäntänsä käskyläinen. Suojatti toimitti suojelijalleen erilaisia palveluksia, ja vastavuoroisesti suojelussuhde turvasi klientin koskemattomuuden julkisessa sosiaalisessa toimikentässä.

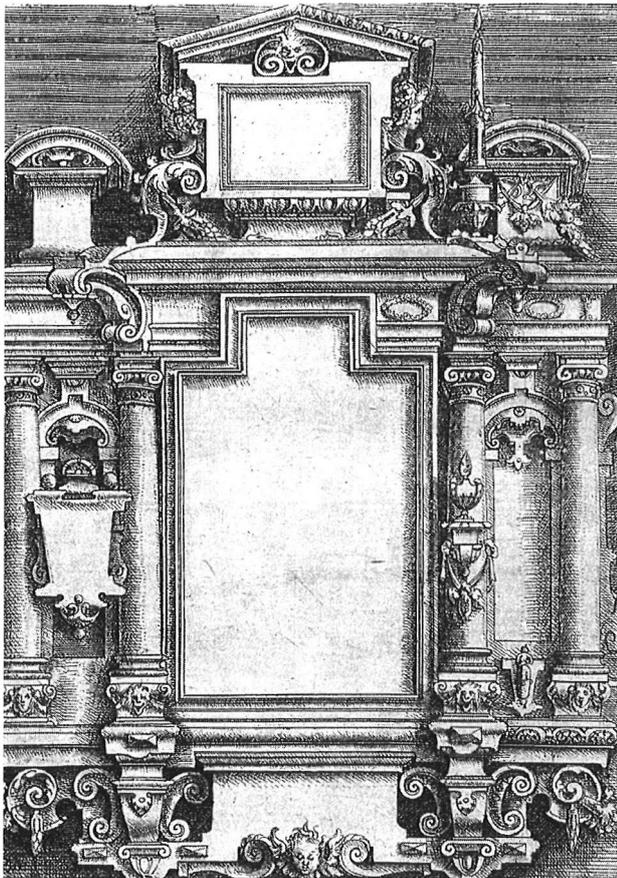
Ammattikuntasäännöissä määritellään hyvin selkeä raja aatelin tai papiston palveluksessa olevien käsityöläisten ja ammattikuntaan sitoutuneiden välille. Ammattikuntakelpoisia eivät olleet ne, joilla oli sitoumuksia aatelin tai papiston palvelukseen ja puolestaan ammattikunnan jäsenet eivät saaneet ilman lupaa ottaa vastaan aatelisten tai aatelisille työskentelevien voutien tai kirjureiden eivätkä pappien tarjoamia työtehtäviä.⁸⁵

Ammattikunta pyrki torjumaan kaiken muun käsityöläisyyden harjoittamisen alueellaan. Ainoastaan aatelin suojeluksessa olevat mestarit olivat turvassa ammattikunnan vainotessa oikeustoimin ammattikuntaan kuulumattomia käsityöläisiä. Ammattikuntajärjestykset uhraavat pitkän käsittelyn laittomien ammatinharjoittajien kiinniottamisen ja oikeudellisten rangaistusten käsitteilyyn. Nurkkamestarien⁸⁶ rangaistuskäytännön yhteydessä säännöissä on selkeät huomautukset aatelin palveluksessa olevien erityisasemasta. Sääntöihin on merkitty puolestaan ehdoton kieltö, etteivät aatelin alaiset käsityöläiset saaneet tehdä töitä muille kuin herroilleen.⁸⁷

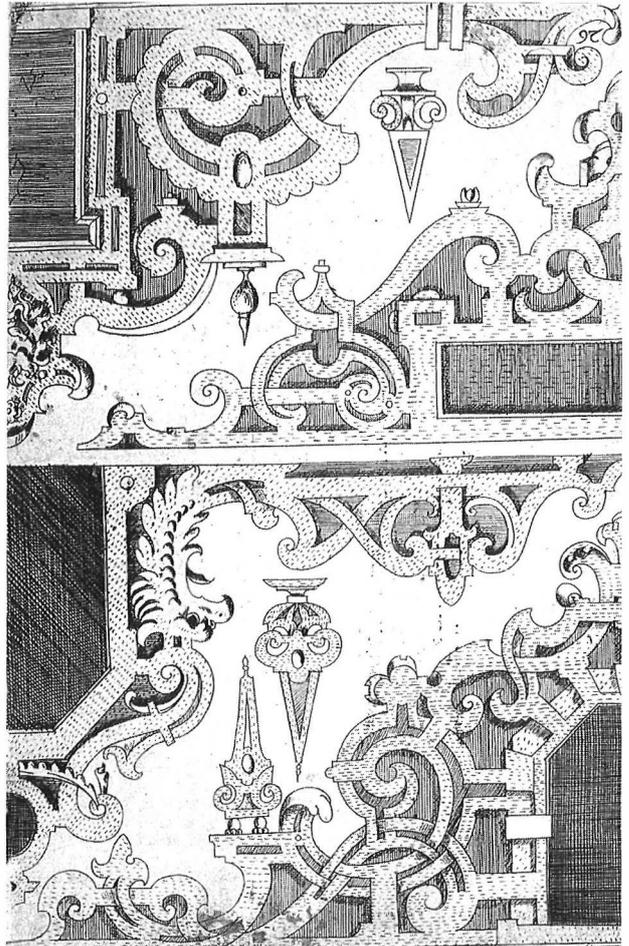
Raaseporin kreivin alaisuuteen kuuluneesta puusepistä, kuvanleikkaajamestari Jöranista on Tammisaaren seudun 1650–1660-luvun lähteissä mainintoja *hänen armonsa kreivin puuseppänä*.⁸⁸ Mathias Reimanin toiminta on selkein esimerkki Turussa vaikuttaneesta käsityöläisestä, joka on ollut aateliston suojeluksessa. Työpajan



120. Korinttilaisen pylväsjärjestelmän mallipiirustus Gabriel Krammerin Architecturassa vuodelta 1600.



121. Alttarilaitemalli Wendel Dietterlinin vuonna 1598 julkaistusta *Architecturasta*.



122. Koristeveiston malleja Gabriel Krammerin *Architecturasta*.

vaativimpiin tehtäviin kuuluivat aatelisten tilaamat suuret alttarilaitteet. Halikon, Hollolan ja Paraisten alttarilaitteiden ohella Reimanille voidaan attribuoida Saltvikin alttarilaite sekä Kustavin ja Yläneen alttaritaulujen kehystyksen veistokoristelu. Reimanin työpajasta on peräisin myös Perniön Kosken ruukinkirkon alttarilaite. Reimanin papistolle tekemistä veistotöistä tunnetaan vain Sipoon kirkkoherran Lars Pampineuksen epitafi.

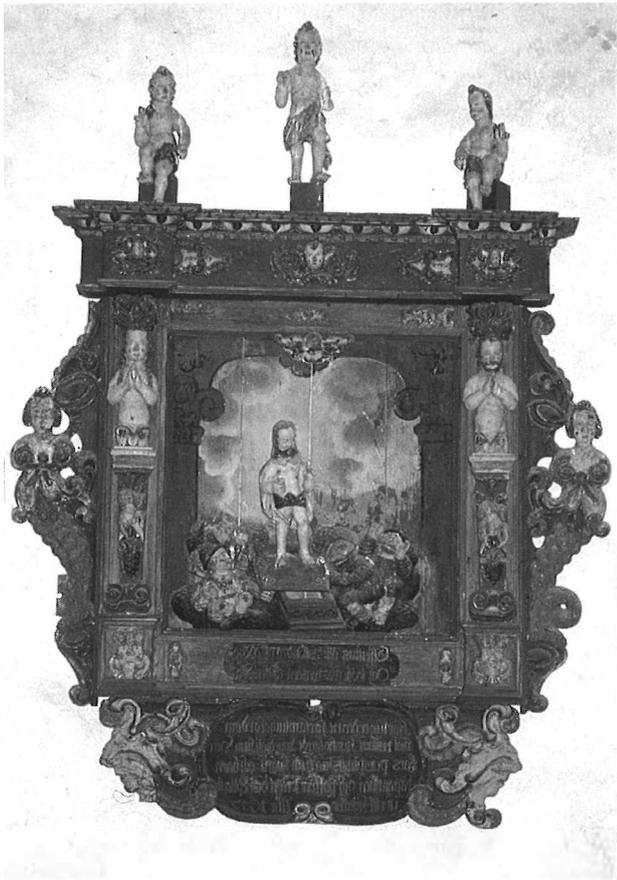
Reimanin poikkeuksellisesta asemasta aatelin suoje-
luksessa kertoo hänen avioliittonsa aatelisnaisen kanssa. Reiman oli avioitunut Sidonia Footangelin kanssa 1660-luvun alussa. Perhesiteitä on löydetty joidenkin veistotilausten taustalta: Reimanin lanko majuri Harald Footangel (1606–1676) puolisoineen tilasi vuonna 1666 kaksiosaisen veistetyn alttarilaitteen Saltvikin kirkkoon.⁸⁹

Suurvallan sotilas- ja virkamiesaateli oli 1680-luvulle saakka tärkein kirkkotoiteen lahjoittaja. Samoin Mathias Reimanin tuotannon huippukausi ajoittuu 1650-luvulta 1670-luvulle. Hänen asiakaskuntansa muodostui äveriäistä säätyläisistä, joilla oli varaa kustantaa pitkän työtämisen vaatimia veistokoristeita ja tämän lisäksi vielä maksaa hinnakkaita väriaineita, joilla taidokas veistotyö viimeisteltiin ylläiseksi.

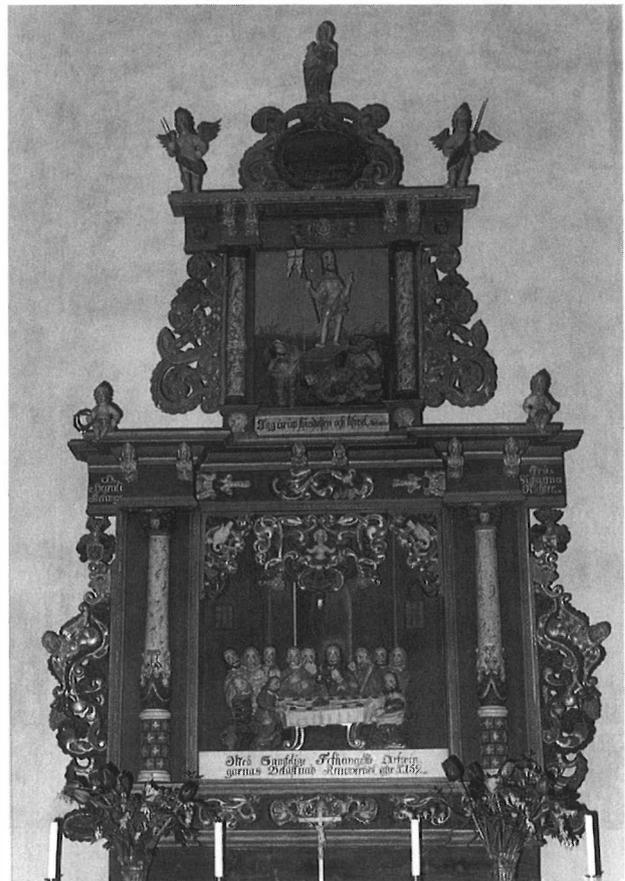
Kaupunkien ammattikuntamaalarit ottivat tehtäväkseen maalaus- ja koristeluhankeita huomattavasti vähäisemmin kustannuksin. Esimerkiksi Turun seudun seurakuntien maalaustilauksia hoitanut Lars Myra oli yhteiskunnalliselta asemaltaan selvästi kaupunkikäsityöläinen.



123. Perniön saarnatuolin katoksen kappaleita.



124. Mathias Reiman 1657. Kirkkoherra Lars Pampineuksen epi-
tafi Sipoon kirkossa.



125. Mathias Reiman 1666. Saltvikin alttarilaitte.

Teoslajin muutos – barokkialttarilaitteesta alttaritauluksi

Suurten polykromaattisten alttarilaitteiden vakiintuminen oli sidoksissa suurvaltaepookin poliittisten painostusryhmien vahvistumiseen. Suurvaltakauden kulttuurille ja

barokin taiteen ilmiöille voi etsiä taustoja näistä sosiaali- ja talouspoliittisista valtakeskittymistä.

Aatelin maaomaisuus oli kasvanut 1600-luvun puoliväliin mennessä huomattavaksi: yli puolet Suomen neljän läänin maatiloista kuului aatelille.⁹⁰ Ylhäisaatelin kasvanutta valtaa ja yhä valtaisammaksi paisunutta maanomistusta pyrittiin supistamaan 1650-luvulla käyn-



126. Mathias Reiman.
Yläneen alttaritaulun
otsakekoriste.

nistetyllä läänitysten peruutusjärjestelyllä. Käytännössä tällä reduktiolla ei ollut vaikutusta valta-asetelmiin eikä maanomistustilanteeseen. Aatelin etuudet kaventuivat reaalisesti vasta Kaarle XI:n aikana (1672–1697). Vuonna 1680 hyväksytty läänitysten peruutus kavensi erityisesti vanhaan rälssiin kuulumattoman nuoren aatelin varallisuutta.⁹¹ Kaarle XI tukeutui poliittisesti erityisesti rälssittömiin säätyihin ja alempaan virka-aateliin, joka puolestaan oli kokenut jäävänsä ylhäisaatelin valtapyrkimysten varjoon keskushallintolaitoksen virkaniimityksissä ja päätöksenteossa.

Kirkkotaiteeseen sosiaalishistorialliset ja taloudelliset muutokset 1680–1720-lukujen välisenä aikana heijastuivat tilaajatahon vaihdoksena. Empiirisessä aineistossa tämä näkyy aatelin lahjoitusten vähenemisenä. Tilanteen muuttuessa seurakunnat ryhtyivät yhä aktiivisemmin tilaamaan alttaritauluja. Funktioiltaan seurakuntien tilaamat alttaritaulut edustavat uutta taideteoslajia.

Konkreettisimmin kuvallajin muutos polykromaattisesta alttarilaitteesta niukasti kehystetyksi alttaritauluksi tulee ilmi yksittäisten epitafigalttaritaulujen kohtaloissa. Perniön kirkon veistetyin alttarilaitteen vaiheet ilmentävät konkreettisesti kirkkotaiteen lajien muutoksia ortodoksian kaudella (Kuva 54.). Majuri Johan Gyllenhjertan lesken ja tyttärien vuonna 1667 lahjoittama moniosainen epitafigitaulu Perniön kirkossa joutui kirkkotilan ajanmukaisia ja käytännöllisiä uudistuksia kontrolloineen piispa Gezelius nuoremman arvostelun kohteeksi. Vuoden 1699 piispantarkastuksessa piispa määräsi seurakunnan madaltamaan suuren veistetyin alttarilaitteen, koska se pimensi kuori-ikkunan.⁹² Vuonna 1703 seurakunta tilasi uudeksi alttaritauluksi Lars Myralta pienen ehtoollisaiheisen maalauksen, joka sovitettiin epitafigin

ylintä kuvakenttää reunustaneeseen kehykseen. Yleisemmällä tasolla piispan ohje heijastaa suurten polykromaattisella veistokoristelulla varustettujen alttarilaitteiden aikakauden menneen ohi ja uuden kuvallajin, niukasti kehystetyn alttaritaulun astuneen sen sijalle.

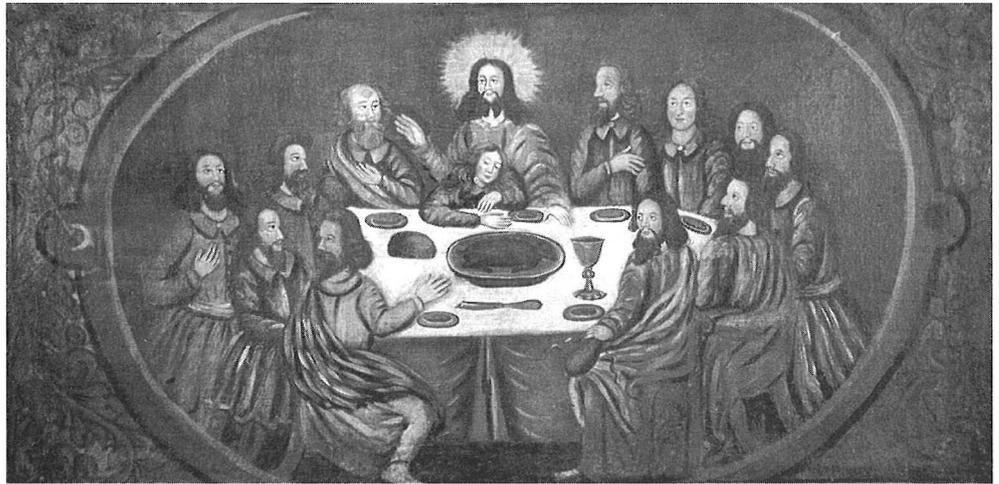
Perttelin kirkkoon hankittiin kappelin varoilla vuonna 1696 Lars Myralta ehtoollisaiheinen alttaritaulu (Kuva 74.). Sen esikuvana on Merianin kuvaraamatun ehtoolliskuva. Yksinkertaisen kehyksen reunoina on kaksi ääriviivan mukaan sahattua figuuria: Salvator mundi ja Johannes Kastaja.⁹³

Kehystykseen liittyneen barokkiveistotyön vaihtuminen figuuritauluihin osoittaa taideilmiön morfologisen muutoksen. Figuuritaulut ovat tekniikaltaan taulumaalauksia. Kuvallajina ne on kuitenkin ensisijaisesti rinnastettava voimakkaalla volyyminmassoittelulla leikitelleeseen barokin polykromaattiseen koristeveistoon, sillä molempien lajien, niin polykromaattisen veistotaiteen kuin niukkojen figuuritaulujenkin, funktio on perimmäältään sama. Figuuritaulut jatkavat veistokoristelun tehtävää kookkaamman taulumaalauksen lisänä. Ne eivät koskaan esiinny itsenäisenä teoslajeina, vaan liittyvät aina kookkampaan taulumaalaukseen tai mittavaan alttarilaitteen koristeelliseen kehykseen. Visuaalinen idea figuurimaalauksissa on periaatteessa sama kuin veistoksissa. Hinnaltaan tällaiset plastista vaikutelmaa imitoivat maalaukset olivat kuitenkin paljon edullisempia kuin erityistä ammattitekniikkaa edellyttänyt todellinen veistotyö.

Ylellisen barokkiveiston vaatimaton imitaatioyritys on Paattisten kirkon ehtoollisaiheisen alttaritaulun kuvakenttää reunustava reliefi-imitaatio. Lars Myran 1700-luvun alkuvuosina maalaama teos on mielenkiintoinen



127. Mathias Reiman. Piik-
kiön alttarilaitteen predella.



128. Lars Myra. Paattisten alttaritaulu.



129. Cornelis Cortin kaiverrus Livio Agrestin mukaan.

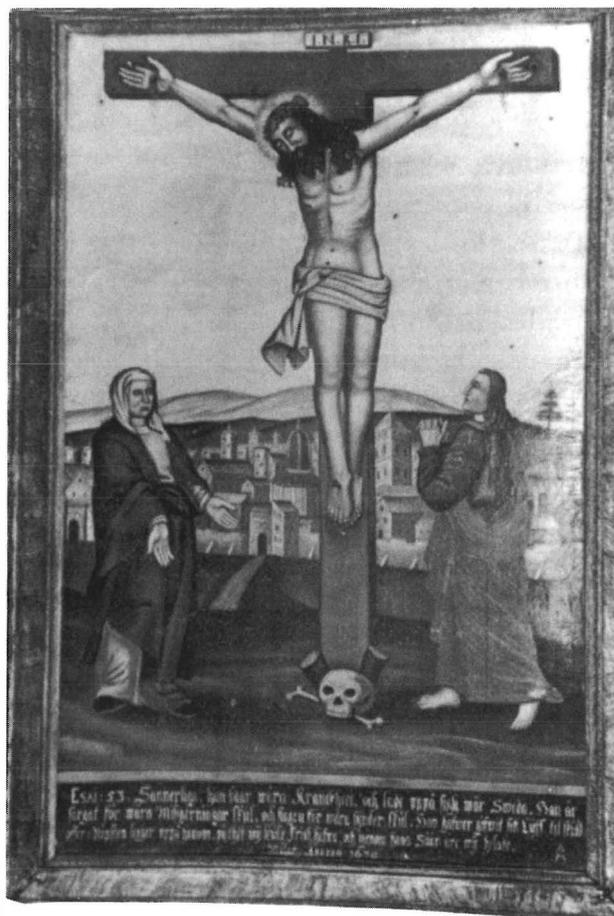
heijastuma korkeakulttuuristen tyylipiirteiden vähittäisestä siirtymisestä tuotantoehdoiltaan muuntuneeseen kuvataiteen kenttään.

Paattisten maalausta voi pitää eräänlaisena välivaiheena barokin taidetyylin muotoilmaisun omaksumisessa käsityöläistäiteeseen. Myran maalauksen ovaalissa kuvakentässä esitetty ehtoollisaihe perustuu eurooppalaiseen graafiseen esikuvaan. Se noudattaa kömpelösti italialaisen Livio Agrestin (k.1579) maalauksen figuurikompositiota. Agrestin originaaliteoksesta oli grafiikkamarkkinoilla kaupan muun muassa Cornelis Cortin kaiverrus.

Ammattikuntamaalaus 1600- ja 1700-luvun taitteessa Suomessa

Maalarin toimenkuvaa määrittivät ratkaisevasti paikalliset olosuhteet. Kaupunkien hallinto pyrki ohjailemaan käsityöläistuotteiden kysynnän ja tarjonnan suotuisaa tasapainoa. Niinpä kaupunkiin ammatinharjoittajaksi pyrkivän käsityöläisen oli päästävä ammattikunnan jäseneksi ja saatava raadilta lupa asettua kaupunkiin. Kaupungin raadissa määriteltiin, monelleko eri käsityöläisammattinharjoittajalle oli tarvetta. Alueelliset erot kuvataidetuotosten määrässä ja laadussakin olivat huomattavia. Siinä missä Pohjanmaalla parille maalarielle oli riittämiin töitä seudun vauraamman väen vaatimattomien yksityistilausten ja seurakuntien mittavien kirkkomaalauhankkeiden toteuttamisessa, oli maalariammattilaisille Turun ympäristössä, suomalaisen kulttuurin keskusalueella, runsaammin työtehtäviä. 1630-luvulta alkaen puusepillä, maalareilla ja lasimestareilla oli Turussa yhteinen ammattikunta, johon sorvaritkin myöhemmin liittyivät.⁹⁴ Erikoiskäsityöläisten tuotteiden kysyntä Turun seudulla oli niin runsasta, että kaupungissa toimi useita lasimestareita ja sorvaajia.⁹⁵ Yleinen ammattikuntalainsäädäntö määrittä käsityöläisten ammatinharjoittamista hyvin pitkään. Vuoden 1669 ammattikuntajärjestyksen periaatteet myöhemmin tehdyin lisäyksin säilyivät voimassa elinkeinojen vapautumiseen 1800-luvulle saakka.⁹⁶

Oppipojasta kisällinvuosien jälkeen maalariestariiksi nousseen käsityöläisen tuli hallita niin lankkumaalaus kuin figuratiivisen koristemaalauksenkin eri lajit. Maalariammattilaisen kaikkein vaativimpiin työtehtäviin kuului juuri taulumaalaus. Työprosessina taulumaalaus perustui kuvanjäljennystaitoon ja väriaineiden käytön hallintaan. Taulumaalaus oli tekniikaltaan ennen kaikkea graafisen esikuvan jäljentämistä kankaalle tai puulle värejä käyttäen. Maalarinkoulutus kehitti näitä taitoja. Taitojen harjaantumista figuurimaalauksessa testattiin ammattikunnalle suoritetuilla näytetöillä. Tukholman maalariammattikunnalta mestarinkirjaa anovan kisällin oli kyettävä maalaamaan pätevyysnäytteenä taulu hänelle annetun graafisen esikuvan mukaan.⁹⁷ Vuoden 1622



130. Abraham Myra 1670. Ristiinnaulittu. Maalaus Houtskarin kirkossa.

säännöissä määrätään näytetyksi ristiinnaulittuaiheinen oljy- tai vesivärimaalaus.⁹⁸

Eri yhteyksistä tunnetaan kolmisenkymmentä Suomessa 1600-luvulla toiminutta maalaria tai veistäjää. Vaihteleville kuvataiteen aloille viittaavat lähteissä käytetyt monenkirjavat ammattinimikkeet. Aikaisemmassa tutkimuksessa on toisinaan yritetty luokitella niin sanottuja lankkumaalareita ja taidemaalarausta harjoittaneita maalareita näiden aikalaislähteissä käytettyjen ammattinimikkeiden mukaan. Erottelu on ongelmallista. Ruotsin väkirikkaissa kaupungeissa työjako erotti taidemaalarausta lähentyvät tuotteet, kuten muotokuvat konterfeijareiden tehtäviin. Tehtävien rajautuminen maalareihin päin on sen sijaan käsitteenä liukuvampi. Tähän maalariammattilaisten laveampaan toimikenttään viitataan vuoden 1622 säännöissä, joissa erotetaan konterfeijarit maalareista työtehtävien laadun mukaan. Säännöt kieltävät sakkorangaistuksen uhalla konterfeijareilta maalarin toimenkuvaa kuuluvat työt. Toisaalta jokaisen maalariestarin oli kyettävä tekemään myös taulumaalauksia, kuten mestarinäytteen kriteereissä määriteltiin.⁹⁹

Suomessa 1600-luvun ammattikuntamaalarin toimenkuva oli hyvin monipuolinen ja taulumaalaus muodosti

vain pienen lohkon maalarin työstä, joten aikalaislähteissä käytettyjen vaihtelevien ammattinimikkeiden mukaan ei ole mahdollista määritellä maalarin taidemaalauksen laatua. Maalarinkoulutus ja työtehtävät antoivat monipuoliset valmiudet niin rakennusten maalaamiseen, huonekalujen ja tarve-esineiden koristeluun kuin taulumaalaukseenkin. Samoistakin henkilöistä käytetään eri yhteyksissä vaihtelevasti monenlaisia nimityksiä: teksteissä mainitaan maalareita, konterfeijareita, kuvanleikkaajia ja kuvanveistäjiä (*belätmakare, belätsnidare, bildhuggare, bildsnidare*). Tutkimustilannetta hämmentää vielä se, että kaiken lisäksi samoja käsityöläisiä kutsutaan toisinaan jopa puusepiksi.

Vuoden 1622 ammattikuntasäännöt sallivat mestareiden vävyjen ja konterfeijareiden vapaan ammattinharjoituksen samaan tapaan kuin Saksan kaupungeissa oli tuolloin tapana. Konterfeijareiden piti kuitenkin ilmoittaa ammattikuntaan ja maksaa asiaankuuluva jäsenmaksu oltermannin kassaan.¹⁰⁰ Annetuista määräyksistä kuvastuu, että Saksassa omaksi käsityöläistuotelajikseen erikoistunut taide- ja muotokuvamaalaus tunnettiin jo Ruotsissa erillisenä taidetuotteena.

Aatelisten mukana Itämeren etelärannikon kaupungeista tuli todennäköisesti joitakuita maalareita työskentelemään Suomeen. Luultavimmin laadukkaat maalaukset tuotiin Manner-Euroopasta. Ulkomaista alkuperää olevan korkealaatuisen taulumaalauksen ja kotimaisen ammattikuntamaalauksen ero tulee selvästi esiin teoksissa. Luotettavasti kotimaisille ammattikuntamaalareille attribuoidut työt ovat tekniseltä tasoltaan huomattavan kömpelöitä. Turun puuseppien, maalareiden ja lasimestarien ammattikunnan oltermanniksi 1680-luvulla nousseen maalari Abraham Myran (k.1684) säilyneet teokset osoittavat hänen tekniset taitonsa varsin vaatimattomiksi.

Myra-suvussa maalarinammatti periytyi seuraavalle polvelle: Abraham Myran poika Lars (n.1671–n.1712) oli hyvin tuottelias maalari Turun seudulla 1600–1700-luvun vaihteessa. Lähteet paljastavat Lars Myran arvostaan, ammattilypeydestään ja markkina-alueestaan ärhäkästi kiinnipitäneeksi mieheksi. Myra joutui rajuun välienselvittelyyn maalarina esiintyneen raatimiehen pojan Mikael Coreliuksen kanssa vuonna 1704. Ajan suorasukaiseen tapaan värikkäisiin solvauksiin ja suoranaisen käsikähmään päätyneen kaunan selvittely johti Turun kämnerinoikeuteen, jossa maalareiden välistä selkakausta käsiteltiin monin todistajanlausunnoin useassa istunnossa. Myra syytti ammattikuntaan kuulumatonta Monsieur Coreliusta siitä, että tämä vei häneltä tilauksia ja polki hintoja ottamalla töitä liian alhaisilla palkkioilla.¹⁰¹

Corelius ilmeisesti noudatti konterfeijarin vapautta ottaa taidemaalauksia. Myra kuitenkin oli hallinnut alaa ilmeisen itsevaltaisesti. Hän oli se Turussa toimineista maalareista, joka kiersi pitäjissä tekemässä kirkkomaalauksia. Tiedot muiden maalareiden toimista seurakunnissa ovat vähäisiä.¹⁰²

Yksittäistapauksissa maalareiden väliset ristiriidat

johtivat raivoisiin välikohtauksiin, kuten Myran ja tämän patustajaksi solvaaman Coreliuksen välinen krouvitappelu kuvastaa. Mielenkiintoista on, että Corelius vetosi sivistyneisyyteensä: hän sanoi olevansa herra ja nimitti Myraa risa- ja konttiporvariksi, mikä erityisesti osui itsetietoisien Myran kunniantuntoon. Tappelunujakaksi ryöstäytyneen tilanteen taustalla olivat jo pitkään hiertäneet kiistat markkina-alueesta ja hinnoista. Käsityöläisammattikunnan sosiaalinen kontrolli, joka muuten tarkasti sääteli jäsentensä toimintaa, ei velloittanut nurkkamestari Coreliusta. Myra tunsu asemansa Turun johtavana käsityöläismaalarina vakavasti uhatuksi. Corelius ei ollut sitoutunut noudattamaan ammattikunnan hinnoittelu- ja laatusopimuksia, joten Myran kaltainen markkinoita itsetietoisesti hallinnut maalari halusi ehdottomasti poistaa kilpailevan ammatinharjoittajan toimialueeltaan.

Turun seudun kirkkojen tilikirjoista käy todellakin ilmi, että Myra hinnoitteli työnsä kaikkea muuta kuin vaatimattomasti. Maalausten hinnoista ja työpalkkion lisäksi maksettavista muona- ja matkarahoista syntyi toisinaan erimielisyyksiä maalauksen tilanneen seurakunnan ja Myran välille. Kiistoissa Myra osoittautuu säilyneiden lähteiden mukaan taipumattomaksi neuvotteluosapuoleksi, joka jatkoi sitkeästi saataviensa perintää.¹⁰³

Mikael Coreliuksen tuotannosta tunnetaan pahoin vaurioitunut alttaritaulu, jonka hän maalasi Sääksmäen seurakunnan tilauksesta vuonna 1707. Kristuksen kaste-aiheisen alttaritaulun esikuva on Merianin kuvaraamatusta. Coreliuksen palkkio oli huomattavasti alhaisempi kuin Myran lounaissuomalaisilta tilajaseurakunnilta lasuttamat korvaukset.¹⁰⁴ Sääksmäen taulun kehyksen teki Ruotsista Turun Akatemian kuparikaivertajaksi saapunut Gustaf Hagner (k.1713).¹⁰⁵ Kehyksen muoto on klassinen: segmenttikaarista portaaliaukkoa kehystävät joonilaiskapiteeliset pilasterit. Reunuksen siipimäiset lehvävoluutit ovat ilmeisesti Hagnerin oma muunnos eurooppalaisesta mallipiirroksista. Figuuriveistoksilla on niinkin ikään esikuvansa malligrafiikan välittämässä sommitteluideoissa. Alankomaalainen 1600-luvun jälkipuoliskon alttaritaulumallisto suosi raamatullisten hahmojen liittämistä taulumaalauksen kehykseen, tosin Hagnerin veistämät stabiilit Johannes ja Luukas -hahmot muistuttavat ilmaisultaan lähinnä keskiajan veistoksia. Puleiden enkelihahmojen esikuvina lienevät Åke Tottin ja Kristiina Brahen hautamonumenttiin liittyvät putot Turun tuomiokirkossa.

Valta-aatelin tumba- ja epitafilaitteiden veistäjät olivat 1500–1600-luvulla pääosin muualta Ruotsiin kulkeutuneita mestareita. Suurvaltakauden lopulla ruotsalaiset maalarit ja kuvanveistäjät alkoivat hakeutua Manner-Euroopaan saamaan taidekoulutusta. Suorat tyylivaikutteet välittyivät vuosisadan vaihteessa myös kirkolliseen taiteeseen. Havainnollisen vertailuparin Gustaf Hagnerin veistämälle Sääksmäen alttaritaulun kehykselle tarjoaa Caspar Schröderin Pedersöreen veistämä alttaritaulun kehystys vuodelta 1705.¹⁰⁶ Schröder (k.1710) oli huomattava tukholmalainen koristeveistäjä, joka oli koulut-



131. Mikael Corelius 1707. Kristuksen kaste. Sääksmäen alttari-
taulu. Kehyksen on veistänyt Gustaf Hagner.

tautunut euroopalaiseen koristeveistoon kahdentoista vuoden oleskelulla mannermaalla. Hän työskenteli pitkään Ranskassa. Ruotsiin palattuun hän sai tehtäväkseen merkittäviä kirkollisia tilaustöitä.

Polykromaattisen barokkiveiston myöhäisiä kaikuja

Taidetuotannon kenttä muuttui ratkaisevasti läänitysateelin aseman heikentyessä. Muutos lopetti kuvataiteen lajina kukoistaneiden rustobarokkialttarilaitteiden valmistamisen.

Myöhäisin suurista moniosaisista veistokoristelluista epitafialttarilaitteista on Artjärven kirkossa. Von Preutz-suvun moniosainen epitafi noudattaa rakenteeltaan tyylipuhtaasti 1600-luvun alttarilaitteiden muotokaavaa. Epitafin valmistuminen on ajoitettavissa kuitenkin vasta vuosien 1701–1710 väliseen aikaan.

Epitafialttarilaitteen lahjoitti Catharina von Preutz ainoan aikuisikänsä eläneen poikansa, luutnantti Fredrik von Preutzin kuolemaan vuonna 1701 sammuneen nuoren aatelissuvun muistoksi.¹⁰⁷ Lahjoittajalla oli vahva sosiaalinen motiivi. Catharina von Preutz pyrki jäljittelemään suurvallan loistokauden valtaeliitin tapoja. Näyttävä, joskin jo tilausaikanaan vanhanaikainen epitafialt-

tarilaitte, loi välineellisesti nuorelle aatelissuvulle esineellistä historiaa ja samalla monumenttina ikuisti kahteen miespolveen päättyneen von Preutz-suvun maineen. Epitafimuoto on täysin luonnollinen lahjoitetun teoksen julisten tehtävien kannalta.

Catharina von Preutzin hankkima epitafi on taiteilijamiönä jo kuihtumassa olleen tyylikauden myöhäinen kaiku. Artjärven epitafista näkyy monella tapaa sen tyyli-ilmaisun ristiriitaisuus. Taulumaalauksena puupaneelle toteutetut maalaukset pohjautuvat eurooppalaiseen grafiikkaan. Ristiinnaulitun esikuvana on ollut Hendrik Goltziuksen kuparikaiverros. Jeesuksen syntymä ja paimenten kumarrus taas perustuvat Johannes Sadelerin grafiikkaan. Ylösousemus-aihe on levinnyt Claude Mellanin kaiverruksena.¹⁰⁸

Teoksen veistotyö pyrkii jäljittelemään pohjoiseurooppalaisen barokin koristemuotoja, mutta sen sekä taiteellinen että tekninen toteutus vaikuttavat provinsiaalilta yrityksiltä maneerisesti jäljitellä barokkiveistotyön malleja ymmärtämättä muotojen ja ornamenttiikan ideaustaa. Barokin kukoistuskauden elävä, orgaanisilla luonnonmuodoilla varioinut rusto- ja kasviornamentiikka on kopioitunut Artjärven epitafiin elottomana koristenauhamaaisena ketjuna.

Samankaltainen anakronistisen barokkiveiston ilmiö on Hattulan kirkon saarnatuoli, jonka on valmistanut puuseppänä ja koristeveistäjänä Hämeessä toiminut Mats Bystock. Hattulan saarnatuolin runko-osa koristuksineen valmistui vuonna 1703 ja katos, joka on saman veistäjän kädenjälkeä, valmistui kaksi vuotta myöhemmin.

Aiemmissä Bystockin saarnatuolia käsittelevissä tutkimuksissa veistäjän käyttämien mallien anakronistisuus on saattanut teoksen valmistumisajan epäilyksenalaiseksi. On arveltu, että saarnatuoli olisi peräisin 1600-luvulta ja saarnatuoliin maalattu vuosiluku 1703 olisi vain maalusajankohta.¹⁰⁹ Hattulan kirkon tilikirjaan on kuitenkin merkitty tarkasti Mats Bystockille suoritettujen maksumaksumien vuosien 1703–1705 välillä, joten työn valmistusajankohdan määrittämiseen ei jää tulkinnanvaraisuutta.¹¹⁰

Hattulan saarnatuoli kuuluu 1600-luvun puolivälissä kehittyneeseen saarnatuolityyppiin. Aatelin lahjoittamat mestariveistäjien saarnatuolit muokkasivat taidemakua ja tarjosivat yleistä makua ohjailleita ylellisiä tyyli-malleja. Tässä hankintatilanteessa seurakunnan varoin kustannettu Hattulan saarnatuoli, joka noudattaa edeltäneiden vuosikymmenten muototyyliä, osoittautuu mielenkiintoiseksi tyylihistorialliseksi ilmiöksi maamme kirkollisessa veistotaiteessa.

Taidehistoriallisen tutkimuksen kysymyksenasettelua ohjaa teosten tarkastelu suhteessa niiden syntyajan taoudellisiin, poliittisiin ja uskonnollisiin taustavaikutuksiin. Näihin tutkimusvaateisiin heijastettuna Hattulan saarnatuolin tarkastelu avaa laajemman tutkimusongelman: kysymyksen siitä millaisia kehityskulkuja tyylihistorialliset muutokset ovat. Voidaanko ilmiötä ehkä selittää katkoksilla taiteen keskusalueiden ja etäällä keskuksista sijaitsevan periferian välisessä kulttuurivaikutteiden välittymisessä?

Hattulan saarnatuolin aiemmissa luonnehdinnoissa on korostettu saarnatuoli-hankkeeseen vaikuttaneita paikallisia olosuhteita. Teoksen analyysissä on kiinnitetty huomiota erityisesti veistotyön kömpelyyteen.¹¹¹ Karkeahkosti veistetyt hahmot ja kankeasti työstetyt ornamentit on nähty taiteen periferiassa toteutettuna provinssityylin tuotteena. Saarnatuolia käsittelevissä teksteissä kokonaisuutta on luonnehdittu primitiivisen barokkiveiston myöhäiseksi ja tyyli-ideasta huonontuneeksi esimerkiksi. On katsottu, että tekijällä ei ole ollut käsitystä koristemallien lähtökohdista ja ettei hän ole ymmärtänyt muotoja ja rakenteita, joista kuvioissa pohjimmiltaan on kyse. Bystockin tietämättömyyttä tyyli-ihanteista on selitetty Hämeen syrjäisellä sijainnilla kulttuurin keskusalueilta.

Tyylillinen rinnakkaisilmiö Hattulan saarnatuolille on samaan ajankohtaan ajoittuva Tornion kirkon sisustuksen veistokoristelu. Ängermanlandilaissyntyinen Nils Fluor veisti Tornion kirkon saarnatuolin vuosien 1696–1700 välillä ja kuoriaidan sekä ikkunankehysten koristukset vuosien 1703 ja 1704 aikana.¹¹² Tornion kirkon taidokas veistokoristelu liittyy Ruotsin Länsipohjan kulttuuri-ilmiöön. Tornion kaupungilla oli kiinteät hallinnolliset ja kaupalliset yhteydet Länsipohjan muihin kaupunkeihin. Niin ikään kirkollishallinnollisesti Tornion Lappi kuului Upsalan arkkihiippakuntaan vuoteen 1697 saakka ja siitä eteenpäin Suomen sotaan asti Härnösandin hiippakuntaan.¹¹³

Suomalaisten tyylihistoriallisten kehityskaarien vertailu emämaan Ruotsin paikallisen taidetuotannon ehtoihin tuo taidetyylin problematiikkaan mielenkiintoisen tason. Pohjois-Ruotsin 1600–1700-lukujen kuvataidetta tutkinut Ingrid Telhammer tulkitsee norlantilaisten veistäjien töissä kukoistanutta tyylin säilymis- ja muuntumisasiämiötä sosiaalishistoriallisesti. Tutkimuksessaan hän osoittaa, että Norlannissa ei ollut muotityyleistä perillä olevaa säätyläisluokkaa, joten kansanmestarien veistotyöt kelpuutettiin myös yhteisön tärkeimpään edustus-tilaan, seurakunnan kirkkoon, jonka kaunistamiseksi pyrittiin aina hankkimaan mahdollisimman taidokkaita ja muodinmukaisia esineitä.¹¹⁴

Hattulan saarnatuolin koristeisiin kuuluvat 1600-luvun puolivälin muotiornamentit, kuten lyötteen ja rustoaihe. Malleja piirtäneet graafikot ja parhaat veistäjämasterit ilakoivat teoksissaan irvailvalla luonnonmuotojen vääristelyllä; epäsiiköksi väännellyt ihmiskasvot, maskaronit, ja erilaiset eläin- ja kasvikuviot kuuluivat ajan tyyli-ilmaisuun. Tämä italialaisesta manierismin tyyli-kaavasta lähtöisin oleva ja erityisesti alankomaalaisten taiteilijoiden edelleen muokkaama koristeaiheisto puolestaan välittyi pohjoiseurooppalaisen barokin suosimiin koristemalleihin 1600-luvun puolivälissä.¹¹⁵

Saarnatuolin perusrakenteessa on toteutunut renessanssin tyyli-ideaalien välittämänä antiikista periytyvä pylväs- ja palkistojärjestelmä. Tosin se ei muodosta rakennetta kantavaa järjestelmää, kuten antiikin rakennuksissa. Antiikin rakennusten palkistojen tapaan on saarnatuolin rungon yläreuna koristettu listoituksin. Lista-



132. Mattheus Merian. Kristuksen kaste. Bilderbibel 1627.

kerrosten munasauvaan liittyy oikeaoppisten mallien mukaan toteutettu hammaslistakuvio. Saarnatuolin runko-osaa jäsentävät kulmiin asetetut pylvää. Roomalaiseen kompositakapiteelin lehväaiheen veistäminen on tuottanut Bystockille ilmeisiä vaikeuksia.

Antiikin koristemalleista ovat peräisin myös katoksen reunaa somistavat pienet pinjankävyt. Ylinnä katoksessa on voitonlippua kädessään pitävä Kristus-hahmo, joka on esitetty ylösnousemusaiheiden ikonografialle tyypilliseen tapaan. Katoksen reunalle sijoitetuilla pienillä alastomilla enkeleillä on käsissään Kristuksen piinavälineet. Samanlaisia eloisia pikkufiguureita suosi esimerkiksi Mathias Reiman suurissa alttarilaitteissaan 1660–1670-luvulla.¹¹⁶

Kuvataiteen tyylikauden ja tuotannon muuttuminen

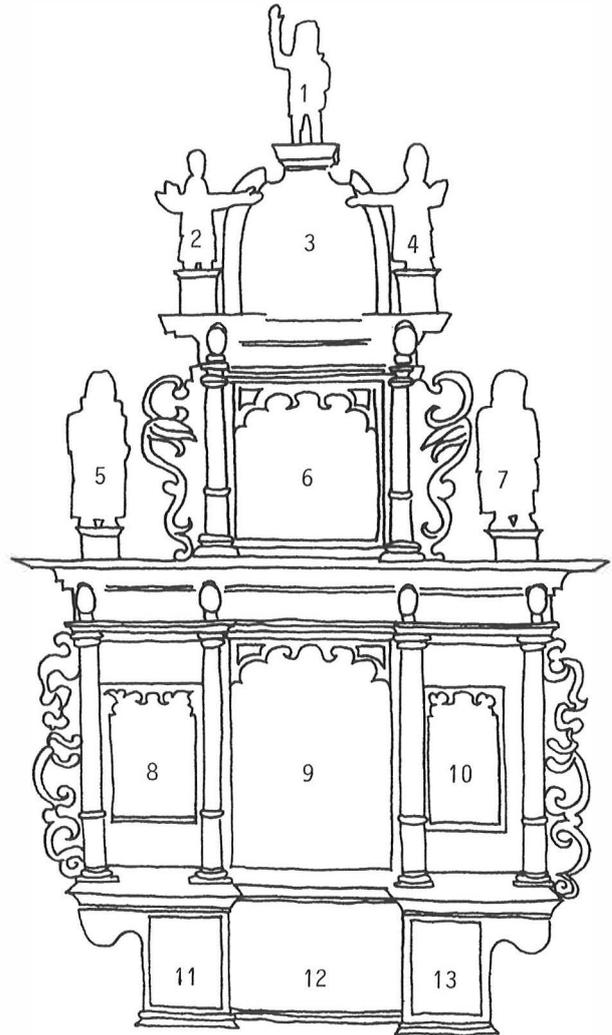
Seurakuntien hankkimat Hattulan ja Tornion saarnatuolit liittyvät vivahteikkaaseen tyylihistorialliseen prosessiin. 1700-luvun alkuvuosina valmistuneet polykromaattisella barokkiveistokoristelulla varustetut saarnatuolit voidaan mielestäni nähdä ilmiönä, joka kuvastaa korkeakulttuurisen muotityylin muuttumista. Ennen varsinaista kansanomaistumisvaihetta valtaeliitin muotityyli koki vaiheen, jota voi luonnehtia tyylin eräänlaiseksi demokratisoitumiseksi: korkeakulttuurinen muotityyli siirtyi tyyli-murroksen välivaiheessa käsityöläisammattilaisten erityiseksi taidonnäytteeksi. Näin esimerkiksi polykromaattinen barokkiveisto oli muutamien taitavien puuseppämestarien erikoistuote, jolla oli kysyntää kuitenkin vain lyhyen aikaa valtaeliitin loistokauden päättyttyä. Samalla polykromaattisen barokkiveiston lyhyt käsi-



133. Altaritaulumalli Crispin Passen Amsterdamissa vuonna 1651 julkaisemasta kokoelmasta.



134. Caspar Schröder 1705. Pedersören alttaritaulun kehys. Kuva vuodelta 1983. Pekka Halosen maalaama ehtoollisaiheinen alttaritaulu tuhoutui tulipalossa vuonna 1985.



135. Artjärven epitafialttarilaite 1701–1710. Veistetyt ja maalatut aiheet: 1. Kristus-veistos, 2. enkeliveistos, 3. taivaaseenastuminen, 4. enkeliveistos, 5. Mooses-veistos, 6. ylösnousemus, 7. Pietari-veistos, 8. Jeesuksen syntymä, 9. ristiinnaulittu, 10. kuninkaiden kumarrus, 11. von Preutz -suvun vaakuna, 12. ehtoollinen (pahoin vaurioitunut), 13. lahjoittajan nimi.



työläisjakso ajoittuu Suomessa aikaan juuri ennen isonvihan aiheuttamaa taloudellista taantumaa.

Vuosisadan vaihteen tienoilla kuvataidetuotteiden hankintajärjestelmä muuttui. Seurakunnista tuli tärkeä kirkollisen esineistön tilaaja 1680-luvun ja 1710-luvun välisenä aikana. Uusi irtaimisto kustannettiin kirkonkassan varoilla. Alttaritaulujen ja saarnatuolien tyyliin vaikuttivat sekä taloudelliset tekijät että tilausten toteuttajiksi kutsuttujen käsityöläisten valmiudet.

Lounais-Suomen seurakunnat suuntasivat tilauksensa Turussa vaikuttaneille käsityöläisille. Polykromaattisen

136. Ristiinnaulittu. Artjärven alttarilaitteen keskipaneelin maalaus.



137. Ristiinnaulittu. Hendrik Goltziuksen kuparikaiverus.

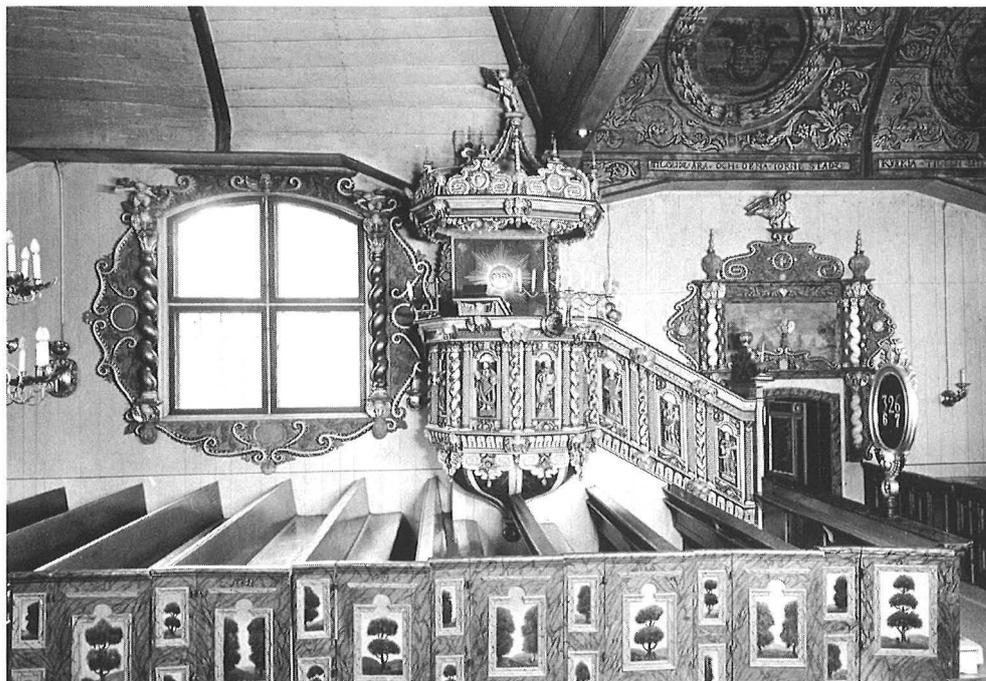


138. Mooses. Yksityiskohta Artjärven alttarilaitteesta.



139. Mats Bystock 1703–1705. Hattulan saarnatuoli.





140. Nils Fluor 1696–1704. Tornion kirkon saarnatuolin ja ikkunankehysten veistokoristelu.



141. Paattisten saarnatuoli. Lars Myran paneelimaalaukset 1600–1700-luvun vaihteesta.



142. Anders Lund 1708–1710. Hiittisten saarnatuoli.

veistotyön vaihtuminen figuurimaalaukseen tulee esiin 1600-luvun lopussa lounaissuomalaisten saarnatuolien koristelutavan muutoksessa. Veistohahmojen sijalle tulivat peilipaneeliin maalatut yksinkertaiset figuuri- ja ornamenttimaalaukset. Jören Sāti valmisti Perttelin kirkkoon uuden saarnatuolin, jonka figuurimaalaukseen teki Lars Myra. Hiittisten kirkkoon tilattiin vuonna 1708 turkulaiselta Anders Lundilta saarnatuoli.¹¹⁷

Kirkkoihin oli rakennettu lehtereitä 1600-luvun loppupuolella. Kaiteen paneeliin ryhdyttiin maalaamaan evankelista- ja apostolisarjoja. Johan Saltbergin Taivasalon kirkkoon vuonna 1696 maalaamista lehteripaneeleista on säilynyt vain muutamia.¹¹⁸ Käsiyöläismaala-



143. Johan Saltberg 1696. Mooses-hahmo Taivassalon kuorin pohjoislehterin maalauksista.

reille mittavien peilisarjojen maalaaminen oli huomattava tulonlähde. Lars Myran palkkio Sauvon lehterinkaidemaalauksista vuonna 1695 kohosi yli kolmeensadan kuparitaalarin.¹¹⁹ Andreas Gillbergille Perniön seurakunta maksoi pari vuotta aikaisemmin 120 kuparitaalaria lehtereiden maalauskoristelusta.¹²⁰

Alttaritaulujen tekeminen siirtyi 1600-luvun lopussa niin ikään käsityöläismaalareille. Barokkialttarilaitteiden rönssyilevään veistokoristeluun verrattuna vaatimattomas-

ti kehystetyt alttaritaulut yleistyivät. Varhaisimmat puupaneelille tai kankaalle maalatut suomalaisten käsityöläismestareiden alttaritaulut ajoittuvat 1670-luvulle.

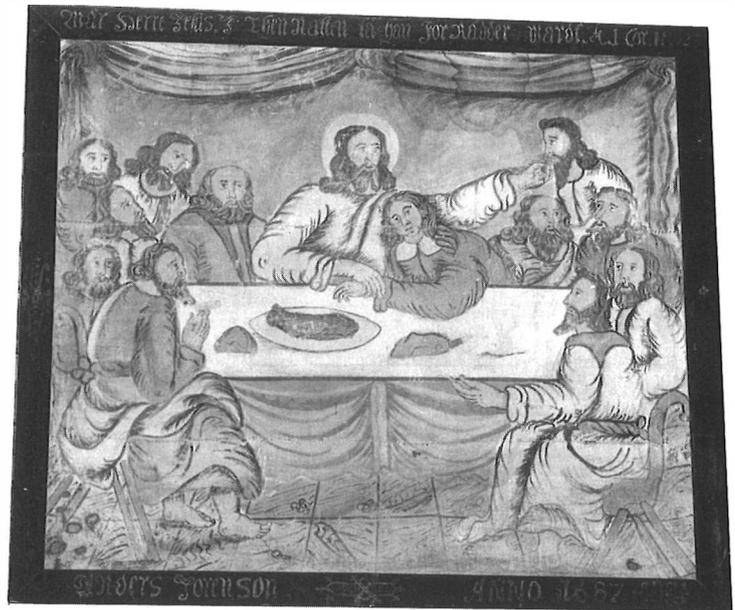
Aiheena ylitse muiden hallitsi viimeinen ehtoollinen. Abraham Myra maalasi ehtoollisaiheisen alttaritaulun Houtskariin vuoden 1670 tienoilla ja Viipurissa vaikuttanut Valentin Betge Pieksämäelle vuonna 1672. Ruskon kirkon alttaritaulun lahjoitti 1683 Turun Akatemian rehtori Elias Tillandtz. Varhaisin pohjalaisista käsityöläisalttaritauluista on Anders Jöranssonin signeeraama Laihian alttaritaulu vuodelta 1687. Ehtoollisaiheiset lahjoituksena tulleet alttaritaulut tunnetaan Dragsfjärdistä (1690) ja Koivulahdelta (1694). Koivulahden taulun esikuva on sama kuin Vaasan porvarien yhteishankkeena kirkkoon 1677 lahjoitetussa alttaritaulussa. Yhdistävä tekijä taulujen välillä on koivulahtelaissyntyinen, Vaasassa menestynyttä liiketoimintaa harjoittanut maalauksen lahjoittaja Hans Nilsson, joka oli ollut mukana Vaasan porvarien alttaritauluhankkeessa.¹²¹

Lars Myra maalasi Pertelin (1696) ja Perniön (1703) ehtoollisaiheisten alttaritaulujen lisäksi ehtoollisaiheen samoihin aikoihin myös Paattisten kirkkoon. Kempeeseen vuonna 1691 ja Tenholaan vuonna 1699 hankitut ehtoollisaiheiset alttaritaulut ovat hävinneet.

Vuonna 1708 myös Pöytyälle lahjoittiin ehtoollisaiheinen teos. Taulun maalaustyö on hyvin kömpelöä. Tekijä lienee oppipoikatason maalari. Mahdollisista tekijänimistä on esille nostettavissa vain Lars Myran oppipoika Matts Michelsson, joka kirjoittautui sotaväkeen vuonna 1709.¹²² Isoonvihaan päättyi myös Lars Myran ura. Hän joutui lähtemään sotaan lähes nelikymmenvuotiaana, ajan mittapuun mukaan jo ikääntyneenä miehenä, vuonna 1712. Sodasta aiheutui Turun seudun varhaiselle kuvataide-elämälle lähes täydellinen katkos.



144. O.R. 1683. Ehtoollisen asettaminen. Ruskon alttaritaulu. Lahjoittajan, lääketieteen tohtori, professori, Turun akatemian rehtori Elias Tillandtzin lukuisat arvo- ja virkanimikkeet on merkitty ovaaliin tekstikenttään.



145. Anders Jöransson 1687. Laihian alttaritaulu.



146. Ehtoollisen asettaminen.
Maalaus Pöytyän kirkosta vuodelta 1708.

KAROLIININEN KIRKKOINTERIÖÖRI MUUTOSPROSESSIN SYNTEESINÄ

Reformaation jälkeinen luterilaisen kirkkointeriöörin kehitysprosessi saavutti päätepisteensä karoliinisella ajalla. Turun hiippakunnassa kirkon sisätilan muutokset olivat käynnistyneet hitaasti 1600-luvun alkupuoliskolla. Ratkaisevasti kirkon sisätilaa muuttaneet uudistustyöt osuvat pääosin 1640-luvun lopulta 1600–1700-lukujen taitteeseen ulottuvalle ajanjaksolle. Kirkkointeriööri sai tänä aikana leimallisesti luterilaiseksi tunnistettavat piirteensä. Karoliiniselle ajalle ajoittuva ilmiöiden vakiintumisvaihe muodostaa eräänlaisen synteesin edeltävistä kehityskuluista.

Kirkollisen kuvataiteen ja kirkon kiinteän irtaimiston hankinta on erottamattomasti sidoksissa ajan yleistä taidetuotantoa määrittäviin taustavaikuttajiin. Reseptitutkimuksessa kuvataiteen kenttä on hahmotettu kolmikannaksi, joka muodostuu teoksen, tekijän ja tilaajan välisten suhteiden verkostosta.¹ Malli tarjoaa jäntevän perustan karoliiniselle ajalle osuvan taideproduktion huippukauden kokoavaan tarkasteluun.

Pitäjänkirkon tutkimuksessa taiteen tilaaja on vaihdellut pitäjäyhteisön sosiaalisten ja taloudellisten voimasuhteiden muutosten mukaisesti. Kirkon irtaimiston tutkiminen on osoittanut sosio-ekonomisen kentän ja poliittisten tavoitteiden kiinteät yhteydet reformaation jälkeisen ajan julkisessa elämässä.

Kirkko-oikeudellisissa lähteissä painottuu kirkkokannuksen käyttö kristillisen seurakunnan kokoontumistilana. Termi 'seurakunta' on teologisesti haastava tulkintakohde. Taidehistorian alaan kuuluvassa tutkimuksessa olen kuitenkin pääosin sivuuttanut aihepiirin teologiset tasot ja kohdistanut huomioni seurakuntaan ennen kaikkea sosiaalisena kokonaisuutena.

Seurakunta muodosti paikallisyhteisön selkeästi hahmottuvine sosiaalisine ryhmineen. Sosiaalieriarquia kuvastui mm. seurakuntalaisten istumajärjestyksessä: kuoriin saivat istumapaikkansa yhteisön arvovaltaisimmat henkilöt. Luterilaisen ortodoksian ajan yhteiskuntaideologiassa Jumalan asettama säätyjako katsottiin kristillisen valtion perustaksi. Suurvalta-ajalle luonteenomainen teokraattinen yhteiskuntatulkinta tähdensi aateliston ja papiston merkitystä kehityksen edelläkävijöinä.

Luterilainen ortodoksia leimasi monella tasolla julkisesta elämästä, ei ainoastaan tiukasti kirkon piirissä. Uskonto oli yksi valtakunnanpolitiikan kysymyksistä. Kirkon tärkeät henkilönimitykset olivat merkittäviä poliittisia ratkaisuja. Tästä osoituksena oli Suomen karoliinisen ajan kirkkopoliitiikan suurin kriisi, joka johti piispa Terseruksen virastaerottamiseen. Taustalla olivat teologiset erimielisyydet, mutta myös syvemmillä piilleet

poliittiset syyt. Terserus oli tunnetusti reduktiomyönteinen, eivätkä vahvan aatelisvallan suositajat katsoneet hänen avoimen aatelisvihamielistä toimintaansa Turun hiippakunnan johdossa suopeasti.

Piispojen kautta välittyi tärkeitä vaikutteita seurakuntatasolle. Ortodoksian ajan piispojen toimikaudet ovat varsin erilaisia. Johannes Terserus oli karoliinisen ortodoksian ajan Turun piispoista ensimmäinen, jolla oli laaja kansainvälinen opintokokemus. Terserus oli Västerås'n koulun kasvatti. Hän oli ollut notaarina Johannes Rudbeckiuksen tarkastusmatkalla Inkerissä ja Virossa 1627. Kansainvälisiä vaikutteita Terserukselle kartutti pitkä opintomatka Euroopassa vuodesta 1633 vuoteen 1637. Hän opiskeli Saksassa mutta kierteli myös Ranskan, Englannin ja Hollanin yliopistoissa.²

Ortodoksian ajan ruotsalaisen kirkollisen kulttuurin innovaatiokeskus Västerås antoi useille Turun piispoille tärkeitä impulsseja. Johannes Gezelius vanhemman kirkkohallinnolliset virikkeet olivat huomattavassa määrin peräisin västeråsilaisesta piiristä. Gezelius oli Rudbeckiuksen seuraajan Olaus Laureliuksen läheinen ystävä ja työtoveri.³ Isäänsä Turun piispana seuranneella Johannes Gezelius nuoremmalla oli piispaksi tullessaan takanaan useiden vuosien mannermainen opintojakso. Vuosien 1670 ja 1674 välillä hän oli opiskellut Saksassa, Alankomaissa, Englannissa, Ranskassa ja Sveitsissä Ruotsin valtion stipendiaattina.

Piispojen henkilökohtaiset mieltymykset ja ihanteet kirkkojen sisutuksesta nousevat esiin aineistosta varsin sattumanvaraisesti. Tarkastuspöytäkirjoissa on jonkin verran viittauksia esineistöä koskeviin ohjeisiin. Lähteet heijastelevat myös piispojen asenteiden eroa. Johannes Terserus hyökkäsi avoimesti aateliston itsetehosteisen sosiaalisen mahtiaseman ääri-ilmiöitä vastaan. Tällaisina hän näki aatelisten kuoripenkit kirkoissa. Terseruksen johtamassa pappeinkokouksessa Turussa vuonna 1660 piispan henkilökohtaiset asenteet löysivät vastakaikua. Kokouksen pöytäkirjaan on kirjattu koolla olleen papiston osoittama paheksunta aateliston kuoripenkejä kohtaan. Papisto piti aatelin penkkejä aivan liian näyttävinä ja tilaa vievinä.⁴

Kirkkointeriööri tarjosi miljöön yksilöiden tai sukujen sosiaalisten roolien näkyvään esille tuomiseen. Oppijärjestelmän kehitys luterilaisuuden piirissä teki uskonnosta kirjallisesti sivistyneen säätyläisluokan sosiaalisen statuksen erään ilmentäjän.⁵ Puhdasoppisuuden ajan ruotsalainen valtiokoneisto vakiinnutti teologisen perustietämyksen osaksi maallisen hallintovirkamieskunnan sivistystä. Teologinen yleissivistys, jollaisen esimerkiksi aatelisnuorukaiset saivat opinnoissaan, kuului osana ylempien säätyjen kulttuurisiin rooleihin.

Saksalainen aatehistorioitsija Richard van Dülmen on tutkinut 1500–1600-luvun konfessionalisoitumiskehitystä sosiaalishistoriallisena kysymyksenä. Hän on tutkimuksessaan selvittänyt teologisen oppijärjestelmän asemaa julkisessa kentässä. Van Dülmen osoittaa, että säätyläiset käyttivät teologista tietämystään poliittisesti ja sosiaalisesti motivoituissa yhteyksissä. Katekismuksen



147. Ehtoollisen vietto luterilaisessa kirkossa. Ehtoollisvieraina on kuvattu renessanssiaikaisia säätyläisiä. Tanskalaisen Hemmingsenin Katekismuksen kuvitusta vuodelta 1564.

taito antoi perusvalmiudet uskonnollisten käsitteiden maailmaan. Ortodoksian ajan saarnojen teologinen kieli ja retoriikan metodinen kaava oli tuttu ja tunnistettava ylemmille säädyille. Uskonnon julkisen roolin rinnalla yksilöllinen hartauselämä sai välineellistä arvoa luterilaisessa valtionkirkkoajattelussa. Hartauselämää ruokkivat hengellinen runous ja virret. Tähän uskonnon julkisluonteiseen kenttään kuului luontevasti uskonnollisaiheinen kuvataide.⁶

Säätyläisille kirkon esineellinen varustaminen soi mahdollisuuden osoittaa sosiaaliseen statukseen liittyntä tiedollista valtaa: opillinen sivistys antoi valmiudet jäsentää yksilöllisesti uskonnon teologista aineista.

Saarnatuoli- tai alttaritaululahjoituksella donaattori loi itselleen julkisen hyväntekijän maineen. Kirkon kaudistukseksi ja seurakunnan hengelliseksi rakentumiseksi lahjoitetut kuvat ja esineet laskettiin jalon lahjoittajansa uskonnolliseksi ansioksi.⁷

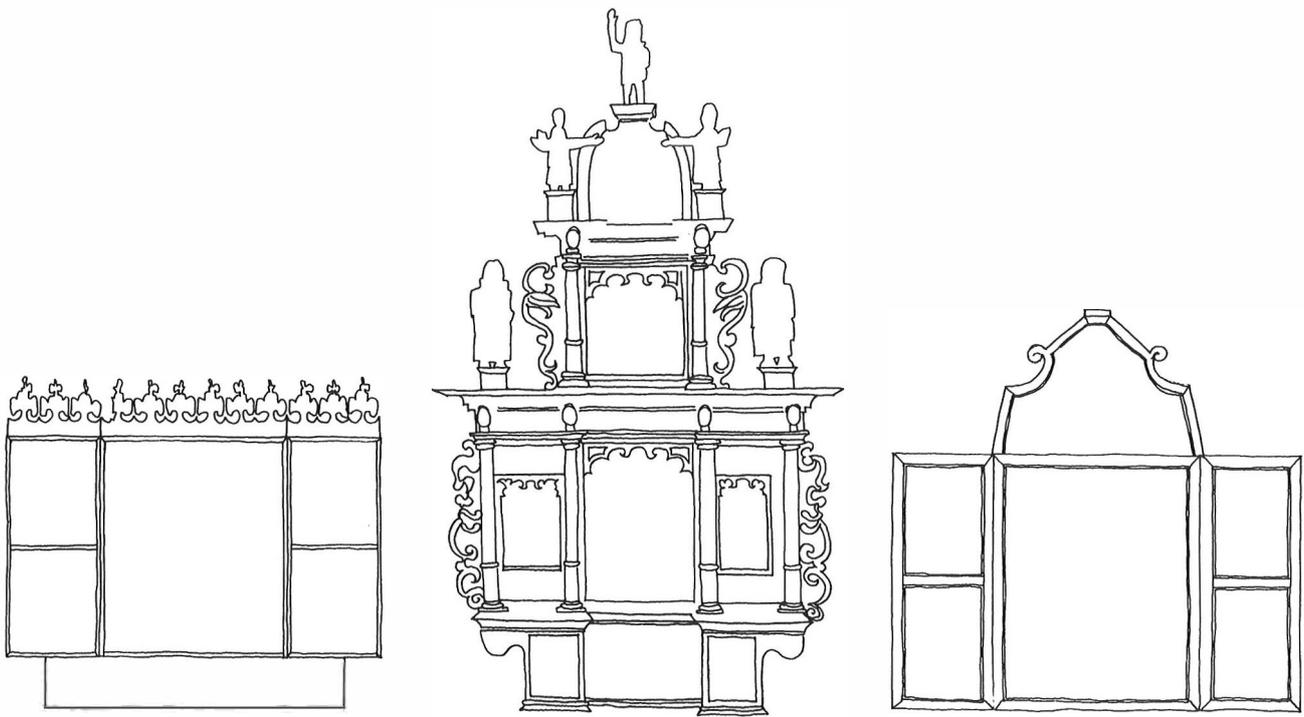
Aatelin patronaattiseurakunnissa hyväntekijän rooli antoi vielä enemmän teologista liikkuma-alaa säätyläisille. He saattoivat esittää haluamaansa teologista näkemystä edustavan papin nimittämistä seurakuntaan.

Papistolla oli seurakuntatasolla erityisesti opettajan ja sananjulistajan rooli. Ortodoksian ajan jumalanpalveluselämän ytimen muodosti saarna. Saarnat kehittyivät valtaisiksi analyttisiksi hahmotelmiksi, systemaattisiksi käsiteanalykseiksi, joissa retoriikan sääntöjen mukaan tulkittiin teologisia käsitteitä massiivisen viittausjärjestelmän kehyksessä.

Kansanuskossa uskonnolliset käsitykset taas olivat vahvasti sidoksissa elämänpiiriin konkreettisiin ilmiöihin. Maailmankuvaa jäsensivät kasvatuksen välittämät tiedolliset mallit. Kirkko pyrki tehostamaan kansanopetusta 1600-luvulla. Gezelius-piispojien ajalla katekismusopetus vakiintui järjestelmälliseksi työmuodoksi seurakunnissa. Kristillistä perustietouden omaksumista testattiin opitun kuulustelulla, mutta sisältöjen ymmärtämisen taso jäi kuitenkin pääosin ulkolukuun perustuvassa oppimisessa heikohkaksi.

Kansanuskossa pyhyys liitettiin konkreettisesti elämänpiiriin. Uskonnollisessa ajattelussa teologisten abstraktioiden sijalla kukoistivat pyhäksi käsitetyt esineelliset ilmiöt ja vuotuisjuhlien tapaperinne. Esineellisen pyhän konkreettisuutta kuvastivat uhrilahjat. Liturgisen vuoden merkkipäivillä oli vastineensa maatalouden vuotuisperinteessä. Kirkollisten juhlapäivien tapaperinteesen kuuluivat eriytyneet työkiellot. Alttariuhrit liittyivät ehtoolliskäytäntöön ja vanhoihin juhlapyhiin pitkälle 1600-luvulle saakka. Rothoviuksen saarnoissa kritisoi- tiin sekä alttarille tuotuja vahauhreja että kansan vuotuisperinteessä säilyneitä pyhimysjuhlien eläinuhritapoja. Pyhimysten juhlapäivät vähenivät kirkon virallisesta kalenterista reformaation jälkeen. Kansanperinteessä pyhimysjuhlat kuitenkin säilyivät pitkään vuoden kiertoa merkitsevinä taitekohtina, joihin liittyi rikas tapaperinne.

Millaisia rooleja kuvalle annettiin luterilaisessa kirkossa? Mikä oli kuvien ymmärtämisen taso ja vas-



148. Siipialtari, epitaftalttarilaite ja moniosainen alttaritaulu. Vasemmalla Nauvon alttarikaappi 1400-luvulta, keskellä Artjärven vuosien 1701–1710 välille ajoittuva alttarilaite ja oikealla Ulvilan 1700-luvun alttaritaulu.

taanottamiskyky 1600-luvun suomalaisen pitäjänkirkon seurakuntayhteisössä?

Saksalainen reseptioestetiikka on korostanut taiteen vastaanotossa katsojan odotustasoa.⁸ Kuvatulkintaa ja kuvan ymmärtämistä problematisoivat mallit tuovat vahvasti esiin teoksen vastaanotto-prosessin suhteellisuuden.⁹ Historiallisen kuvataideilmiön tutkimuksessa korostuu kuvan tulkinnan kontekstisidonnaisuus. Teoksen ja katsojan kontakti välillistyy eri tulkintavoitteisiin. Tulkin-taan vaikuttaa vastaanottajan kuvanlukemiskyky, joka on puolestaan sidoksissa katsojan tiedolliseen valmiuteen.

Suomalaisessa pitäjänkirkossa väestöryhminen väli-set erot olivat suuria. Ortodoksian ajan lukeneistolla oli pitkälle kehittynyt symboliikkaan ymmärtämiskyky. 1600-luvun kirjallisuudessa viljeltiin kuvakieltä. Uskon-nolliseen kuvaviestintään oli kehittynyt oma erikoistunut symbolisen esittämisen laji, hieroglyfiikka. Vastaa-vasti maallisen kuvasymboliikan erikoislaji oli aikakau-della kukoistanut heraldiikka. Vertauskuvallisen esittä-miseen ajan taiteessa oli hyvin monia tapoja. Oppimat-toman kansan keskuudessa tulkintaa määräiti maailman-kuvan suhde elämänpiiriin ymmärrettävissä oleviin konk-reettisiin ilmiöihin.

Luterilaisen kirkkotaiteen sosiaaliseen kenttään so-veltuu kiinnostavaksi rinnastukseksi vastauskonpuhdis-tuksen katolinen kuvaoppi, jossa kuvan ymmärtämisen tasot oli luokiteltu. Kardinaali Paleolottin *Discorso in-torno alle imagini* vuodelta 1582 muodostui katolisen vastauskonpuhdistuksen estetiikan perusteokseksi. Pa-leotti toi kuvan tehtäviä koskeneeseen keskusteluun ha-vainnollisesti tuotanto- ja vastaanottojärjestelmän tiedol-

lisen tason. Hän ryhmitti taiteen ymmärtämisen neljäksi eritasoiseksi tai tehtävältään eriytyväksi lohkoksi. Ylim-mille säädyille taide avautui syvällisimmin: oppineet ymmärsivät esitysten vivahteikkaat sisällöt; papistolle uskonnollisaiheinen kuvataide oli anagoginen väline, joka stimuloi ajatuksia ja johti hurskaisuun tekoihin; oppimattomille taide merkitsi kauneuden kokemusta; maalarelle taide heijasti taiteellisen ilmaisun mahdolli-suuksia.¹⁰

Ruotsin kirkon piirissä kuvakysymyksen pohdinta oli lähtökohdiltaan jo olemassa olleen kuvataiteen uuden aseman määrittelyä. Kirkoissa olevat kuvat olivat lute-rilaiselle kirkolliselle käytännölle luonnollinen, aiem-masta peritty ilmiö. Reformaatiokauden luterilaisissa lähdeteksteissä kuvalle annettiin tehtävä: kuvat todettiin perinnäiskäytännöksi, jolla oli hyödyllinen ja opettavai-nen merkitys Raamatun kertomusten kuvittajana. Teksteissä toistuva *beläte*-sana on merkinnyt suunnilleen samaa kuin nykyruotsin bild. Useissa konteksteissa sillä on myös erityismerkitys 'kuvapatsas'.¹¹ Kirkkojärjestys-tekstien kuvaa merkitsevän yleiskäsitteen, *beläte*-termin, rinnalla teksteissä esiintyy viittauksia tauluihin (*taflor*), jotka joistakin tekstiyhteyksistä voi päätellä alttarin ylle sijoitetuiksi tauluiksi. Karoliinisen interiöörin kirkkotai-teen uutuustuote, alttaritaulu, vakiintui kirkollisissa teksteissäkin vasta 1600-luvulla.

Alttaritaululla tarkoitettiin kookasta kirkon pääalttarin ylle sijoitettua kehystettyä maalausta tai suurta barok-kialttarilaitetta. Alttaritaululla on typologisesti vahvat si-teet keskiaikaiseen alttarikaappiin. Epitaftalttarilaitteen moniosaisessa muotorakenteessa on piirteitä, jotka osoit-

tavat typologisesti, että uuteen kuvalajiin siirtyi morfologisia jatkumoa keskiajan taidelajeista. Siipialttarin muodon siirtymisestä uuteen kuvatyyppiin kielivät suurten epitafitaulujen hahmon moniosaisuus ja kuvakenttien jakautuminen erillisiksi vyöhykkeiksi.

Kirkollisen kuvataiteen lajien kehitys karoliinisella ajalla heijastaa taideproduktion kentän muuttumista. Uusi teoslaji, sen tekijät ja tilaajat osoittavat kuvan tuotetustuneen aiempaa eriytyneemmäksi sosiaalisten, taloudellisten ja uskonnollisten tavoitteiden välineeksi. Samaan aikaan kuvat alkoivat saada esteettisille argumenteille rakentuvia arviointoja.

Alttaritaulujen hankkiminen Suomen kirkkoihin 1600-luvulla voidaan jaottaa kahteen vaiheeseen. Ensimmäisessä hankintavaiheessa, 1640–1680-lukujen välisenä aikana, kirkot saivat varakkaan läänitysaatelin lahjoituksena suuria alttarilaitteita, joiden tyyli-ilmaisun oleellinen osa oli runsas, värikkääksi maalattu barokkiveistokoristelu.

Kuva-aiheiden valikoima aatelisvallan kaudella lahjoitetuissa alttarimaalauksissa oli laaja. Raamatullisen ikonografian aiheista ristiinnaulittu hallitsi alttarilaitteiden kookkaimman kuvakentän aiheena. Predellaan maalattiin tavallisimmin ehtoollisaihe.

Kuolemaan ja hautaamiseen liittyvä esineistö oli erittäin keskeisessä asemassa 1600-luvulla. Alttaritaulutaitteen varhaisvaiheissa Suomen kirkkoissa korostui alttarilaitelahjoitusten epitafiluonne. Suuret alttarilaitteet kuuluivat useissa tapauksissa osana laajempaan sukuhistorialliseen esineistöön. Taide- ja kulttuurihistoriallisesti huomattavaa aineistoa edustavat hautajaisvaakunat ja muu runsas hautojen yhteyteen liitetty suku- ja henkilöhistoriallinen rekvisiittaa, esimerkiksi haarniskat ja liput.

Ratkaiseva muutos kuvataiteen tilaajakentässä 1600-luvun lopulla oli seurausta Ruotsin suurvaltakauden loppujakson talouselämän ja poliittisen kulttuurin rakenteellisista muutoksista. Alttaritaulujen toinen hankintavaihe ajoittuu 1680–1710-lukujen väliseen aikaan, jolloin aateliston tekemien lahjoitusten sijasta seurakunnat ryhtyivät hankkimaan alttaritauluja kirkonkassan varoilla. Seurakuntien tilaamat alttaritaulut olivat niukasti kehystettyjä taulumaalauksia. Maalarit käyttivät alttaritaulujen aiheissa esikuvinaan eurooppalaista grafiikkaa.

Ehtoollisaiheen yleisyyttä seurakuntien varoin hankittujen alttaritaulujen aiheena selittävät osin kirkkoissa yleisesti säilyneet keskiaikaiset triumfikrusifiksit; toisaalta ehtoollisaiheen valikoituminen kuva-aiheeksi ohjautui kirkkotilan toiminnoista. Kuorista tuli luterilaisen ehtoollisalttarin paikka, joten oli luonnollista, että alttarille hankittiin ehtoollisen sakramenttiin suoranaisesti viittaava kuvaesitys.

Viimeistään karoliinisella ajalla kirkkoista poistettiin keskiaikaiset sivualttarit. Kirkon ainoaksi alttariksi jäänyt kuorin alttari muurattiin kiinni itseinään. Tietoja alttarin uudelleen muuramisesta itseinän vierelle on monista kirkkoista 1640-luvulta alkaen. Luterilaisen ehtoollisjumalanpalveluksen esineuutuus oli alttarikehä, joita alettiin rakentaa 1600-luvun puolivälin jälkeen.

Alttarikehien yleistyminen oli yhteydessä laajempiin kuorin uudistuksiin. Kehitys muovasi kuorista ehtoollisen ja kasteen sakramenteille pyhitetyn tilan. Kastetöimituksen paikaksi kuori vakiintui vasta 1600-luvun kuudessa.

Karoliinisella ajalla kuorin ja kirkkosalin rajaksi rakennettiin kuoriaita. Kuoriaita ei ollut alttarikehän tavoin uutuus, vaan kuorin ja kirkkosalin rajanneet aita- tai lehterirakenteet olivat kuuluneet jo keskiajalla kirkkojen sisustukseen.

Keskiaikaista irtaimistoa säilyi pitkään kirkkoissa. Kirkkointeriöön tutkimuksessa erityisesti kuorilehterit ovat muodostaneet ongelmallisen esineryhmän. Eurooppalaisen tutkimusperinteen kartoitus toi tutkimuksessani esille runsaasti esimerkkejä keskiaikaisista kuorilehtereistä. Perinteikäs eurooppalainen empiirinen tutkimus osoittaa lehterit varsin yksiselitteisesti keskiaikaisen pitäjänkirkon sisustukseen kuuluneeksi rakenteeksi. Tutkimukseni osoittaa, että kuorilehterit ovat olleet yleisiä myös suomalaisissa pitäjänkirkkoissa.

Uudet kuoriaidat noudattivat rakenteellisilta ratkaisuiltaan keskiaikaisen kuoriaidan muotoa. Kehikko- ja sokkelirakenteeseen liittyivät sorvatut puolat ja koriste-huipukkein varustettu yläpalkki. Uutta 1600-luvun kuoriaidoissa oli tyyli, jonka esikuvat olivat pohjoiseurooppalaisen puusepäntaidon malleissa. Epitafien ja alttaritaulujen veistokoristelussa manieristisesta tyylikaavasta muokkautunut pohjoinen barokki saavutti uhkeimmat sovelluksensa. Alankomaisen ja saksalaisen kuvataiteen välittämät mallit olivat sovellus italialaisesta renessanssitaiteesta ja manierismista. Pohjoiseurooppalainen taidealue synnytti tyyli-ideasta oman paikallisen variaationsa.

Saarnapainotteinen jumalanpalvelus muovasi ratkaisevasti tilan hahmoa. Reformaation jälkeisissä ohjeissa seurakuntia patistettiin hankkimaan saarnatuoli. Yhtenäisten penkkikortteleiden rakentaminen kuului seurakuntien velvoitteisiin 1600-luvun puolivälin tienoilla. Säädyn ja arvon mukainen penkkijärjestys määritteli seurakuntalaisten istuinpaikat kirkossa.

Yleisölehtereiden rakentamisen yhteydessä 1600-luvun puolivälistä alkaen vanhat lehterit monissa kirkkoissa purettiin. Pitäjien väkiluku oli kasvanut ja kirkkoihin tarvittiin lisää istuinpaikkoja. Lehtereiden kaidepanelointeihin maalattiin yleisesti evankelista- ja apostolisarjoja, toisinaan myös laajoja Vanhan testamentin profectoja ja kuninkaita esittäviä kuvasyklejä.

Luterilaisen kirkkorakennuksen teologisten tulkintojen analysoiminen on osoittautunut tutkimuksessani funktiosidonnaiseksi kysymykseksi. Kirkolla rakennuksena oli refomaatioajan teksteissä yhteisen kokoontumistilan rooli. Luterilaisen pitäjänkirkon käyttöä määrittivät sananjulistus ja sakramenttitoimitukset. Kirkon esineellinen varustus rakentui ennen kaikkea jumalanpalveluselämän ja kirkollisten toimitusten ehdoille.

Luterilainen teologinen keskustelu vältti määrittelemästä pyhä-käsitteelle esineellistä konkreettisuutta. Teologisen tulkinnan mukaan toiminta antoi tilalle ja esineille arvon. Tulkinnat eivät liittäneet pyhyttä mihin-

kään esineelliseen, vaan pyhyys liittyi jumalanpalveluselämän sisältöön ja kirkollisten toimitusten merkitykseen. Esimerkiksi kirkon kuoriin liittyvien pyhyystasojen selvittäminen osoittaa, ettei mitään esinettä tai rakennetta sinänsä määritelty pyhäksi. Edes kirkon alttari ei omannut itsenäistä pyhyysarvoa, vaan sen arvo ja uskonnollinen merkitys syntyivät sen käytöstä, välillisestä suhteesta ehtoollisliturgiaan. Käyttöyhteydestä välillisesti materiaan siirtyvä merkitys edellytti kirkkotilan varustamista toiminnan arvon mukaisesti. Lutherin mielestä kunnioitusta jumalanpalvelusta kohtaan osoitettiin varustamalla kirkon saarnatuoli, alttari ja kuoritila asianmukaisella arvokkuudella.

Kirkkotaiteen esikuvat olivat peräisin niin katolisesta kuin protestanttisestakin taidemiljööstä. Kuvataiteen mallien vapaa leviäminen taidealueelta toiselle samoin kuin aiheiden kontrolloimaton liikkuminen yli tunnustuskuntarajojen kuvastavat raamatullisten aiheiden yleisnäköisyyttä. Tunnustuskunta ei todellakaan näy 1500–1600-lukujen konventionaalisessa ikonografiassa. Grafiikkaa levittivät niin Antwerpenin katoliset kuparikai-vertajat kuin reformoidut baselilaiset kuvaraamattujen kustantajatkin ja vastaavasti ympäri Eurooppaa levisivät sekä Frankfurtin luterilaisten graafikkojen tuotteet että Münchenin jesuiittojen palveluksessa toimineiden taiteilijoiden alkuperäisteoksista tehdyt jäljenteet. Yleiskristillisen biblismän kaupallisena takuuna raamatullisissa aiheissa oli tavallisesti tekstikenttä, johon oli kaiverrettu latinankielinen Raamattu-sitaatti. Graafikoiden monogrammit tai suppeat tekijänoikeustiedot, jollaiset laatoissa yleensä oli, eivät nekään viittaneet mihinkään tunnustuskuntaan. Kuvataiteen mallit toimivat itsenäisenä graafisena tuotteena.

Olen tutkimuksessani pyrkinyt yleispiirteisesti hahmottamaan kuva-aiheiden valikoitumista luterilaisessa käytännössä. Olen etsinyt ensisijaisesti kirkko-oikeudel-

lisista teksteistä määritelmiä, jotka osoittaisivat ylhäältäpäin määritellyt teologiset normit kuvataiteen aiheille. Empiirinen tutkimus vahvistaa ennakkohypoteesini konventioiden hallitsevasta osuudesta oikeansuuntaiseksi.

Ikonografiset konventiot ovat eläneet vahvasti reformaation jälkeisissä kirkkotaiteen kuva-aiheissa. Kysymyksenasettelun monitasoisuus edellyttää kuitenkin perusteellisempaa ja laajempaan teologiseen aineistoon suhteutettua tutkimusta kuin mihin tämän työn rajoissa on ollut mahdollista päästä. Jatkotutkimuksessa tavoitteenani on analysoida luterilaisen kuvataiteen aiheita suomalaisessa kirkkotaiteessa. Kuvaohjelman tutkimuksessa on haasteellista asettaa taideproduktion kenttä teologisen tulkintajärjestelmän rinnalle.

Havaintojeni mukaan taidehistorialliset tutkimusongelmat, jotka liittyvät taideteoksiin ja niiden esikuviin, on usein laiminlyöty kirkkotaiteen teologisen kuvaohjelman tutkimuksessa. Oppirakenteiden vaikutus ikonografian esitystapoihin on monitasoinen ja eriaikaisista kehityslinjoista hahmottuva tutkimusalue. Kuvaohjelman tunnetun ongelmallisen aihepiirin tutkimukset ovat yleensä lähteneet ensisijaisesti kuva-aiheisiin liittyvien teologisten käsitteiden analyysistä, mikä ei mielestäni tee oikeutta etenään paikallistasoisen kirkkotaideilmiön tulkinnalle.

Pitäjänkirkon esineistön vaiheet sen sijaan ovat sidoksissa varsinkin arkipäiväisiin taustavaikuttajiin. Lahjoittajien mieltymykset, muodit ja paikalliset tekijät määrittävät kuvataiteen ilmiöitä. Mikrotason erityispiirteet kuvastuvat esimerkiksi korkeakulttuuristen tyylien mukautumisessa paikallisiin olosuhteisiin. Kulttuurin innovaatiokeskusten, vaikutteiden välittäjien ja paikallistason vuorovaikutuksen tarkastelu on isoavihaa edeltävän ajan kuvataidetuotannon institutionaalisten perusteiden tutkimusta.

VIITTEET

JOHDANTO

1. K. Pirinen 1991, 155.
2. Clarke 1990, 158.
3. Schubert 1820; Schubert 1821; Schubert 1823.
4. Paikallisyhteisöstä kirkkorakennukseen käyttöön vaikuttaneena sosiaalisena kenttänä mm. Koch 1981, 126; pitäjänkirkosta etnologin näkökulmasta mm. Bringéus 1994; Tukholmassa järjestettiin kesällä 1994 pitäjänkirkkoa tutkimuslähteenä käsittelevä symposium. Tästä esim. symposium-raportti Johansson 1994.
5. Hausherr 1974, 360–361. Hausherrin teksti on ilmestynyt kirja-arvosteluna Martin Warnken toimittamasta teoksesta Bildersturm – Die Zerstörung des Kunstwerks 1973 (2. painos 1988).
6. Hausherr 1974, 360–361; myös Knappe 1981, 265.
7. Vrt. David Freedbergin (1989) ja Hans Beltingin (1990) tutkimukset kuvan rooleista ennen taiteen aikakautta.
8. Scribner 1990, 482–483.
9. Scribner 1993, 494.
10. Belting 1981, 16; Belting 1984, 35; Belting 1988, 234–237.
11. van Os 1990, 30–31.
12. 1990-luvulla ilmestyneet alttaritaulututkimuksen julkaisut ovat kahden tieteellisen symposiumin satoa. Lontoossa 1987 järjestetyn eurooppalaiseen alttaritauluilmiöön 1400-luvulta 1600-luvulle keskittyneen symposiumin jatkoksi pidettiin seuraavana vuonna Firenzessä Italian taiteeseen keskittynyt symposium. Lontoon symposiumista on julkaistu kokoomateos vuonna 1990 *The Altarpiece in Renaissance ja Firenzen symposiumista vuonna 1994 Italian Altarpieces 1250–1559*. Näiden symposium-kirjojen lisäksi on ilmestynyt vuonna 1993 Peter Humfrey'n *The Altarpiece in Renaissance Venice*.
13. Käytännössä tämä rajaa vuonna 1554 kahtia jaetun Turun hiippakunnan itäisen osan, Viipurin hiippakunnan tarkastelun ulkopuolelle. Osasyynä tähän ratkaisuun ovat Viipurin hiippakuntahallintoon liittyvät historialliset ongelmat. Piispanistuin oli pitkäkähköjä aikoja täyttämättä 1500-luvulla. Turun hiippakunnalla oli johtava asema Suomen kirkollisessa elämässä.
Ruotsin suurvalta-ajalla Viipurin hiippakunnan toiminta muuttui. Käkisalmen läänin ja Inkerin liittäminen Ruotsin valtakuntaan tehosti itäisen hiippakunnan merkitystä voittamaan kirkollisten olojen järjestelyssä. K. Pirinen 1991, 297, 317–318, 334; Laasonen 1991, 31–32; 191–195.
14. Gyllenius 1882.
15. Wilskman 1760, 22.
16. Åsa Ringbom on julkaissut laajan artikkelin Brennerin antikvaarisista matkoista Suomessa 1670–1672. Ringbom 1995.
17. Wilskman 1760; Baelter 1836. Ensimmäinen laitos Baelterin teoksesta ilmestyi 1762. Käytössäni on ollut kolmas painos vuodelta 1836.
18. Papistoa kehoitettiin kiertokirjeellä 31.1.1749 kokoamaan tietoja kirkon ja sen esineistön historiasta. von Stierman 1882.
19. Vuonna 1991 julkaisemiaan tuloksia Nilsén on täsmentänyt symposium-esitelmään perustuvassa artikkelissa. Nilsén 1993.
20. Stolt 1993 b; Linköpingin hiippakunnan liturgisista käytännöistä 1400-luvun puolivälissä Piltz 1993; pitäjänkirkon messuliturgiasta Helander 1993.
21. Riska 1985; Riska 1990 a.
22. Rippikäytännöstä Lempiäinen 1963; kastekäytännöstä Lempiäinen 1965.
23. Hellström 1987, 138–145.
24. Jarlert 1995, 97, 100.
25. Jarlert 1995, 101–103.

26. Christie 1973 a; Christie 1973 b.
27. Pettersson 1961; Pettersson 1987; Pettersson 1988.
28. Hamberg 1955; Hamberg 1974.
29. Hallbäck 1950; Hallbäck 1973.
30. Lutherin kuvakäsityksen ontologiasta Martikainen 1993, 155–166; Jørgensen 1993, 149–154.
31. Phillips 1973, 9; Hausherr 1974, 367.
32. Michalski 1984, 78.

KIRKKOINTERIÖÖRI REFORMAATIOAJALLA

1. Stirm 1977, 24–25, 36.
2. Jo vuonna 1520 julkaistu Lutherin kannanotto *Von der Freiheit eines Christenmenschen* oli luonut perustan Lutherin sallivalle lakinäkemykselle adiaforakysymyksissä. WA 7, 21-.
3. 2. Moos. 20:4; 3. Moos. 26: 1; 5. Moos. 5:8.
4. *Älä tee itsellesi jumalankuvaa äläkä mitään kuvaa, älä niistä, jotka ovat ylhäällä taivaassa, älä niistä, jotka ovat vesissä maan alla* (2. Moos. 20:4).
5. 2. Moos. 34:17.
6. WA 10/3, 26–47 (*Invocavit-Predigt 11. ja 12.3.1522 Von Byldnutsen*); WA 10/1:1, 38–39 (*Kirchenpostille 1522*); Stirm 1977, 36, 40–43, 55, 57.
7. WA 10/1:1, 34 (*Epistelmesse in der Christnacht 1522*).
8. Ringbom 1989, 19.
9. Karlstadt 1911.
10. Stirm 1977, 38–40.
11. Karlstadt 1911, 14,3; 12,3.
12. Bubenheimer 1973, 286–288.
13. Karlstadt 1911, 20, 16–19.
14. WA 18, 80; Bubenheimer 1977, 247; Bubenheimer 1973, 288–289.
15. —*zum ansehen, zum zeugnis, zum gedechtnis und zeychen*. WA 18,80,7 (*Wider die himmlischen Propheten von den Bildern und Sakrament 1525*).
16. Martikainen 1989, 139.
17. *Fuit autem triplex ratio institutionis imaginum in ecclesia: primo ad instructionem rudium qui eis quasi quibusdam libris edocent. secundo ut incarnationis mysterium & sanctorum exempla magia in memoria essent dum quotidie oculis repraesentantur. tertia ad excitandum affectum, quod ex visis efficacius incitatur quam ex auditis*. Sitaatti Freedbergin tekstikriittisesti tarkastaman British Libraryssä säilytettävän 1400-luvun tekstiversion mukaan. Freedberg 1982, 149, viite 53; Feld 1990, 65; von Campenhausen 1960, 364.
18. Keskeiset Tuomas Akvinolaisen kuvanäkemyistä valaisevat lähteet ovat sentessi-kommentaari ja *Summa theologica*. Molemmissa argumentoinnin lähtökohtana on Exodus 20:4. Feld 1990, 63–64.
19. Feld 1990, 64.
20. Göttler – Jezler 1987, 127, 141.
21. Keski-ajan kirkollisen taidetuotannon taustoista ja lahjoitusmotiveista on mielenkiintoinen tutkimus esim. Corinne Schleifin teos *Donatio et memoria*, jossa on tarkasteltu Nürnbergin Pyhän Laurentiuksen kirkon lahjoitusjärjestelmää keskiajalla. Schleif 1990.
22. Feld 1990, 190–191; Jezler – Jezler – Göttler 1984, 84–97, 102.
23. Feld 1990, 190–191; Jezler – Jezler – Göttler 1984, 83, 84–92.
24. von Campenhausen 1960, 362; Stirm 1977, 48, 55; Feld 1990, 190–191.
25. WA 6, 211.
26. Göttler – Jezler 1987, 127.
27. WA 6, 211.
28. Pinomaa 1977, 81; WA 51, 488 (1541); WA 46, 580 (1537–38).
29. Apol. XXI uskonkohta. ELKTK 1990, 201–202.

30. Apol. XXI uskonkohta. ELKTK 1990, 202–203.
31. Apol. XXIV uskonkohta. ELKTK 1990, 235–237.
32. SO, toinen opinkohta. ELKTK 1990, 259.
33. Wittenbergin linnan kappelissa toimi reformaation kynnyksellä 64 pappia. He suorittivat noin 9000 sielumessua vuosittain. Christensen 1979, 14.
34. Lisäksi toimitettiin erinäinen määrä normaaliin jumalanpalvelusjärjestykseen kuuluneita messuja sekä erilaisia votiivi-, hautaus- ja morsiusmessuja. Gummerus 1913, 86; sielumes-
sujärjestelmän kansantaloudellisesta merkityksestä kertoo esimerkiksi Prahan myöhäiskeskiaikainen tilanne; yhden vuosimessun hinta vastasi kolmea miestyövuotta, ja kun ote-
taan huomioon Prahan tuomiokirkon 88 alttaria, saadaan sie-
lumesutuloista ja messujen toimittamiseen tarvittun papis-
ton määrästä jonkinlainen käsitys. Bredekamp 1975, 284.
35. Tästä esim. Postel 1983, 267–270.
36. Christensen 1979, 106–107; tästä tulkintamallista lähtevä
tutkimuksia ovat myös seuraavat: Horst Bredekampin kuva-
kiistoja myöhäisantiikista keskiajalle tarkasteleva tutkimus.
Bredekamp 1975; ikonoklasmin problematiikasta myös
Warnke 1988; Knappe 1981; Rasmussen 1981.
37. Uskontososiologisista malleista esim. Schildhauer 1959;
Schilling 1981; Berger 1973; Deppermann 1979. Schildhau-
erin tutkimus on marxilaiseen produktiotcoreettiseen viite-
kehukseen pohjaava. Bergerin teoreettinen esitys ja Schil-
lingin paikallistutkimus Lippen ruhtinaskunnan reformaatio-
kehityksestä lähestyvät kenttää struktuurianalyttisesti uskon-
tososiologisista lähtökohdista. Deppermann rekonstruo-
i tarkasti historian metodein yhteiskuntarakennetta ja teologian
aate- ja oppihistoriallista taustaa suhteessa Melchior Hoff-
manin sosiaaliseen, poliittiseen ja uskonnolliseen radikalis-
miin. Deppermann 1979, 32.
38. Pirinen 1979, 23; K. Pirinen 1991, 158.
39. Pohjois-Euroopan suurissa asutuskeskuksissa, kuten Tukhol-
massa tai Baltian väkirikkaissa kaupungeissa saksalainen kä-
sityöläisluokka oli merkittävä sosiaaliryhmä 1500-luvun al-
kupuolella. Eräissä kaupungeissa saksalaisten uskonnollinen
radikalismi sai voimakkaitakin ilmentymiä. Protestanttien
saarnaajan Melchior Hoffmanin vierailut johtivat levotto-
muuksiin useissa Itämeren rannikkokaupungeissa. Depper-
mann 1979, 79–81; Viron reformaatiosta seurannaisvaiku-
tuksineen Kjellin 1933, 286–290.
40. Swart 1912, 88.
41. Swart 1912, 88–89; Deppermann 1979, 81–83.
42. Ingebrand 1964, 88–89, erityisesti nootti 29.
43. Pirinen 1984, 89–90.
44. Pirinen 1973 a, 57; reformaatiovaiheen poliittisista taustoista
Heininen 1990.
45. GR 13, 279, 355.
46. Käsikirja ja Ruotsalainen messu 1541, virsikirja 1542. Kjöl-
lerström 1971, 206.
47. Kjollerström 1957, 22–23.
48. Upsalan kokouksen (1536) jälkeenkin valtakunnassa oli käy-
tössä kolme messujärjestelmää: 1. Skaran, Växjön ja Turun
hiippakunnat noudattivat keskiaikaista messua; 2. Olavus
Petrin käsikirja (1529) ja ruotsalainen messu (1531) olivat
jo ilmestyneet; 3. Linköpingin hiippakunnassa oli käytössä
useitakin messujärjestyksiä. Kjollerström 1971, 203.
49. SRA I:1, 390.
50. Skytten toimintaa kultin muutoksissa Juusteen määrittelee
erittäin positiivisesti: *propagator veri cultus Dei*. Juusten
1988 a, 71; *Piispa Martin aikana paavinvalta sortui koko
Suomessa, yksityiset ja nurkkamessut lakkautettiin, vihkivesi
loppui samoin kuin tuhkan ja palmujen vihkiminen, kirkko-
laulua muutettiin ja korjattiin*. Juusten 1988 b, 58 (suom.
Simo Heininen).
51. Heininen 1989 a, 17–21.
52. Juusten 1988 b, 55 (suom. Simo Heininen); *ex idolomania
papistica*. Juusten 1988 a, 70.
53. Yleislinjoista esim. Heininen 1983, 48.
54. Leinberg 1905, 268, 271–272; varsinaisen kultti uudistuksen
Juusten muisteli tapahtuneen vuoden 1538 tienoilla. Juusten
1988 b, 58; Juusten muistelee lähteessä, että vuonna 1538
olisi annettu kuninkaan virallinen käsky kultti uudistukses-
ta. Ajoituksen epämääräisyys vahvistuu, kun hän toisessa
kohdassa ajoittaa tapahtumat jo vuodelle 1534. Kirkkohis-
toriantutkimus on osoittanut, ettei noina vuosina annettu asiaa
koskevaa virallisia määräystä. Pirinen 1984, 92.
55. Pirinen 1962, 117; Leinberg 1905, 268, 271–272.
56. Pirinen 1962, 106–107; Agricola edeltäneistä ns. esiagri-
colalaisista liturgisista teksteistä, varsinkin ehtoollislitur-
giasta Pirinen 1988, 16–19.
57. *Cessarunt Dei beneficio multis in locis peregrinationes sanc-
torum, angulares Missae vilescibaut, Pelegrims reesor an-
niversariae et indulgentiae Romanorum Pontificum prorsus
conruerunt et tota Religio Chris(stiana) quasi novam faciem
induit, qua ratione denique effectum est, quod concscientiae
gaudent, se liberatos esse ex perplexitate et laboryntis illis
Papistis, propter quod multi Deum et in perpetuum laudi-
bus vehunt aeternis*. Leinberg 1905, 270.
58. Pirinen 1962, 144.
59. Pirinen 1962, 132–133.
60. Knuutila 1987, 36.
61. Gummerus 1941, 11–12; Heininen 1992, 221–226, 247–249.
62. Pirinen 1962, 181.
63. Knuutila 1987, 34–38.
64. Tästä esim. Phillips 1973, 80.
65. Källström on luetteloinut tutkimuksessaan (1939) yksityis-
kohtaisesti takavarikoidun esineistön, joka voidaan ryhmit-
tää: 1) varsinaisesti ehtoolliseen liittyvät liturgiset välineet,
2) muut liturgisiin seremonioihin liittyneet välineet (esim. kul-
kuekrusifiksit), 3) reliikki- ja pyhimyskulttiin kuuluneet ku-
vateokset: veistokset, relikvaariot, 4) votiivilahjat.
66. Källström 1939, 62–63; Göttler – Jezler 1987, 138–139;
esim. 1531 kirkonkellojen takavarikoilla maksettiin osaltaan
valtionvelkaa Lyypekkiin. SRA I:1 nr. 83, nr 84, nr. 85; Lyy-
pekkiä vastaan käydyn sodan jälkeen annettiin jälleen uusia
takavarikkomääräyksiä.
67. Petré 1990, 75.
68. On laskettu, että jo vuonna 1536 Suomen kirkkoista otetun
hopean määrä oli yhteensä 537 naulaa. Saman vuosikymmen-
nen lopulla hopean takavarikot jatkuivat. Vennola 1904, 166–
167; lunastusten kokonaismääräksi Ruotsi-Suomessa on las-
kettu noin 280 000 luotia, mikä merkitsee noin 3724 kiloa
hopeaa. Laskutavasta riippuen summat vaihtelevat hiukan eri
tutkimuksissa. Tässä esitetty määrä perustuu Källströmin
laskelmaan. Källström 1939, 76.
69. Suomesta takavarikoitiin tällöin 10 054 luotia (133 kg)
hopeaa. Vennola 1904, 168–169; Blomstedt 1921, 329–330.
70. Pyhän Henrikin pään ja olkavarren hopeiset relikvaarit taka-
varikoitiin valtiolle vuosien 1556–1557 lunastuksissa. Osa
Pyhän Henrikin jäännöksistä katosi isonvihan aikana. Tätä
koskevat asiakirjat on julkaissut Tengström kirkkohistorian
lähteissään. Tengström 1822, 1–12; Turussa säilyneistä
reliikeistä Rinne 1932, 382, 384, 387–391.
71. BFH III, nr. 470, 370–371; Pirinen 1962, 219–220.
72. HFH VI, nr. 153, 337–338.
73. André 1971, 280.
74. Falck 1558. Cap. Om then Christeliga frýheten.
75. Falck 1558. Cap. Om menniskio stadgar.
76. Falck 1558. Cap. Om Beläter.
77. André 1971, 283.
78. KO 1571. 1971, 29.
79. KO 1571. 1971, 13.
80. KO 1571. 1971, 13–14.
81. KO 1571. 1971, 113.
82. KO 1571:tä edeltäneillä Laurentius Petrin kirkkojärjestyseh-
dotuksilla (esim. 1528–1547 välillä syntyneet tekstiversiot,
joista osa ei ole säilynyt, sekä 1561 valmistunut käsikirjoi-
tus) on ollut merkittävä panos kirkkojärjestyksen lopulliselle
asulle. Kjollerström 1940 b, 8–11, 30–34; Johannes Brenzin
Württembergin KO 1553 oli esikuva monille saksalaisille
kirkkojärjestyksille 1550-luvulla. Sillä oli erityinen norma-
tiivinen rooli luterilaisessa kirkko-oikeudellisessa ohjeistossa.
Färnström 1928, 201–202; Sehling I, s.IX; Württembergin
KO:n ohella Färnström katsoo Mecklenburgin KO:n (1552)

- vaikuttaneen Laurentius Petrin kirkkojärjestykseen. Mecklenburgin KO sisältää pohjoissaksalaisille ja yleensä melanthonilaisille kirkkojärjestyksille tyypillisiä piirteitä. Färnström 1935, 13; laajasta esikuvapohjasta kokoavasti myös Parvio 1986, 97.
83. Tätä varten olen tarkastanut seuraavat kirkkojärjestykset (Viitteet niteiden mukaan Sehling: Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI Jahrhunderts): Braunschweig 1528 (Bd. 6); Hamburg ja Lübeck 1529 (Bd. 5); Mark-Brandenburg 1540 (Bd. 3); Wolfenbüttel 1543 (Bd.4/1); Brandenburg-Nürnberg 1533 (Bd. 11); Wittenberg 1533; Mecklenburg 1552 (Richter 1846, Bd. 2); Hohenlohe 1553 (Bd. 15); Homberg 1526 (Bd. 8); Hannover 1536 (Bd. 4/2); Grubenhagen 1544 (4/2).
 84. Barfod 1985, 282.
 85. KO 1571. 1971, 110; Nova Ordinantiassa 1575 mainitaan erityisesti, että väkirikkaissa seurakunnissa, joissa on useita pappeja, voidaan ehtoollista jakaa samanaikaisesti useamman alttarin äärellä. NO 1575. KOF I, 335; Lindquist 1945, 40–41; Färnström 1956, 31.
 86. Schleswig-Holsteinin (1542) kirkkojärjestys vaatii kaikkien sivualltareiden ehdotonta poistoa ja useissa muissakin pohjoissaksalaisissa kirkkojärjestyksissä sivualltareiden ja niiden ääressä suoritettujen messujen kritiikki on voimakasta. Barfod 1985, 283.
 87. KO 1571. 1971, 110.
 88. KO 1571. 1971, 113.
 89. Pyhiinvaellusjärjestelmän ja kansanuskon tasoista esim. Krötzel 1994.
 90. SO, toinen opinkohta. ELKTK 1990, 262.
 91. Lutherin näkemyksestä Pinomaa 1977, 161.
 92. Scribner 1993, 478.
 93. KO 1571. 1971, 113.
 94. Esim. Tukholman suurkirkon inventaarissa 1550 mainitaan kahdeksan veistoksen viittaa. Boëtius 1933, 80.
 95. REA nro 723, 584.
 96. Browe 1929, 42–43.
 97. Kriss-Rettenbeck 1972, 10–13; Freedberg 1989, 153–154.
 98. KO 1571. 1971, 113–114.
 99. Parvio 1968, 62.
 100. Freedberg 1989, 81, 89–96.
 101. KO 1571. 1971, 114.
 102. SO, toinen opinkohta. ELKTK 1990, 262.
 103. Pisimpään rahvaankulttuurissa säilynyttä suomalaista kulkueperinnettä edusti esimerkiksi Oravaisten Pyhän Martin prosessio, johon seurakuntalaiset osallistuiivat kulkemalla papin ja ristisaaton johtamana juhlakulkueena peltojen halki. Toinen samoin paikallisyhteisön pitkään elävänä vaalima vuotuisriitti on Sääksmäen Ritvalan helkajuhlan kulkue. Nämä prosessiot liittyivät kevätkaudella järjestettyihin maan hedelmällisyyden varmistusmenoihin. Kulkueiden tarkoituksena oli muokattujen ja kylvettyjen peltojen sadon varmistaminen ja vuodentulon takaaminen. Kalendaarisesti kevään juhlatavat kuuluivat toukokuun rukouspäivien yhteyteen (ns. kanttauspäivät). Eri ikäryhmien roolit kirkollisessa vuotuisperinteessä heijastuvat esimerkiksi kevätkauden juhlatavoissa. Erityisesti tytoilla oli keskeinen rooli kevätpuolon juhlakalenteriin kuuluneissa maan hedelmällisyysriitien suorittamisessa. Enäjärvi-Haavio 1953, 328, 341; Landtman 1925, 85–86; Stigell 1974, 84; Jezler 1988, 35.
 104. von Adelmann 1967, 182, 188–189.
 105. KO 1571. 1971, 114.
 106. Rinne 1948, 136; tietoja paastoliinoista tunnetaan jo 1000-luvulta, minkä jälkeen tapa levisi hyvin nopeasti Alppien pohjoispuolisiin maihin ja Englantiin. Björkman 1957, 174–175.
 107. Björkman 1957, 173–174.
 108. Helander 1991, 196–203.
 109. Liturgianhistoriallisesta kirjallisuudesta voi poimia tietoja kärsimysviikon draamaesitysten jatkumisesta reformaation jälkeen. Dijkman mainitsee, että aiemmin oli ollut tapana laulaa kirkon kuorissa Kristuksen kärsimyshistoria latinaksi. Reformaation jälkeen tekstit oli alettu esittää kansankielellä. Dijkman 1703, 116; Neovius 1908, 184; myös suomalaisissa reformaatioajan kirjoissa on tätä koskevia merkintöjä. Säilyneistä, merkinnöin varustetuista kirjoista Gummerus 1910, 297–299; Turun tuomiokapituli patisti kiertokirjeellä 12.9.1739 seurakuntia, joissa tapa oli vielä käytössä, luopumaan siitä. Passion esittämistä laulaen pidettiin tuomiokapitulissa lähinnä komediana, eikä sen siksi katsottu herättävän hartautta. Hällström 1824, 51–52.
 110. Björkman 1957, 266, 278–281.
 111. Ristiprosessiosta ja ristin adoraatiosta passioliturgiassa Björkman 1957, 164–165, 252–261, 266–278; Stolt 1993 a, 21–22.
 112. Schmidt 1967, 103; Lindgren-Fridell 1967, 320–324; Kilström 1967, 324–326; Haastrup 1973, 37; pohjoismaisesta aineistosta kokoavasti Stolt 1993 a, 25–27; Belting 1981, 222–223; Suomessa on säilynyt kaksi kuollutta Kristusta esittävää veistosta, joista toinen, Korppoon kirkosta peräisin oleva kuuluu nykyisin Kansallismuseon kokoelmiin, ja toinen on Turun tuomiokirkkomuseossa. Laitilan kirkon Kristus-veistos hauta-arkkuineen on hävinnyt, mutta siitä tunnetaan 1874 tehty piirros. Riska 1959, 30, kuva 29; von Stiernman 1882, 181.
 113. Björkman 1957, 331–332; Belting 1981, 234.
 114. Stolt käsittelee tutkimuksessaan myös Suomesta tunnettuja taivaaseenastuvaa Kristusta esittäviä veistoksia. Veistoksia tunnetaan Karjaan, Raision, Nousiaisten ja Maarian kirkkoista. Maarian kirkossa ollut veistos tuhoutui tulipalossa 1876. Stolt 1993 a, 59–60; Nousiaisten kirkossa on jäljellä kuorin ja sakaustin ullakon välinen oviaukko, jota on käytetty ilmeisesti näytöksen järjestämisessä. Riska 1961, 224; Raision kirkossa kuorilehteri on liittynyt taivaaseenastumisnäytelmän suorittamiseen. Samoin on esitetty arvioita, että Maarian kirkosakin olisi ollut taivaaseenastumisnäytelmän järjestämisen edellyttämä holvinaukko ja kuorilehteri. Riska 1964, 81, 68; Stolt 1993 a, 59–61.
 115. Kjollerström 1957, 20–21.
 116. Kjollerström 1935, 61–68.
 117. Laurentius Petri perusteli Dialogus-tekstissä 1562 Lutherin adiafora-näkemyistä noudattaen kiistanalaisia seremoniakäytänteitä ja kuvan asemaa kirkkotilassa. Tekstissä kuville suodaan paikkansa kirkossa: *Men tillbidia Gudh vthi the rum som belete äro är icke förbudet*. Kjollerström 1935, 81, nootti 19.
 118. SRA I:1, 6; Kjollerström 1935, 81.
 119. SRA II:1, 7.
 120. *Altare behöfva icke vara i kyrkione flere, än it, ther man handlar sacramentet uppå. Messekläder och vaxlius hälle vi för velkorligh tingh, them hvar och en församlingh kan behälla eller icke, effter som hennes lägenhet tillsäger*. SRA II:1, 7.
 121. Arbogan kokouksen varsinainen päätössiakirja ei ole säilynyt, mutta päätöksen normatiivisuutta ilmaisee esimerkiksi seuraavana vuonna 1562 Tukholmassa pidetystä kokouksesta säilynyt dokumentti. Teemat ovat paljolti samoja kuin Arbogan herrainpäivillä vuonna 1561: *Septimo. Blef och alfarvrligen tillsagdt, att man skall ingen beläten lida i kyrkiorne, uthan crusifixet och taflan på högre altaret. Om samma beläter att uthrotas var tillsagdt anno 61, tå herremötet stod i Arboga, och somblige af presterne hafva intet achtat samma budh och mandat. Och hvar prestman samptligen medh sine sochne män ville icke än nu samma trästocka, beläte och afguderi uthrita, så skulle the förmodha sig k. M:tz vrede, och bisperne hafva fullmechtig befallning att hårdeliga straffa them, som sådant afguderi i sine församling lidha och endeles samtyckia*. SRA II:1, 61.
 122. Tästä kertoo Laurentius Petrin Hypotiposes-teksti vuodelta 1566: *Cum ergo, ut negari non potest, plurimus fuerit in templis imaginum abusus, propter quem merentur inde pro magna parte ejici, & in comitiis Arbogensibus ab ordinaria potestate permissum est, ut tam altaria, quam imagines, quae per superstitionem ultra modum creverant, e templis ejicerentur; debent pastores operam dare, ut id, quatenus commodius fieri potest, ubique seu in omnibus ecclesiis ad effectum perducatur, quemadmodum in nonnullis jam dudum est factum*. von Troil 1791, 257; Kjollerström 1935, 83.

123. Kilström 1991, 197.
124. Cnatingius 1943, 109–110; Laasonen 1991, 15–18; Montgomery 1993.
125. SRA III, 97–98 (10.3.1593); Hellström 1943, 63.
126. Upsalan kokouksen päätös. ELKTK 1990, 592; Confessio fidei. Suom 1693. 1993, [10]–[11]; Upsalan kokouksesta Montgomery 1993.
127. SRA III, 59; Werving 1746, 149; Andrén 1954, 285–286.
128. 7.3.1593 keskustelun yhdeksäntenä kohtana oli: *multa altaria abroganda och bränna up de bortlagde belätter*. SRA III, 57–58; Cnatingius 1943, 109–110.
129. Andrén 1953, 112–113.
130. SRA III:II, nro 189, nro 190.
131. Werving 1746, 294–295.
132. Melartopaeus 1904, 195–196.
133. Melartopaeus 1904, 196–197; Andrén 1954, 274–279.
134. Andrén 1990, 345.
135. Melartopaeus 1904, 200–201.
136. Melartopaeus 1904, 187.
137. Klaus Fleming Eerik Sorolaiselle ja Martti Teittille 28.8.1595. Anthoni 1936, 165.
138. Anthoni 1936, 166.
139. Anthoni 1936, 166.
140. Sigismundin kirje Klaus Flemingille 30.8.1596. Werving 1746, 300; Pajula 1891, 74; Yrjö-Koskinen 1929, 239; Hellström 1943, 107.
141. Arvidsson 1987, 61–63; Martikainen 1989, 147.
142. Arvidsson 1987, 63.
143. Sorolainen laskee poistettuihin seremonioihin myös alttari-kynttilät messussa. Käsikirja 1614, 1–3; esipuheen on julkaissut myös Grotenfelt 1912, nr. 13, 46.
144. Yrjö-Koskinen 1929, 239–240; Anthoni 1935, 79.
145. Juva 1955, 57. Juva tarkoittaa tässä yhteydessä varsinaisia kirkkouhreja.
146. Juva 1955, 52; Juva 1956, 33.
147. Lagus 1836, 45–47.
148. —*då ähre störste skapen af Presterskapett här j landzänden uptagne af thenn Påwens Surdegenn och myckitt meere bewågenn till Påwens wiskepelige gudz tienst och fäfänge menniskio Stadgar, änn hwad som Gudh vthi sin helge ordh hafuer lärdt buditt och befalett*—. Kaarle-herттua arkkipiispa Nicolaus Olavi Bothiensikselle Upsalaan 12.9.1599. HFKP I, nr. 400, 308–309; tästä laajemmin myös Lehtinen 1961, 163–169.
149. Holmström 1937, 53; Parvio 1990, [997]; — *me sanoudumme jyrkästi irti kaikista sakramentin halveksijoiden, zwingliäisten ja kalvinilaisten harhoista, kuten myös uudestikastajista ja kaikista muista harhaoppisista*—. Upsalan kokouksen päätös. ELKTK 1990, 592.
150. Takala katsoo termin toinen reformaatio pätevän hyvin Kaarlen aikaan Ruotsi-Suomessa verrattuna eurooppalaiseen ilmiöön. Takala 1993, 81; Schillingin mielestä termiä toinen reformaatio voi käyttää, kun tutkija on tietoinen sen ideologisesta luonteesta. Schilling 1986, 7–8; Schilling korostaa toisen reformaation poliittisia ja yhteiskunnallisia seurauksia niin valtiollis-yhteiskunnallisissa yhteyksissä kuin yksityiselämänkin tasoilla. Schilling 1981, 389–390.
151. Heininen 1974, 195; Montgomery 1972, 65, 338; Block 1918, 305–306.
152. Block 1918, 305; Heidelbergin katekismuksessa ko. kohta kuuluu: *Das wir Gott in keinem weg verbilden noch auff jrgend eine andere weise, denn er in seinem wort befohlen hat, verehren sollen*. Block 1918, 306; laajemmin Heidelbergin katekismuksen kuvakysymystä siteeraa Freedberg 1988, 255 lähteenään E.K.F. Müllerin editio reformoiduista tunnustuskirjoista. Müller 1903, 708–710.
153. Montgomery 1972, 375, 380.
154. Käsikirja 1614, 1–3; esipuheen on julkaissut myös Grotenfelt 1912, nr. 13, 46.

KIRKKOINTERIÖÖRI LUTERILAISEN ORTODOKSIAN AJALLA

1. Vrt. saksalaisesta reformaatioajan aineistosta Koch 1981, 116–117.
2. Jarlert 1995, 99.
3. Jarlert 1995, 100.
4. KO 1571. 1971, 110.
5. Hellström 1987, 141.
6. Hellström 1987, 142, 145.
7. Jarlert 1995, 102–103; Hellström 1987, 145.
8. Jarlert 1995, 101–102.
9. Knuutila 1991, 46.
10. Käsikirjojen kuvituksen vastaavuutta todelliseen kirkkointeriööriin on tarkastellut Knuutila 1991, 59–64.
11. WA 12, 216 Formula missae; WA 31/1, 406; WA 33, 206–; Brathe 1906, 146; Wessel 1960, 90.
12. Lyypeissä 1587 painetun katekismuksen kuvitukseen kuuluneen puupiirroksen on julkaissut Andrén 1954, 345. Lyypekin Catechismuksen asemasta Andrén 1954, 343.
13. Graff 1939, 106; Rothoviuksen hiippakuntaohjeissa vuodelta 1628 määrätään ehtoollisen jakajaksi yksi pappi, jolla on messupuku. Vain suurina pyhinä voi olla avustajana toinen pappi ilman messuvaatetusta. Parvio 1959, 331.
14. Knuutila 1991, 61; toinen, vaikkakin edellistä tulkintaa epätodennäköisempi vaihtoehto on, että alttarille liinan päälle kuvatut pienet esineet ovat ehtoollismaksuna kerättyjä kolikoita. Keskiajalla ehtoolliselle pääsyn edellytyksenä oli uhrilahja. Uhri tuli sääntöjen mukaan asettaa corporalia-liinan päälle alttarille. Browe 1929, 508; alttarille uhrattuja rahoja ja leipiä tunnetaan keskiaikaisista maalauksista. Vrt. Jørgensen 1990, 71; erilaisilla rahauhreilla on pitkä historia myös pohjoismaisessa kirkollisessa perinteessä. Maksuja suoritettiin sekä suoraan papille että kirkon alttarille. Ruotsalaisissa lähteissä mainitaan ns. liinamaksujen nimityksinä termit *dukpenningar*, *handklädzpenningar*. Maksuista on käytetty myös ehtoollista edeltävään rippiin viittaavaa rippirahanimitystä. Rippirahamaksuihin viittavat esim. Juva 1955, 34; Lempiäinen 1963, 148–149, nootti 21.
Tietoja maksuista on Ruotsista vielä pitkin 1600-lukua. Uhreja kerättiin neljänä rukouspäivänä kirkon kuorissa päämesun päätyttyä. Aiemmin rahat oli asetettu liinan päälle alttarille, mutta 1688 kuninkaallisessa kirjeessä mainitaan, että rahat laitettiin erityisesti tätä varten esille otetulle pöydälle. Tavan muutoksella on yhteytensä alttarikiehiin yleistymiseen vuosisadan puolivälin jälkeen. Edsman 1950, 172–173, 175. Ks. s. 90–91.
15. Ehtoollisliina yleistyi myöhäiskeskiajalla myös maallikko-ehtoollisissa. Tavan edelläkävijöitä olivat luostarit, joista se levisi sääntökunta- ja pitäjänkirkkoihin. Edsman 1950, 191–193; liina kuului ruotsalaiseen keskiajan ehtoolliskäytäntöeseen ja alttariliinoja (saks. *Vorhandtüchlein*, ruots. *altarhandklädet*) tunnetaan keskiaikaisista kirkkoinventaarioista. Esim. Neovius 1893, VII; ehtoollisliinaa tarkoittavista termeistä ja käytänteen historiasta mm. Edsman 1950, 177–185; Andrén 1954, 343; Knuutila 1991, 62–63.
16. Molemmissa kuvissa on pieni pyöreä reikä lattiasa. Kyseessä on keskiaikaisen alttarin sivuverhon kiinnityssauvan reikä. Reikätiiliä tunnetaan suomalaistenkin kirkkojen alttarinperustuksista. Esim. Espoon kirkosta. Hiekkänen 1988, 44, kuva 38.
17. Andrén 1991, 46.
18. Hellström 1987, 149.
19. Esim. Knuutila tulkitsee alttarin itäseinään kiinnittäväksi kuorin pääalttariksi. Knuutila 1991, 61.
20. Lindquist 1945, 35–36.
21. Lindquist 1945, 39, 41.
22. Lagus 1836, 64; Lindquist 1945, 41, nootti 43; Parvio 1959, 96.
23. Lagus 1836, 66; Juva 1955, 55; Parvio 1959, 97; Lehtinen 1961, 167.
24. Tutkijakollegani Pauli Löija valmistelee parhaillaan käytän-

- nöllisen teologian alaan kuuluvaa väitöskirjaa alttareista suomalaisissa kirkkoissa keskiajalta reformaation jälkeiseen aikaan.
25. Norberg perustelee aiemmasta tutkimuksesta poikkeavaa yleistystään kirkkojen lattia-alueen suurilla muutoksilla reformaation jälkeen. Hän pitää harhaanjohtavana materiaalien löytöjen puuttuessa tehtyä päätelmää, ettei ristin alttareita olisi ollut. Äärimmäisen niukkojen alttarirakennejäänteiden vuoksi mahdollisuudet keskiaikaisten alttarirakenteiden rakennusarkeologiseen tutkimukseen ovat olleet erittäin vähäisiä. Jo pelkkien ristin alttarin perustusten jäänteiden löytyminen on harvinaista. Vähäisten jäänteiden syynä ovat 1500–1600-luvulla kuorin seudulle muuratut hautakammiot, joiden rakentaminen tuhosi tehokkaasti aiemmat lattiarakenteet. Norberg 1964, 192.
 26. Hiekkänen 1994 b, 68–69.
 27. KO 1571. 1971, 88.
 28. Rimpiläinen 1980, 54.
 29. Parvio 1959, 96.
 30. 1700-luvulla ohjeiden mukaan *ottesång* 'huomenveisuu' pidettiin vain joulun, pääsiäisen ja helluntain aikaan kello kahdeksalta aamulla. Wilskman 1760, 451.
 31. HFKP IV, nro 77, 119–120.
 32. Wilskman 1760, 451.
 33. KL 1686. 1986, 4–5.
 34. KL 1686. 1986, 6.
 35. KL 1686. 1986, 5; Lempiäinen 1967, 179.
 36. KL 1686. 1986, 12–13; Lempiäinen 1963, 85.
 37. Lempiäinen 1963, 98–102, 107–110.
 38. Parvio 1959, 331; Lempiäinen 1963, 147, 244–247, 282.
 39. Lempiäinen 1963, 283–284.
 40. Andrén 1954, 285.
 41. Dijkman 1703, 41.
 42. *sanghuus; I sanghus dörum; i sangusi; I sanghuus durum*. Dijkman 1703, 42–43.
 43. Knuutila 1990, 243.
 44. Uskontofenomenologisesta ja uskontoantropologisesta tarkastelusta Anttonen 1994, 87–93.
 45. Olavi Tapio on artikkelissaan hahmottanut Laitila kirkon keskiaikaisen kuorin keskilaivan kahden itäisimmän holvialan suuruiseksi. Laitilan kirkon kuori on Tapion mukaan ulotunut kirkon itäisestä päätyseinästä länteen toisen pilariparin itäreunaan asti sekä rajoittunut molemmilla sivuilta pilariparien ulkoreunaan. Tapio 1968, 58; suurista keskiajan pitäjänkirkkoista esimerkiksi Perniön kirkon kuorialue on rajautunut vastaavasti kahteen itäisimpään holviin kolmannen kattaessa ristin alttaria. Perniön kirkossa kuoria ovat reunustaneet molemmilta puolilta kuorileherit. Ks s. 60–62, 65.
 46. Tilan jaottelu ja toimintojen paikallistuminen keskiaikaisessa pitäjänkirkossa noudattaa etäisesti luostarikirkkojen tilajaottelua. Varhaisten reformijärjestöjen esim. Clunyn lähteiden mukaan tila jaottui ristikeskuksessa sijainneeseen kuoriin (*chorus*) ja kuorin taakse jäävään *sanctuariumiin*. *Sanctuarium* oli pääalttarin sijaintipaikka ja siten sallittu vain alttaripalveluksen toimittamiseen osallistuville. Möbius 1981, 10.
 47. Vuonna 1993–1994 Hollolan kirkossa suoritettujen korjaustöiden yhteydessä tehdyissä kaivauksissa löytyi vielä yksi sivualttarin pohja. Tätä alttarin pohjaa ei lainkaan raportoitu 1930-luvun kaivauksissa. Markus Hiekkasen dokumentoitu alttarin perustus sijaitsee kolmannen pilarin länsipuolella. Markus Hiekkänen ja Mirja-Liisa Waismaa-Pietarila. Kertomus virkamatkasta 2.2.1994. MVRHO; Hiekkänen 1994 c, 429.
 48. Rinne 1938 a, 123–124.
 49. Finströmissä tehtiin päätös alttarin muutoksesta 1637, työ toteutettiin 1640. Sundin kirkon lähteissä asiaa käsitellään vuosina 1637 ja 1640, Espoossa 1665 ja Ulvilassa 1667. Kronqvist 1938 a, 243–244; Rinne asetti kyseenalaiseksi Kronqvistin kirkonarkistojen asiakirja-aineistosta esille ottamat kohdat. Rinne 1938 b, 254–255; Kronqvistin vastine Rinteen epäilyihin sisältää lähdesitaatteja. Kronqvist 1938 b, 331–332; Rinne pitäytyi keskustelun viimeiseksi jääneessä kommentissaan aiemmin esittämällään epäilevällä kannalla. Rinne 1938 c, 334; myöhemmässä tutkimuksessa on tullut esiin Rinteen kantaa puoltavaa aineistoa Espoon kirkon pääalttarin osalta. Markus Hiekkasen tutkimus vahvistaa, että Espoon pääalttari muurattiin uudelleen vasta vuosien 1692–1695 välisenä aikana. Hiekkänen puoltaa näin Rinteen esittämää epäilyä, että Espoon kirkossa vuonna 1655 kyseessä on ollut ehkä alttarikaapin siirtäminen pitäjänalttarilta itäseinälle. Hiekkasen raportoitu Espoon kirkon alttarien rakennusarkeologinen tutkimus antaa kokonaisuudessaan erittäin havainnollisen kuvan metodin kehityksestä 1900-luvulla. Hiekkänen 1988, 42–44, 63.
 50. Rinne 1938 a, 124–125.
 51. Meinander mainitsee keskiaikaisen esineistön yhteydessä kuoriaidan, jonka rakentamisajankohdaksi hän arvioi vuoden 1655. Tuolloin kirkossa tehtiin suurehko korjaustyö. Koristelemattomiin alapaneelisiin liittyi sorvatuista puolista muodostunut yläosa. Meinander 1908, 200.
 52. Pohjois-Euroopasta tunnettuun keskiaikaiseen kuorituoliaineistoon ei kuulu selkänojaltaan vastaavalla tavalla koristettuja kuorituoleja, joten Kronqvist olettaa kuorituolin rekonstruktiossa virheellisesti selkätukeen sijoitettujen paneelien olevan oikeastaan peräisin kuoriaidasta tai kuorileheristä. Kronqvist 1938 a, 252; lehterirakenteiden vertailumateriaalina ovat Korppoon ja Taivassalon kirkkoista peräisin olevat lehteripaneelit.
 53. Meinander 1902, 44–46.
 54. Öhman 1900. Medeltidens korstolar i Tyskland, Skandinavien och Finland.
 55. Meinander 1908, 204; Meinander käsittelee väitöskirjassaan myös Sauvon, Korppoon, Kalannin ja Mynämäen kuorilehtereitä. Meinander 1908, 193, 204–207.
 56. Osat nykyisin KM 2717:6, 2717:11, 2717:12, 2717:13; samoin kuorituolien osia, Bitzin vaakuna, Garp-suvun vaakunoin koristettuja penkinpäättyjä; osin keskiaikaisista osista rakennettu paperi penkki KM 2717:6. Riska 1959, 80; Meinander mainitsee 21 paneelia, muutamia pienempiä kappaleita sekä erilaisia listoja. Hän ei kuitenkaan halunnut koostaa minkäänlaista rekonstruktioita lehterifragmenteista. Meinander 1908, 204–205.
 57. Kuorileheristä poistettua saarnatuolia säilytettiin 1700-luvulla muualla kirkossa. Riska huomauttaa, että dokumenttien mukaan keskiaikaisen lehterin saarnatuoli siirrettiin 1700-luvulla sakastiin, josta se on sittemmin hävinnyt. Riska 1959, 78; von Stiernman 1882, 193.
 58. Gyllenius 1882, 169; Cleve 1932, 132–133.
 59. Bond 1908, 122.
 60. Nikula 1973, 38.
 61. Korppoo ks. Nikula 1973, 38; Hollola ks. Riska 1985, 133–134.
 62. Tästä esim. Dijkman 1703, 41.
 63. von Stiernman 1882, 119; parvet purettiin vuonna 1856. 1800-luvun kalustoluettelosta käy ilmi että puretusta lehteristä otetut paneelit kiinnitettiin etummaisten penkkien fasadiin. Lehterin rintamuksen vaakunapaneelit on nykyäänkin samassa paikassa.
 64. TMA Maskun ka III Gm 1:5 (1815–1865); III Gm 1:6 (1866–1911).
 65. TMA Maskun ka III Gm 1:1 (1653–1686); toinen, vanhaa lehteriä kookkaampi lehteri rakennettiin kirkkoon vasta vuonna 1740. TMA Maskun ka III Gm 1:3 (1725–1815).
 66. Inv. 21.10.1834. TMA Maskun ka II Bc 1.
 67. Riska 1964, 255.
 68. Riska 1959, 180.
 69. Riska 1964, 76, 78.
 70. Bond 1908.
 71. Bond – Camm 1909 a, b.
 72. Bond 1908, 10.
 73. Devonshiren kirkkoista Bondin ja Cammin laskujen mukaan tunnetaan 146 kuoriaitaa tai -lehteriä. Huomattavin rakennusjako ajoittuu vuosien 1470–1520 välille. Bond-Camm 1909 b, 275, 277.
 74. Bond 1908, 107.
 75. Waque esittelee useita bretagnelaisia esimerkkejä kuvineen,

- mm. Kerfons, Le Folgoët, La Roche-Maurice. Waque 1933 a, b.
76. Elisabet I antoi 1561 määräyksen kuorilehterien purkamisesta. Englannin reformaattorit olivat esittäneet kuoriaitojen purkamista useissa yhteyksissä jo aiemmin Edward VI:n hallitusajankana (1547–1553). Käytännössä määräys lehterien purkamisesta toteutui Elisabetin ajalla (1558–1603) ja sen jälkeen siten, että useissa kirkkoissa varsinainen lehteri purettiin, mutta kuoriaita jätettiin jakamaan tila kuoriin ja kirkkosaliin. Bond-Camm 1909 a, 101–107; Phillips 1973, 129; Parker 1991, 231.
 77. Nilsén 1991, 31, 33–35, 45–47.
 78. Nilsén 1991, 31, 42–44; pohjoismaisessa arkeologisessa symposiumissa vuonna 1993 pitämässään esitelmässä Nilsén on edelleen käsitellyt keskiajalta periytyvän vähäisen empiirisen aineiston ongelmia. Nilsén 1993, 14.
 79. Nilsén 1991, 31.
 80. Nilsén 1991, 28, 40, 47.
 81. Stolt 1993 b, 141.
 82. Bond 1908, 17, 21.
 83. Vrt. Rydbeck 1964, 194–197; Nilsén 1991, 56–57.
 84. Chartresin kuorilehterin mitoksi Bunjes laskee fragmentteihin perustuen: syvyys 2,70 m, fasadin kokonaisleveys 19,80 m, lehteriä kannattavien hoikkien pylväiden korkeus 3,40 m ja koko lehterirakenteen korkeus (ilman krusifiksia) 7,40 m. Bunjes 1943, 73, 77.
 85. Herttuan rukouskirjan kuvan ja Bourgesin katedraalin kuorin välillä on mahdollista vastaavuutta, sillä Bourges oli juuri Berryn maakunnan keskus ja katedraali alueen pääkirkko. Herttua varasi rukouskirjansa kuvittajalle Paul de Limbourgille Bourgesissa asunnon vastapäätä Notre Dame d’Affichaut -kirkkoa. Longnon-Cazelles 1989, 20.
 86. Bond 1908, 13.
 87. Kozaczewska-Golasz 1980, 201; Rinteen havainnot suomalaisista lehtereiden kiinnitysrakenteista antavat vastaavanlaisia viitteitä. Turun tuomiokirkon vanhan kuorin seinistä löytyi rakennusarkeologisissa tutkimuksissa noin neljän metrin korkeudesta molemmin puolin kuoriaukkoa palkinreiät, jotka olivat todennäköisesti lehterin kiinnitysrakenteiden jälkiä. Rinne 1941, 353.
 88. Kinsarvikin kirkossa kuorin muutokset ajoittuvat 1600-luvun alkuun. Vuonna 1613 keskiaikaisen ambo-saarnatuolin ja kuorilehterirakenteen piirteitä muuttuneessa tyylikehyksessä varioinut saarnatuoli sijoitettiin paikkaan, jonka alla aiemmin sijaitsi eteläinen sivalttari. Christie 1961, 100–102.
 89. Tanskalaisista lehterisaarnatuoleista Jørgensen 1983; Nyborg 1991. Molemmissa artikkelissa on runsas, havainnollinen kuvitus. Esim. rekonstruktio Øsen kuorilehteristä; myös Nilsén on julkaissut kuvia tanskalaisista esimerkeistä, esim. Tisen kirkon 1500-luvun kuorilehteri (Fig. 174). Nilsén 1991, 212.
 90. Heininen 1985, 8.
 91. Ahnlund 1930, 249.
 92. HFKP III, 423–425.
 93. Boëtius 1923, 55.
 94. Boëtius 1923, 55.
 95. Kaikkiaan Rothoviuksen aikana muodostettiin 26 seurakuntaa ja 45 kappelia-tai saarnahuonekuntaa. Parvio 1959, 170–175; Laasonen 1991, 66–67.
 96. Pettersson 1987, 34–40.
 97. Luukko 1967, 520–529; Nygård 1989, 141, 144–145, 159.
 98. Parvio 1959, 166.
 99. Suolahti 1919, 28–35; Luukko 1967, 547–550.
 100. Jokipii 1956, 265–266.
 101. Juva 1955, 22.
 102. Parvio 1959, 221–222.
 103. Halikon kihlakuntaan kuuluivat Paimio, Marttila, Halikko, Uskela, Perniö ja Kemiö. Perniön rovastikuntaan kuuluivat 1541 Sauvo, Halikko, Uskela, Perniö ja Kemiö. Renvall 1949, 17–18; Oja 1955, 138–139, 141; Suomen kirkot – Finlands kyrkor -sarjan niteiden jäsenyys on noudattanut pohjoismaisten esikuvien mukaan niin ikään hiippakunta- ja rovastikuntajaottelua.
 104. Riska 1966, 10, 17, 19.
 105. Hiekkänen 1994 a, 219; Hiekkänen 1994 c, 453.
 106. Riska 1968, 32; Ahlström-Taavitsainen 1984, 49.
 107. Riska 1968, 34.
 108. Inv. 1645. Tilikirja 1644–1700. TMA Perniön ka III Gla 1.
 109. Ovessa oli vielä Ulneruksen kartoituksen aikaan luettavissa vuosiluku 1654 ja kirjaimet E.J.S. Ulnerus 1750. TMA Perniön ka II Ec 2; korjaus- ja lahjoitusluettelo 1664. TMA Perniön ka III Gla 1; Sabelstierna- ja Slang-sukujen allianssivakuuna katoksen reunuksessa on nykyisin niin kulunut, että siitä voi enää himmeästi erottaa kuvakentän rajat. Hanna Pirinen. Kenttätymuistiinpanot Perniön Mäkipappilassa 22.7.1992. JYTHL.
 110. *Medh Körkiobänkier blef bewiliat att Lechterne öfer Choren skal flyttias på andra sidhan emoot Predikostolen*. Piispantark. ptk. 3.12.1659. Inventaarion yhteydessä tilikirjassa. Inv. 1659. TMA Perniön ka III Gla 1.
 111. Piispantark. ptk. 1659. Inventaarion yhteydessä tilikirjassa. Inv. 1659. TMA Perniön ka III Gla 1; Knaapinen tulkitsee tämän muutoshankkeen toteutuneen seuraavan vuoden aikana ja että etelälehteri sitten olisi aina 1860-luvulle asti sijainnut eteläseinällä. Knaapinen 1930, 141, 254–255; Riska suhtautuu epäillen Knaapisen käsitykseen. Riskan mukaan uusi parvi rakennettiin vasta 1692. Riska 1968, 39; kirkonarkistolähteissä lehterihankkeista on kovin epätäsmälliset tiedot. Joka tapauksessa kirkon eteläpuolella oli jonkinlainen lehteri, sillä tileistä käy ilmi, että nimenoman miestenpuolen lehteriä korjattiin vuonna 1673. Tilit 1673. TMA Perniön ka III Gla 1; vahvistamatta jää, oliko tällöin mahdollisesti kyseessä vielä keskiaikainen kuoriparvi. Sen purkamisajankohdasta ei tunneta.
 112. Korjaus- ja lahjoitusluettelo 1667. TMA Perniön ka III Gla 1.
 113. Ikkunan lasiruudut kustansi assessorin Måns Rålambsstierna. Korjaus- ja lahjoitusluettelo 1664. TMA Perniön ka III Gla 1.
 114. Hans Ekelöf ja Elin Stålhandske kustansivat eteläseinän itäisen ikkunan, kornetti Gustaf Sabelstierna (k.1710) toisen eteläikkunan ja luutnantti Johan Brand (k.1689) kolmannen eteläikkunan. Länsi-ikkunan ruudut maksoi nimismies Johan Rieman. Korjaus- ja lahjoitusluettelo 1667. TMA Perniön ka III Gla 1.
 115. Frankenhauserin kertomus 1904. MV/top.; Ulnerus 1750. TMA Perniön ka Ec 2.
 116. Kiistoista saa eloisan kuvan pitäjänhistorioista. Knaapinen 1930, 264–267; Litzen 1980, 243, 249–250.
 117. Korjaus- ja lahjoitusluettelo 1664. TMA Perniön ka III Gla 1.
 118. Piispantark. ptk. 1661. TMA Perniön KA II Eba 1; Knaapinen 1930, 255–261; Litzen 1980, 243.
 119. Melkkilän lahjoitusten luettelossa mainitaan *Een lehtare oppe i Choren*. Inv. 1678. TMA Perniön ka III Gla 1; Ulneruksen kirkon kuvaus vuodelta 1750 vahvistaa kuorin rajautuneen runkokuoneen poikki. TMA Perniön ka II Ec 2.
 120. TMA Perniön ka II Ec 2.
 121. Piispantark. ptk 1671 § 15. TMA Perniön ka II Eba 1.
 122. Alttarin muuruksesta maksettiin tilien mukaan mestari Josephille 15 taalaria vuonna 1667. TMA Perniön ka III Gla 1.
 123. Korjaus- ja lahjoitusluettelo 1667. TMA Perniön ka III Gla 1.
 124. Korjaus- ja lahjoitusluettelo 1667. TMA Perniön ka III Gla 1.
 125. Tilit 1694. TMA Perniön ka III Gla 1.
 126. —*några påviska målningar*—. Vuoden 1836 katselmuksessa todettu asia vahvistettiin vielä vuosina 1843, 1851, 1852 ja 1854. Perniön ka II Ba 1.
 127. Veistoksista on ilmeisesti säilynyt suurin osa: nykyisin tunnettujen Perniön kirkolle kuuluneiden teosten lukumäärä on sama kaikissa asiaa koskevissa 1800-luvun lähteissä. Tosin lähdepoija ei historiallisesti ulotu kauas, mikä osaltaan tekee alkuperäisen kokonaisuutensa arvioimisen mahdottomaksi. Inventariot alkavat vuodesta 1645 (TMA Perniön ka III Gla 1) ja ensimmäiset maininnat muista kuin triumfikrusifiksista ilmaantuvat vuoden 1826 inventaarioon. Inv.1826. Perniön ka II Ba 1.
 128. Björk 1883, 75–76.
 129. Parvio 1990, 301; Laurentiuksen päivä ei esiinny ruotsalaisissa liturgisissa lähteissä, kun sen sijaan Juustenin messus-

- sa (1575) sillä on oma päivänsä. Parvio 1978, 76; NO 1575. KOF I, 334.
130. Pirinen arvioi, että Pyhälle Olaville on omistettu ainakin 18 kirkkoa. Tosin on mahdollista, että nimikkopyhimykseltään epäselvät tapaukset huomioon ottaen näiden kirkkojen lukumäärä saattaa nousta yli kahdenkymmenen. Pirinen huomauttaa myös, että tutkimusta vaikeuttaa vaurioituneiden Pyhää Olavia tai Pyhää Eerikiä esittävien veistosten tunnusesineiden häviäminen. Attribuutit selventäisivät tässäkin tapauksessa eri pyhimyskuninkaiden ikonografian eroja. Pirinen 1981, 23, 25; Wallin 1896, 70–74; Rinne 1952, 223–227; Nordman 1965; Jyrki Knuutila valmistelee tutkimusta Pyhän Olavin kultista Suomessa.
 131. Pirinen 1981, 28–37.
 132. Korjaus- ja lahjoitusluettelo 1692: 30 taalaria. TMA Perniön ka III Gla 1.
 133. Vuoden 1836 inventaariossa krusifiksi mainitaan kirkkosalin seinällä. Inv. 1826, 1836. Perniön ka II Ba 1.
 134. Korjaus- ja lahjoitusluettelo 1662–1700. TMA Perniön ka III Gla 1; inventaariokirja 1826–1989. Perniön ka II Ba 1.
 135. Melkkilän kartanon lahjoitusluettelossa [9. kohta] mainitaan funtti ja siihen kuuluva suuri messinkivati. Hankinnan ajoittuminen jää täsmentymättömäksi. Todennäköisesti malja oli peräisin 1650-luvulta. Tätä tulkintaa perustelee Melkkilän lahjoitusluettelon sijoitus tilikirjaan. Myös Lempiäinen ajoittaa lahjoituksen 1650-luvulle. Lempiäinen 1969, 48; nyky-aikaan säilynyt kastemaljan jalusta on kuitenkin tehty tilien mukaan vuonna 1679. Puusepälle maksettiin 10 taalaria funtista. Tilit 1679. TMA Perniön ka III Gla 1.
 136. Vuonna 1692 maksettiin tilien 9 taalaria lehterin rakentamista varten hankitusta puutavaraa. TMA Perniön ka III Gla 1; lehterin maalaustyöstä maksettiin samana vuonna turkulaiselle maalarelle 120 taalaria. TMA Perniön ka III Gla 1.
 137. Tilit 1673. TMA Perniön ka III Gla 1; Perniön kirkon eteläseinän parvi purettiin korjausten yhteydessä 1865 ja kappaleet myytiin huutokaupassa. Knaapinen 1930, 254–255; Riska 1968, 39.
 138. Merkintöjä Turussa vuosina 1690–1692. von Bonsdorff 1894, 651.
 139. Tilit 1690–1691. TMA Perniön ka III Gla 1.
 140. Piispantark. ptk. 1699 § 11. TMA Perniön ka II Eba 1; puuseppä Antti Leinolle maksettiin kirkonkassasta 10 taalaria aikavälillä 1700–1703. TMA Perniön ka III Gla 2; vuonna 1705 piispantarkastusptk:ssa viitataan suoritettuun alttarilaitteen korjaukseen. Piispantark. ptk. 1705 § 6. TMA Perniön ka II Eba 1.
 141. 126 taalaria. Tilit 1703. TMA Perniön ka III Gla 2; Myran alttaritaulu poistettiin alttarilta 1833. Inv. 12.10.1836. Perniön ka II Ba 1.
 142. Sigrid Christie esittelee tutkimuksessaan kuvan norjalaisen Gernerin postillan kuvituksena. Christie 1973 b, 94; piirroksen alkuperäisteosta Christie ei ole tavoittanut. Sigrid Christien kirje Hanna Piriselle 8.3.1996. JYTHL.
 143. Tilit 1696. TMA Perniön ka III Gla 1; tilit 1704. TMA Perniön ka III Gla 2.
 144. Ulnerus 1750. TMA Perniön ka II Ec 2.
 145. Hiekkänen 1994 a, 238; Hiekkänen 1994 c, 454; Pitkänen 1992, 204–206.
 146. Jäsenluettelossa on lueteltu kiltaan kuuluvat eri sosiaaliset ryhmät. Ritariston joukossa (miles) on mm. Elinan-surma balladiin yhdistetyn Henrik Klaunpoika Dieknin nimi *Dominus Henricus Clauson jn Koskis, miles*. REA nro 715, 572.
 147. Pitkänen 1992, 166–168.
 148. Patronaatiooikeudesta esim. Specifikation uppå alle pastorater 1693. BKVL VI, 36–37.
 149. KL 1686. 1986, 35.
 150. Kallio 1926, 18–19; Riska 1966, 135.
 151. Riska 1966, 137–138; tästä 1600-luvun koristelusta ei ole säilynyt mitään. Seinät valkaistiin 1733 ja 1772. Hka III Gl 1; B.J. Ignatius mainitsee vuonna 1815, että vanhat maalaukset on kokonaan poistettu —*picturae antiquioris aevi— omnes deletae sunt*.
 152. von Stiernman 1882, 176; Riska 1966, 138. Suom. Tove Riska.
 153. von Stiernman 1882, 176–177; Riska 1966, 138.
 154. von Stiernman 1882, 177.
 155. Riska 1966, 139.
 156. Inv. 1691. Hka III Gl 1.
 157. Vrt. Parainen, jossa Friedl vuonna 1922 suoritti vastaavanlaisen barokkialttarin kokoonpanotyön ja kunnosti keskiaikaisia veistoksia. T[orsten]. S[tjernschant]z. Pargas altarupp-sats. Hbl 22.8.1923.
 158. Kirkon kuvauksessa vuodelta 1912 ei mainita alttarilaitteen yhteydessä pelikaaniveistosta. Kirjoittaja kuvailee alttarilaitetta: *Entisen sijaan hankittiin myöhemmin uusi alttarikoriste, puuhun leikattu kuva ehtoollisesta ja Kristuksen ylönousemisesta komeissa kehyksissä, joissa lentelee enkelejä ja sirenejä ja on kiemurreluttuja pilareja*. J.S.T. Halikon kirkko. Uusi Aura 18.8.1912. Nr. 189.
 159. *Gudi til ähra och denna kyrcka til prydnad, är denna Altar-Tafla bekostad, af den wälborne Öfwersten Herr Gustav Horn, Herre Til Worentaca och Lesnemy etc. Anno 1669*. von Stiernman 1882, 178; Riska 1966, 143–144.
 160. Elgenstierna III 1926, 674.
 161. Inv. 1691. Hka III Gl 1; visitaatiopyöytäkirjassa 1699 käsitellään lehterien maalausaietta ja vuonna 1705 lehterit mainitaan maalatuiksi. Parvenrintamukset maalattiin ennen vuotta 1705. Tark. 1705 § 9. Hka II Cd 1; Museoviraston kuvaarkiston kuva yksityiskokoelemaan kuuluvasta paneelimaalauksesta (neg. 90236) saattaa olla peräisin Halikon kirkosta. Pietari-aiheisen maalauksen toteutus on hyvin samankaltainen kuin Perniön lehterinkaiteen maalauksissa. Tekijäksi voi näin olettaa Andreas Gillbergin.
 162. Inv. 1691. Hka III Gl 1.
 163. Hiekkänen 1994 a, 233; Hiekkänen 1994 c, 457.
 164. Oja 1958, 42–45; HFKP IV, 36–37; niin sanottu Vintilän talonkirja on varhaisimpia lähteitä, joka ajoittaa kirkon rakentamisen 1440-luvulle. Tällöin on ollut kyseessä nykyistä kirkkoa edeltänyt rakennushanke. Vintilän talonkirjasta on säilynyt 1642 oikeaksi todistettu kopio, joka sisältyy Perttelin seurakunnan 1600-luvun tili- ja inventaariokirjaan. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066.
 165. Björkin mukaan ikkunat olivat korkeudeltaan kolme kyynärää ja leveydeltään $1\frac{3}{4}$ kyynärää. Björk 1883, 44.
 166. Inv. 1827, 1832, 1847, 1867; vuoden 1867 inventaarioon on lisätty merkintä kahden uuden ikkunan tekemisestä ja kahden vanhan, etelä- ja pohjoisikkunoiden, laajentamisesta siten, että ne laajentamisen jälkeen olivat kooltaan 4 kyynärää 9 tuumaa korkeita ja kaksi ja puoli kyynärää leveitä. Inventaariokirja 1827–1886. KA mf JK 1067; 1800-luvun lopussa kirkossa tehdyt korjaukset ovat muuttaneet suuresti tilavaikutelmaa. Alkujaan nelikulmaiset pilarit viistottiin 1888 penkkitalan lisäämiseksi. Asehuone rakennettiin vasta 1750 eteläoven viereen. Hiekkänen 1994 a, 253.
 167. Lahjoitusluettelo 1631, 1637. Tilikirja 1629–1740. KA mf 1066; Riska 1966, 54, 58.
 168. Ptk. 3.8.1690. TMA Salo-Uskelan ka II Ca 1.
 169. Björk kertoo vuonna 1879 kirjoittamassaan artikkelissa Perttelin kirkon alttarin materiaaliksi samankaltaisen harmaakiven kuin josta itse kirkkokin oli rakennettu. Björk 1883, 45; samoin Oja kirjoittaa – ilmeisesti juuri Björkiin vedoten – vuonna 1690 puretun alttarin olleen keskiaikainen matala ja keskellä kuoria sijainnut harmaakivialttari. Oja 1958, 313; Riskan mukaan alttari kuitenkin olisi muurattu tiilestä hie-man keskiaikaista alttaria korkeammaksi ja kapeammaksi 1690. Tällöin oli purettu keskiaikainen tiilestä rakennettu alttari, jonka etäisyys itseään oli kirkonkokouspöytäkirjan mukaan noin kaksi kyynärää. Riska perustaa väittämänsä ilmeisesti suomalaisten keskiaikaisten alttareiden tavallisimpaan rakennustapaan. Tavallisena on pidetty sitä, että alttari rakennettiin kivistä tai tiilestä luonnonkiviperustalle. Varsinainen alttaripöydän päällyslevy oli tavallisimmin kalkkikiveä. Riska 1966, 58; K. Pirinen 1991, 222; Pauli Luujan valmisteilla oleva käytännöllisen teologian alaan kuuluva väitöskirja käsittelee alttarin kehitystä Suomen kirkkoissa.

170. Inv. 1690. Inventaariokirja 1640–1740. KA mf JK 1066; tilit 1690; sorvatuista puolista maksettiin 4 kuparitaalaria. Tilit 1692; tilien mukaan karhuntaalajasta maksettiin 8 kuparitaalaria 1692. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066.
171. Tilit 1695. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066.
172. —*några Belätens Målning*—. Tilit 1700. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066.
173. Inv. 1708. Inventaariokirja 1640–1740. KA mf JK 1066. Riska arvelee tämän tarkoittavan kuoriaidan päällystä. Riska 1966, 62.
174. A.W[arelius] Kotimaasta – Perttelistä. Suometar 2.5.1856. Nr. 18; seuraava yksityiskohtaisempi kirkonkuvaus on vuodelta 1879. Se ilmentää havainnollisesti yhä selkeämpää vieraantumista keskiaikaisten veistosten muotokielestä. Björk luonnehtii tekstissään veistoksia eriuskoisiksi, mistä syystä ne on poistettu kirkkotilasta: *paavilaiset kuvat ovat porstuaan karkoitettut*. Kruusifiksia säilytettiin tuolloin sakastissa. Björk 1883, 45.
175. Tilit 1700. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066; Inv. 1708. Inventaariokirja 1640–1740. KA mf JK 1066; Inv. 1827, 1847, 1869; vuodesta 1827 vuoteen 1872 saakka kruusifiksi oli kuoriseinällä alttarin oikealla puolella. 1872 kruusifiksi siirrettiin sakastiin. Inventaariolehdet 1827–1886 KA mf JK 1067.
176. Tilien mukaan muurarimestari kiinnitti puusepän valmistaman kuoripalkin muuriin. Kuoripalkin kiinnittämisestä maksettiin muurarille 20 kuparitaalaria ja muurarin apupojalle 4 taalaria. Tilit 1691. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066; Kirkonkokouksen ptk. 8.2.1691. TMA Salo-Uskelan ka II Ca 1. Sorvaajalle maksettiin kuoriaidan puolista ja nupeista 12 kuparitaalaria. Tilit 1690; tileissä on myös maininnat apupojalle ja kuoriaidan kiinnitystyössä tarvittulle muurarimestarille maksetuista palkkioista.
177. On ilmeistä, että vasta vuonna 1707 saarnatuolin katoksen rakentamisen yhteydessä liitettiin uuden kuoriaidan yläpalkkiin erillinen pienehkö kappale kiinnitysrakenteeksi kruusifiksia varten. Kruusifiksin alareuna oli näin mahdollista kiinnittää kuoriaidan palkkiin. Kiinnitysrakenteen ja kuoriaidan palkin veistotyön eron huomioon ottaen vaikuttaa todennäköiseltä, ettei kuoripalkin karkeasti veistetty yläkappale ole saman puusepän tekemä kuin taidokas kuoripalkki. Kiinnityskappaleen veistotyö on puusepäntaidoltaan huomattavan kömpelöä verrattuna kuoripalkin koristeveistoon. Hanna Pirinen. Kenttätömuistiinpanot Perttelin kirkossa 21.7.1992. JYTHL.
178. Riska 1966, 59–60; 1880-luvulla kirkon pilarit hiottiin särkikkäiksi. Pilareihin ei siis ole jäänyt mitään viitteitä kuoriaidan kiinnitysrakenteista. Hanna Pirinen. Kenttätömuistiinpanot Perttelissä 21.7.1992. JYTHL.
179. 120+20 taalaria. Tilit 1700. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066.
180. Kuoriaidan nupeista on säilynyt yksi: huolellisesti vyöhykkeittäin sorvatun nupin korkeus on 15 cm. Siinä on vähäisiä vaaleanpunaisen värin jäänteitä. Kuoriaidan muista rakenteista on jäljellä neljä reijitettyä lauta, joiden reuna on profiiliuurettu. Laudoissa on jäänteitä vaaleanpunaisesta väristä. Lautojen keskelle on porattu reiät 19 cm:n välein. Hanna Pirinen. Kenttätömuistiinpanot Perttelissä 21.7.1992. JYTHL.
181. Kirkonkokouksen ptk. 8.6.1700; 28.10.1700. TMA Salo-Uskelan ka II Ca 1.
182. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066.
183. Tilit 1707. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066.
184. Inventaariokirjan merkintä vuonna 1847 arvioi teosta maininnalla *misprydande för kyrkan*. Inv.1708–1847; Oja 1958, 318; ei mainita kalustoluettelossa tämän jälkeen. Taidehistoriallinen retkikunta ei löytänyt enää itse maalausta, mutta oletti eteisen vintillä säilytetyn kehyksen kuuluneen Agricolan votiivitaluun. Kehys oli kooltaan 6 jalkaa 9 tuumaa korkea ja 4 jalkaa 11 tuumaa leveä. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen III taidehistoriallinen retkikunta 1885, 163. MV/top.; Agricolan suvun muurihauta oli kuorissa.
185. Taulusta maksettiin maalarelle 80 taalaria. Tilit 24.8.1696, inv. 1696; kehyksen valmisti puuseppä Iisak Joosefinpoika 40:llä taalarilla. Tilit 24.8.1696. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066.
186. R.W. Ekmanin maalaaman alttaritaulun hankinnan yhteydessä vuonna 1872 vanha alttaritaulu siirrettiin sakastiin samoin kuin kruusifiksikin. Inv. 1696–1872. KA mf JK 1066–1067; Oja 1958, 318; alttaritaulun figuurimaalauksen nykyahmo on Petter Langin vuonna 1748 suorittaman päällemaalauksen tulosta. Tilit 1748. Tilikirja 1741–1811. KA mf JK 1066.
187. Tilit 1696, 1704. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066.
188. Kirkonkokouksen ptk. 8.2.1691; 10.6.1692. TMA Salo-Uskelan ka II Ca 1; tilit 1691, 1700. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066.
189. Riska 1966, 75.
190. Oja 1958, 319.
191. Tästä esim. Lempiäinen 1967, 131–132.
192. Parvio 1959, 131; Lempiäinen 1967, 163; Laasonen 1977, 167–168, 177–178.
193. Elgenstierna VI 1931, 699; Lehtinen 1961, 410.
194. Perniön osalta Litzen 1980, 251–252.
195. Teologien opintomatkojen suuntautumisesta esim. Laasonen 1977, 9.
196. Yleislinjoista esim. Hammerstein 1994, 351–354.
197. Stiernman 1990, 29–31.
198. Lehterisaarnatuoleja tunnetaan 26:stä kirkosta. Jørgensen 1983, 89, 102.
199. Sinisalo 1962, 84–85; lehterisaarnatuolien pohjoismainen asiantuntija Marie Louise Jørgensen on 1992 suorittanut kenttätötyökäytännön Hattulan kirkossa. Hän selvitti, onko Hattulan vanha saarnatuoli mahdollisesti liittynyt alunperin lehterirakenteeseen. Tutkimus osoitti, ettei näin ole. Markus Hiekkänen. Hattulan vanha saarnatuoli. Kertomus virkamatkasta 8.9.1992. MVRHO. Kiitän Markus Hiekkasta, joka toimitti kyseisen raportin käyttöön.
200. Jungmann 1962, 534–535; suomalaisesta aineistosta Cleve 1932, 133–135. Esim. Hammarlandin ja Finströmin kirkkojen kuoriseinämän kivirakenteissa ovat säilyneet ambojen muuratut aukot ja jäänteitä kuorin sisäpuolella sijainneista portaista.
201. Tällaiset kaksipuoliset 1600-luvulla rakennetut penkit on edelleenkin esim. Sauvon kirkon etummaisissa penkkikortteleissa.
202. KO 1571. 1971, 36.
203. KO 1571. 1971, 36.
204. Rinne 1941, 344–345.
205. Tavan liturgianhistoriallisista kerrostumista mm. Jungmann 1962, 529–535.
206. Suomessa tätä ajattelua teki tunnetuksi 1920-luvulla Aleksis Lehtonen. Lehtonen 1928.
207. Siirroista esim. Rinne 1921, 239.
208. Hamberg 1955, 188–189; Hamberg 1974, 63–66; Rydbeck 1964, 194–197; Nilsén 1991, 56–57.
209. Nilsén 1991, 52.
210. Hamberg 1974, 63.
211. Hamberg 1955, 188–189.
212. Boëtius 1933, 83.
213. Puusepälle maksettiin kuorin rakennustöistä seitsemän taalaria ja sorvaajalle kuoriaitaan tarvituista puolista yksi taalari. Lisäksi kuorin rakennustöissä tarvittiin rautatarvikkeita, joista maksettiin sepälle kuusi taalaria. Hausen 1884, 50.
214. Gyllenius 1882, 143–144, 155; Parvio 1959, 189–190, 97.
215. Holmquist määrittelee Ruotsin kirkkohistorian esityksessään kuoriaitojen rakentamisajan alun 1620–30-luvulle, jolloin hankinnat alkavat näkyä piispa Rudbeckiuksen valvoman Västeråsin hiippakunnan kirkkojen inventaarioissa. Holmquist 1938, 348.
216. Nilsén 1991, 51–52, 57, 59.
217. Hamberg 1974, 65.
218. Hamberg 1974, 66–67.
219. Telhammer 1992, 142–144.
220. Kuoriaitaan päätettiin hankkia kuusitoista yhdentoista kyyvärin mittaista (noin kuusimetristä) pilaria ja sata kahden kyyvärin mittaista puolaa (reilun metrin mittaista). Mate-

- riaalia koristehuipukkeita varten päätettiin hankkia runsaasti. Ptk. 16.–18.2.1640 § 8. Murenius 1905, 24–25.
221. Riska 1961, 123.
222. Vuonna 1961 kuoriaita rekonstruointiin varastossa säilyneistä osista. Oksanen 1985, 141.
223. Riska 1990 a, 213, 242.
224. Hiekkänen 1988, 54–55.
225. Hausen 1872, 34; Karjaan kuoriaita poistettiin 1798. af Hällström 1957, 62, 109.
226. Tapio 1968, 55–56.
- 227a. Riska 1959, 179.
- 227b. Parikka 1979, 331–334.
228. Tilien mukaan 1658 hankittiin sahatavaraa kuoria varten. Kaikista kuorin uudistamistöistä maksettiin tällöin Andersnikkarille 80 taalaria. Tilikirja 1655–1705. KA mf JK 528.
229. Inv. 1664. Inventaariokirja 1658–1664. KA mf JK 528.
230. Maalarille maksettiin kuoriaidan ja saarnatuolin maalaamisesta 672,- ja puusepälle rakennustöistä 12,-. Tilit 1771–1772. KA mf JK 352; vuosien 1786–87 välillä mm. kuoriaidan tekstien maalamisesta maksettiin maalaustöitä harjoittaneelle merimies Joh. Finbergille 116,-. Tilit 1779–1809. KA mf JK 352.
231. Maalautetut kuorin ovet mainitaan Materialien-sarakkeessa vuoden 1825 inventaariossa. KA mf JK 352; Nikula 1975, 83, myös piirros; Suistoranta 1985, 178.
232. Englannin kielessä kuorilehteristä käytetään triumfikrusiikkiin viittaavaa nimitystä *roodloft*. Vrt. ’ristinnaulittua esittävän kuva’ *rood*, ’kuoripalkki’ *roodbeam*.
233. Inventaariokirja 1784–1859. TMA Maskun ka II Bc 1.
234. Tilikirja 1653–1686. TMA Maskun ka III Gm 1:1.
235. TMA Maskun ka II Bc 1.
236. Inv. 20.5.1826. TMA Maskun ka II Bc 1.
237. Hiittisissä kuoriaita poistettiin 1819/1820.; Kaarinan kuoriaita mainitaan 1759, poistettiin 1807. Riska 1964, 25; Lemun kuoriaita oli paikoillaan 1816 saakka. Riska 1961, 100; Liedon kirkossa kuoriaita mainitaan 1733 ja oli paikoillaan vielä 1800-luvun alussa. Riska 1964, 255; Laitilan kirkosta kuoriaita poistettiin 1800-luvulla. Riska 1959, 228; Maarian kuoriaita poistettiin 1816–1836 välisenä aikana. Riska 1964, 76; Naantalın kuoriaita oli paikoillaan vielä 1825, kuoriaidassa merkintä *Anno 1688*. Riska 1972, 54.
238. Nikander 1913, 164–165; Knapas 1992, 241.
239. Viittaan kuoriaitojen rakentamisesta käymiini keskusteluihin Tarja Kydénin kanssa. Hän valmistelelee väitöskirjaa intendentinkonttorin vaikutuksesta 1800-luvun alun kirkkorakennushankkeisiin.
240. Samansuuntaisia havaintoja olen tehnyt Saarenmaan keskiaikaisissa kirkkoissa. Kaarman kirkossa etäisyys seinän ja alttarin välillä on 125 cm ja tätä pienemmässä Karjan kirkossa välimatka alttarista seinään on 75 cm. Hanna Pirinen. Kenttätyömuistiinpanot Saarenmaalla 4.–5.5.1995.
241. Braun 1937, 602–603.
242. Cnattangius 1930, 78.
243. Edsman 1950, 196–198.
244. Andrén 1954, 77–78; Edsman 1950, 188–189, 192–194.
245. Eggert 1937, 603–605.
246. Sama kuvalaatta on painettu useisiin Lyypekissä julkaistuihin katekismuksiin. Andrén mainitsee vuosina 1587, 1589, 1594 painetut sekä Musaeus-Balchin Catekismuksen 1596. Andrén 1954, 343.
247. Andrén 1954, 76–77.
248. Gezelius 1673, cap. II:1 Om Kyrckian och hwadh ther widh fordras.
249. Gezelius 1673. Cap. Om Scriffth och Aflösning och HERrans Nattward. X.
250. Edsman 1950, 172–173, 175.
251. Pitäjänkok. ptk. 3.7.1653 § 1. KA mf JK 579; Perälä 1936, 302.
252. Tilikirja 1632–1686. KA mf JK 581.
253. Lempiäinen 1967, 410.
254. Alttarikihät ajoittuvat saarnatuolien ja alttarilaitteiden taan 1600-luvun puolivälin jälkeiselle ajalle. Telhammer 1992, 27–28, 145.
255. Lempiäinen 1965, 34, 48; kiitän Markus Hiekkasta kasteen sakramentin suorituspaikkaa keskiaikaisessa kirkossa täsmäntäneestä huomautuksesta. Väitöskirjakäsikirjoitustani koskevassa tarkastajanlausunnossaan 29.1.1996 sekä minulle osoittamassaan kirjeessä 10.4.1996 hän on painottanut eteläoven merkitystä kirkon pääovena. Turun hiippakunnan keskiaikaisten kirkkojen systemaattisessa rakenneanalyysissä Markus Hiekkänen on tutkinut kirkkorakennuksen ovien hierarkiaa. Hän osoittaa eteläoven kirkon pääoveksi. Kasteen sakramentin toimittaminen tapahtui siis kirkon eteläpuolella sijaitsevassa asehuoneessa tai eteläoven läheisyydessä kirkkosalissa. Hiekkänen 1994 a, 37, nootti 35; Hiekkasen tutkimustulos korjaa Juhani Rinteen Turun tuomiokirkon tutkimusten yhteydessä esittämää näkemystä länsiovesta kirkon pääovena. Rinne 1941, 122.
256. Knuutila 1991, 59; Lempiäinen 1965, 48–49, 134–138; Boëtius 1923, 54.
257. Wallqvist 1791, 164–165; Gyllenius 1882, 155; Parvio 1959, 190–191.
258. Lempiäinen 1967, 355–356.
259. Västmannalagen, kyrkobalken XVIII. Holmbäck – Wessel 1936, 7.
260. 28:s kohta: *Uthi alla Församblingar skal beställas Baptisteria, och sättas på bewämligt Rum fram i Choren eller uthe i Kyrckian*. Rothoviuksen painettu Constitutiones -laitos sisältää vain 45 numeroitua kohtaa. HYK mf 426.
261. *Baptisteria skola i alla församlingar settias fram i Choren brewid Altaret*. Constitutiones Ecclesiasticae Dioecesis Aboënsis. Parvio 1959, 334; vuoden 1630 tienoille ajoittuvassa suomenkielisen konstituutiosäännössä määrätään: *Caikis seurakunnis pitää funtit laitettaman ijhten soweljan sian*. Parvio 1959, 338.
262. Lempiäinen 1965, 49.

KUVATEOKSET REFORMAATION JÄLKEISESSÄ KIRKOSSA

1. Stigell 1974.
2. Richard van Dülmen on problematisoinut kansanuskon ja konfessionalisoituneen valtauskonnon eroa. Kansanuskossa ensisijainen perinteen siirtäjä oli suullinen perinne. van Dülmen 1986, 19.
3. Vilkuna 1987, 206–208, 210.
4. Riska 1990 a, 242.
5. Juva 1955, 86; Lempiäinen 1967, 57; Laasonen 1977, 171.
6. Päätös maalausten kalkitsemisesta tehtiin 1791. Työ suoritettiin vuoteen 1804 mennessä. Maalaukset pajastettiin vuonna 1931. Hiekkänen 1988, 55–56.
7. Riska 1964, 23.
8. Riska 1961, 227; Ahlström-Taavitsainen 1984, 18.
9. Juva 1955, 86; Lempiäinen 1967, 57; Nikula 1973, 29; Laasonen 1977, 171.
10. Holvin maalaukset kalkittiin 1669. Tilikirja 1655–1705. KA mf JK 528; Nikula 1973, 134.
11. Maalaukset vaurioituivat tulipalossa 1793. Riska 1959, 223; Ahlström-Taavitsainen 1984, 48.
12. Riska 1961, 24.
13. Kalkitsemisen kustansi Johan Galle. Tilikirja 1632–1696. KA mf JK 579; Riska 1964, 163.
14. Riska 1959, 195.
15. Riska 1959, 174.
16. Knapas 1990, 65–66; Riska 1990 a, 224, 242–243.
17. Keskiajan ikonografian kortisto. MVKA.
18. TMA Maskun KA II Bc 1.
19. C.A. Nordmanin Medeltida skulptur i Finland (1965) on maamme keskiajan veistotaiteen perusteos; keskiaikaisten veistosten asemasta reformaation jälkeen Riska 1989 b, 184.
20. Paikallistutkimuksessa yksityiskohtaisesti kartoitetut kolmen

- pitäjänkirkon keskiaikaisen esineistön myöhemmät vaiheet osoittavat esimerkinomaisesti tutkimuksen edellytykset. Lähteiden laatu ja määrä rajoittavat mikrotasoisien aineiston mahdollisuuksia. Liitteeksi oheistamassani esinluettelossa olen selvittänyt kuvateosten vaiheet myös tutkimuksen aikarajauksesta eteenpäin.
21. Juva 1955, 87.
 22. MAT I, 438; Heininen 1981, 60.
 23. Hermann Bonus 1539; Georg Major 1544; Georg Spalatin 1544. Heininen 1988, 26–27; Heininen 1989 b, 141–144.
 24. —*medlare, patroner eller fördagtingare*. KO 1571. 1971, 38.
 25. Heininen 1981, 58–59.
 26. Vuoden 1651 ja 1652 valtiopäivillä käsiteltiin uutta kirkkolakiehdotusta, mutta vastustajat vetosivat Laurentius Petrin KO 1571:n pitävyyteen ja niin uusi kirkkojärjestys jäi hyväksymättä. Kjellerström 1940 a, 363.
 27. V. Then swenska kyrckio-ordningen, Cap VI. KOF II:1, 433–434.
 28. Eskil Petrauksen suomenkielinen kirkkojärjestys. Grotenfelt 1912, nr. 38 s. 138; Sainio 1950, 201. Säilynyt Eskil Petrauksen teksti on ilmeisesti luonnos tai kokoelma erilaisista synodaalisäädöksistä; kommentoiden Lehtinen 1961, 194–195.
 29. Boëtius 1923, 38; Ångström 1991, 285, 288.
 30. KM inv. nro 1620; kaappiin maalatussa lahjoitustekstissä mainitaan Rosenschidtin virka-arvot: *ÅHR EFTER CHRISTI BÖRD. 1642. HAFWER DEN EDELL/ OCH WÄLBÖRDIGE. IÖNS ROSEN SCHMIT/ TIL DRÜKSHOLM. OCH GRÄNNÄS GENERAL SECRETERARE ÖFFWER STORFÖRSTENDÖMETH/ FINLANDH, MEDH BÄGGE CARELERNE, OCH ÅLAND, GUDZ NAMPN TIL ÄHRA, // OCH SIN SOCHNA KYRCKIES PRYDNADH/ LATAE RENOÏERA, OCH FÖRNÏIA, DENNE ALTARTAFLA*; Turun linnan sihteeri Jöns Schmith aateloitiin vuonna 1640. Hänet nimettiin Turun läänin alimaaherraksi vuonna 1642. Suku oli alkuperältään skotlantilaista. Elgenstierna VI 1931, 512–513; Lehtinen 1961, 255.
 31. Meinander 1908, 221; Nygren on esittänyt, että predellan alkuperäisenä keskuskuva-aiheena olisi ollut tuskien mies. Nygren 1945, 143–145; Nordman 1965, 338–339.
 32. Nikula 1973, 148–150.
 33. Maria-aiheista kirkkotaiteesta H. Pirinen 1991, 73–74, 77–79.
 34. MAT I, 843 (Terve Marian toimitus, Rukouskiria 1544).
 35. Nordman 1965, 390–392.
 36. Frederiksen 1983, 22–25; Frederiksen 1985, 278.
 37. Mereth Lindgren on täsmentänyt erältä osin aiemman tutkimuksen tuloksia. Lindgren 1983, 58–64; Nervander 1901; Pyllkänen 1954.
 38. Torvinen 1984, 31–33, 45, 47–49.
 39. Pirinen 1993, 176–177; Riska 1988, 270–271; Riska 1989, 18, 20.
 40. Pettersson 1987, 230.
 41. Pettersson 1987, 230–231.
 42. Pettersson 1987, 230.
 43. Saloinen 1641; Hailuoto 1659; Pyhämaa 1667; Uusikaarlepyy 1637–1638; Vähäkyrö 1642; Laihia 1643 tai 1645; Kokkola 1640; Oulu 1639, 1658; Lohtaja 1641, 1675; Haukipudas; ehkä myös Kalajoki 1638; Ilmajoki 1640; Sulva 1653; Veteli 1656; Vaasa n. 1657; Maalahti 1662; Lapväärtti 1668; Ii ennen vuotta 1674. Kokoavasti k.o. hankkeista Mähönen 1975, 26–28; Pettersson 1987, 226–230.
 44. Näistä kokoavasti Mähönen 1975, 28–34; Pettersson 1987, 226–230.
 45. Mereth Lindgrenin väitöskirja *Att lära och att pryda* (1983) käsittelee 1530–1630 väliselle ajoittuvia kirkkomaalauhankkeita.
 46. Pirjo Mattila on tutkinut Hollolan asehuoneen maalauksia. Mattila myötäilee aiempia tutkijoita asennoituessaan epäilevästi vuoteen 1568 maalausten valmistumisajankohtana. Samoin kuin Tove Riska Mattilakin on taipuvainen pitämään vuosilukumerkintää maalausten kunnostusajankohdan merkkinä. Mattila 1984; Riska 1989 a, 178–179; mielestäni Hollolan maalausten mielenkiintoinen aihekokonaisuus edellyttää syvällisempää ikonografista tutkimusta laajempaan teologiseen taustaan suhteutettuna.
 47. Marianne Roos. Sääksmäen kirkon maalaukset. Kertomus 21.4.1989 MV/top.; Kuuliala 1989, 240–241, 318; Hiekkänen 1995 a, 74–75.
 48. Riska 1982, 1–5; Riska 1990 b, 59–60; Pettersson 1988, 286–289.
 49. Nikula 1972, 106–107.
 50. Riska 1961, 151–152.
 51. Nikula 1973, 136–139.
 52. Appelgren 1985, 675–679.
 53. Kokoelma on ollut käytössäni Leidenin yliopiston kirjastossa. LUB sign. Thysius 1645:6.
 54. Falck 1558. Cap. Om menniskio stadgar.
 55. V. Then swenska kyrckio-ordningen, Cap VII. KOF II:1, 433–434.
 56. Laurelius oli opiskellut 1610-luvulla Jenassa, Giessenissä, Rostockissa ja Greifswaldissa. Göransson 1979, 347–351.
 57. V. Then swenska kyrckio-ordningen, Cap VII. KOF II:1, 433–434.
 58. Yleinen puhtausvaatimus toistuu Gezeliuksen ohjeissa useamman kerran: seiniltä, pilareista, alttaritauluista *Altartaflo* ja veistokuvista oli muistettava pyyhkiä pöly. Gezelius 1673, Cap. II:1 Om Kyrckian och hwadh ther widh fordras; Laasonen 1977, 171.
 59. KL 1686. 1986, 35.
 60. KL 1686. 1986, 35.
 61. van Os 1990, 21, 30.
 62. *Format – field – frame*. Rosand 1990, 143.
 63. Gardner von Teuffel 1982; Gardner von Teuffel 1987.
 64. Locher 1993, 495.
 65. Gardner von Teuffel 1982, 28, nootti 74.
 66. Delunga 1993, 219.
 67. Möller 1954, 129, 259, 291; Möllerin tutkimus antaa hyvän kuvan Suomessa toimineiden, useaa kansallisuutta edustaneiden kauppiaiden kansainvälisistä suhteista; Ranta 1980, 270.
 68. Lindroth 1975 b, 58–65.
 69. Möller 1954, 227.
 70. van Dülmen 1986, 28.
 71. von Haebler 1957, 31–35; Christensen 1972, 297–305.
 72. —*Kyrkiornel mehra til heder / prydnadh och byggning*. Stiernman 1729, 1045–1046.
 73. Gezelius 1673. II:1 Cap. Om Kyrckian och hwadh ther widh fordras; hautamonumenttien madaltamista vaaditaan myös karoliinisessa kirkkolaissa: *Haudat Kircosa pitä oleman Colme Kynärätä sywät/ ja ei ylömmä Permandota corotetut/ Wäen wapan käymisen estexi*. Suom. 1688. KL 1686. 1986, 32.
 74. Rinne 1921, 236; Christensen 1972, 308.
 75. Sauvon kirkonarkiston tilikirjan merkinnät vuosien 1647–1648 välillä kertovat alttarilaitteen, *Een althare Taffla*, hinnaksi peräti 250 kuparitaalaria. Lähteestä ei käy ilmi, mistä alttarilaitte lahjoitusvaroilla hankittiin. Tilit 1632–1686. Sauvon ka. KA mf JK 579.
 76. Sauvon ja Hollolan alttarilaitteita on veistokoristelun yhtäläisten aiheiden vuoksi pidetty jopa saman tekijän työnä. Riska 1985, 151; von Bonsdorff 1988, 262; aiheiden samankaltaisuus ei kuitenkaan ole 1600-luvun taiteesta riittävä peruste veistäjän attribuomiseksi. Pirinen 1994, 36–39.
 77. Pirinen 1994, 36, 53 nootti 39; Riska on tutkimuksessaan ajoittanut lahjoituksen 1650-luvulle ja esittänyt lahjoittajaksi Johan Wrangelia. Riska 1985, 151.
 78. Dresden, Gemäldegalerie inv. nro 1969.
 79. van Mander 1991, 244–245.
 80. Kristuksen kastetta esittävä kuvaalaatta on julkaistu esimerkiksi Visscherin kuvaraamatusta 1643. Vos oli eräs aikansa merkittävimmistä ja tuotteliaimmista taiteilijoista. Hänen maalauksistaan ja piirroksistaan tehtiin runsaasti aikansa käyttögrafiikkaa (Wierixit, Sadelerit). Vos oli Schwarzin tavoin saanut opetusta Italiassa. Hän oli useita vuosia Tintoretton oppilaana Venetsiassa.
 81. Pirinen 1994, 39–40.

82. Hieronymus Cockin, Pieter de Joden ja Philip Gallen kuparikaiverrusliikkeet markkinoivat Johannes Vredeman de Vriesin aluperäisteosten pohjalta jäljennettyä grafiikkaa suurina painoksina.
83. Laun 1982, 7; renessanssin myötä empiirinen kiinnostus antiikin arkkitehtuuriin kasvoi. Esimerkiksi Sebastiano Serlion arkkitehtuuriteos *L'Architettura* (1537) tuli tunnetuksi pohjoisessa useina laitoksina jo 1500-luvun puolivälissä. Hollannissa siitä julkaistiin seitsemän editiota vuosien 1539–1616 välillä. Hollstein IV, 196; pohjoiseurooppalaisen mannerismin kehitys rakentui vahvasti Serlion teoksesta omaksumille vaikutteille. Dietterlinin ja Vredeman de Vriesin ilmaisun irrationaaliset piirteet ovat peräisin erityisesti Serlion sommittelusta. Forssman 1956, 135; ensimmäisen saksalaisen laitoksen Serliosta julkaisi Hans Blom 1550-luvulla. Antiikin arkkitehtuuria kohtaan tunnetun kiinnostuksen ohella pylväsjärjestelmien tutkimusta alettiin harrastaa myös matemaattisesti, mikä näkyy pylvästyypeistä ja antiikin arkkitehtuurin suhdegeometriasta julkaistujen kirjanimikkeiden lukumäärissä. Varhaisin saksalaisella kielialueella julkaistuista klassisen antiikin tyyliinmuotoja ja geometrisia oppeja valottaneista teoksista oli Wendel Dietterlinin *Architectura* vuodelta 1598. Useat muutkin saksalaiset mallipiirtäjät julkaisivat pylväsjärjestelmäpiirroksia, ns. *Seulenbücher*-koelmia. Laajalle levinneitä olivat esimerkiksi Rutgerus Kasemanin *Architectura* ja Hermannus Esserin *Architectur*.
84. van Mander 1991, 272–280.
85. Conterfeije och Målare Skråå stadgar 1622. 1898, 68–69; Stiernman 1753, 752; Christina Remmer on tutkinut mm. Ahvenanmaalla toiminutta maalari Märten Johanssonia ja hänen sosiaalista asemaansa ammattikuntaan kuulumattomana käsityöläisenä. Yleisestä ammattikuntakelpoisuudesta erityisesti Remmer 1995, 117–119.
86. Ruotsin kielessä *bönhas* 'patustaja, nurkkamestari'.
87. Stiernman 1753, 752.
88. Cleve 1932, 143.
89. Reiman on avioitunut Sidonia Footangelin kanssa ennen vuotta 1663. Elgenstierna III 1926, 786.
90. Lehtinen 1979, 108.
91. Jutikkala 1958, 186–188.
92. Piispantarkastusptk. 1699 § 11; tarkastusptk. 1705 § 6 mainitsee työn suoritetuksi. TMA Perniön ka II Eba I.
93. Altaritaulusta maksettiin Myralle 80 kuparitaalaria ja kehyksestä puusepälle 40 taalaria. Tililit 24.8.1696. Tilikirja 1629–1740. Perttelin ka. KA mf JK 1066; altaritaulun hintaa voi verrata Sauvon alttarilaitteesta 1647–1648 välillä maksettuun 250:een kuparitaalariin. Tilikirja 1632–1686. Sauvon ka. KA mf JK 581.
94. Vuonna 1637 tässä ammattikunnassa oli seitsemän puuseppää, kaksi maalaria ja kaksi lasimestaria. 1661 puuseppiä oli jo yhdeksän ja maalareitakin peräti kolme, mutta jo vuonna 1665 maalareiden määrä oli laskenut yhteen. 1670 luettelossa ei mainita yhtään maalaria, 1675 yksi ja 1679 ja 1680 taaskaan ei yhtään. von Bonsdorff 1894, 641–643, 645–651; Ranta 1975, 458–460, 500–501.
95. Maalariammattilaisten määrä Turussa ei yltänyt 1600-luvulla oman ammattikunnan perustamiseen sillä ammattikunnan perustaminen edellytti vähintään neljää mestaria vuoden 1622 sääntöjen mukaan. Conterfeije och Målare Skråå stadgar 1622. 1898, 65; vuoden 1669 ammattikuntajärjestyksessä edellytetään kolmea mestaria, jotta ammattikunta voidaan perustaa kaupunkiin. Stiernman 1753, 734.
96. Maalariammattikuntien historiasta Suomessa mm. Ervamaa 1977, 12–14; Heino 1985, 79–81.
97. Brunius 1965, 71–72.
98. Conterfeije och Målare Skråå stadgar 1622. 1898, 65.
99. Conterfeije och Målare Skråå stadgar 1622. 1898, 68.
100. Conterfeije och Målare Skråå stadgar 1622. 1898, 68.
101. Mikael Coreliuksen kohdalla lähteissä käytetään *monsieur*-nimitystä. Aspelin 1942, 203–205; *monsieur*, *munsjör* -nimitys merkitsi alunperin arvokasta herraa, henkilöä, joka kuului sivistyneistöön. Sitä käytettiin esim. aatelisista. Sittemmin *munsjör* -nimitys muuntui vähätteleväksi, sitä käytettiin opiskelijoista, lukiolaispojista ja koululaisista ja 1800-luvun lopulla käsityöläiskisällöistä. Ordbok över svenska språket XVII 1945, 1595.
102. Tunnetaan esim. Johan Saltbergin vuonna 1696 maalaama Taivassalon lehterinkaidesarja ja Andreas Gillbergin Perniön lehterimaalaukset vuodelta 1692.
103. Esimerkin Myran ja Coreliuksen palkkioiden eroista saa vertaamalla muutamia altaritaulutilausten hintoja. Coreliukselle maksettiin vuonna 1707 Sääksmäen kookkaasta altaritaulusta 39 taalaria, lisäksi hän sai erilliset pienehköt summat muutamien taulujen korjaamisesta ja vuonna 1708 vielä lopuksi kaikista maalaustöistä 25 taalarin loppuerän. Aspelin 1942, 202; Myra sen sijaan laskutti Perttelin kappelikirkon altaritaulusta 80 kuparitaalaria vuonna 1696 ja Perniön seurakunta joutui maksamaan altaritaulusta vuonna 1703 ankan tinkimisen jälkeen peräti 126 kuparitaalaria. Ks. s. 141 nootti 141.
104. Ks. edellinen nootti.
105. Aspelin 1942, 172, 202, 194.
106. Appelgren 1985, 693–694.
107. Lahjoittajan Catharina von Preutzin (k. 1710) puoliso Niklas von Preutz (1639–1696) oli alemppaa, Kaarle XI:n ajan nuorta virkamiesaatelia, joka oli hankkinut aatelisarvonsa toimimalla eri keskusvirastoissa, esim. amiraliteettikollegiossa. Suku oli aateloitu vuonna 1678. Luutnantti Fredrik von Preutz (s.1675) menehtyi Narvan taistelussa vuonna 1700 saamiinsa sotavammoihin seuraavana vuonna. Elgenstierna VI 1931, 51; Pirinen 1994, 43–44.
108. Pirinen 1994, 44.
109. Näin esim. Cleve 1932, 173–174.
110. Bystockille maksettiin saarnatuolin runko-osasta hieman yli 200 taalaria ja katoksesta reilu sata taalaria. Tililit 1688–1742. HMA Hattulan ka III Gla 1; Piispantark. ptk. 16.2.1704 § 8. HMA Hattulan ka II Cd 1.
111. Olof af Hällström luonnehtii Bystockin saarnatuolia: *Uusi saarnatuoli on oivallinen näyte 1600-luvun suomalaisesta kirkkotaiteesta, jossa myöhäisrenessanssin ornamentitaiheet kansanomaisesti väärinkäsitettyinä ja liioiteltuina verhoavat koko esineen. af Hällström 1974, 13; Jaakko Puokka kirjoittaa saarnatuolista: Uusi saarnatuoli, joka alkujaan on sijainnut erään pilarin vierustalla, on nyt vastaavalla kohdalla pohjoisseinällä. Se on tyypillinen 1600-luvun provinssi-barokin tuote, mutta värikkäine listoineen, pöyhkeäntuntuisine pilareineen ja vakaine enkelinpäineen siinä on robustia koristeellisuutta, joka ilahduttaa katsojan silmää.* Puokka 1956, 67.
112. Mäntylä 1971, 165–166.
113. Leinberg 1886, 120–123; Mäntylä 1971, 190–192.
114. Telhammer 1978, 207.
115. Pohjoiseurooppalaisten 1600-luvun koristeaiheiden historiasta Forssman 1956, 112–129; Ångström 1992, 28–29; Knutsson 1995, 99–102.
116. Mathias Reimanin enkelihahmoja on Saltvikin, Paraisten ja Halikon alttarilaitteissa.
117. Nikula 1975, 210–211.
118. Saltbergin (k.1701) toiminnasta Turussa on tietoja vuosien 1682–1697 väliseltä ajalta. Aspelin 1942, 170.
119. Tilikirja 1632–1686. Sauvon ka. KA mf JK 581.
120. Ks. s. 141, nootti 136.
121. Luukko 1971, 62.
122. Aspelin 1942, 206.

KAROLIININEN KIRKKOINTERIÖÖRI MUUTOSPROSESSIN SYNTEESINÄ

1. Kemp 1985, 9.
2. Blomstedt-Matinolli 1963, 6–7.
3. Lehtinen 1961, 200.
4. HFKP VI, nro 77, 123.

5. van Dülmen 1986, 28.
6. van Dülmen 1986, 23.
7. van Dülmen 1986, 23.
8. Bürger 1974, 64–65; Bürger 1979, 195; Kemp 1988, 243–244.
9. Kemp 1985, 23–24; Bering 1988, 205, 214.
10. Kemp 1985, 10.
11. Ks. *Beläte* Ordbok öfver svenska språket III 1906, 1086–1090.

LYHENTEET

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet
BFH	Bidrag till Finlands historia
BKVL	Bidrag till kännedom av vårt land
ELKTK	Evangelis-luterilaisen kirkon tunnustuskirjat
FH	Bidrag till Finlands historia
FM	Finskt Museum
GR	Konung Gustaf den förstes registratur
HAik	Historiallinen Aikauskirja
HArk	Historiallinen Arkisto
Hbl	Hufvudstadsbladet
HFH	Handlingar till upplysning af Finlands häfder
HFKP	Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet
Hka	Halikon kirkonarkisto
HMA	Hämeenlinnan maakunta-arkisto
HTutk	Historiallisia Tutkimuksia
HYK	Helsingin yliopiston kirjasto
ICO	Iconographisk Post
JYTHL	Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitos
KA	Kansallisarkisto
ka	kirkonarkisto
KB	Kungliga biblioteket
KL	Kirko-laki ja ordningi 1686
KLNM	Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid
KM	Kansallismuseo
KO	Kyrkoordning (Den svenska kyrkoordningen 1571)
KOF	Kyrko-Ordningar och Förslag dertill före 1686
KÅ	Kyrkohistorisk Årsskrift
LUB	Universiteitsbibliotheek, Leiden
MAT	Mikael Agricolan teokset
mf	mikrofilmi
MV	Museovirasto
MVKA	Museovirasto, kuva-arkisto
MVRHO	Museovirasto, rakennushistorian osasto
MV/top.	Museoviraston, historian toimisto, topografinen arkisto
NO	Nova Ordinantia 1575
RA	Riksarkivet
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
RKD	Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie
REA	Registratum ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas Svartbok
SK-FK	Suomen kirkot - Finlands Kyrkor
SKHS ptk.	Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran pöytäkirjat liitteineen
SKHS toim.	Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia
SKHS vsk.	Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja
SKS toim.	Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia
SM	Suomen Museo
SMY	Suomen Muinaismuistoyhdistys
SMYA-FFT	Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja - Finska Fornminnesföreningens Tidskrift
SO	Schmalkaldenin opinkohdat
SRA	Svenska riksdagsakter
SSLSF	Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland
SSSKH	Samlingar och studier till svenska kyrkans historia
STK	Svensk Teologisk Kvartalskrift
STKSJ	Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja
TA	Teologinen Aikakauskirja
TMA	Turun maakunta-arkisto
WA	Martin Luthers Werke. Weimarer Ausgabe
ZK _g	Zeitschrift für Kunstgeschichte
ZK _{Th}	Zeitschrift für Katholische Theologie
ÖIÄ	Överintendentsämbetet

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Bildarchiv Foto Marburg, Marburg an der Lahn
Topografinen kuva-arkisto
Marburger Index

Kungliga Biblioteket, Tukholma (KB)
Käsikirjoituskokoelma

F.1.4a Brenner, Elias. Gamble Monumenter I Stoor//Förstendömet Finnlandh affrijtadhe Anno 1671 och 672 aff Elia Brennero Ostrobothiensi.

Fm 30 Linköpings Dom=Kyrka, Wadstena och Skeninge Kloster= och Stads=Kyrkor; samt alla sockne=kyrkorne uti Wadstena=Län eller Dals, Göstrings, Lysnings och Aska Härad, uti Östergöthland; tillika med andre Minnesmärken där sammanstädes. Afritade Anno 1670.

Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Haag (RKD)
Afdeling Iconografie
Afdeling Oude Nederlandse Tekenkunst

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
Topographica
Drawings collections

Riksantikvarieämbetet, Tukholma (RAÄ)
Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA)

Kansallisarkisto, Helsinki (KA)
Suomen kirkonarkistojen mikrofilmijäljenteet (KA mf)

Museovirasto, Helsinki (MV)
Kansallismuseo
Historian toimisto
Kuva-arkisto (MVKA)
Keskiajan ikonografinen kortisto
Topografinen arkisto
Halikko
Perniö
Pertteli
Sääksmäki

Rakennushistorian osasto (MVRHO)
Matkakertomukset
Piirustuskokoelma

Hämeenlinnan maakunta-arkisto, Hämeenlinna (HMA)
Hattulan kirkonarkisto
II Cd 1 Piispantarkastuspöytäkirjat 1697-1845
III Gla 1 Tilikirja 1688-1742

Turun maakunta-arkisto, Turku (TMA)
Maskun kirkonarkisto
II Bc 1 Inventariokirja 1784-1859
III Gm 1:1 Tilikirja 1653-1686
III Gm 1:3 Tilikirja 1725-1815
III Gm 1:5 Tilikirja 1815-1865
III Gm 1:6 Tilikirja 1866-1911

Perniön kirkonarkisto
III Gla 1 Tilikirja 1644-1700
Sisältää lahjoitus- ja korjausluettelon 1662-1700
III Gla 2 Tilikirja 1700-1713
II Eba 1 Piispantarkastusten pöytäkirjat 1671-1726
II Ec 2 Isaac Ulnerus 1750. Beskrifning öfwer the Monumenter och Antiquiteter, som finnas wid Bierno Moderkyrkia

Salo–Uskelan kirkonarkisto
Uskelan kirkonarkisto
II Ca 1 Uskelan kirkonkokousten pöytäkirjat 1685–1802

Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitos, Jyväskylä (JYTHL)
Kirkkotaideprojektin arkisto
Topografinen arkisto
Kuva-arkisto

KIRKONARKISTOT

Halikon kirkonarkisto, Halikko (Hka)
III G1 1 Inventaariokirja 1691–1801
II Ba 1 Inventaariokirja 1826–1906
II Cd 1 Tarkastuspöytäkirjat 1699–1707
II Cd 2 Handskrifne Handlingar tilhöriga Halikko Sockens Moderkyrka
III G1 1 Tilikirja 1720–1797

Nauvon kirkonarkisto, Nauvo
Inventaariokirja 1658–1664 (KA mf JK 528)
Tilikirja 1655–1705 (KA mf JK 528)

Paraisten kirkonarkisto, Parainen
Tilit 1771–1772 (KA mf JK 352)
Tilit 1779–1809 (KA mf JK 352)

Perniön kirkonarkisto, Perniö
II Ba 1 Inventaariokirja 1826–1898
III Gka 1 Kirkon korjaustilin tositteet 1865–1868
II Fda 1 Katselmuspöytäkirja 8.4.1863
III Ca 4 Kirkonkokousten pöytäkirjat 1851–1889

Perttelin kirkonarkisto, Pertteli
Inventaariokirja 1640–1740 (KA mf JK 1066)
Inventaariokirja 1749–1825 (KA mf JK 1067)
Inventaariokirja 1827–1886 (KA mf JK 1067)
Tilikirja 1629–1740 (KA mf JK 1066)
Tilikirja 1741–1811 (KA mf JK 1066)

Sauvon kirkonarkisto, Sauvo
Tilikirja 1632–1686 (KA mf JK 581)
Pitäjäkokousten pöytäkirjat 1652–1762 (KA mf JK 579)
Sisältää lahjoitusluettelon 1652–1758

PAINETUT LÄHTEET

- AGRICOLA, Mikael, (1544). Rucouskiria. Stocholmis. MAT I. Porvoo 1987.
- AGRICOLA, Mikael, (1549). Käsikiria Castesta ia muista Christikunnan menoista. Stocholmis. MAT III. Porvoo 1987.
- AGRICOLA, Mikael, (1549). Messu eli HERran Echtolinen. MAT III. Porvoo 1987.
- AHNLUND, Nils, 1930. Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling, utg. av Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademien. Senare avdelning. Tolfte bandet. Brev från andlige och lärde. Första delen. Stockholm
- BARTSCH = The Illustrated Bartsch. Abaris Books. Vol. 17. New York 1981.
- BEZA, Theodor/ de Bèze, Theodore, 1971. Icones. (1580) Continental Emblem Books 2. Selected and edited by John Horden. Scholar Press, Menston, Yorkshire 1971.
- BIBLIA, Se on Coco Pyhä Ramattu Suomexi. Stocholmis Anno 1642. Faksimile Porvoo 1971.
- Bidrag till Finlands historia. Med understöd af statsmedel i tryck utgifna af Finska statsarkivet genom Reinhold Hausen. III delen. Helsingfors 1904.
- CONFESSIO FIDELI. Suomen ensimmäinen tunnustuskirja. Toimittanut ja selityksillä varustanut Martti Parvio. SKHS toim. 162. Jyväskylä 1993.
- Conterfeije och Målare Skrää, stadgar 1622. Meddelanden från Nordiska museet 1898. Stockholm.
- DIETTERLIN, Wendel, 1598. Architectura von Austheilung/Symmetria und Proportion der fünff Seulen, Von aller darauf volgender Kunst Arbeit, von Fenstern, Caminen, Thurgerichten, Portalen, Bronnen und Epitaphien — Durch Wendel Dietterlin Maler zu Straßburg getruckt zu Nürnberg in verlegung Balt-hasar Caÿmor 1598.
- DIJKMAN, Petter, 1703. Antiquitates Ecclesiasticae, Eller gamle Swenske Kyrkie-Handlingar/ Angående våra Förfäders Christeliga Troos/ och Kyrkio-Ceremoniers beskaffenheter/ några hundrade år tilbakas; Sammanpläckade Vthur gamla Stycker/ som Runstenar/ Kyrckior/ Rijmstafwar/ Bref/ Griftestenar/ Pergament/Recesser, Afhandlingar/ Beläten/ äthskilliche Swea Provinciernas Lag- och Agende-Böcker. Stockholm.
- ERICUS ERICI, (1621). Postilla I. Näköispainos. Toimittanut Martti Parvio. Jyväskylä 1988.
- Evangelis-luterilaisen kirkon tunnustuskirjat. Jyväskylä 1990.
- FALCK, Eric, 1558. Een kort undervisning om några aff the förnemligaste Artiklar i then Christeligha Läron/ stelt på Spörsamål/ för eenfalligha Landz Prester och andra som predika skola. Stockholm.
- GEZELIUS, Johannes, 1673. Perbreves commonitiones eller Korta Påminnelser. Åbo.
- GOLTZIUS, Hendrik. Hendrik Goltzius 1558–1617. The Complete Engravings and Woodcuts. Vol. 2. Edited by Walter L. Strauss. Abaris Books. New York 1977.
- GROTFELT, Kustavi, 1912. Suomenkielisiä historiallisia asiakirjoja Ruotsin vallan ajalta (vuosilta 1548–1809). Helsinki.
- GYLLENIUS, Petrus 1882: DIARIUM GYLLENIANUM eller Petrus Magni Gyllenii Dagbok 1622–1667. Red. Reinh. Hausen. Helsingfors 1882.
- Handbook, ther uthi är författadt, huruledes gudztiensten, medh christeligha ceremonier uthi våra swenska församlingar skall bliffua hållin och förhandladt. Upsala 1614.
- Handlingar rörande finska kyrkan och presterskap utg. af K.G. Leinberg I–VIII. Jyväskylä–Helsingfors 1892–1907.
- Handlingar till upplysning af Finlands häfder utgifne af Adolf Iwar Arwidsson. IX Stockholm 1857.
- HAUSEN, Reinhold, 1882. Afbildningar af Vapensköldar Fordom Uppsatta i Finlands kyrkor. Efter en gammal handteckning I tryck utgifna af R. Hausen. Helsingfors.
- HAUSEN, Reinhold, 1884. Utdrag ur Åbo domkyrkans räkenskaper 1553–1634. Bidrag till Åbo stads historia. Första serien I. Helsingfors.
- HELSINGIUS, Marcus Henrici, 1603. Elenchus seu refutatio suc-

- cinta thesium Calviniarum exordinantia Ecclesiastica Ecclesiarum Heidelbergensium decerptatum, & in Suecicum idioma, à Reverendo, doctoacpio viro, Petro Iohannis Gotho Norcopensi transfusarum. Rostochii Anno 1603.
- HOLLSTEIN, F.H.W. 1949-. Hollsteins Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450–1700. Vol. XI, XIII, XXII. Amsterdam.
- HOLMBÄCK, Åke – WESSÉN, Elias, 1936. Svenska landskapslagar tolkade och förklarade. II: Västmannalagen. Andra serien. Uppsala.
- HÄLLSTRÖM, Gustaf Gabriel, 1824. Utdrag ur Dom=Kapitlets i Åbo Circular=Bref. Åbo.
- JOHANNES Damaskolainen, 1986. Ikoneista. Kolme puhetta ikonien syyttäjiä vastaan. Suom. Johannes Seppälä. Pieksämäki.
- JUUSTEN, Paulus, 1988 a. Catalogus et ordinaria successio episcoporum Finlandensium. Edidit Simo Heininen. SKHS toim. 143. Pieksämäki.
- JUUSTEN, Paavali, 1988 b. Suomen piispainkronikka. Suomenos ja selitykset Simo Heininen. SKS toim. 476. Pieksämäki.
- KARLSTADT, Andreas, 1911. Von Abtuhung der Bilder und das keyn Bedtler vnther den Christen seyn sollen. (1522). Kleine Texte für theologische und philologische Vorlesungen und Übungen 74. Herausgegeben von Hans Lietzmann. Bonn.
- KASEMAN, Rutgerus. Architectura Lehr Seulenbuch Anweisung und Wollgegrundter Bericht Maßs und Semetryischer Austheilung der funff Seulen/Tuscanae, Doricae, Ionicae, Corithice, und Compositae. Rutgerus Kaseman inventor. Abraham Hogenberg excudit. 1643 [Cöln].
- KIRCKO-LAKI JA ORDNINGI 1686. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Toim. Lahja-Irene Hellemaa – Anja Jussila – Martti Parvio. Jälkisanat Martti Parvio. SKS toim. 444. Juva 1986.
- Kyrko-Ordningar och Förslag dertill före 1686. Handlingar rörande Sveriges historia. Andra Serien I, II:1–2. Stockholm 1872, 1881, 1887.
- Kyrkoodningsföreläggelse av år 1608. Utg. av G.C. Pilzt. Skrifter utgivna av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund XIX. Lund 1935.
- Konung Gustaf den förstes registratur XIII. 1540–1541. Handlingar rörande Sveriges historia. Första serien. Stockholm 1891.
- KRAMMER, Gabriel. Architectura von den funf Seulen samt iren ornamenten und Zierden als nemlich In rechter mas Teilung und Proporzion mit den Exemplen der derubmsten Antiquitet sodurchen merentail sich mit der leer Vitruvii vergleichen vermert und gebesrtfallen Kunst Liebhabern zu sondermgefallen. [s.a.]
- Käsikiria Jumalan palveluksesta, ja Christilisesä Kirkcon menoista, iotka meiden seuracunisän pidhettämän. Yldzeczadzotta, parattu ja enätty Stockholmis 1614.
- Käsi-kiria. Turku 1694.
- Laurentius Petris handskrivna kyrko-ordning av år 1561. Utgiven med inledning av Emil Färnström. SSSKH 34. Lund 1956.
- LAGUS, Wilhelm Gabriel, 1836. Samling af Domkapitlets i Åbo Circular=Bref ifrån 1564–1700. Första Delen. Åbo.
- Leinberg, K.G., 1905. Föreläsa till P. Iwstens Postilla. HARK 19. Helsingfors.
- LUTHER, Martin
- D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar 1883–.
1520. Von den guten Werken. WA 6.
1520. Von der Freiheit eines Christenmenschen. WA 7.
1522. Epistelmesse in der Christnacht. Kirchenpostille. WA 10/1:1.
1522. Von Byldtnutzen. Invocavit Predigten 11. und 12. März 1522. WA 10/3.
1523. Formula missae et communionis. WA 12.
1525. Wider die himmlischen Propheten von den Bildern und Sakrament. WA 18.
1530. Der 111. Psalm ausgelegt. WA 31/1.
1531. Wochenpredigten über Joh. 6–8. 23. September 1531. WA 33.
- 1537–1538. Auslegung des ersten und zweiten Kapitels Johannis in Predigten 1537 und 1538. WA 46.
1541. Wider Hans Worst. WA 51.
- MELARTOPAEUS, [Petrus], 1904. P. Melartopaeus' herdadref till Åbo stifts prästerskap 1595. KÅ 1904. Lund.
- MERIAN, Mattheus. Die Bilder zur Bibel. Hrsg. von Peter Meinhold. Hamburg 1965.
- MERIAN, Mattheus (1627). Bilderbibel. Icones Biblicae. Hrsg. von Lucas Heinrich Wütrich. Kassel 1965.
- MURENIUS, Boëtius, 1905–1908. Boëtius Murenii' Acta Visitationis 1637–1666. Utg. af Kaarlo Österbladh. SKHS toim. 6:1–4. Borgå.
- MÜLLER, E.K.F., 1903. Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche in authentischen Texten. Leipzig.
- Ordbok öfver svenska språket. III. Utg. af Svenska Akademien. Lund 1906.
- Ordbok öfver svenska språket. XVII. Utg. av Svenska Akademien. Lund 1945.
- PASSE, Crispin, 1651. Oficina Arcularia in qua sunt ad spectantia diversa. Eximia exempla ex varjys autoribus collecta... Crispinum Passeum Juni=. Amsterdam 1651.
- Registratum ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok med tillägg ur Skoklosters Codex Aboensis utg. genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1870.
- RICHTER, Aemilius Ludwig. Die evangelischen Kirchenordnungen des sechszehnten Jahrhunderts. Weimar 1846.
- ROTHOVIVUS, Isaacus
- Constitutiones Pastoribus in Dioecesi Aboënsi traditae ab Isaaco Rothovio. Ep.A. [s. a.] (HYK mf 426)
- SEHLING, Emil, 1902–1977. Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI Jahrhunderts. Band 1.–15. Leipzig – Tübingen.
- Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning. Laurentius Petris Kyrkoordning 1571–1971. Utgiven av Sven Kjollerström. Lund 1971.
- von STIERNMAN, And[reas]. Anton, 1729. Alla Riksdagars och Möten Beluts Samt Arfföreningar, Regements-Former, Försäkringar och Bewillingar ... Resolutioner. Andra Delen. Stockholm.
- von STIERNMAN, A[ndreas]. A[nton]., 1753. Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar etc. angående Sveriges rikets commerce, politie och oeconomie uti gemen. III. Stockholm.
- von STIERNMAN, A[ndreas]. A[nton]., 1882. Presterskapets redogörelser om forntida minnesmärken i Finlands kyrkor. Samlade af A. A. Stiernman. Utgifna af R. Hausen. Bidrag till kändedom af Finlands natur och folk. Utgifna af Finska Vetenskaps-Societeten. Trettiondeåttonde Häftet. Helsingfors 1882.
- STIERNMAN, A[ndreas]. A[nton]., 1990. Aboa litterata. Turun Akatemian kirjallisuus. Näköispainos ja suomennos vuonna 1719 julkaistusta alkuteoksesta. Suom. Reijo Pitkäranta. SKS toim. 518. Jyväskylä.
- Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfatningens historia under tidehvarvet 1521–1718. I–III. Stockholm 1887–1894.
- SWART, Peder, 1912. Konung Gustaf I:s Krönika. Med inledning och ordförklaring utgifven af Nils Edén. Uppsala.
- TENGSTRÖM, Jakob, 1822. Handlingar till upplysning i Finlands Kyrko=Historie. Andra Häftet. Åbo.
- Les Tres Riches Heures du Duc de Berry. Musée Condé, Chantilly. Introduction and Legends by Jean Longnon and Raymond Cazelles. London – Japan 1989.
- van MANDER, Carel, 1991. Das Leben der niederländischen und deutschen Maler (von 1400 bis ca. 1615). Übersetzung nach der Ausgabe von 1617 und Anmerkungen von Hanns Floerke. Worms – Gerlingen.
- [von TROIL, Uno], 1791. Skrifter och Handlingar Til Uplysning i Svenska Kyrko och Reformations Historien. Fjerde Delen. Uppsala.
- VISSCHER, Nicolaus Johannes, 1643. Biblia Piscatoris. Theatrum Biblicum hoc est historiae Sacrae Veteris et Novi Testamenti Tabulis aeneis expressae. Nicolaus Iohannis Piscatorem 1643.
- VISSCHER, Nicolaus Johannes, 1674. Theatrum Biblicum hoc est historiae Sacrae Veteris et Novi Testamenti tabulis aeneis expressae. Opus praestantissimorum huis ac superioris seculi pictorum atq sculptorum, summo studio conquisitum et in lucem editum per Nicolaum Iohannum Piscatorem Anno 1674.

- WALLQVIST, Olof, 1791. *Ecclesiastique Samlingar*. Femte Flocken. Stockholm.
- WERWING, Jonas, 1746. *Konung Sigismunds och Konung Carl den XI:des Historier I. Förra delen*. Utg. af Anders Anton Stiernman. Stockholm.
- WILSKMAN, Sven, 1760. *Swea Rikes Ecclesiastique Wärk*, i Alphabetisk Ordning Sammandragit, Utur Lag och Förordningar, Privilegier och Resolutioner, samt Andra Handlingar. Skara.

KIRJALLISUUS

- von ADELMANN, Josef Anselm, 1967. *Christus auf dem Palmesel*. Zeitschrift für Volkskunde. Jahrgang 63 (1967).
- AHLSTRÖM-TAAVITSAINEN, Camilla, 1984. *Vapenbilder bland kalkmålningarna i Finlands medeltidskyrkor*. Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisuja VIII. Helsinki
- AHTI, Aimo, 1990. *Perttelin kirkko ja seurakunta 1440–1990*. Julkaisut Perttelin seurakunta.
- The Altarpiece in the Renaissance*. Edited by Peter Humfrey and Martin Kemp. Cambridge, USA 1990.
- ANDRÉN, Carl-Gustaf, 1971. "Ärliga och skickeliga". *Kyrkoordningen 1571 och liturgin*. Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning. Utgiven av Sven Kjällerström. Lund.
- ANDRÉN, Åke, 1952. *Nattvardsberedelsen i reformationstidens svenska kyrkoliv*. Skiftermål och fasta. SSSKH 27. Lund.
- ANDRÉN, Åke, 1953. *Uppsala möte 1593 och Strängnäsbeslutet "Om ceremoniernas bortläggning"*. Årsberättelse 1952–1953. Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund XIX. Lund.
- ANDRÉN, Åke, 1954. *Högmässa och nattvardsgång i reformationstidens svenska kyrkoliv*. SSSKH 32. Lund.
- ANDRÉN, Åke, 1971. *Den liturgiska utvecklingen i Sverige under reformationstiden*. Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610. Skifter utgivna av Nordisk institut för kyrkohistorisk forskning 6. Otta.
- ANDRÉN, Åke, 1991. *Kristi lidande i reformationstidens passionarier och bönböcker*. Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre. Oslo.
- ANREP-BJURLING, Jan, 1993. *Rättfärdiggörelse genom tro*. Läktarmålningarna i tyska S:ta Gertruds kyrka i Stockholm 1659–1665. Nyköping.
- ANTHONI, Eric, 1935. *Till avvecklingen av konflikten mellan hertig Carl och Finland I*. Konflikten uppkomst och hertigens seger. Helsingfors.
- ANTHONI, Eric, 1936. *Claes Eriksson Flemings motskrift till Ericus Erici och Gregorius Martini Teit av den 28. Aug. 1595*. SKHS vsk. 25 (1935). Helsinki.
- ANTTONEN, Erkki, 1994. *Pyhän kategoria kulttuurisessa kognitiossa*. Kognitiosta maailmankuvan ulottuvuuksiin. Helsingin yliopiston sosiaalipsykologian laitoksen tutkimuksia 2/1994. Helsinki.
- APPELGREN, Kari, 1985. *Om den skulpterade och målade inredning i svenska Österbottens kyrkor*. Svenska Österbottens historia V. Vasa.
- ARVIDSSON, Bengt, 1986. *Kontinuitetstanken i Johann Arndts teologiska miljö*. KÅ 1986.
- ARVIDSSON, Bengt, 1987. *Bildstrid Bildbruk Bildlära*. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet. *Studia theologica Lundensia* 41. Lund.
- ASPELIN, J.R., 1942. *Opuscula Aspeliana*. Kirjoitelmia kulttuurihistoriamme varhaistaipaleelta I. Helsinki.
- BACH-NIELSEN, Carsten, 1990. *Cranach, Luther und servum arbitrium*. *Analecta Romana*. Instituti Danici XIX. Rooma 1990.
- BAELTER, Sven, 1836. *Historiska Anmärkingar om Kyrko-Ceremonierna, så wäl Wid den offentliga Gudstjensten, som andra tillfällen hos de första Christna, och i Swea Rike; i syn-*

- nerhet Efter Reformationen till närvarande tid*. Tredje Upplagan. Med tillägg och förändringarna enligt 1809 års Handbok, samt de wigtigaste Swenska Kyrkowäsendet rörande Författningar från Författarens död. Örebro.
- BARFOD, Jörn, 1985. *Kirchenordnung und Kirchengestaltung*. Auswirkung der schleswig-holsteinischen Kirchenordnung von 1542 auf Erhaltung mittelalterlichen Kirchengestaltung. *Die Heimat* Nr. 10 (1985). Neumünster.
- BELTING, Hans, 1981. *Das Bild und seine Publikum im Mittelalter*. Form und Funktion früher Bildtafeln der Passion. Berlin.
- BELTING, Hans, 1984. *Das Ende der Kunstgeschichte*. 2. Auflage. München.
- BELTING, Hans, 1988. *Das Werk im Kontext*. Kunstgeschichte. Eine Einführung. 3. Auflage. Berlin.
- BELTING, Hans, 1990. *Bild und Kult*. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst. München.
- BENJAMIN, Walter, 1977. *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*. Edition Suhrkamp 28. Frankfurt am Main.
- BENJAMIN, Walter, 1989. *Messiaanisen sirpaleita*. Kirjoituksia kielestä historista ja pelastuksesta. Tutkijaliiton julkaisusarja 57. Toim. Markku Koski, Keijo Rahkonen ja Esa Sironen. Jyväskylä.
- BERGER, Peter, 1973. *Zur Dialektik von Religion und Gesellschaft*. Elemente einer soziologischen Theorie. Übersetzt von Monika Plessner. Tübingen.
- BERING, Kunibert, 1988. *Zeichen – System – Bedeutung: S. Maria in Trastevere als paradigmatischer Fall*. Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft. Band XXXIII/2 (1988). Bonn.
- BERNHARDT, Karl-Heinz, 1956. *Gott und Bild*. Ein Beitrag zur Begründung und Deutung des Bildverbotes im Alten Testament. Theologische Arbeiten 2. Berlin.
- BJÖRK, A., 1883. *Kiinteitä muinaisjäänteitä Halikon kihlakunnasta*. SMYA-FFT VI. Helsinki.
- BJÖRKMANN, Ulf, 1957. *Stilla veckan i gudstjänst och fromhetsliv*. Med särskild hänsyn till svensk medeltida tradition. Lund.
- BLOCK, Herder, 1918. *Karl IX som teolog och religiös personlighet*. Studier öfver utvecklingen af hans åskådning. Göteborg.
- BLOMSTEDT, Kaarlo, 1921. *Henrik Klauunpoika Horn I*. Kustaa Vaasan ja Juhana herttuan palveluksessa. HTutk III:1. Helsinki.
- BLOMSTEDT, Yrjö, 1894. *Bidrag till grafstenarnas historia*. FM 1894/3.
- BLOMSTEDT, Yrjö – MATINOLLI, Eero, 1963. *Turun hiippakunnan paimenmuisto*. Åbo stifts herdaminne. 1. vihko. SKHS toim. 67:1. Turku.
- BOËTIUS, Gerda, 1923. *Konsthistoriska riktlinjer inom Västerås stift under 1600-talet*. Från Johannes Rudbeckius' stift. En festgåva till Rudbeckius-jubileet. Uppsala.
- BOËTIUS, Gerda, 1933. *Sverige*. Nordisk kultur 23. Kyrkliga byggnader, deras inredning o. skrud. København.
- BOMASSON, Karl August, 1858. *Åbo Domkyrko-bibliothek år 1633*. Om Ålands fornminnen. Helsingfors.
- von BONSDORFF, Carl, 1889. *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*. Bidrag till Åbo stads historia. Andra serien: I. Helsingfors.
- von BONSDORFF, Carl, 1894. *Bidrag till Åbo stads historia*. Andra serien: IV Åbo stads historia under sjuttonde seklet. Helsingfors.
- von BONSDORFF, Bengt, 1988. *Kuvataide 1600- ja 1700-luvulla*. *Ars Suomen taide* 2. Keuruu.
- BOND, Francis, 1908. *Screens and Galleries in English Churches*. London.
- BOND, Frederik Bligh – CAMM, Dom Bede, 1909 a. *Roodcreens and Roodlofts*. Vol. I. London.
- BOND, Frederik Bligh – CAMM, Dom Bede, 1909 b. *Roodcreens and Roodlofts*. Vol. II. London.
- BRATHE, P., 1906. *Theorie des evangelischen Kirchengebäudes*. Ein ergänzendes Kapitel zur evangelischen Liturgik. Stuttgart.
- BRAUN, Joseph, 1924. *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*. München.
- BRAUN, Joseph, 1932. *Das christliche Altargerät in seinem Sinn und in seiner Entwicklung*. München.

- BRAUN, Joseph, 1937. Altarschranken. In der katholischen Kirche. Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. I. Band. Stuttgart.
- BREDEKAMP, Horst, 1975. Kunst als Medium sozialer Konflikte. Bilderkämpfe von der Spätantike bis zur Hussitenrevolution. Frankfurt am Main.
- BRINGÉUS, Nils-Arvid, 1994. Sockenkyrkan i etnologiskt perspektiv. STK 3/94.
- BROWE, Peter, 1929. Die Kommunion in der Pfarrkirche. ZKTh 53. (1929). Innsbruck.
- BROWE, Peter, 1932. Die Kommunionvorbereitung in Mittelalter. ZKTh 56. (1932) Innsbruck.
- BROWE, Peter, 1933. Die Kommunionandacht im Altertum und Mittelalter. Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 13. (1933) Münster.
- BRUNIUS, Jan, 1965. Stockholms målårämbete intill 1700-talets mitt. Rtg. Tidskrift utgiven av föreningen för svensk kulturhistoria i samarbete med Nordiska museet och Folklivsarkivet i Lund. Stockholm.
- BUBENHEIMER, Ulrich, 1973. Scandalum et ius divinum: theologische und rechtstheologische Probleme der ersten reformatorischen Innovationen in Wittenberg 1521/22. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Band 90. Kanonistische Abteilung 59. (1973).
- BUBENHEIMER, Ulrich, 1977. Consonantia Theologiae et Iurisprudentiae. Andreas Bodenstein von Karlstadt als Theologe und Jurist zwischen Scholastik und Reformation. Jus ecclesiasticum. Beiträge zum evangelischen Kirchenrecht und zum Staatskirchenrecht. Band 14. Tübingen.
- BUCHHOLZ, Friedrich, 1928. Protestantismus und Kunst im 16. Jahrhundert. Leipzig.
- BUNJES, Hermann, 1943. Der gotische Lettner der Katedrale von Chartres. Westdeutsches Jahrbuch für Kunstgeschichte. Wallraf-Richartz-Jahrbuch 12/13. München.
- BÜRGER, Peter, 1974. Theorie der Avantgarde. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 727. Nördlingen.
- BÜRGER, Peter, 1979. Vermittlung – Rezeption – Funktion. Ästhetische Theorie und Metodologie der Literaturwissenschaft. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 288. Frankfurt am Main.
- von CAMPENHAUSEN, Hans Freiherr, 1960. Tradition und Leben. Kräfte der Kirchengeschichte. Tübingen.
- CHRISTENSEN, Carl C., 1972. The Significance of the Epitaph Monument in Early Lutheran Ecclesiastical Art (ca. 1540–1600): Some Social and Iconographical Considerations. The Social history of the Reformation. Columbus, Ohio.
- CHRISTENSEN, Carl C., 1979. Iconoclasm and the Preservation of Ecclesiastical Art in Reformation Nuernberg. Archiv für Reformationsgeschichte 61 (1970).
- CHRISTIE, Håkon, 1961. Kinsarvik kirke og dens restaurering. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 1960. Oslo.
- CHRISTIE, Sigrid, 1973 a. Den lutherske ikonografi i Norge intill 1800. I. Oslo.
- CHRISTIE, Sigrid, 1973 b. Den lutherske ikonografi i Norge intill 1800. II. Oslo.
- CLARKE, Daniel Edward, 1990. Matka Suomen halki Pietariin 1799. Suom. Jorma Ojala. Porvoo.
- CLEVE, Nils, 1932. Predikstolar och predikstolskonst i Finland intill år 1700. Historiska och literaturhistoriska studier 8. SLSF CCXXIX. Helsingfors.
- CNATTINGIUS, Bengt, 1930. Altarringen. Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudtjänstliv 1930/5.
- CNATTINGIUS, Hans, 1939. Den centrala kyrkostyrelsen i Sverige 1611–1636. Uppsala.
- CNATTINGIUS, Hans, 1943. Uppsala möte 1593. Konturer av en kyrkokris. Uppsala.
- The Complete Work of Raphael. An Artabras Book. Novara, Italy – Japan 1969.
- DELUNGA, Waldemar, 1993. The Influence of Prints on Painting in Eastern Europe. Print Quarterly X.
- DEPPERMAN, Klaus, 1979. Melchior Hoffman. Soziale Unruhen und apokalytische Visionen im Zeitalter der Reformation. Göttingen.
- DIXON, C. Scott, 1992. The Reformation in the Parishes: Attempts to Implement Religious Change in Brandenburg-Ansbach 1528–1603. Ph.D. Diss. Clare College, University of Cambridge.
- DOHMEN, Christoph, 1985. Das Bilderverbot. Seine Entstehung und seine Entwicklung im Alten Testament. Königstein/Bonn.
- DOHMEN, Christoph, 1987. Religion gegen Kunst? Liegen die Anfänge der Kunstfeindlichkeit in der Bibel? ... kein Bildnis machen. Kunst und Theologie im Gespräch. Hrsg. von Christoph Dohmen und Thomas Sternberger. Würzburg.
- VAN DÜLMEN, Richard, 1980. Religionsgeschichte in der Sozialforschung. Geschichte und Gesellschaft 1980/1.
- VAN DÜLMEN, Richard, 1986. Volksfrömmigkeit und konfessionelles Christentum im 16. und 17. Jahrhundert. Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft 11. 1986.
- VAN DÜLMEN, Richard, 1987. Reformation und Neuzeit. Zeitschrift für historische Forschung 14. (1987)
- EDSMAN, Carl-Martin, 1941. Gezelii Bibelverk och en återklang av kristenkronologi och antik världsålderlära. Uppsala Universitets årsskrift 1941: 7,14. Uppsala.
- EDSMAN, Carl-Martin, 1950. Offer och mässoffer eller "Dhett offer som på handklädet faller". STK 1950. Lund.
- EGGERT, Helmuth, 1937. Altarschranken. In der protestantischen Kirche. Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. I. Band. Stuttgart.
- ELGENSTIERNA, Gustaf, 1925–1936. Den introducerade svenska adelns ättartavlor. Med tillägg och rättelser I–IX. Stockholm.
- ENÄJÄRVI-HAAVIO, Elsa, 1953. Ritvalan helkajuhla. Helsinki.
- ERVAMAA, Jukka, 1977. Käsityöläismaalareista von Wright-veljeksiin. Taiteilijan urasta ja asemasta Suomessa 1700-luvulta 1800-luvun alkupuolelle. Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier 3. Taidehistorian seura. Helsinki.
- FELD, Helmut, 1990. Der Ikonoklasmus des Westens. Studies in the History of Christian Thought. Volume XLI. Edited by Heiko A. Oberman. Leiden.
- FORSSMAN, Erik, 1956. Säule und Ornament. Studien zum Problem des manierismus in den nordischen Säulenbüchern und Vorlageblättern des 16. und 17. Jahrhunderts. Acta Universitatis Stockholmiensis I. Uppsala 1956.
- FRANKENHAUSER, C[arl], 1906. Bjerno kyrka. FM XIII 1906.
- FREDERIKSEN, Hans Jørgen, 1983. Da Maria fik skaeg. Nogle efterreformatriske eksempler på ændringer af danske middelalderlige altertavler. ICO 1983/2.
- FREDERIKSEN, Hans Jørgen, 1985. Da Maria fik skaeg. Nogle efterreformatriske eksempler på ændringer af danske middelalderlige altertavler. Bild och bruk. Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier 8. Ekenäs.
- FREEDBERG, David, 1976. The Problem of Images in Northern Europe and its Repercussions in the Netherlands. Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art.
- FREEDBERG, David, 1977. The Structure of Byzantine and European Iconoclasm. Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. Centre of Byzantine Studies, University of Birmingham, march 1975. Edited by Anthony Bryer and Judith Herrin. Birmingham.
- FREEDBERG, David, 1982. The Hidden God: Image and Interdiction in the Netherlands in the Sixteenth Century. Art History Vol. 5. June 1982.
- FREEDBERG, David, 1988. Iconoclasm and Painting in the Revolt of the Netherlands 1566–1609. New York and London.
- FREEDBERG, David, 1989. The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response. Chicago.
- FÄRNSTRÖM, Emil, 1928. Om källorna till 1571 års Kyrko-ordning. En jämförelse mellan svenska KO 1571 och Württemberg KO 1553. KÅ 1928.
- FÄRNSTRÖM, Emil, 1935. Om källorna till 1571 års kyrko-ordning särskilt med hänsyn till tyska kyrkoordningar. Uppsala.
- FÄRNSTRÖM, Emil, 1956. Laurentius Petris handskrivna kyrko-ordning av år 1561. Utgiven med inledning av Emil Färnström. SSSKH 34. Lund.
- GARDBERG, C. J., 1979. Säätyläis- ja kaupunkikulttuuri. Suomen kulttuurihistoria I. Porvoo.
- GARDBERG, C. J. – Dahl, Kaj, 1991. Kuninkaan tie Turusta Viipuriin. Keuruu.

- GARDNER VON TEUFFEL, Christa, 1982. Lorenzo Monaco, Filippo Lippi and Filippo Brunelleschi: die Erfindung der Renaissancepala. ZKg 1/1982.
- GARDNER VON TEUFFEL, Christa, 1987. Raffaels römische Altarbilder: Aufstehung und Bestimmung. ZKg 1/1987.
- GILGREN, Peter, 1995. Gåva och själ. Epitafiemåleriet under stormaktstiden. Ars Suetica 17. Acta Universitatis Upsalien-sis. Stockholm.
- GRAFF, Paul, 1939. Geschichte der Auflösung der alten gottesdienstlichen Formen in der evangelischen Kirche Deutschlands. I. Band. Bis zum Eintritt der Aufklärung und des Rationalismus. Göttingen.
- GUMMERUS, Jaakko, 1910. Vielä vähän "passionilaulamisesta". SKHS ptk. IX (1908–1909). Jyväskylä.
- GUMMERUS, Jaakko, 1913. Piirteitä jumalanpalveluksesta Turun tuomiokirkossa keskiajan lopulla. Studier till Finlands kyrkohistoria. Festskrift tillegnad biskop Herman Råbergh af Finska Kyrkohistoriska Samfundet. Tutkimuksia Suomen kirkkohistorian alalta. Piispa Herman Råbergh'ille juhlahalukaisuna omistanut Suomen Kirkkohistoriallinen Seura. SKHS toim. 11. Helsinki.
- GUMMERUS, Jaakko, 1941–1956. Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet. SKHS toim. 44:1–3. Helsinki.
- GÖRANSSON, Sven, 1950. Ortodoxi och synkretism i Sverige 1647–1660. Uppsala.
- GÖRANSSON, Sven, 1952. Den synkretistiska striden i Sverige 1660–1664. Uppsala universitetsårsbok 1952:6. Uppsala.
- GÖRANSSON, Sven, 1956. Den europeiska konfessionspolitikens upplösning 1654–1660. Religion och utrikespolitik under Karl X Gustav. Uppsala.
- GÖRANSSON, Sven, 1979. Laurelius, Olavus Laurentii. Svenskt biografiskt lexikon. Band 22. Stockholm.
- GÖTTLER, Christine – JEZLER, Peter, 1987. Das Erlöschen des Fegefeuers und der Zusammenbruch der Auftraggeberschaft für sakrale Kunst. ... kein Bildnis machen. Kunst und Theologie im Gespräch. Hrsg. von Christoph Dohmen und Thomas Sternberger. Würzburg.
- HAASTRUP, Ulla, 1973. Kristi himmelfartsspil i Visby. Fornvännen. Årgång 68. Uppsala.
- von HAEBLER, Hans Carl 1957. Das Bild in der evangelischen Kirche. Berlin.
- HALLBÄCK, Sven Axel, 1950. Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet i Finland. Några anteckningar delvis i jämförelse med liknande svenskt måleri. Fornvännen. Årgång 45. 1950.
- HALLBÄCK, Sven Axel, 1973. Studier av relationer mellan profan slottskonst och dekorativt kyrkligt måleri 1527 – c:a 1800. Vänersborg.
- HAMBERG, Per Gustaf, 1955. Tempelbygge för protestanter. Stockholm.
- HAMBERG, Per Gustaf, 1974. Norrländska kyrkoinredningar. Från reformation till ortodoxi. Uppsala.
- HAMMERSTEIN, Notker, 1994. Universitäten und Reformation. Historische Zeitschrift. Band 258. Heft 2. München.
- HANKA, Heikki 1988. Kirkolliset taulumaalaukset Suomen luterilaisessa kirkossa 1600–1980. Hankintatapausten kvantitatiivinen analyysi. Kirkko suomalaisessa kulttuurissa. Toim. Tage Kurtén. Kirkon tutkimuskeskuksen sarja A N:o 49. Pieksämäki.
- HANSEN, Anita – JOHANNSEN, Birgitte Bøggild, 1993. Omkring Niels Hemmingsens billedsyn. Kirkearkeologi og kirkekunst. Studier tilegnet Sigrid og Håkon Christie. Øvre Ervik.
- HAUSSTERR, Reiner, 1974. Bildersturm – Die Zerstörung des Kunstwerks. Kunstchronik 1974/10.
- HAUSEN, Reinhold, 1872. Anteckningar gjorda under antiqvarisk forskningsresa sommaren 1870 i Vestra Nyland. Helsingfors.
- HAUSEN, Reinhold, 1882. Afbildningar af vapensköldar Fordom Uppsatta i Finlands Kyrkor. Efter en gammal handteckning I tryck utgivna af R. Hausen. Helsingfors.
- HEININEN, Simo, 1974. Marcus Henrici Helsingius. Humanisti ja teologi varhaisortodoksian Suomessa. SKHS toim. 92. Helsinki.
- HEININEN, Simo, 1976. Nuori Mikael Agricola. Suomi 120:3. Hämeenlinna.
- HEININEN, Simo, 1980. Die finnischen Studenten in Wittenberg 1531–1552. Schriften der Luther–Agricola–Gesellschaft A 19. Helsinki.
- HEININEN, Simo, 1981. Mikael Agricolan pyhimyskollehdat. SKHS vsk. 70–71 (1980–1981). Loimaa.
- HEININEN, Simo, 1983. Uskonpuhdistus Suomessa. Reformatio-nen i Finland. Martin Luther 500. Näyttelyluettelo. Tuomiokirkon krypta, Helsinki 16.8.–28.9.1983.
- HEININEN, Simo, 1985 a. Skorpionien ja barbaarien keskellä – piirteitä suurvaltakauden kirkollisesta yhtenäistämispolitiikasta. HAik 1985/1.
- HEININEN, Simo, 1985 b. Suomalaisen historiankirjoituksen varhaisvaiheita – Suomen piispainkronikan syntyhistoriasta. HAik 1985/2.
- HEININEN, Simo, 1988. Luterilaisen hagiografian synty. STKS julk. 159. Vammala.
- HEININEN, Simo, 1989 a. Suomalaisen historiankirjoituksen synty. Tutkimus Paavali Juustenin piispainkronikasta. SKHS toim. 147. Pieksämäki.
- HEININEN, Simo, 1989 b. Reformaatio ja pyhimykset. Usko ja rakkautta. Luterilaisen teologian mahdollisuudet tänään. STKSJ 165. Jyväskylä.
- HEININEN, Simo, 1990. Uskonto ja politiikka Ruotsin reformaation alkuvaiheessa. Kirkko ja politiikka. Juhlakirja professori Eino Murtorinteen täyttäessä 60 vuotta 25.11.1990. SKHS toim. 153. Jyväskylä.
- HEININEN, Simo, 1992. Mikael Agricolan psalmisummaariot. Suomi 166. Tampere.
- HEINO, Ulla 1985. Käsityö ja sen tekijät 1600-luvun Satakunnassa. HTutk 127. Jyväskylä.
- HELANDER, Sven, 1991. Sockenkyrks liturgiska profil. Kyrka och socken i medeltidens Sverige. Studier till Det medeltida Sverige 5. RAÄ. Stockholm.
- HELANDER, Sven, 1993. Mässans liturgi. Mässa i medeltida socken. En studiebok av Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz och Bengt Stolt. Skellefteå 1993.
- HELLSTRÖM, Jan Arvid, 1987. Heligt rum och allmänligt hus. Synen på kyrkans rum och byggnad under svensk reformations- och stormaktstid. Kyrka och universitet. Festskrift till Carl-Gustaf Andrén. Arlöf.
- HELLSTRÖM, Olle, 1943. Några synpunkter på prästerskapets ställning från Uppsala möte till Arboga riksdag. KÅ 1942.
- HERMANSEN, Victor – Nørlund Poul, 1924. Danmarks kirker V. Sjøro amt. 1. Halvbind. København.
- HIEKKANEN, Markus, 1988. Polvesta polveen täällä. Espoon kirkon esiinkaivettua menneisyyttä. Lappeenranta.
- HIEKKANEN, Markus, 1994 a. The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology. SMYA – FFT 101. Vammala.
- HIEKKANEN, Markus, 1994 b. Lähellä mutta kaukana. Viron ja Suomen kirkkoarkkitehtuuri keskiajalla. SKHS vsk. 82–83 (1992–1993). Jyväskylä.
- HIEKKANEN, Markus, 1994 c. Stenkyrkorna i Åbo stift under medeltiden. Historisk Tidskrift för Finland 3/1994.
- HIEKKANEN, Markus, 1995 a. Pirkanmaan keskiaikaiset kivikirkot. Tampere. Tutkimuksia ja kuvauksia X. Tampereen Historiallisen Seuran julkaisuja XV. Tampere.
- HIEKKANEN, Markus, 1995 b. Sääksmäen kirkko kivikirkko keskiajalla. Sääksmäki 1995. Valkeakoski.
- HOLMQUIST, Hjalmar, 1938. Svenska kyrkan under Gustav II Adolf. 1611–1632. Svenska kyrkans historia IV:1. Uppsala.
- HOLMSTRÖM, Rafael, 1937. Eerikki Eerikinpoika Sorolainen. Piispa ja teologi. Kansanopettaja ja saarnaaja. SHKS toim. 39. Hämeenlinna.
- HUMFREY, Peter, 1993. The Altarpiece in Renaissance Venice. Yale University Press. New Haven and London.
- HYVÖNEN, Heikki, 1990. Kiinteä sisustus, taideteokset ja esineistö. Rauman kirkot. SK-FK 16. Forssa.
- HÄGGLUND, Bengt, 1966. Teologins historia. En dogmhistorisk översikt. Tredje upplagan. Lund.

- HÄGGLUND, Bengt, 1972. Verstandnis und Autorität der altkirchlichen Tradition in der lutherischen Theologie der Reformationszeit bis zum Ende des 17. Jahrhunderts. *Oecumenica* 1972.
- af HÄLLSTRÖM, Olof, 1957. Karis socken från forntid till våra dagar IV. Ekenäs.
- af HÄLLSTRÖM, Olof, 1974. Hattulan Pyhän Ristin kirkko. Parola.
- Iconographisk Post. Nordisk tidskrift för bildtolkning. *Nordic Review of Iconography*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- IGNATIUS, B.I., 1815. *Dissertatio Historica de parocia Fenniae Australis Haliko*. Praeside Johanne Henrik Avelan. Aboe.
- INGEBRAND, Sven, 1964. Olavus Petris reformatorka äskådnung. *Acta Universitatis Upsalensis. Studia Doctrinae Christiane Upsalensis* 1. Uppsala.
- INNAMAA, Kerttu, 1982. Perniön historia II. Salo.
- Italian Altarpieces 1250–1559. *Function and Design*. Edited by Eve Borsook and Forella Superbi Gioffredi. Oxford University Press, New York 1994.
- JAAKKOLA, Jalmari, 1945. Kansallispyhimyksistä valtakunnan patronuksiin. *SKHS toim.* 47. Helsinki.
- JARLERT, Anders, 1995. Genom heligt bruk avskilt till allmänlighet. Det reformerade kyrkorummet enligt Kyrkoordningen 1571. KÅ 1995.
- JEZLER, Peter – JEZLER, E. – GÖTTLER, C., 1984. Warum ein Bilderstreit? Der Kampf gegen die "Götzen" in Zürich als Beispiel. *Bilderstreit. Kulturwandel in Zwinglis Reformation*. Hrsg. von Hans-Dietrich Altendorf und Peter Jezler. Zürich.
- JEZLER, Peter – GÖTTLER, C., 1987. Das Erlöschen des Fegefeuers und der Zusammenbruch der Auftraggeberschaft für sakrale Kunst. ... kein Bildnis machen. *Kunst und Theologie im Gespräch*. Hrsg. von Christoph Dohmen und Thomas Sternberger. Würzburg.
- JEZLER, Peter, 1988. Der spätgotische Kirchenbau in der Zürcher Landschaft. Die Geschichte eines "Baubooms" am Ende des Mittelalters. *Festschrift zum Jubiläum "500 Jahre Kirche Pfäffikon"*. Eine Publikation der Reformierten Kirchengemeinde Pfäffikon und der Antiquarischen Gesellschaft Pfäffikon. Wetzikon.
- JOHANSSON, Britt-Inger, 1994. Sockenkyrkan i landskapet och sockenkyrkan som källmaterial. *Symposium Stockholm 16–17 juni 1994*. Valör 3/1994.
- JOKIPII, Mauno, 1956. Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I. *HTutk* 48. Forssa.
- J.S.T. Halikon kirkko. *Uusi Aura* 18.8.1912. Nr. 189.
- JUNGMANN, Josef Andreas, 1962. *Missarum Sollemnia*. Eine genetische Erklärung der römischen Messe. *Elbemühl*.
- JUTIKKALA, Eino, 1958. Suomen talonpojan historia. *SKS toim.* 257. Toinen painos. Turku.
- JUTIKKALA, Eino, 1980. Suurten sotien ja uuden asutuseksansion kaudet. *Suomen taloushistoria* I. Helsinki.
- JUVA, Mikko, 1955. Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1660–1808) Turku.
- JUVA, Mikko, 1956. Suomen kansan uskonnollisuus 1600- ja 1700-luvulla. Eräitä kehityslinjoja. *SKHS vsk.* 45–47 (1956). Helsinki.
- JØRGENSEN, Marie-Louise, 1983. *Lektoriepraedikstole i Østdanmark*. Kirkens bygning og brug. *Studier tilegnet Elna Møller*. København.
- JØRGENSEN, Marie-Louise, 1990. Pengeblokke. Synligt og synligt. *Studier tilegnede Otto Norn på hans 75 års fødselsdag den 13. december 1990*. Herning.
- JØRGENSEN, Theodor, 1993. *Wort und Bild bei Luther*. Luther und Ontologie. *Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft* 31. Vammala.
- KALLIO, V.J., 1926. Halikon kirkko. Helsinki.
- KALLIO, V.J., 1930. Halikon historia. Forssa.
- KEMP, Wolfgang, 1985. *Kunstwissenschaft und Rezeptionsästhetik*. Der Betrachter ist im Bild. Hrsg. von Wolfgang Kemp. Köln.
- KEMP, Wolfgang, 1988. *Kunstwerk und Betrachter: Der rezeptionsästhetische Ansatz*. Kunstgeschichte. Eine Einführung. 3. Auflage. Berlin.
- KILSTRÖM, Bengt Ingmar, 1964 a. Kristi grav. *KLNM* bd. IX. Helsingfors.
- KILSTRÖM, Bengt Ingmar, 1964 b. Kristi himmelfärd. *KLNM* bd. IX. Helsingfors.
- KILSTRÖM, Bengt Ingmar, 1967. *Senmedeltidens mässfromhet i ikonografisk belysning*. KÅ 1966.
- KILSTRÖM, Bengt Ingmar, 1972. *Liturgi och ikonografi*. Ikonografiska studier framlagda vid det nordiska symposiet för ikonografiskt studium på Julita slott 1970. Lund.
- KILSTRÖM, Bengt Ingmar, 1985. *Bildens funktion i kyrkans undervisning*. *Taidehistoriallisiä tutkimuksia – Konsthistoriska studier* 8. Ekenäs.
- KILSTRÖM, Bengt Ingmar, 1991. Synen på kyrkoprydnader i Laurentius Petris kyrkoordning 1571 och konsekvensen av denna. *Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre*. Oslo.
- KJELLIN, Helge, 1933. *Reformationen i Estland och den kyrkliga konsten*. KÅ 1932.
- KJÖLLERSTRÖM, Sven, 1931. *Visitatio Gustaviana*. Ett otryckt dokument av Georg Norrman. KÅ 1931.
- KJÖLLERSTRÖM, Sven, 1935. *Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV*. En kyrkohistorisk studie. Lund.
- KJÖLLERSTRÖM, Sven, 1940 a. *Striden om 1571 års kyrkoordning under 1600-talet*. *STK* 1940.
- KJÖLLERSTRÖM, Sven, 1940 b. *Svenska förarbeten till kyrkoordningen av år 1571*. *SSSKH* 2. Lund 1940.
- KJÖLLERSTRÖM, Sven, 1944. *Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571–1682*. *SSSKH* 11. Stockholm.
- KJÖLLERSTRÖM, Sven, 1952. *Biskopstillsättningar i Sverige 1531–1951*. *Lunds universitets årsskrift* 48 (1952). Lund.
- KJÖLLERSTRÖM, Sven, 1957. *Guds och Sveriges lag under reformationstiden*. *Bibliotheca theologiae practicae* 6. Lund.
- KJÖLLERSTRÖM, Sven, 1962. *Svenska Kyrkans bekännelseskriter*. *STK* 1962.
- KJÖLLERSTRÖM, Sven, 1971. *Laurentius Petris Kyrkoordning 1571–1971*. Tillkomst och användning. Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning. Utgiven av Sven Kjällerström. Lund.
- KNAAPINEN, M.A., 1930. Perniön pitäjä. Turku.
- KNAPAS, Marja Terttu, 1990. *Kirkon, kellotapulien ja hautausmaahan vaiheet 1500-luvulta nykyaikaan*. Lohjan kirkko. *Rakennushistoria, maalaukset ja sisustus*. Lisiä Lohjan pitäjänkertomukseen LVIII A. Hämeenlinna.
- KNAPAS, Marja Terttu, 1992. *Valo, teologia, kirkkotila*. Käytännöllinen teologia ja kirkko. *Juhlakirja dosentti Pentti Lempiäisen täyttäessä 60 vuotta 18. syyskuuta 1992*. Helsingin yliopiston käytännöllisen teologian laitos. Jyväskylä.
- KNAPAS, Marja Terttu, 1994. *Kirkon vaiheet 1893 paloon asti*. Vantaan Pyhän Laurin kirkko. *Helsingin kirkko St Lars 500*. Tutkielmia kirkon historiasta. *Toim.* Marja Terttu Knapas. Sulkava.
- KNAPPE, Karl-Adolf, 1981. *Bilderstürmerei*. Byzanz – Reformation – Französische Revolution. *Kunstspiegel* 1981/4.
- KNUTSSON, Johan, 1995. *Ett skrin söker sin mästare*. Kring ett stycke 1600-tal i Nordiska museets samlingar. *Rig. Kulturhistorisk tidskrift* utgiven av Föreningen för svensk kulturhistoria i samarbete med Nordiska museet och Folkliksarkivet i Lund. 1994/4.
- KNUUTILA, Jyrki, 1987. *Liturgisen yhdenmukaistamisen toteutuminen Suomessa reformaatiokaudella 1537–1614*. *SKHS vsk.* 77 (1987). Valkeakoski.
- KNUUTILA, Jyrki, 1990. *Avoliitto oikeudellisena ja kirkollisena instituutina Suomessa vuoteen 1629*. *SKHS toim.* 151. Jyväskylä.
- KNUUTILA, Jyrki, 1991. *Ruotsalaisten ja suomalaisten käsi- kirjojen kuvitus reformaatioajalla*. *SKHS vsk.* 80–81 (1990–1991). Jyväskylä.
- KOCH, Traugott, 1981. *Der lutherische Kirchenbau in der Zeit des Barocks und seine theologischen Voraussetzungen*. *Kerygma und Dogma* 1981/2. Göttingen.
- KOZACZEWSKA-GOLASZ, Hanna, 1980. *Zagadnienie przegród w polskich kościołach parafialnych*. *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. Teoria i historia. Tom XXV/3–4. Warszawa.

- KRISS-RETTENBECK, Lenz, 1972. *Ex Voto. Zeichen, Bild und Abbild im christlichen Votivbrauchtum.* Zürich.
- KRONQVIST, Iikka, 1937. *Hollolan kirkko ja sen rakennushistoriallinen merkitys.* SM XLIV (1937). Helsinki.
- KRONQVIST, Iikka, 1938 a. *Hollolan kirkko.* HAik XXXVI 1938/3. Helsinki.
- KRONQVIST, Iikka, 1938 b. *Hollolan kirkko.* HAik XXXVI 1938/4. Helsinki.
- KRÖTZL, Christian, 1994. *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter (12.–15. Jahrhundert).* HTutk 46. Tampere.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd. 1–33. Helsingfors 1956–1977.
- KUULIALA, Ilari, 1989. *Sääksmäen seurakunta. Emäseurakunnasta seurakuntayhtymän osaksi.* Valkeakoski.
- Kyrka och socken i medeltidens Sverige. Studier till det medeltida Sverige 5. RAÄ. Stockholm 1991.
- KÄLLSTRÖM, O., 1939. *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland fölorat genom Gustaf Vasas konfiskationer.* Uppsala.
- LAASONEN, Pentti, 1977. *Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia.* SKHS toim. 103. Helsinki
- LAASONEN, Pentti, 1978. *Ortodoksian ajan tutkimuksen ongelmia.* HArk 71. Forssa.
- LAASONEN, Pentti, 1991. *Suomen kirkon historia 2. Vuodet 1593–1808.* Porvoo.
- LANDTMAN, Gunnar, 1925. *Finlands svenska folkdiktning VII. Folktro och trolldom. 2. Växtlighetsriter.* SLSF CLXXXIV. Helsingfors.
- LANSEMANN, Robert, 1939. *Die Heiligtage. Besonders die Marien-, Apostel- und Engeltage in der Reformationszeit. Beihefte zur Monatschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst. Sonderband I.* Göttingen.
- LAUN, Rainer, 1982. *Studier zur Altarbaukunst in Süddeutschland 1560–1650.* München.
- LEHTINEN, Erkki, 1961. *Hallituksen yhtenäistämispoliittika Suomessa 1600-luvulla (1600 – n. 1680).* HTutk 60. Lahti.
- LEHTINEN, Erkki, 1979. *Suurvaltakauden kulttuuri. Suomen kulttuurihistoria I.* Porvoo.
- LEHTONEN, Aleks, 1928. *Evankeelisen kirkkorakennuksen sisäinen aate.* Arkkitehti 1928/9.
- LEINBERG, K. G., 1886. *Finlands territoriala församlingars ålder, utbildning och utgrening intill 1885 års utgång.* Jyväskylä.
- LEMPIÄINEN, Pentti, 1963. *Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun.* SKHS toim. 64. Forssa.
- LEMPIÄINEN, Pentti, 1965. *Kastekäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun.* SKHS toim. 69. Forssa.
- LEMPIÄINEN, Pentti, 1966. *1600-luvun levinnein kirkkokäsikirja.* TA 66 (1961).
- LEMPIÄINEN, Pentti, 1967. *Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoa vihaa.* SKSH toim. 73. Helsinki.
- LILLIE, Louise, 1985. *Luthersk ikonografi og lutherske billedprogrammer. En vurdering af disse begrebers indhold set i relation til 1600-tallets kirkelige kunst i Danmark. Bild och bruk. Taidehistoriallisia tutkimuksia - Konsthistoriska studier 8.* Ekenäs.
- LINDBERG, Gustaf, 1937. *Kyrkans heliga år.* Uppsala.
- LINDGREN, Mereth, 1983. *Att lära och att pryda. Om efterreformatoriska kyrkmålningar i Sverige cirka 1530-1630.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Stockholm.
- LINDGREN, Mereth, 1991 a. *Bilden av Birgitta. Höganäs.*
- LINDGREN, Mereth, 1991 b. *Bilden i den medeltida sockenkyrkan. Kyrka och socken i medeltidens Sverige. Studier till det medeltida Sverige 5. RAÄ. Stockholm.*
- LINDGREN-FRIDELELL, Marita, 1967. *Kristi fem sår.* KLNMBd. XII. Helsingfors.
- LINDQUIST, David, 1945. *Första-mässan i Stockholm. En liturgihistorisk studie.* SSSKH 12. Lund.
- LINDROTH, Sten, 1975 a. *Svensk lärdomshistoria. Medeltiden. Reformationstiden.* Stockholm.
- LINDROTH, Sten, 1975 b. *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden.* Stockholm.
- LITZEN, Veikko, 1980. *Perniön varhaisempi historia. Perniön historia I.* Salo.
- LOCHER, Hubert, 1993. *Das gerahmte Altarbild im Umkreis Brunelleschis. Zum Realitätscharakter des Renaissance-Retabels.* ZK 4/1993.
- LONGNON, Jean – Cazelles, Raymond, 1989. *Intoduction. Les Tres Riches Heures du Duc de Berry. Musée Condé, Chantilly. London – Japan 1989.*
- LOSMAN, Arne, 1980. *Carl Gustaf Wrangel och Europa. Studier i kulturförbindelser kring en 1600-talsmagnat. Lychnos-bibliotek. Studier och källskifter utgivna av Lärdomshistoriska samfundet 33.* Uppsala.
- Luther and die Folgen für die Kunst. Katalog der Ausstellung in der Hamburger Kunsthalle 11. November 1983 – 8. Januar 1984. Hrsg. von Werner Hofmann. München – Passau 1983.
- LUUKKO, Ville, 1967. *Suomen historia 1617–1721. Suomen historia VIII.* Porvoo.
- LUUKKO, Armas, 1971. *Vaasan historia I.* Vaasa.
- MARTIKAINEN, Jouko, 1989. *Kuva teologisena kysymyksenä. Puheenvuoroja jumalanpalveluksesta. Helsingin yliopiston käytännöllisen teologian laitos. Käytännöllisen teologian julkaisuja C 8/1989.* Helsinki.
- MARTIKAINEN, Jouko, 1993. *Bild und Sein Gottes in der Theologie Luthers. Luther und Ontologie. Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft 31.* Vammala.
- MATINOLLI, Eero, 1971. *Paikallinen itsehallinto Varsinais-Suomessa 1600- ja 1700-luvulla. Varsinais-Suomen historia VII:1.* Turku.
- MATTILA, Pirjo, 1984. *Målningarna i Holloa kyrkas vapenhus.* FM 1984.
- MEINANDER, K. K., 1902. *Medeltida korstolar i Finland.* FM 1902.
- MEINANDER, K. K., 1908. *Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor.* Helsingfors.
- MELANDER, Toini, 1951. *Personkrifter hänförande sig till Finland 1562–1713. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja XXII.* Helsinki.
- MICHALSKI, Sergiusz, 1984. *Aspekte protestantischer Bilderfrage. Idea. Jahrbuch der Hamburger Kunsthalle III/ 1984.* Hrsg. von Werner Hofmann und Martin Warnke. Hamburg.
- MICHALSKI, Sergiusz, 1990. *Die protestantischen Bilderstürme. Versuch einer Übersicht. Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. Wolfenbütteler Forschungen. Hrsg. von der Herzog August Bibliothek. Band 46.* Wiesbaden.
- MICHALSKI, Sergiusz, 1993. *The Reformation and the Visual Arts. The Protestant image question in Western and Eastern Europe.* London.
- MONTGOMERY, Ingun, 1972. *Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 22.* Uppsala.
- MONTGOMERY, Ingun, 1990. *Den svenska religionspolitiken. Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610.* Red. Ingmar Brohed. Otta.
- MONTGOMERY, Ingun, 1993. *Uppsala möte 1593. KÅ 1993.*
- MÄHÖNEN, Reino, 1975. *Kirkkomaalari Mikael Toppelius. SMYA – FFT 78.* Helsinki.
- MÄNTYLÄ, Eero, 1971. *Tornion kaupungin historia. 1. osa 1621–1809.* Tampere.
- Mässa i medeltida socken. En studiebok av Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz och Bengt Stolt. Skellefteå 1993.
- MÖBIUS, Friedrich, 1981. *Die frühmittelalterliche Basilika. Zur Soziologie und Symbolik eines architektonischen Typs. Kritische Berichte 1981. Heft 1/2.*
- MÖLLER, Sylvi, 1954. *Suomen tapulikaupunkien valtoporvaristo ja sen kaupankäyntimenetelmät 1600-luvun alkupuolella.* HTutk 42. Forssa.
- NEOVIUS, Ad., 1893. *Kyrkonas i Borgå stift inventariipersedlar, bibliotek och arkiv, beskrifna och förtecknade af Ad. Neovius.* Kuopio.
- NEOVIUS, Ad., 1908. *Om passions-sjungande.* SKHS ptk. V (1904–1905). Helsinki.

- NERVANDER, Emil, 1901. Väggmålningarna i Storkyro gamla kyrka. FFT 21. Helsingfors.
- NIKANDER, Gabriel, 1913. Jacob Tengström såsom akademisk lärare och biskop intill 1808. Borgå.
- NIKANDER, Gabriel, 1916. Fruktharhetsriter under årshögtiderna hos svenskarna i Finland. Folkloristiska och etnografiska studier I. SLSLF CXXVIII. Helsingfors.
- NIKULA, Sigrid, 1972. Turun arkkhiippakunta VI. SK-FK 6. Helsinki.
- NIKULA, Sigrid, 1973. Åbolands prosteri I. SK-FK 7. Helsingfors.
- NIKULA, Sigrid, 1975. Åbolands prosteri II. SK-FK 8. Esbo.
- NILSÉN, Anna, 1991. Kyrkorummets brännpunkt. Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan. Från romanik till nygotik. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Uddevalla.
- NILSÉN, Anna, 1993. Kyrkorummet i historisk belysning. Föredrag vid arkeologiseminarium i Mariehamn 24.–26. september 1993. Valör. Konstvetenskapliga studier. 4/1993. Uppsala.
- NORBERG, Rune, 1964. Korsaltare. KLNMBd. IX. Helsingfors.
- NORDMAN, Carl August, 1965. Medeltida skulptur i Finland. SMYA – FFFT 62. Helsingfors.
- NYBORG, Ebbe, 1991. Lektoriepraedikestole og katekismusaltartavler. Om inventarfornylse i de sydvestjyske kirker i reformationsårhundredet. Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre. Oslo.
- NYGÅRD, Toivo, 1989. Suomen palvelusväki 1600-luvulla. Palkollisten määrä, työ, palkkaus ja suhteet isäntäväkeen. HTutk 150. Jyväskylä.
- NYGREN, Olga Alice, 1945. Helgonen i Finlands medeltidskonst. SMYA – FFT 46:1. Helsingfors.
- NYMAN, Helge, 1973. Gudtjänstformen i Finland under 1500-talet. Reformationen i Norden. Kontinuitet och förnyelse. Red. av Carl-Gustaf Andren. Lund.
- OERTEL Herman, 1978. Die protestantischen Bilderzyklen im niedersächsischen Raum und ihre Vorbilder. Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte. Band 17.
- OJA, Aulis, 1955. Keskiäikaisen ”Etelä-Suomen” asutus ja aluejaot. Forssa.
- OJA, Aulis, 1958. Pertelin historia. Salo.
- OKSANEN, Eeva-Liisa, 1985. Elimäen historia. Myllykoski.
- PAJULA, J.S., 1891. Suomen Kirkon Tilasta Liturgisen Riidan Aikoina. Hämeenlinna.
- PARIKKA, Erkki, 1979. Hirvensalmen seurakunta. Hirvensalmen kirja. Toim. Aila Mielikäinen. Jyväskylän yliopiston ylioppilaskunnan kotiseutusarja n:o 16. Mikkeli.
- PARKER, John Henry, 1991. A Concise Glossary of Architectural Terms. (1846) Studio Editions London.
- PARVIO, Martti, 1959. Isaacus Rothovius. Turun piispa. SKHS toim. 60. Forssa.
- PARVIO, Martti, 1966. Canon Ecclesiasticus. En latinsk utgåva av Laurentius Petris kyrkoordning. SKHS toim. 70. Helsingfors.
- PARVIO, Martti, 1968. Kirkon vihkiminen Suomessa uskonpuhdistuksen jälkeen ja varhaisimmat vihkimiskaavat. SKHS vsk. 54–57. (1964–1967). Pieksämäki.
- PARVIO, Martti, 1971. Ristinmerkki Suomen protestanttisessa traditiossa. Ecclesia reformanda. Professori Lennart Pinomaan juhla-kirja. STKS julk. LXXXVI. Helsinki.
- PARVIO, Martti, 1978. Paavali Juusten ja hänen messunsa. Liturgianhistoriallinen tutkimus. Suomi 122:3. Helsinki.
- PARVIO, Martti, 1983. Yx Kijtošana ja Rucous wden vuoden päivänä. Suomenkielinen saarnatuoliliturgia 1500-luvulla. Suomi 126. Vaasa.
- PARVIO, Martti, 1985. Suomalaisen saarnan kehitysvaiheet. Saarnaa sanaa. Sananjulistajan käsikirja. Pieksämäki.
- PARVIO, Martti, 1986. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksestä vuoden 1686 karoliiniseen kirkkolakiin. Kirko-laki ja ordningi 1686. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Toim. Lahja-Irene Hellemaa – Anja Jussila – Martti Parvio. SKS toim. 444. Juva.
- PARVIO, Martti, 1990. Pyhä Laurentius maamme kirkollisessa perinteessä. Lohjan kirkko. Rakennushistoria, maalaukset ja sisustus. Lisiä Lohjan pitäjänkertomukseen LVIII A. Hämeenlinna.
- PERÄLÄ, Väinö, 1936. Sauvon kirkollisia oloja valaisevia pöytäkirjoja 1600-luvulta. SKHS ptk. 15–18. Jyväskylä.
- PETRÉN, Erik, 1990. Kyrka och makt. Lund.
- PETTERSSON, Lars, 1961. Eräitä suurvalta-aikaisen taiteemme ilmiöitä. Valvoja 1961. Helsinki.
- PETTERSSON, Lars, 1975. Målaren Christian Wilbrandts kyrkinteriörer. Fra Sankt Olav till Martin Luther. Oslo.
- PETTERSSON, Lars, 1987. Templum Saloense. Pohjalaisen tuki-pilarikirkon arvoitus. SMYA – FFT 90. Vammala.
- PETTERSSON, Lars, 1988. Maalari Christian Wilbrandtin kirkkointeriöorit. Ars Suomen taide 2. Keuruu.
- PHILLIPS, John, 1973. The Reformation of Images: Destruction of Art in England, 1535–1660. University of California Press. Berkley and Los Angeles, California.
- PILZT, Anders, 1993. Mässan i Linköpings stift omkring år 1450. Mässa i medeltida socken. En studiebok av Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz och Bengt Stolt. Skellefteå 1993.
- PINOMAA, Lennart, 1977. Die Heiligen bei Luther. Schriften der Agricola-Luther-Gesellschaft A 16. Saarijärvi.
- PIRINEN, Hanna, 1991. Neitsyt Maria -aiheiset maalaukset Suomen luterilaisessa kirkkotaiteessa. Teologisen taustan ja kuvasisällön tarkastelua. SKHS vsk. 80–81 (1990–1991). Jyväskylä.
- PIRINEN, Hanna, 1993. Doktriini, traditio ja kirkkohistoriiankirjoitus luterilaisen kuvaopin normeina 1500- ja 1600-lukujen vaihteessa. Kirkkoisia esittävien maalausten reseptio reformaat-ion jälkeisessä kuvaohjelmassa. Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier 14. Tammisaari.
- PIRINEN, Hanna, 1994. Suurvaltakausi taide-epookkina. Kirkollisen maalaustaiteen ilmiöitä 1648–1721. SM 1994. Vammala.
- PIRINEN, Kauko, 1955. Kirkkoreduktio Varsinais-Suomessa ja sen seuraukset. Varsinais-Suomen historia V:3. Turku.
- PIRINEN, Kauko, 1962. Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa. SKHS toim. 62. Pieksämäki.
- PIRINEN, Kauko, 1969. Suomen kirkollisen aluejaon kehitys. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon matrikkeli II. Seurakuntamatrikkeli. Pieksämäki.
- PIRINEN, Kauko, 1973 a. Bibelhumanism och reformationen. En forskningsöversikt. Reformationen i Norden. Kontinuitet och förnyelse. Red. av Carl-Gustaf Andren. Lund.
- PIRINEN, Kauko, 1973 b. Agricolan Psalmtarin esipuhe tunnustusten välisessä polemiikissa. Kalevalaseuran vuosikirja 53 (1973). Vaasa.
- PIRINEN, Kauko, 1976. Keskiajan ja uskonpuhdistuskauden tuomiokapituli 1276–1604. Turun tuomiokapituli 1276–1976. Toim. Kauko Pirinen. Loimaa.
- PIRINEN, Kauko, 1979. Keskiajan kulttuurin välittyminen Suomeen. Suomen kulttuurihistoria I. Porvoo.
- PIRINEN, Kauko, 1981. Pyhän Olavin palvonta Suomessa. SKHS vsk. 70–71 (1980–1981). Loimaa.
- PIRINEN, Kauko, 1984. Mikael Agricola uskonpuhdistajana. Opusculum 1984/3–4.
- PIRINEN, Kauko, 1988. Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. Mikael Agricolan kieli. Tietolipas 112. Juva.
- PIRINEN, Kauko, 1991. Suomen kirkon historia I. Keskiäika ja uskonpuhdistuksen aika. Porvoo.
- PITKÄNEN, Kari, 1992. Historiallisen ajan Halikko kunnallishalinnon alkuun. Halikon historia I. Jyväskylä.
- POCHAT, Götz, 1985. Der Epochenbegriff und die Kunstgeschichte. Kategorien und Methoden der deutschen Kunstgeschichte 1900–1930. Hrsg. von Lorenz Dittmann. Stuttgart.
- POSCHARSKY, Peter, 1963. Die Kanzel. Erscheinungsform im Protestantismus bis zum Ende des Barocks. Kassel.
- POSTEL, Rainer, 1983. ”Dath wy nycht moghenn byldenstormer synn”. Bemerkungen zur Bilderfrage in der norddeutschen Reformationsgeschichte. Luther und die Folgen für die Kunst. Katalog der Ausstellung in der Hamburger Kunsthalle 11. November 1983 – 8. Januar 1984. Hrsg. von Werner Hofmann. München- Passau 1983.
- PREUß, Hans, 1926. Die deutsche Frömmigkeit im Spiegel der bildenden Kunst. Berlin.
- PREUß, Hans, 1931. Martin Luther der Künstler. Gütersloh.

- PUOKKA, Jaakko, 1956. Hattulan kirkko. Helsinki.
- PYLKKÄNEN, Riitta, 1954. Isonkyrön vanha kirkko. Kytösavut VI. Vaasa.
- Raamattu. Pyhä Raamattu. Mikkeli 1992.
- RANTA, Raimo, 1975. Turun kaupungin historia 1600–1721. Ensimmäinen nide. Turku.
- RANTA, Raimo, 1980. Ulkomaan- ja kotimaan kauppa. Suomen taloushistoria 1. Helsinki.
- RANTA, Raimo – ÅSTRÖM, Sven-Erik, 1980. Tapulipolitiikka ja Suomi. Suomen taloushistoria I. Helsinki.
- RASMUSSEN, Jörg, 1981. Bildersturm und Restauratio. Welt im Umbruch. Augsburg zwischen Renaissance und Barock. Augsburg.
- REMMER, Christina, 1995. Mårten Johansson Målare. Sanct Olof. Årspublikation för Ålands kyrkfolk 1995–1996. Mariehamn.
- RENVALL, Pentti, 1949. Varsinais-Suomen historia 1500-luvulla. Valtiolliset vaiheet ja hallinnollis-oikeudellinen kehitys. Varsinais-Suomen historia VII:1. Turku.
- REUTERSVÄRD, Oscar, 1978. Finlands medeltida dopfuntar, vigvattenskålar och piskinor samt dopfuntar av medeltida typ. Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier 4. Karkkila.
- RIMPILÄINEN, Olavi, 1971. Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavihaa. SKHS toim. 84. Joensuu.
- RIMPILÄINEN, Olavi, 1973. Suomalainen hautauspuhe puhdasoppisuuden aikana. STKSJ LXXXVIII. Joensuu.
- RIMPILÄINEN, Olavi, 1980. Päiväjumalanpalvelus Viipurin hiipakunnassa puhdasoppisuuden aikana. STKSJ 117. Joensuu.
- RINGBOM, Lars-Ivar, 1938. Altarskåpen från Nagu och Korpo. Tusen öar. Minnesskrift utgiven av Nagu- och Korpobors hembygdsförening r.f. i Åbo 1938. Åbo.
- RINGBOM, Åsa, 1991. Boetius Murenus – en åländsk ikonoklast? Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre. Oslo.
- RINGBOM, Åsa, 1995. Elias Brenners finska fornminnesinventering. ICO 1995/3. Stockholm.
- RINGBOM, Sixten, 1989. Hartauskuvia ja mielikuvia. Suom. Paula Nieminen. Pinta ja syvyys. Esseitä. Toim. Päivi Lahtela. Forssa.
- RINNE, Juhani, 1921. Uskonpuhdistuksen ajan kirkkorakennus. Lutherin uskonpuhdistus ja Suomen kirkko. SKHS toim. 16. Helsinki.
- RINNE, Juhani, 1929. Turun tuomiokirkon alttarit. Turku.
- RINNE, Juhani, 1932. Pyhä Henrik. Piispa ja marttyyri. SKHS toim. 33. Helsinki.
- RINNE, Juhani, 1938 a. Hollolan kirkko. Ajankohtaisia tutkimuskysymyksiä. HAik XXXVI 1938/2. Helsinki.
- RINNE, Juhani, 1938 b. Vieläkin Hollolan kirkosta. HAik XXXVI 1938/3. Helsinki.
- RINNE, Juhani, 1938 c. Edellä olevan johdosta. HAik XXXVI 1938/4. Helsinki.
- RINNE, Juhani, 1941. Turun tuomiokirkko keskiaikana I. Tuomiokirkon rakennushistoria. Turku.
- RINNE, Juhani, 1948. Turun tuomiokirkko keskiaikana II. Alttarit ja kirkolliset toimitukset. Turku.
- RINNE, Juhani, 1952. Turun tuomiokirkko keskiaikana III. Turku.
- RISKA, Tove, 1959. Vehmaan rovastikunta. SK-FK 1. Helsinki.
- RISKA, Tove, 1961. Mynämäen rovastikunta. SK-FK 2. Helsinki.
- RISKA, Tove, 1964. Turun tuomiorovastikunta 1. SK-FK 3. Helsinki.
- RISKA, Tove, 1966. Perniön rovastikunta 2. SK-FK 4. Helsinki.
- RISKA, Tove, 1968. Perniön rovastikunta 1. SK-FK 5. Helsinki.
- RISKA, Tove, 1972. Naantalin rovastikunta. SK-FK 6. Helsinki.
- RISKA, Tove, 1982. Pöytyän ja Oripään kirkot. SK-FK 11.
- RISKA, Tove, 1985. Kirkon sisustus ja irtaimisto. Hollolan kirkko. Asutuksen, kirkon ja seurakunnan historiaa. Toimittanut Heikki Mantere. Hämeenlinna.
- RISKA, Tove, 1988. 1600-luvun maalaukset Tenholan keskiaikaisessa kirkossa. Ars Suomen taide 2. Keuruu.
- RISKA, Tove, 1989 a. Keskiajan maalaustaide. ARS. Suomen taide 1. Keuruu.
- RISKA, Tove, 1989 b. Keskiajan puunveisto ja maalatut alttarikaapit. ARS. Suomen taide 1. Keuruu.
- RISKA, Tove, 1989 c. 1600-talsmålningarna i Tenala kyrka. ICO 1989/3.
- RISKA, Tove, 1990 a. Kirkon sisustus, maalauskoristelu ja irtaimisto. Lohjan kirkko. Rakennushistoria, maalaukset ja sisustus. Lisiä Lohjan pitäjänkertomukseen LVIII A. Hämeenlinna.
- RISKA, Tove, 1990 b. Pyhän ristin kirkon maalaukset. Rauman kirkot SK-FK 16. Forssa.
- RISKA, Tove, 1991. Sanningsvittnen mm i Snappertuna kyrka. ICO 1991/2. Stockholm.
- ROSAND, David, 1990. 'Dività di cosa dipinta': pictorial structure and the legibility of the altarpiece. The Altarpiece in the Renaissance. Edited by Peter Humfrey and Martin Kemp. Cambridge, USA.
- RYDBECK, Monica, 1964. Korskrank. KHLNM bd. IX. Helsingfors.
- SAINIO, Matti A., 1950. Eskil Petrauksen suomenkielinen kirkokojärjestys. TA 1950.
- SCHIEBLE, Heinz, 1966. Die Entstehung der Madgeburger Zenturien. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte Nr. 183. Gütersloh.
- SCHILDHAUER, Johannes, 1959. Soziale, politische und religiöse Auseinandersetzungen in der Hansestädten Strahlsund, Rostock und Wismar im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts. Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte. Band II. Hrsg. im Auftrag des Hansischen Geschichtsvereins. Weimar.
- SCHILLING, Heinz, 1981. Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Eine Fallstudie über das Verhältnis vom religiösem und sozialem Wandel in, der Frühzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte. Bd. XLVIII. Gütersloh.
- SCHILLING, Heinz, 1986. "Die Zweite Reformation" als Kategorie der Geschichtswissenschaft. Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland. Das Problem "der Zweiten Reformation". Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 195. Gütersloh.
- SCHLEIF, Corine, 1990. Donatio et memoria. Stifter, Stiftungen und Motivationen an Beispielen aus der Lorenzkirche in Nürnberg. München.
- SCHMIDT, Toni, 1967. Mysteryspel. KLNLM bd. XII. Helsingfors.
- SCHUBERT, Friedrich Wilhelm, 1820. Feyer der Jubelfestes der Reformation im Jahre 1817 in Schweden und Norwegen. Archiv für alte und neue Kirchengeschichte. Vierter Band. Leipzig.
- SCHUBERT, Friedrich Wilhelm, 1821. Schwedens Kirchenverfassung und Unterrichtswesen, nach früherem und gegenwärtigen Zustand aus den Quellen und nach eigener Ansicht an Ort und Stelle. Greifswald.
- SCHUBERT, Friedrich Wilhelm, 1823. Reise durch das südliche und östliche Schweden, oder durch Schonen, Blekingen, Småland, Ostgothland und Södermannland nach Stockholm und Uppsala im Jahre 1817. Leipzig.
- SCRIBNER, Bob [Robert W.], 1990. Das Visuelle in der Volksfrömmigkeit. Bilder und Bildersturm im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. Wolfenbütteler Forschungen. Herausgegeben von der Herzog August Bibliothek. Band 46. Wiesbaden.
- SCRIBNER, Robert W., 1993. The Reformation, Popular Magic, and the "Disenchantment of the World". Journal of Interdisciplinary History. Volume XXIII. Number 3.
- SINISALO, Antero, 1962. Hattulan 1500-luvun saarnatuoli uudessa asussa. SM 1962. Helsinki.
- SINISALO, Antero, 1979. Perniön kirkot. Perniö.
- STJERNSCHANTZ, Torsten (T[orsten]. S[tjernschantz].) Pargas altarpappats. Hbl 22.8.1923.
- STIGELL, Anna-Lisa, 1974. Kyrkans tecken och årets gång. Tideräkning och Finlands primitiva medeltidsmålningar. SMYA – FFT 77. Hagalund.

- STIRM, Margarete, 1977. Die Bilderfrage in der Reformation. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte. Bd. XLV. Heidelberg.
- STOLT, Bengt, 1992. En himmelfärdsbild och dess efterföljare. Från romantik till nygotik. Studier tillägnade Evald Gustafsson. Uppsala.
- STOLT, Bengt, 1993 a. Medeltida teater och gotländsk kyrkonst. Uddevalla 1993.
- STOLT, Bengt, 1993 b. Kyrkorum och kyrkoskrud. Mässa i medeltida socken. En studiebok av Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz och Bengt Stolt. Skellefteå 1993.
- SUOLAHTI, Gunnar, 1919. Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla. Porvoo.
- SWINGCHEM, C.A. - BROUWER, T. - van OS, W., 1984. Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900. Rijksdiest voor de Monumentenzorg Zeist. 's Gravenhage.
- SUISTORANTA, Kari, 1985. Paraisten historia. Turku.
- Suomalainen puukirkko. Finnish Wooden Church. Suomen rakennustaiteen museo. Museum of Finnish Architecture. Helsinki 1989
- TAKALA, Martti, 1993. Lex Dei – Lex Politica. Lex politica Dei – teos ja Kaarle IX:n lainsäädäntö. SKHS toim. 160/HTutk. 169. Tampere.
- TAPIO, Olavi, 1968. Laitilan kirkon alttarit. SM 1968. Tapiola.
- TARKIAINEN, Kari, 1971. Den svenska synen på den grekisk-ortoxa religionen i början av 1600-talet. KÅ 1971.
- TELHAMMER, Ingrid, 1978. Predikstolsmakare och predikstolskonst före 1777 i norra Hälsingland, Medelpad och Ångermanland. Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar No 20. Örsköldsvik.
- TELHAMMER, Ingrid, 1992. Svenskt eller danskt. Kyrklig inredningskonst i Jämtland 1520–1720. Fornvårdaren 25. Uddevalla.
- TORVINEN, Markku, 1984. Om målningarna i Kemi landsförsamlings gamla kyrka. FM 1984. Vammala.
- van OS, Henk, 1990. Some thoughts on writing a history of Sieneese altarpieces. The Altarpiece in the Renaissance. Edited by Peter Humfrey and Martin Kemp. Cambridge, USA.
- VENNOLA, J. H., 1904. Suomen kirkon irtaimiston anastuksesta uskonpuhdistuksen aikana. Joukahainen XII. Helsinki. 150–173
- VILKUNA, Kustaa, 1987. Vuotuinen ajantieto. Kolmastoista painos. Keuruu.
- WALLIN, V., 1896. Kirkkojemme suojeluspyhä. SM 1896.
- WAQUE, Henri, 1933 a. L'art Breton. Tome I. Grenoble.
- WAQUE, Henri, 1933 b. L'art Breton. Tome II. Grenoble.
- A.W.= Warelius, Antero, 1856. Kotimaasta – Perttelistä. Suometar 2.5.1856. Nr. 18
- WARNKE, Martin, 1988. Durchbrochene Geschichte. Die Bilderstürme der Widertäufer in Münster 1534/1535. Bildersturm. Die Zerstörung des Kunstwerks. Hrsg. von Martin Warnke. Zweite Auflage. Frankfurt am Main.
- WEBER, Max, 1980. Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki. Suom. Timo Kyntäjä. Juva.
- WESSEL, Klaus, 1960. Symbolik des protestantischen Kirchengebäudes. Symbolik der Religionen. Band VII: Kultsymbolik des Protestantismus. Stuttgart.
- WEX, Reinhold, 1984. Ordnung und Unfriede. Raumprobleme des protestantischen Kirchenbaus im 17. und 18. Jahrhundert in Deutschland. Marburg.
- YRJÖ-KOSKINEN, Yrjö Sakari, 1929. Nuijasota, sen syyt ja tapaukset. 3. painos. Historiallinen kirjasto. Helsinki.
- ÅNGSTÖM, Inga Lena, 1991. De medeltida altarskåpens och helgonbildernas vidare öden i Sverige under 1500–1600-talen. Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre. Oslo.
- ÅNGSTÖM, Inga Lena, 1992. Altartavlor i Sverige under renässans och barock. Studier i deras ikonografi och stil 1527–1686. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History of Art 36. Nyköping.
- ÖHMAN, Hjalmar, 1900. Medeltidens korstolar i Tyskland, Skandinavien och Finland. Helsingfors.

ESINEISTÖLUETTELO

Katalogissa esitetään paikallistutkimusjakson esineistön suppea dokumentaatio. Luettelon tavoitteena on esineistön vaiheiden seuraaminen myös tutkimuksen aikarajauksen jälkeen. Käytettävissä olleet dokumentit kertovat kirkkotaiteen ja kirkollisen esineistön taidehistoriallisen tutkimuksen historiasta. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen kolmas taidehistoriallinen retkikunta kartoitti Lounais- ja Etelä-Suomeen suuntautuneella retkellä Perniön, Perttelin ja Halikon esineistöä. Muistiinpanot kirjasi yhtenäiseksi käsikirjoitukseksi maisteri Emil Nervander vuonna 1885. (SMY III 1885. MV/top)

Esineistön kuvat on pääosin julkaistu Perniön, Perttelin ja Halikon kirkkoinventoinneissa Suomen kirkot – Finlands kyrkor – sarian niteissä 5 ja 4. (Riska 1968; Riska 1966) Luettelossa esitetty veistosten ajoitus perustuu aiempiin Suomen keskiajan veistotaiteen perusteoksiin, joista etenkin C.A. Nordmanin Medeltida skulptur i Finland (1965) on edelleenkin yleisimmin ajoituslähteenä käytetty teos.

Perniön Pyhän Laurentiuksen kirkko

Ratkaisevimmin Perniön kirkon interiööriin refomaation jälkeisellä ajalla on vaikuttanut arkkitehti F.W. Lüchowin suunnitelmien (1864) mukaan vuosina 1865–1868 toteutettu laaja uudistustyö. Vuosina 1904–1905 muutostyön jälkiä osin poistettiin. Tällöin paljastettiin keskiaikaiset maalaukset muinaistieteellisen toimikunnan toimesta. Työtä johti arkkitehti Carl Frankenhaeuser. Vuosisadan alkupuolella suoritettiin kirkossa pienehköjä kunnostustöitä, jotka eivät vaikuttaneet interiööriin ratkaisevasti. Vuosina 1962–1963 toteutettiin laaja kunnostustyö, josta vastasivat muinaismuistoviranomaisten ohella prof. Esko Järventaus ja sisustusarkkitehti Pirkko Stenros.

Kalkkimaalaukset

Kirkon al secco -kalkkimaalaukset on maalattu 1470-luvulla. Tyyllillisesti ne attribuoidaan Pietari Henrikinpojan koulukunnalle. Keskiläivan kolmessa itäisimmässä holvissa maalauskoristelu on rikkaimmillaan. Seinämaalauksen fragmentteja on säilynyt itäpäädyssä ja vähäisessä määrin myös eteläseinän itäpäässä.

Kuoriholvin aiheet

Pyhä Gregorius
Pyhä Ambrosius
Pyhä Hieronymus
Pyhä Augustinus
Evankelista Johanneksen kotka-attribuutti
Evankelista Luukkaan härkä-attribuutti
Evankelista Matteuksen enkeli-attribuutti
Evankelista Markuksen leijona-attribuutti

II:n holvin aiheet: attribuutittomia henkilöahamoja: tekstinauhoissa ei ole kirjoitusta eikä figuureilla ole tunnusesineitä eikä gloriota. Tove Riska on oletanut hahmojen esittävän profeettoja. (Riska 1968, 34)

III:n holvin aiheet ja tunnusesineet

Johannes Kastaja, lammas, kirja, talja (Kuvakentässä on myös Balk-suvun vaakuna)
Pyhä Margareta, risti (Kuvakentässä on myös Tavast-suvun vaakuna)
Apostoli Andreas, vinoristi
Maria Magdalena, turbaani, voiteluastia
Apostoli Paavali, miekka
Apostoli Jaakob, pyhiinvaeltajan asu

Salvator Mundi, globus

Apostoli Johannes, kalkki

Kolmannen holvin päätekiessä on Tavast-suvun vaakuna.

Säilyneet seinämaalaukset kuoriseinällä:

katkelma Pietari-hahmosta kuori-ikkunan eteläpuolella ja saman ikkunan pohjoispuolella profeetaksi nimetty hahmo (Jeremias tai Mattias). Eteläläivan itäseinässä on Pyhä Kristoforos, maalauksen alaosa on tuhoutunut. Tekstinauhassa on säe Auroran messusta: *xpore s(ancte) virtutes sut tibi tatae qui te mane videt nocturno tepore ridet.* 'P. Kristoforus, avuja on sinulla niin suuria, että jotka sinut aamulla näkevät he yön tullen hymyilevät.' Suom. Tove Riska.

Kirkon seinillä on kaksitoista vihkimäristiä: kaksi kaksi lyhyillä itä- ja länsiseinillä ja neljä pitkällä pohjois- ja eteläseinillä.

1667 kalkitsemisen kustansi Hirvilahden omistaja Axel Lillie. (Lahjoitusluettelo 1662–1700. TMA Perniön ka III Gla 1)

Vuonna 1694 turkulainen muurarimestari Jaakko Laurinpoika suoritti osittaisen valkaisemisen. (Tilit 1694. TMA Perniön ka III Gla 1) 1700-luvulla kirkko rapattiin sisältä, samoin 1840-luvulla. (Riska 1968, 32)

Vuonna 1836 tehdyssä kirkon inventaariossa, joka vahvistettiin vuosina 1843, 1851, 1852 ja 1854, mainitaan itäseinällä vielä muutamia *paavillisia maalauksia*. (Perniön ka II Ba 1)

Keskiläivan kolmen holvin figuurimaalaukset peitettiin vasta kirkon korjauksessa 1867. Kirkon kunnostustöiden yhteydessä vuonna 1904 seurakunta ryhtyi selvittämään mahdollisuuksia paljastaa maalaukset. (E.E. Erikssonin kirje J.R. Aspelinille 10.5.1904. MV/top.; Carl Frankenhaeuserin kertomus tutkimuksista Perniön kirkossa 22.7.1904. MV/top.) Frankenhaeuser kirjoittaa kirkon kuvauksessaan 1900-luvun alun tilanteesta ja muistitiedosta Perniössä:

Traditionen aft målningar funnos i kyrkan lefde ännu, gamla personer kommo mycket väl ihåg dem och utpekade hvalven, i hvilken de funnits, de berättade äfven att där voro rysliga saker framställda, och att målningarna övertäckts på grund af sin fulhet. Mannen, som utfördt öfvermålningsarbetet lefde ännu, och hörde till och med till kyrkoreparationskommitten, han såg med oblidliga ögon att målningarna skulle framtagas och hans arbete förstöras! (Frankenhaeuser 1906, 3)

Vuosina 1962–1963 ei tehty muutoksia Carl Frankenhaeuserin paljastamiin kattomaalauksiin. Tällöin paljastettiin lisää vihkiristejä. (Konservointiptk. 10.9.1962–27.9.1963. Veikko Kiljunen. MV/top.)

Kuori-ikkunan ja eteläläivan ensimmäisen ikkunan reunusta ovat koristaneet ornamenttimaalaukset. Maalauskoristelu tuhoutui osin 1860-luvun muutostöissä, jolloin kuori-ikkunan sijainti muutettiin symmetrisesti pohjakaavan keskiakselille. (Frankenhaeuser 1906,7; Riska 1968, 20) Ikkunoiden muutosten yhteydessä puhkaistiin seinään Lüchowin suunnitelmien mukaan kolme uutta ikkunaa. Kaikkien sivuläivien ikkunoiden valoaukon alaosa laskettiin yhden ruutukerran verran alkuperäistä linjaa alemmaksi. Ikkunat muutettiin suippokaarisiksi tavoitellun tyylipuhtauden nimissä 1860-luvulla.

— att de befintliga fönstren förändras så tillvida att de å dem anbragte öfverstycken af trä borttages emedan desamma högst wahnprydande ger åt fönstren rektangulär form, eheru, efter det man af hvalfen deröver kan märka, densamma fordorm innehaft den karakteristiska götiska formen, derjemte sänks alla fönstren nedtill med en rutans höjd. (F.W. Lüchow. Katselmusptk. 8.4.1863. Perniön ka II Fda 1)

Keskiaikaiset veistokset

Kaapeistaan irrotetut veistokset eivät enää ole rekonstruoitavissa ryhmiksi. Veistoksista on ilmeisesti säilynyt suurin osa. Nykyisin tunnettujen Perniön kirkolle kuuluneiden teosten lukumäärä on sama kaikissa lähteissä. Tosin lähteet eivät ulotu kauas, minkä vuoksi kokonaismäärän arvioiminen on vaikeaa. Vasta vuoden 1826 inventaariossa mainitaan kolmetoista kirkossa säilytettyä keskiaikaista veistosta. Lisäksi sanotaan, että yhdeksän veistosta oli kiinnitetty kirkon viimeisiin penkkeihin *nedersta bänckarne*. (Inv. 1826, 1836 vahvistaa edellisen inv. tiedot. Perniön ka II Ba 1)

Ylioppilas Fredrik Ignatius Färling toimitti vuonna 1872 Perniöstä 10 keskiaikaista veistosta Helsingin yliopiston antikvaariseen museoon. (KM inv. 1186:1–10; kirkkokok. ptk. 21.1.1872. Perniön ka III Ca 4; Björk 1883, 75–76)

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta löysi Perniöstä 15 keskiaikaista veistosta, joista osasta oli jäljellä vain fragmentteja. Veistokset olivat vielä varsin hyväkuntoisia, sillä retkikunnan raportissa mainitaan useiden veistosten attribuutteja, esim. kirjoja, jotka sittemmin ovat irronneet ja hävinneet. Kirjalla varustettuja olivat esim. apostoliveistos ja kaksi miespuolista pyhimystä esittävää veistosta. Toisen veistoksen kaappi korukatoksineen oli säilynyt. Nervanderin mainitsema Pyhä Yrjänän lohikäärme on kadonnut. (SMY:n III taidehistoriallinen retkikunta 1885. MV/top.)

Vuonna 1903 keskiaikaisen esineistön kohtalo tuli jälleen ajankohtaiseksi kysymykseksi kirkon kunnostustöiden yhteydessä. Turun tuomiokapituli, Perniön seurakunta ja Valtion historiallinen museo kävivät kirjeenvaihtoa antikviteettien säilytyksestä. (Kirkkoherra E.E. Erikssonin kirje J.R. Aspelinille 5.1.1903; Turun Tuomiokapitulin kirje Arkeologiselle toimistolle 26.2.1903; K.K. Meinanderin kirje J.R. Aspelinille 17.3.1903; K.K. Meinanderin matkaraportti 17.3.1903. MV/top.)

Perniön seurakunnalta museo sai huomattavan määrän esineistöä vuonna 1904. (KM inv. 4362:1–22; asiasta myös E.E. Erikssonin kirje J.R. Aspelinille 19.3.1904. MV/top.)

Kolme keskiaikaista veistosta (KM inv. 6808:1–3) ostettiin vuonna 1915 Valtion historialliseen museoon perniöläiseltä maalarimestarilta, joka puolestaan oli perinyt veistokset isältään. Veistokset oli ostettu kirkon huutokaupasta. Huutokauppoja, joissa myytiin sekä kirkon poistettua irtaimistoa että ylimääräisiä rakennustarvikkeita, pidettiin kaksi: ensimmäinen 11.11.1865 ja toinen 10.10.1868. (Perniön ka III Gka 1)

Krusifiksi, triumfikrusifiksi

1300-luvun alkupuolelta. Ristin päissä neljän evankelistan attribuutit tekstinaihoineen. Figuurin kork. 137 cm, ristin kork. 288 cm. Vuonna 1692 khra Jaakob Lund maalautti veistoksen. (Inv., Lahjoitusluettelo 1692: 30 taalaria. TMA Perniön ka III Gla 1) Krusifiksi oli vuoteen 1826 saakka kirkon kuorissa kuoripalkin päällä, vuoden 1836 inventaariossa se mainitaan kirkkosalin seinällä. (Perniön ka II Ba 1) Kuva 13.

Krusifiksi, alttarikrusifiksin katkelma

(KM 62106), 1300-luvulta, kappaleen kork 14 cm. Huonokuntoinen veistosfragmentti löydettiin kirkon kunnostustöiden yhteydessä lattian alta. Konservointiin 1962–1963. (Konservointipkt. 10.9.1962–27.9.1963 Veikko Kiljunen. MV/top.)

Krusifiksi, prosessiokrusifiksi

Kotimaista työtä keskiajalta, Korppoon mestarin työpajasta. (Perniön museo) Kork. 59 cm.

Alttarikaappi

1420-luvulta, säilynyt osia (KM 1186:4–5, 6808:1–3)

Pietà (KM 1186:4), koivua. Osakari Niemi konservoinut Pietä-ryhmän 1946, Veikko Kiljunen puhdistanut 1964.

Maria Magdalena (KM 1186:5), koivua. Liina valkoinen, vaippa ruskea, viitteitä kultajäänteistä. Oskari Niemi restauroinut 1947.

Apostoli Johannes (KM 6808:1) 44 cm, Joosef Arimatilainen (6808:2) 48 cm ja Nikodeemus (KM 6808:3) 47,5 cm. Nämä kolme reliefiä on maalattu kokonaan harmaankeltaisella värillä. Teokset ovat hyväkuntoisia. Vaalea maalipinta viittanee penkkien väri-tykseen. Maalikerros reliefeissä on ehkä peräisin 1800-luvun alkupuolelta, jolloin penkit oli todennäköisesti maalattu juuri tällä värillä ja nämä teokset ovat niitä, jotka arkistolähteiden mukaan oli kiinnitetty penkkeihin. Kirkkoon tehtiin tammiootratut penkit F.W. Lüchovin suunnitelmien mukaan. (Ptk. 8.4.1863. Perniön ka III Fda 1; Innamaa 1982, 271–272)

Neitsyt Maria

(KM 4362:8), 1200-luvun puolivälistä, koivua. Veistos on pahoin vaurioitunut. Päässä on tapin reikä. Sisältä ontoksi koverrettu. Kork. 63 cm.

Neitsyt Maria ja Jeesus-lapsi (KM 4362:7), Liedon mestarin työpajasta, koivua. Veistoksen päässä on tappi. Viitassa kultajäänteitä, vuori vaaleansininen. Jeesus-lapsen puku on ollut vihreä. Restauroi Oskari Niemi 1947, puhdisti Veikko Kiljunen 1964. Kork. 88 cm. Sijoitettu Perniön kirkkoon.

Marian ilmestys

(KM 1186:1–2 ja 62106:11), pohjois-saksalaista työtä vuoden 1500 paikkeilta. Oskari Niemi restauroinut 1947. Veikko Kiljunen puhdistanut 1964. Neitsyt Maria ja enkeli Gabriel -figuurit ovat säilyneet varsin hyvin, mutta kaappi on hävinnyt. Gabrielin siipi löytyi 1960-luvun korjauksessa kirkon lattian alta. Kork. 75 cm. Kuva 43.

Anna itse kolmantena

(KM 1186:3) 1400-luvun loppupuolelta, pohjoismaista työtä. Restauroitu 1970. Kork. 105 cm.

Arkkienkeli Mikael

(KM 4362:5) myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ. Asuna liturginen alba, stola ja viitta. Hyvin säilynyt. Päässä pieni tappi. Kork. 78 cm. Kuva 44.

Jaakob vanhempi

(KM 4362:4) myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ, Korppoon mestarin työpajasta. Oikea käsi on katennut. Figuurilla on vasemmassa kädessään kirja. Päässä tapin reikä. Hatussa tummanruskean värin jäänteitä, etulieriin veistetty simpukka. Harmaita värifragmentteja puvussa, viitassa kirkkaanvihreitä jäänteitä. Kork. 74 cm.

Apostoli Paavali?

(KM 1186:6) myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ. Vasemmassa kädessä on kirja, attribuutti oikeasta kädestä on hävinnyt. Päässä tappi. Puku himmeänvihreä. Viitta on lohenpunainen, mustin pieneköihin koristeaiheihin maalattu. Väri on kulunut. Restauroinut V. Kiljunen 1967. Kork. 111 cm.

Diakoni

1300-luvun alkupuolelta. Veistos on pahoin vaurioitunut; nenä on lohjennut. Päässä on tapin reikä. Kork. nyky muodossaan 28,5 cm. Perniön museossa.

Pyhä Laurentius

(KM 4362:19), 1200-luvun puolivälistä, mahdollisesti kotimaista työtä. Veistos on pahoin kulunut. Figuurin korkeus 114 cm, kaapin kork. 148 cm.

Pyhä Laurentius

(KM 4362:22), myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ. Attribuutti on hävinnyt. Asuna dalmatika ja alba. Veistos on haljennut, huonokuntoinen. Kork. 42 cm. Kuva 41.

Pyhä Sebastian

(KM 4362:9), myöhäiskeskiaikainen kotimainen työ. Vauriot vähäisiä. Kork. 87 cm.

Pyhä Olavi

(KM 4362:3), kotimainen työ 1300-luvun alkupuolelta. Veistos on pahoin vaurioitunut: kasvot, kruunu ja kädet silpoutuneet. Hiukan punaisia värifragmentteja viitan poimuissa. Selästä koverrettu, päässä tapin reikä. Kork. 41 cm. Kuva 42.

Pyhä Birgitta

(KM 4362:2), 1300-luvun loppupuolelta. Selästä koverrettu, kädet puuttuvat. Kork. 88 cm. Sijoitettu Perniön kirkkoon.

Naispyhimys/Katariina Aleksandrialainen?

(KM 4362:10), 1300-luvun alkupuolelta. Kruunu ja kädet puuttuvat. Päässä tapin reikä. Kork. 48 cm.

Naispyhimys

(KM 4362:6), vuoden 1500 paikkeilta, kotimaista työtä. Kruunu ja kädet puuttuvat. Päässä tapin reikä. Viitassa punaisia värifragmentteja, puvussa vihreää. Viitan koristekuvioista on säilynyt jäänteitä. Kork. 89 cm.

Korukatoksen katkelma 1400-luvun jälkipuoliskolta. Perniön seurakunnan varastossa.

Alttarilaite

Kehystyksestä on säilynyt osa. Alttarilaitteeseen on kuulunut alunperin runsaasti raamatullisia hahmoja ja allegoriafiguureja. Kristilliset hyveiden personifikaatioiden attribuutit ovat osittain hävinneet. Säilyneet hahmot: Kristus (KM 1186:8), Pietari (1186:7), Mooses (3123), kaksi enkeliä (1186:9, 4362:11).

Alalaudassa teksti:

Neh. 13. v. 31/Tänck uppå mig/Gud til det Bästa./ Jesu Christi Gudz Sons Blodh/Reenar Och Rensar Oss Ifrån/Alla Wåra Synder Joh.: 1 cap:/Ap. 22. v. 20/ Jag kommer snart,/Amen, ja kom Herre/Jesu.

Ulnerusin mukaan kehystyksessä oli vuosiluku 1667 ja lahjoittajien nimet Johan Gillengerta, Margareta Frille, Anna Gillengerta, Margareta Gillengerta, Catharina Gillengerta, Maria Gillengerta. (Ulnerus 1750. TMA Perniön ka II Ec 2; lahjoitusluettelo 1662–1700. TMA Perniön ka III Gla 1)

Alttarilaitteen alkuperäinen rakenne muutettiin matalammaksi vuoden 1699 jälkeen. Piispa Gezelius kehotti seurakuntaa madaltamaan runsain veistokoristein varustettua alttarilaitetta, jotta kirkkosaliin olisi saatu enemmän valoa. (Piispantark. ptk. 1699 § 11. TMA Perniön ka II Eba 1) Puuseppä Antti Leinolle maksettiin kirkonkassasta 10 taalaria kehysten korjauksesta Myran alttaritaulun hankinnan yhteydessä 1703. (TMA Perniön ka III Gla 2)

Alttaritaulu

Lars Myra 1703. Ehtoollisen asettaminen. Öljyväri puulle. Maalauksen koko 82 x 76 cm. Kehyslaitteen nykyhahmon äärimittat 192 x 219 cm. Myrälle maksettiin vuonna 1703 palkkiona 126 kuparitaalaria. (TMA Perniön ka III Gla 2)

Myran maalaama alttaritaulu poistettiin alttarilta 1833. Vuonna 1962 se palautettiin alkuperäiselle paikalleen Perniön museosta. (Inv. 12.10.1836. Perniön ka II Ba 1; Riska 1968, 37–38)

Kuoriaita

Kuoriaita mainitaan tileissä vielä vuonna 1764 (TMA Perniön ka III Gla 3), se on ilmeisesti uusittu 1664. (Korjaus- ja lahjoitusluettelo 1662–1700. TMA Perniön ka III Gla 1) Kuoriaita on purettu ilmeisesti viimeistään aikavälillä 1826–1836. Oletuksen eräänä perusteena on, että vuonna 1826 krusifiksi mainitaan *öfver ingången till choret*. Risti on alunperin kiinnitetty alareunastaan kuoripalkkiin. Inventariossa vuonna 1836 kerrotaan, että triumfikrusifiksi on sijoitettu kirkon seinälle. (Inv. 1836. Perniön ka II Ba 1)

Lehterinkaitteen maalaukset

Vuonna 1692 ostettiin puutavaraa lehterin rakentamista varten. (Tilit: 9 taalaria. TMA Perniön ka III Gla 1) Lehterin maalaus-työstä maksettiin 1692 turkulaiselle maalarielle 120 taalaria ja seuraavana vuonna maksettiin lehterityöstä vielä lisäksi Eerik-nikkarille 10 taalaria. (TMA Perniön ka III Gla 1)

Lehterinkaitteessa on signeeraus And Jyhlberg. Kuva 53.

1930-luvulla lehterinkaitteen maalaukset lahjoitettiin Perniön museoon. Vuonna 1934 maalaukset ennallistettiin voimakkain päällemaalauksin. (Oskari Niemen arvio kuvien restauroinnista 7.10.1941. MV/top.)

Maalattuja paneelja on säilynyt 19. T:n muotoisten peilien raamatulliset henkilöaiheet on nimikoitu tekstein:

Salüator Mundi

Johannes Döparen

S:Lucas Ewangelijsta

S. Marcüs Ewangelijsta

S:Thomas, peilin alareunassa teksti *Min Herre och Min Gud*

S:Jacobus Minor, alareunassa teksti *Herren Jesus hafwer sigh sielf för Wåra synder gifwit. Galat (1):4*

S:Thaddeus, teksti *Een Annan Grund kan ingen Lägga, än then som Lagder är*

Propheten Malachijas

Propheten Esaiaas

Konung David

Kaksi kertovaa Vanhan testamentin aihetta: Aatamin ja Eevan karkoitus paratiisista Iisakin uhraus.

Lisäksi lehterinportaikon kaitteessa on maalattuja kukka-aiheita ja teksti:

In Dei Gloriam usum Ecclesiae opus hoc extractum ornatumque est curatore Pastore Iacobo Lund Ao 1692. Quicquid agit Ser-mone aut facto, in nomine Domini Jesu facite gratias agentes Dei Patrem per eum. Coloss. 3 v. 17.

'Jumalan kunniaksi ja kirkon hyödyksi on tämä työ pystytetty ja koristettu kirkkoherra Jaakob Lundin aikana v. 1692. Ja kaikki, minkä teette sanalla tai työllä, kaikki tehkää Herran Jeesuksen nimessä, kiittäen Isää Jumalaa hänen kauttansa'. Suom. Tove Riska (Riska 1968, 39–40)

Saarnatuoli

Saarnatuolista on säilynyt osia Perniön seurakunnan hallussa ja KM:ssa (KM 1186:10, 4362:12–18). 1650-luvulla valmistunut saarnatuoli poistettiin kirkosta 1860-luvulla muutostöiden yhteydessä. Runko myytiin huutokaupassa, joten ainoastaan osia saarnatuolista on säilynyt, mm. katos. (Huutokauppa 11.11.1865. Perniön ka III Gka 1)

Sabelstierna- ja Slang -suvun allianssivaakuna katoksen reunuksessa on niin kulunut, ainoastaan kuvakentän rajat erottuvat. Kuva Katosrakenne on nykyisin varastoitu osina Perniön Mäkipappilaan. (Hanna Pirinen. Kenttätömuistiinpanot Perniössä 22.7.1992. JYTHL.)

Ovessa oli vielä Ulnerusin kartoituksen aikaan luettavissa vuosiluku 1654 ja kirjaimet E.J.S. (Ulnerus 1750. TMA Perniön ka II Ec 2) Lahjoittaneet ratsumestari Henrik Sabelstierna (1625–1681) ja hänen puolionsa Anna Slang (1616–1690). Lahjoittajat kustansivat saarnatuolin korjauksen ja maalauksen sekä veistoskoristelun 1664. (Lahjoitusluettelo 1664. TMA Perniön ka III Gla 1) Koristeluun kuuluu Salvator mundi -figuuri (KM inv. 1186:10), joka on ollut ylinnä katoksessa. Veistoksen tekijä on tyylistä päätellen Mathias Reiman. Figuurilla on hyvin kookas pää ja suuri-kokoinen oikea käsi. Vaaleanharmaa mustavyötteinen globus-pallo on niin ikään isokokoinen. Kork. 50 cm. Kuva 38. Seitsemän hermipilasteria ovat peräisin joko saarnatuolista tai kuoriaidasta. (KM 4362:12–18) Kork. 105 cm.

Grafiikka

Tukholmalaisen kaivertajan Ambrosius Hedengranin kuparipiirroksista hankittiin vuonna 1696 Perniön kirkkoon Upsalan kokouksen riemujuhlan muistoksi kaiverrettu vedos ja vuonna 1704 Kaarle XI:n hautajaisten muistokuva. (TMA Perniön ka III Gla 1) Vuosien 1711–1713 välillä Perniön kirkkoon ostettiin Hedengranin Slesian uskonrauhan kunniaksi kaivertama piirros. (TMA Perniön ka III Gla 2)

Turun linnankirkon palossa 1941 tuhoutui Perniön kirkosta peräisin ollut maalaus. Se esitti Iisakin uhrausta. (THM inv. 9198; Riska 1968, 50)

Hautamuistomerkit

Hautakivet kuorissa:

Kuoriaidan aukon ja alttarin väliin jäävällä alueella oli Ulnerusin kuvauksen mukaan jäljellä seitsemän hautakiveä. (Ulnerus 1750. TMA Perniön ka II Ec 2) Sukuhistorialliset tiedot ovat peräisin Tove Riskan selvityksestä. (Riska 1968, 57–60)

1. kivi, jossa sydänkuvio ja teksti: *Här ligger begrafwen Then Åhrsame och Dygdesame Quinna Hustru Alitza Jörensdr, hwilken afsomnade i Gudi then 28. Maii Ao 1591.* (Riska 1968, 60) hävinnyt

2. kivi, jossa on kolme lintua ja teksti: *Här ligger begrafwen then Adle och Wällbördige Benckt Hendrichsson till Steensnäas. Han afsomnade then 26. Martii Anno 1587.* Vaakuna kuuluu Riskan

mukaan Dufva-suvulle. (Riska 1968, 60) Hävinnyt.

3. kivi, jossa on kolme ristiin asettua nuolta. (Hausen 1882: Brenner nro 371) Nykykunnossaan hyvin kulunut, harmaata kiveä. Heikosti erottuva teksti: *1596. afsomnade Ädle och Wälbördige Anders Swensson till Elswijk then 11. februarii. Vaakunan alle on kirjoitettu teksti: 1597 afsomnade Jören Svensson then 9. Martii. Koko 75 x 66 cm.*

4. kivi, vaakunassa on peukalo ja kaksi sormea sekä puumerkki. Kivi on hyvin kulunut, harmaata kiveä. Teksti Ulneruksen mukaan: *Här ligger begrafwen then Wälburdigen Man Lasse Hanson til Heickele heet han. Afsom[de] then 9. Jun: 1564. Koko 105 x 65 cm.*

5. kivi, harmaata kiveä. Keskellä vinoneliössä puumerkki, reunoja kiertää teksti: *Her ligger begrafwen Olef Jörensso. Afsom: i Herwelax then 8. Maii anno 1566. Olavi Yrjänänpoika Galt omisti Hirvilahden kartanon 1533–1564. (Riska 1968, 57–58) Koko 78 x 50 cm.*

6. kivi on sijainnut em. vieressä kuorissa (Hausen 1882: Brenner nrot 379, 380), harmaata kiveä. Keskellä kaksi tangosta riippuvaa vaakunaa, joissa on Sabelstierna (sydän ja satula sekä kaksi tähteä) ja Horn (sarvi) -sukujen heraldiset symbolit. Teksti: *Gud glaede både there Säl — then IX. Augustus Ao MDLXXVII. — then 5. Aug: Anno 157-. Tarkoittaa Riskan mukaan Hämeenkyllän kartanon vuosina 1572–85 omistanutta vuoti Eerik Henrikinpoika Sabelstierna. Riska arvelee Ulneruksen lukeneen vuosiluvut väärin. Vuosiluku nimittäin viittaa siihen, että kivi on tilattu ennen asianomaisen kuolemaa. (Riska 1968, 58)*

7. kivessä on kuvattu saksanhirven puolivartalokuva. Harmaata kiveä, pahoin kulunut. Teksti: *Här ligger begrafwen then Wälbördigen Salige Matthes Jörensso till Aelswijk. Han afsomnade i Gudhi then 22. Aprilis Anno 1591. Mattias Yrjänänpoika Galt oli Hirvilahden omistajan, vouti Yrjänä Olavinpojan poika. (Riska 1968, 58) Koko 60 x 60 cm.*

Ulneruksen mukaan alttarin vasemmalla puolella oli kaksi suurta hautakiveä vierekkäin. Niistä toinen sijaitsi kuoripalkin sisä- ja toinen ulkopuolella, siten että viimeksi mainittu oli aivan piispanpenkin alla. (Hausen 1882: Brenner nrot 362–363) Kivet sijaitsivat siis Melkkilän kartanon haudalla. Harmaata kiveä. Pienemässä on Slang-suvun vaakuna ja yläreunassa teksti: *Her ligger begrafwen then Ädle och Wälbördige Quinne Huster Margriitta Persdöter til Mälkilä. Hon afsomnade then 29. Junii Anno 1589. Isommassa kivessä on yhdysvaakuna. Toinen vaakunakilpi on Slang-suvun ja toisessa vaakunakilvessä on tähti ja kypärän päällä on risti. Ne viittavat todennäköisesti Stjernkors-sukuun. (Ks. Meinander 1908, 196–197, 200–201) Suurempaan kiveen kuuluvassa alalevyssä ei ole tekstiä. Ylhäällä on teksti: *Här ligger begrafwen then Ädle och Wälbördige Erick Bertilsson til Mälkilä. Han afsomnade then 14. Martii Anno 1592. Koko yhteensä 210 x 230 cm. Kuorin itäseinälle alttarin pohjoispuolelle oli ripustettu 1700-luvulla ratsumestari Falkenfeltin (k. 1704) haarniska (KM 1072). Perniön seurakunta lahjoitti haarniskan Helsingin yliopiston museolle vuonna 1869. (Kirkonkok. ptk. 4.7.1869. TMA Perniön ka II Ca 4.) Haarniskan vierellä Ulnerus mainitsee ratsumestarin mustan, tekstittömän kunnialipun.**

Haarniskan vierellä oli majuri Johan Gyllenhiertan (k. 1662) vaakuna. Vaakunan alla on ollut suvun hauta. Hautakammion muuraus on näkynyt kirkon lattiassa.

Kuorissa, alttarin eteläpuolella papinpenkin yläpuolella oli Sabelfana-suvun pienikokoinen vaakuna. Kyseessä on Yliskylän kartanon omistaneen (1589–1635) Lindved Klaunpoika Sabelin, aateoituna Sabelfanan hautausvaakuna vuodelta 1635. (Riska 1968, 61)

Etelälaiivan monumentit:

Kuorin eteläosassa sijaitsi Teijon kartanon aidalla ympäröity hauta. Punertavaa kiveä, hyvin kulunut. Toisessa kivessä on Creutz-suvun vaakuna ja sen alla tekstinauhassa kirjoitus: *Hans Kongl. Majts Troman och Landshöfdinge öfwer Åbo och Björneborgs lähn meh Åhland den Högwälborne Herr Lorentz Creuts, Friherre till Sarflax, Tiusterby, Forsby och Tykö. Toisessa kivessä on Stenbock-suvun vaakuna ja kirjoitus: *Den Högwälborne Grefvinna och Fru, Fru Hedvig Eleonora Stenbock Fru Till Sarflax, Tiusterby, Forsby och Tykö A 1704. Koko 195 x 120 cm.**

Teijon haudan yläpuolella oli Ulneruksen mukaan enää yksi Boije-suvun suurikokoinen vaakuna. (Hausen 1882: Brenner nro 367) Brenner mainitsee neljä Boije-suvun vaakunaa, joista yhdessä oli nimi Anders Boije ja yhdessä Brita Boije. Käskynhaltija Andres Boije omisti Teijon kartanon 1580–1618. (Riska 1968, 64) Hävinnyt.

Eteläseinällä lähellä Teijon hautaa oli ristiinnaulittua esittävä votiivitaulu. Teksti oli fragmentaarisesti säilynyt. (von Stiernman 1882, 168; Ulnerus 1750): *Den 16 Januarii afsomnade i Herranom S. Isack – Lagläsare öfwer Olant och Haliko Härade och S: M. Hävinnyt.*

Votiivitaulun läheisyydessä eteläseinällä oli suuri Ehrenpreis-suvun hautausvaakuna (KM 4362:1). Vaakuna on kuulunut ratsumestari Adolf Ehrenpreisin (1631–1686) hautajaisvarusteisiin. Tekstissä on mainittu Johan Adolf Ehrenpreis (1663–1686), joka on kuollut samana vuonna kuin Adolf Ehrenpreis. (Riska 1968, 62–63) Kuva 56.

Hiukan Ehrenpreisin vaakunan alapuolella oli pieni Galt-suvun vaakuna, joka on kuulunut Carl Hendrichsson Galtille (k. 1654). (Riska 1968, 63)

Pohjoislaivassa sijaitsivat Ulneruksen mukaan seuraavat vaakunat: Slang-suvun hautausvaakuna vuodelta 1614.

Wallace-sukuun viittaava musta taulu. Taulussa oli teksti: *Här ligger begrafwen Den Ädle och Wälborne Gustaf Wallas til Äminne etc: Ao 1672.*

Vaakuna, jossa oli lilja ja kirjaimet: C:A:M (Hausen 1882: Brenner nro 375, Brenner huomauttaa vaakunoita olleen kaksi kappaletta. Riskan mukaan Slang-suvun vanhempi haara käytti vaakunassaan liljaa vielä 1600-luvun taiteessa. (Riska 1968, 63)

Eric Sassin hautausvaakuna vuodelta 1640.

Pietari Ulfin hautausvaakuna vuodelta 1681 sijaitsi pohjoisseinällä kirkon länsipäässä. (Riska huomauttaa, että suku on nimeltään Ulf, vaikka vaakunassa lukeekin Wulf. Riska 1968, 62–63)

Kaksi puulevyille maalattua Sabelstierna ja Slang-sukujen vaakunaa vuosilta 1681 ja 1690 on hävinnyt. (SMY:n III taidehist. retkikunta 1885. MV/top.)

Muurihaudat

Perniön kirkon muurihaudat sijaitsivat kahdessa rivissä kuoritraaveissa, yksi hauta toisessa traveessa eteläseinän vierellä, kaksi hautaa länsipäässä, lounaisnurkassa. Haudat ovat pääosin peräisin 1600-luvulta, niistä on löydetty hyvin runsaasti arkuja.

Hautakivistä Björk kirjoittaa: *—tätä nykyä on niitten päälle [kuoriin] tehty laattia, ett'ei kansa saa, niinkuin tähän saakka, arwokaita kiviä likaisilla jaloillaan tallata. (Björk 1883, 76) Hautakivet kiinnitettiin 1893 rautakoukuilla kirkon sisäseinään urkulehterin alle. Kivet otettiin tällöin esille laudoituksen alta. Arkeologisen toimikunnan edustajana maisteri Sonck oli johtamassa hautakivien paljastamista ja siirtoa. (Kirkonkok. ptk. 3.4.1893, § 6,7. Perniön ka II Ca 5)*

Nykyisin kuorissa oleva hautakiven kappale, jossa lukee ”Michl. Jörens afsoma år 1669 Lisbet Pasdote mainitaan vuonna 1885 länsiöven rappukivenä (SMY:n III taidehist. retkikunta 1885. MV/top.)

Halikon Pyhän Birgitan kirkko

Seinämaalaukset

Vapaaherra, everstiluutnantti Krister Hornin vuonna 1658 maalattamat seinämaalaukset ovat B.J. Ignatiuksen (1815) mukaan kokonaan poistettu. (Riska 1966, 137–138) Seinät valkaistiin 1733 ja 1772. (Tilit 1733, 1772. Hka III Gl 1)

Kuoriaita

Kirkossa oli vielä vuonna 1749 kuoriaita. Siihen oli maalattu ruotiksi Psalmi 150 ja Psalmin 135 ensimmäinen, toinen ja kolmas säkeistö. (von Stiernman 1882, 177)

Saarnatuoli

Saarnatuoli valmistui 1600-luvun puolivälissä. Veistokset ja maalaus työn kustansivat vuonna 1669 eversti Gustaf Horn ja hänen

puolionsa Anna Helena von Gerten. (Inv. 1691. Hka III Gl 1) Saarnatuolista on säilynyt osia (KM 5480:1–2). Virheellisesti kastemaljan jalustaksi nimetty esine Kansallismuseon kokoelmissa on saarnatuolin jalka (KM 5482:2). Kork. 100 cm. Kastemaljana esinettä on tarkastellut Oscar Reutersvärd. (Reutersvärd 1978, 186–187)

Runko-osaan liittyvät apostoliveistokset:

Siimon, attribuuttina saha

Bartolomeus, veitsi

Andreasta, vinoristi

Pietari, avain

Paavali, miekka

neljä apostolia on esitetty ilman tunnusesinettä.

Alimmassa vyöhykkeessä on ruotsinkielise sitaatti Psalmista 65:5 ja Horn- ja Gerten -sukujen vaakunat sekä vuosiluku Anno 1669. Lahjoituksesta kertoo teksti:

Den welborne herren Öfwerste H. Gustaf Horn Herre Till Vorentaca och Lessnemij etc. hafwer denne Predik stohlens stofferande Gudz hus til prydnad bekosta låtit. Lisäksi vyöhykkeessä on Psalmi 29:9 ruotsiksi. Saarnatuolin katoksessa on ollut poikasiaan ruokkiva pelikaani -veistos. (SMY:n III taidehistoriallinen retkikunta 1885, 83–96. MV/top.)

Taiteilija Johann Friedl on liittännyt pelikaaniveistoksen säilyneistä osista vuonna 1925 konstruoimaansa alttarilaitteeseen. Lähteet osoittavat pelikaanin kuitenkin alunperin olleen saarnatuolin päällä, ja alttarilaitteessa puolestaan oli ylimpänä Horn-suvun vaakuna.

Saarnatuoli poistettiin käytöstä vuonna 1815. Vuonna 1909 se siirrettiin Kansallismuseoon. Kirkonkuvaus kertoo, että vuonna 1815 otettiin käyttöön uusi saarnatuoli. (MV/top. kopiot kirkonarkistosta. Originaalilähde on kadonnut Halikon kirkonarkistosta. Tähän viittaa jo 1929 V.J. Kallion kommentti asiakirjassa *Handskrifne Handlingar...* Hka II Cd 2; saarnatuolin luovutuksesta kirkkokok. ptk. 7.11.1909 § 6; Halikon vanhan saarnatuolin luovutus valtion historialliseen museoon; piispa Gustaf Johanssonin kirje valtionarkeologi J.R. Aspelinille 30.12.1909. MV/top.)

Keskiaikaiset veistokset

Triumfikrusifiksi

Kotimaista työtä, 1400-luvun jälkipuoliskolta. Konservoinut Veikko Kiljunen 1960. (Konservointikertomus. MV/top.) Kork. 340 cm.

Alttarikaappi

Kotimaista alkuperää, 1400-luvun jälkipuoliskolta. Ainoastaan kaapin keskiosa on säilynyt. Neitsyt Maria ja lapsi -veistoksen lisäksi kaappiin kuuluu kolme tietäjä-hahmoa. Kaikki figuurit ovat jonkin verran vaurioituneita. Kaapin koko 118 x 115 cm. Kuva 58.

Neitsyt Maria ja lapsi sekä naispyhimys

Saksalaista alkuperää, vuoden 1500 paikkelta. Veistokset ovat todennäköisesti kuuluneet alunperin samaan kaappiin, mutta ne on myöhemmin kiinnitetty 1600-luvulla valmistuneeseen alttarilaitteeseen. Veistosten kork. 75 cm.

Toisen naishahmon ikonografisesta attribuoinnista esiintyy eri tulkintoja kirjallisuudessa. C.A. Nordman nimeää veistoksen Maria Salomeksi tai Maria Kleopeksi. (Nordman 1965, 477–479) Emil Nervander attribuoi hahmon Pyhäksi Veronikaksi. (SMY:n III taidehistoriallinen retkikunta 1885, 83–96)

Alttarilaite

Mathias Reiman 1669. Lahjoittaja Gustaf Horn. Kaksiosaisen laitteen lev. 200 cm. (Inv. 1691. Hka III Gl 1) Kuva 61.

Alaosassa on ehtoollisen asettamista kuvaava reliefi. Yllä mainitut keskiaikaiset veistokset sijaitsivat sen molemmilla sivuilla, oikealla Maria ja Jeesus-lapsi, vasemmalla naispyhimys. Ylempi kohokuva esittää Kristuksen ylösnousemista. Horisontaalivyöhykkeiden päällä on neljä Kristuksen piinavälineitä pitelevää enkeli-veistosta. Kartussikentässä on Kristus-monogrammi, jonka yläpuolella on poikasiaan ruokkiva pelikaani -veistos. Kirkon kuvauksessa vuodelta 1912 ei mainita alttarilaitteen yhteydessä pelikaania. Kirjoittaja kuvailee alttarilaitetta:

Entisen sijaan hankittiin myöhemmin uusi alttarikoriste, puuhun

leikattu kuva ehtoollisesta ja Kristuksen ylösnousemisesta ko-meissa kehyksissä, joissa lentelee enkelejä ja sirenejä ja on kiemurrettuja pilareja. (J.S.T. Halikon kirkko. Uusi Aura 18.8.1912. Nr. 189) Alunperin alttarilaitteessa on ollut ylimpänä Horn-suvun vaakuna. (von Stiernman 1882, 176)

Gudi til ähra och denna kyrckia til prydnad, är denna Altar-Tafla bekostad, af den wälborne Öfwersten Herr Gustav Horn, Herre Til Worentaca och Lesnemy etc. Anno 1669.

Alttarilaite on nykyhahmossaan taiteilija Johann Friedlin (1863–1937) osin vanhoista osista, osin eri esikuvien mukaan kokoama rekonstruktio. Ennallistustyön kustansi vuonna 1925 kreivi Carl Alex. Armfelt (1850–1925). Vrt. Paraisten alttarilaite, jonka kunnostamisen Friedl suoritti 1922. (T. Sz. Pargas altaruppsats. Hbl 22.8.1923)

Vaakunat

Kuvernööri Nils Assersson Mannersköldin (1586–1655) vaakuna. Eversti Gustaf Hornin (1621–1673) vaakuna.

Votiivitaulut

Kirkkoherra Georg Thauvoniuksen votiivitaulun kehys. Thauvoniinus nimitettiin Halikon kirkkoherraksi 1633, kuoli rovastina 1651. (Riskä 1966, 159–160) Teksti oli latinankielinen pitkä muistokirjoitus. (von Stiernman 1882, 177–178)

Paroni, ratsumestari Nils Meiboumin (k. 1692) muistotaulun fragmentti. (Melander 1951, nr. 725)

Perttelin Pyhän Bartolomeuksen kirkko

Keskiaikaiset veistokset

1887 inventaarion mukaan keskiaikaisia veistoksia säilytettiin kirkon eteisvintillä. (Inv. 31.3.1887) Muistitieto kertoo, että veistoksia säilytettiin 1930-luvulle asti sakastin vintillä, josta veistokset vietiin kirkon suursiivouksen yhteydessä puron rantaan pestäviksi. (Kaarlo Helteen suullinen tiedonanto 10.2.1992)

1930-luvulla silloinen kirkkoherra otti yhteyttä muinaismuistoviranomaisiin, jotta huonokuntoiset veistokset konservoitaisiin. Kirkkoherra Ekholmin mielestä veistokset olivat jo *siinä tilassa, että vielä jonkun aikaa ennenkuin maalauksia rapisee kokonaan, voidaan nähdä niiden alkuperäinen väri.* (Kirkkoherra Ekholmin kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 21.10.1932. MV/top.) Ilmeisesti tämän jälkeen veistosten rapisevat maalikerrokset on pesty pois kesäisten suursiivousten yhteydessä.

Vuosina 1952–1953 veistosten konservoinnista käytiin jälleen neuvotteluja seurakunnan ja Kansallismuseon välillä. Kirjeenvaihtoa on Museoviraston topografisessa arkistossa. (Oskari Niemen lausunto veistosten konservointitarpeesta 1953. MV/top.) Vuonna 1980 Museoviraston konservointi Mirja-Liisa Waismaa-Pietarila tarkasti kotiseutumuseona toimivaan viljamakasiiniin sijoitettujen keskiaikaisten veistosten kunnan. (Mirja-Liisa Waismaa-Pietarilan lausunto Perttelin kotiseutumuseon keskiaikaisten veistosten konservointitarpeesta 22.10.1980. MV/top.)

Krusifiksi, triumfikrusifiksi

Vuoden 1500 tienoilta. Vuoteen 1663 saakka krusifiksi oli alttarin yläpuolella. 1663 se siirrettiin alttarin oikealle puolelle. Vuoden 1708 inventaario mainitsee krusifiksin kuoriaidan yläreunassa. 1827–1872 saakka se riippui alttarin oikealla puolella. 1872 krusifiksi siirrettiin sakastiin. (Inventaariokirja 1640–1740. KA mf JK 1066) Lars Myra maalasi krusifiksin 1700. (Tilikirja 1629–1740; inv. 1708. Inv.kirja 1640–1740) Oskari Niemi restauroi krusifiksin 1953. (Konservointikertomus 30.3.1953. MV/top.) Figuurin kork. 65 cm, ristin kork. 185 cm.

Tuskien mies

1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koivua. Molemmat kädet katkenneet, samoin oikean jalan jalkaterä. Värijäänteitä vain uurteissa. Kork. 64 cm. Perttelin museossa.

Neitsyt Maria

1300-luvun loppupuolelta tai vuoden 1400 paikkeilta, ehkä kotimaista alkuperää, honkaa. Pahoin vaurioitunut: kruunu, oikea käsisivarsi, jalustan katkelma ja Jeesus-lapsen pää, kädet ja jalkaterät puuttuvat, samoin koverretun selän peittänyt lauta. Päässä ta-

pin reikä. Ei säilyneitä värifragmentteja. Kork. 110 cm. Perttelin museossa.

Johannes Kastaja

1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koivua. Päässä tappi. Väriä jäljellä viitan sivuilla. Kork. 102 cm. Perttelin museossa.

Johannes Kastajan pää vadilla

(KM 52105:1), vuoden 1500 tienoilta, kotimaista alkuperää. Kork. 42 cm. Veistos on ollut alunperin keskiaikaisen puisen kastemaljan kantena. Tiimalasin muotoinen kastemalja on hävinnyt. (SMY:n III taidehistoriallinen retkikunta 1885, 170–171; Reutersvärd 1978, 186–187)

Apostoli Pietari

1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koivua. Figuurin kork. 135 cm, kaapin kork. 184 cm. Kaapin ovet puuttuvat. Värijäänteitä kasvoissa. Perttelin museossa.

Apostoli Jaakob vanhempi

Ilmeisesti saman tekijän kuin apostoli Pietari-veistos, koivua. Figuurin kork. 155 cm, kaapin kork. 154 cm. Veistosta on korjailtu sivelemällä punainen värikerros ja uusimalla puuttunut sauva. Hie-man alkuperäisiä värijäänteitä. Perttelin museossa.

Pyhä Laurentius

1500-luvun alkupuolelta, kotimaista alkuperää, koivua. Kasvot, vasen käsi ja oikea jalkaterä vahingoittuneet. Kasvot on maalattu myöhemmin uudelleen. Päässä tappi. Valkoista pohjaväriä on säilynyt paljon, muuta väriä vain hyvin vähän. Kork. 75 cm. Kasvot maalannut Lars Myra 1700. Tileissä mainitaan saarnatuolin, kuoripalkin ja penkkien maalauksen ohella muutamien veistosten maalaustyö. (Tilit 1700: 120 taalaria. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066) Perttelin museossa. Kuva 67.

Pyhä Sebastian

1500 tienoilta, kotimaista alkuperää, koivua. Pohjustusväriä jäljellä. Kork. 72 cm. Perttelin museossa.

Pyhä Agnes

(KM 52105:2), vuoden 1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää. Kork. 65 cm. Figuri on hyvin säilynyt, maalijäänteet fragmenttaarisia: viitta kirkkaanvihreä, puku kirkkaanpunainen. Päässä tapinreikä. Veistoksen kaapissa on säilynyt (KM 52105:3) 94 x 55 cm.

Pyhä Olavi

1300-luvun alkupuolelta, tammea. Vanajan mestarin työtä. Figuri on selästä koverrettu, päässä tappi. Istuimen reunakoristeet ja takalauta puuttuvat, samoin kruunun sakarat. Veistoksessa on halkeamia. Jonkin verran värijäänteitä. Kork. 117 cm. Perttelin museossa.

Pyhä Henrik

1500 tienoilta, kotimaista työtä, koivua. Kork. 137 cm. Kaapin kork. 160 cm. Kaapista puuttuvat ovet ja veistoskoristeet. Veistosta on korjailtu. Kaappi on maalattu kokonaan punaisella värillä. Värijäänteitä. Perttelin museossa.

Pyhä Birgitta

1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää, koivua. Päässä tappi. Kork. 95 cm. Oikea käsi puuttuu, veistoksessa on halkeamia. Vähäisiä värifragmentteja. Perttelin museossa.

Pyhä Yrjänä

1500 paikkeilta, kotimaista alkuperää. Luultavasti saman veistäjän työ kuin Pyhä Agnes. Pahoin vaurioituneeseen ryhmään kuuluvat ratsun selässä istuva ritarihahmo, lohikäärme, prinsessa ja karitsa. Hevosen raajat ovat katkenneet, samoin Yrjänän käsivarsi. Kork. 110 cm. Perttelin museossa.

AlttarikAAPIN katkelma (KM 55069:1–2), 1400-luvulta.

Alttaritaulu

Lars Myra 1696. Ehtoollisen asettaminen. Öljyväri kankaalle. Maalauksen koko 94 x 150 cm. Signeeraamaton. Esikuva Merianin

kuvaraamatusta. Alttaritaulun sivuilla laudoille maalatut, ääri-veistosten mukaisesti veistetyt Salvator Mundi/Vapahtaja ja Johannes Kastaja -figuurit.

Myrälle maksettiin palkkiona 80 taalaria (Tilit 24.8.1696 ja inv. 1696). Kehystyksen valmisti puuseppä Iisak Joosefinpoika (40 taalaria: tilit 24.8.1696). Petter Lang maalasi uudelleen alttaritaulun vuonna 1748. Teoksen nykyinen, konservoitu asu on Langin känden jälkeä. (Langille maksettiin 30,-. Tilit 1748. Tilikirja 1741–1811. KA mf JK 1066)

Maalaus oli alttarilla 1696–1872. Robert Wilhelm Ekmanin maalaaman alttaritaulun hankinnan yhteydessä vuonna 1872 vanha alttaritaulu siirrettiin sakastiin. (Inv. 1696–1872; Inventaariokirjat 1640–1740, 1749–1825, 1827–1886. KA mf JK 1067–1066) Oskari Niemi restauroi alttaritaulun 1953. (Konservointikertomus 30.3.1953. MV/top.)

Ristiinnaulittua esittävä maalaus

Öljyväri kankaalle, maalauksen koko 120 x 65 cm. Kuva 76. Hahmojen esitystavasta ja värinkäytöstä päätellen tekijä on Lars Myra, jonka isä Abraham Myra maalasi saman esikuvan mukaan 1670 ristiinnaulitun Houtskarinkirkkoon. Kuva 130.

Kalustoluetteloissa 1708, 1733, 1759, 1819, 1827, 1869 mainitaan maalaus pilarissa kirkon keskiosassa. Vuoden 1847 inventaariosta lähtien maalauksen sanotaan olevan huonokuntoinen. (Inventaariokirjat 1640–1740, 1749–1825, 1827–1886. KA mf JK 1066–1067) Suomen Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta raportoi maalauksen sijainneen kuorissa. (SMY:n III retkikunta 1885, 163. MV/top.) Oskari Niemi restauroi maalauksen 1953. (Konservointikertomus 30.3.1953. MV/top.)

Epitafitaulu

Vuoden 1708 kalustoluettelossa mainitaan kirkkoherra Kristian Agricola vanhemman (Uskelan khraana 1626–62) epitafi. Aiheena ristiinnaulittu, ristin juurella polvistumassa kirkkoherra ja hänen perheensä. Teksti: *Christer Simonis Agricola*. Tauluun oli kirjoitettu Agricolan syntymävuosi 1593 ja papiksi vihkimisvuosi 1617. Epitafi oli kirkon alttaritauluna vuodesta 1663 vuoteen 1696 saakka, jolloin se siirrettiin alttarin vasemmalle puolelle. Alttariseinältä maalaus poistettiin vuonna 1847. Inventaariokirjan merkintä arvioi teosta maininnalla *misprydande för kyrkan*. (Inventaariokirjat 1640–1740, 1749–1825, 1827–1886. KA mf JK 1066–1067) Ei mainita kalustoluetteloissa tämän jälkeen. Taidehistoriallinen retkikunta ei löytänyt enää itse maalausta, mutta arvioi eteisen vintillä säilytetyn kehyksen kuuluneen Agricolan votiivitauluun. Kehys oli kooltaan 6 jalkaa 9 tuumaa korkea ja 4 jalkaa 11 tuumaa leveä. (SMY:n III taidehistoriallinen retkikunta 1885, 163. MV/top.)

Grafiikka

Ambrosius Hedengranin Upsalan kokouksen riemujuhlan muistokaiverrus ja vuonna 1704 ostettu Kaarle XI:n hautajaisten muistoksi tehty kuparikaiverrus. (Tilit 1696, 1704. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066) Molemmat ovat hävinneet.

Kuoriaita

Merkintä kuorin uudistuksista 1637 lahjoitusluettelossa. Kuoriaidan rakentaminen liittyy ilmeisesti Kristian Melartorpaeuksen kustantaman uuden kuorin rakennustöihin. (Lahjoitusluettelo 1637. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066)

Uusi kuoriaita valmistui 1691. Tilien mukaan muurarimestari kiinnitti puusepän valmistaman kuoripalkin muuriin. Lisäksi sorvaajalle maksettiin 1690 kuoriaidan puolistia ja nupeista 12 kuparitaalaria. (Tilit 1691: kuoripalkin kiinnittämisestä 20,- + apupojalle 4,-. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066; Kirkonkokouksen ptk. 8.2.1691. TMA Salo–Uskelan KA II Ca 1).

Vuonna 1700 Lars Myra maalasi kuoriaidan. (Tilit 1700: 120+20 taalaria. Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066)

Kuoriaidasta on säilynyt osia. Kirkon ullakolla on massiivinen nelimetrisen kuoriaidan etupalkin kappale, jonka fasadia jäsentävät profiililistat, hammaslista ja konsolivyöhyke. Palkin keskellä on jyhkeästä parrusta veistetty kappale, jossa on keskellä suorakaiteen muotoinen lovi ja kappaleen päihin on veistetty pyöreät koristeet. Triumfikrusifiksi on aikanaan kiinnitetty kuoripalkin keskellä olevaan loveen.

Konsolilistassa joka toinen konsoli on vaaleanpunainen, joka toinen vaaleansininen. Listoituksessa on säilynyt jäänteitä vaaleanharmaasta ja punaisesta väristä. Palkin päällä on rivissä pieniä reikiä 15 cm:n välein. Kuoriaidan nupeista on säilynyt yksi: huolellisesti vyöhykkeittäin sorvatus nupin korkeus on 15 cm. Siinä on vähäisiä vaaleanpunaisen värin jäänteitä. Kuoriaidan muista rakenteista on jäljellä neljä reijitettyä lautaa, joiden reuna on profiiliuurettu. Laudoissa on jäänteitä vaaleanpunaisesta väristä. Lautojen keskelle on porattu reiät 19 cm:n välein.

Kaksitoista kukka- ja hedelmäkoriaiheista peiliä ovat todennäköisesti kuuluneet alunperin kuoriaidan alaosaan. Myöhemmin ne on kiinnitetty lehterinkaitseihin. (KM 2642:1–12) Kuva 70.

Saarnatuoli

Saarnatuolin rakensi vuonna 1700 turkulainen puuseppä Jören Säti. Se sijoitettiin ensimmäisen eteläpilarin kohdalle (Kirkonkokouksen ptk. 8.6.1700; 28.10.1700. TMA Salo–Uskelan KA II Ca 1) Saarnatuolin rungon peilit luovutettiin 1888 Kansallismuseolle (KM 2642:37–41). Kirkossa tehtiin suuri korjaustyö 1887, jonka yhteydessä käytiin kirjeenvaihtoa muinaistieteellisen toimikunnan kanssa. (Kirkonkok. ptk. 25.4.1887; 9.5.1887. Perttelin ka.)

Lars Myra maalasi saarnatuolin 1700. (Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066) Saarnatuolin 85 x 32 cm -kokoisiin peileihin on ku-

vattu Vapahtaja ja neljä evankelistaa. Nykyisin paneelit on kiinnitetty yhteiseen yksinkertaiseen kehyslaitteeseen. Alareunaan maalatut tekstit ovat kuluneet pois Salvator Mundi ja Johannes-paneelien tekstejä lukuunottamatta. Kuva 71.

Katos valmistui ja viimeisteltiin maalauksin vuonna 1707. Kuva 72. (Tilikirja 1629–1740. KA mf JK 1066) Katoksen reunan puolivartaloahmot (KM 2642:30–36):

S.Johannes

S.Jacobus min.

S.Thomas

S.Petrus

S.Paulus

S.Andreas

Moses.

Saarnatuolin reunassa on ollut kirjoitus:

Joh. 1. v. 17. / Genom Moses är/ lagen gifven. Nadh/ och sanning/ är kommen / genom Jesum/ Christum.

Katostaivaassa (KM 2642:29) on maalattu siniselle tähtitaivas, laakeriseppeleitä ja auringon eri asentoja kuvaava. Kuva 73.

Profiililistoin ja kolmivyötteisin pylväin koristettu saarnatuolin runko on säilynyt osina. Viittä rungon kappaletta säilytetään Perttelin kellotapulissa.

KUVALUETTELO

1. Pyhä Kristorofos Porvoon kirkosta. Vesivärimaalaus Elias Brennerin Gamble Monumenter I Stoor Förstendömet Finnlandh -kokoelmasta 1671–1672. Kuva KB.
2. Värmdön alttarikaappi 1400-luvulta. Kuva ATA.
3. Turun tuomiokirkon keskiaikaiset alttarit Rinteen mukaan. Kuvälähde Rinne 1941, 383.
4. Alttöttingin madonnaveistos 1300-luvulta. Kuvälähde Freedberg 1989, 127.
5. Veit Dietrich. Kinderpredig-teoksen kuvitusta vuodelta 1546. Kuvälähde André 1991, 37.
6. Paastoliinoin verhottu keskiaikaisen kirkon alttari. Flandrilainen miniatyyri. Kuvälähde André 1952, 192.
7. Kristus haudassa. Myöhäiskeskiaikainen kotimainen veistos Korppoon kirkosta. KM. Kuva P.O. Welin/MVKA.
8. Kristus-veistos vuoden 1500 tienoilta Yläneen kirkosta. KM. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
9. Kuninkaallinen messu. Monogrammist S-nimellä tunnetun Alexander van Brugsalin piirros 1500-luvun alusta. Kuvälähde Hollstein XIII, 414.
10. Ehtoollisen vietto. Kuvälähde MAT III, 37.
11. Ehtoollisen vietto. Kuvälähde Käsikirja 1614, 89.
12. Ehtoollisen viettoa esittävä kuva Peder Lauritzonin katekismuksessa vuodelta 1594. Kuvälähde André 1954, 77.
13. Piispa Albert Krummedickin lahjoituksena Lyypekin tuomiokirkkoon veistettiin Berndt Notken työpajassa kuorilehteri ja triumfikrusifiksi. Työt valmistuivat vuonna 1477. Tuomiokirkon sisustus vaurioitui pahoin vuonna 1942. Triumfikrusifiksi ja kuorilehteri restauroitiin vuosina 1946–1956 ja 1971–1977. Kuva vuodelta 1978. Kuva Bildarchiv Foto Marburg.
14. Lyypekin tuomiokirkon kuorilehteri. Kuva vuotta 1920 edeltäneeltä ajalta. Kuva Bildarchiv Foto Marburg.
15. Daniel Hopferin (k. 1536) vertaus fariseuksesta ja publikaanista Augsburgin Pyhän Katariinan kirkossa. Kuvälähde Bartsch 17, 104.
16. Laitilan kirkon pohjakaavio ja keskiaikaisten sivualttarien perustat. Mittauspiirustus S. Saikkonen 1967. MVRHO.
17. Perniön kirkon pohjakaava. Mittauspiirustus Carl Frankenhäuser 1904. Kuvälähde FM 1906, 3.
18. Hollolan kirkon pohjakaava. Iikka Kronqvistin 1937 julkaisemaa pohjakaavapiirustusta on täydentänyt Markus Hiekanen vuonna 1994. Kuvälähde Liite kertomukseen virkatmatkasta Hollolaan 2.2.1994. MVRHO.
19. K.K. Meinanderin ottama valokuva Hollolan kirkon varastosta vuoden 1903 tienoilla. Kuva MVKA.
20. Taivassalon kirkon interiööri. Arvid Liljelundin maalaus vuodelta 1884. Yksityisomistuksessa. Kuva MVKA.
21. Korppoon kuorilehteri. Kuva JYTHL.
22. Korppoon pohjoislehteri ennen kuorilehterin rekonstruointia. Kuva 1940–1950-luvun vaihteesta. Kuva MVKA.
23. Keskiaikainen kuorilehteri. Llanrwst, Denbigshire, Wales. Kuvälähde Bond – Camm 1909 a, Pl. XXXIIa. Kuva F.F. Fox.
24. Llanrwst, Denbigshire, Wales. Kuvälähde Bond – Camm 1909 a, Pl. XXXIIIb. Kuva F.F. Fox.
25. Lew Trenchard, Devonshire. Kuvälähde Bond – Camm 1909 b, fig. 106. Mittauspiirustus F. Bligh Bond.
26. Le Folgoët, Bretagne. Kuvälähde Waque 1933 a, 70.
27. Lyypekin Mariankirkon kuoriaidan lounaisovi ensimmäisen ja toisen kuoripilarin välissä. Rakennettu vuosien 1498 ja 1500 välisenä aikana. Kuva vuoden 1920 tienoilta. Kuva Bildarchiv Foto Marburg.
28. Lyypekin Mariankirkon vuonna 1588 rakennettu kuorilehteri. Kuva Bildarchiv Foto Marburg.
29. Chartresin katedraalin pohjakaava 1760-luvun piirroksen mukaan. Kuvälähde Bunjes 1943, 74. Graafinen toteutus E. Bonelius.
30. Chartresin kuorilehterin rekonstruktio. Kuvälähde Bunjes 1943, 76.
31. Bourgesin kuorilehterin rekonstruktio: etufasadi, sivufasadit ja pohjakaava. Kuvälähde Bunjes 1943, 101.
32. Paul de Limbourg. Katedraali-interiööri Berryn herttuan rukouskirjasta 1413–1416. Kuvälähde Tres Riches Heures du Duc de Berry -faksimile 1989, 103.
33. Plymtree, Devonshire. Kuvälähde Bond–Camm 1909 b, Pl. LXXI. Kuva E. Hay.
34. Lehterisaarnatuoli vuodelta 1613 Kinsarvikin kirkossa. Kuva vuodelta 1936. Kuvälähde Christie 1961, 60.
35. Øsen kuorilehterin (1584) rekonstruktiopiirustus. Kuvälähde Nyborg 1991, 236.
36. Kirkkoisät Gregorius ja Ambrosius. Kalkkimaalaus Perniön kirkon kuoriholvissa. Kuva H. Hanka/JYTHL.
37. Pyhä Kristoforos. Kalkkimaalaus Perniön kirkosta. Kuva H. Hanka/JYTHL.
38. Mathias Reiman. Salvator mundi -veistos Perniön saarnatuolistalla. KM. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
39. Melkkilän kartanon haudan kivipaasi. Kuvälähde Blomstedt 1894, 38.
40. Perniön kirkon pohjakaava 1660-luvun asussa. Th. Lindqvist pohjakaavapiirustusta vuodelta 1957 on täydennetty asiakirjalähteisiin perustuen. Graafinen toteutus E. Bonelius.
41. Pyhä Laurentius. Keskiaikainen veistos Perniön kirkosta. Kansallismuseo. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
42. Pyhä Olavi. Keskiaikainen veistos Perniön kirkosta. Kansallismuseo. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
43. Marian ilmestys. Keskiaikainen veistos Perniön kirkosta. Kansallismuseo. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
44. Arkkienkeli Mikael Perniön kirkosta. KM. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
45. Neilikamestariksi kutsutun zürichiläisen maalarin Pyhä Mikael. Paneelimaalaus noin vuodelta 1500. Kuva Walter Dräyer/Kunsthaus Zürich.
46. Perniön kirkon triumfikrusifiksi. Kuva H. Hanka/JYTHL.
47. Andreas Gillberg 1692. Apostolit Tuomas ja Matteus. Maalaukset Perniön kirkon lehterinkaitteesta. Perniön museo. Kuva H. Hanka/JYTHL.
48. Andreas Gillberg 1692. Paratiisista karkoitus. Lehterinkaidemaalaus Perniön kirkosta. Perniön museo. Kuva H. Hanka/JYTHL.
49. Giulio Romano ja avustajat. Paratiisista karkoitus Vatikaanin Stanza-maalauksen Genesis-syklistä. Kuvälähde Complete Works of Rafael, 265.
50. Mattheus Merian. Paratiisista karkoitus. Kuvälähde Meinholdin vuonna 1965 julkaisema Die Bilder zur Bibel Merian-kokoelma.
51. Iisakin uhraus. Lehterinkaidemaalaus vuodelta 1692 Perniön kirkosta. Perniön museo. Kuva H. Hanka/JYTHL.
52. Iisakin uhraus. Kuvälähde suomalainen Raamattu 1642.
53. Signeeraus Perniön lehterinkaitteessa. Piirros E. Bonelius 1995.
54. Lars Myra 1703. Ehtoollisen asettaminen. Perniön alttaritaulu. Kuva P.O. Welin/MVKA.
55. Ratsumestari Falkenfeltin (k. 1704) haarniska Perniön kirkosta. KM. Kuva P.O. Welin/MVKA.
56. Ratsumestari Adolf Ehrenpreis (1631–1686) vaakuna Perniön kirkosta. Kuva P.O. Welin/MVKA.
57. Halikon kirkon pohjakaava. J.Sandsten 1798. Kuvälähde MVRHO. ÖIÄ, RA sign 12.3/1.
58. Keskiaikainen alttarikaappi Halikon kirkosta. Kuvälähde Meinander 1908, 131.
59. Halikon saarnatuoli. Kuva MVKA.
60. Halikon saarnatuolin jalusta. Kuva MVKA.

61. Mathias Reiman 1669. Halikon alttarilaite. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
62. Cornelis Cortin kuparikaiverrus Michael Coxien mukaan. Kuvälähde Bartsch 51, 115.
63. Perttelin kirkon vuonna 1881 suurennettujen ikkunoiden yläpuolella erottuvat umpeenmuuratut keskiaikaiset ikkunaukot. Kuva H. Pirinen 1992/JYTHL.
64. Perttelin kirkkoa esittävä eksteriööripiirros Björkin vuonna 1883 ilmestyneessä artikkelissa perustuu vuosien 1879–1883 välille ajoittuvaan piirrokseseen (MVKA). Kuvälähde Björk 1883, 44.
65. Perttelin kirkon kuorin rekonstruktiopiirros. Graafinen toteutus Th. Lindqvistin vuonna 1957 tekemää leikkauspiirustusta (MVRHO) täydentäen E. Bonelius 1995.
66. Perttelin kirkon pohjakaava vuoden 1692 penkkijärjestyksen mukaisessa asussa. Th. Lindqvistin vuonna 1957 tekemää pohjakaavapiirustusta (MVRHO) on täydennetty asiakirjalähteisiin perustuen. Graafinen toteutus E. Bonelius.
67. Pyhä Laurentius Perttelin kirkosta. Perttelin museo. Kuva MVKA
68. Perttelin kuoriaidan palkki. Piirros E. Bonelius.
69. Nuppi Perttelin kuoriaidasta. Piirros E. Bonelius.
70. Kuoriaidan paneelimaalaukset Perttelin kirkosta. KM. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
71. Lars Myra 1700. Perttelin saarnatuolin runko-osan paneelimaalaukset. KM. Kuva P.O. Welin/MVKA.
72. Mooses ja evankelista Johannes. Perttelin saarnatuolin katoksen frontonipaneelin maalauksia vuodelta 1707. KM. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
73. Perttelin saarnatuolin kaikukatoksen sisäkaton maalaus vuodelta 1707. KM. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
74. Lars Myra 1696. Ehtoollisen asettaminen. Perttelin alttaritaulu. Kuva P.O. Welin/MVKA.
75. Mattheus Merian. Ehtoollisen asettaminen. Bilderbibel 1627. Kuvälähde faksimile 1965.
76. Lars Myran 1600–1700-luvun vaihteessa maalaama Ristiinnaulittu. Maalaus Perttelin kirkosta. Kuva P.O. Welin/MVKA.
77. Hattulan saarnatuoli vuodelta 1550. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
78. Lyypekin Jaakobinkirkko. Näkymä länteen. Kuva 1900–1940-väliseltä ajalta. Kuva Bildarchiv Foto Marburg.
79. Lyypekin Mariankirkko. Näkymä länteen. Kuva ennen vuotta 1920. Kuva Bildarchiv Foto Marburg.
80. Amsterdamin Niuwe kerkin pohjakaava. Rijksdiest voor de Monumentenzorg.
81. Jan Lutma vanhemman (k.1669) suunnittelema Niuwe kerkin kuoriaita. Piirros Jan Lutma nuorempi. Kuvälähde Hollstein XI, 115.
82. Amsterdamin Niuwe kerkin kuori. Kuva Rijksdiest voor de Monumentenzorg.
83. Ehtoollisen vietto Amsterdamin Oude kerkissä. C. Philips Jacobszin kuparipiirros vuodelta 1784. Kuvälähde Hamberg 1955, 89.
84. Askaisten kuoriaidan ovi. Kuva P.O. Welin/MVKA.
85. Elimäen 1660-luvulla rakennettu kuoriaita. Kuva P.O. Welin/MVKA.
86. Pyhämaan kirkon interiööri. Kuva H. Hanka/JYTHL.
87. Karjaan kuoriaita. Kuva P.O. Welin/MVKA.
88. Hirvensalmen kirkon pohjakaava 1769. Kuvälähde KA. Rakennuspiirustusten fotostaatit RA 21.2D 21/3 Hirvensalmi.
89. Ilmajoen kirkon kuoriaidan oven otsakekoriste vuodelta 1658. Kuva H. Hanka/JYTHL.
90. Ilmajoen vuonna 1638 rakennetun kirkon pohjakaava. Kuvälähde Suomalainen puukirkko 1989, 39.
91. Saloisten alttarikehä 1650–1670-luvulta. Kuva V.J. Sucksdorff/MVKA.
92. Hattulan keskiaikainen kastemalja. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
93. Kastetoimitus. Kuvälähde MAT III, 6.
94. Perniön kastemaljan jalusta vuodelta 1679. Kuva MVKA.
95. J.F. Martin (1755–1816). Keskiaikaisia veistoksia Vadstenan luostarinkirkon varastohuoneessa. Laveerattu pistegravyyri. Kuvälähde KB Fm 30. Kuva KB.
96. Keskiaikaisia kalkkimaalauksia Korppoon kirkosta. Kuva P.O. Welin/MVKA.
97. Kristus. Keskiaikainen kalkkimaalaus Korppoon kirkosta. Kuva P.O. Welin/MVKA.
98. Pyhä Henrik Nousiaisten kirkosta. Veistos 1460–1470-luvulta. Kuva P.O. Welin/MVKA.
99. Saarnatuolin kiinnitetty keskiaikainen madonna-veistos Akaan kirkossa. Kuva H. Hanka/JYTHL.
100. Nauvon alttarikaappi 1400-luvulta. KM. Kuva MVKA.
101. Tyrvään alttarikaappi 1600-luvulla koostetussa hahmossa. Kaapin reliefit ajoitetaan 1400–1420-luvulle. KM. Kuva P.O. Welin/MVKA.
102. Neitsyt Maria-figuuri Tyrvään kirkon alttarikaapista. KM. Kuva MVKA.
103. Isonkyrön kirkon seinämaalauksia. Kuva H. Hanka/JYTHL.
104. Pyhä Fransiskus. Kalkkimaalaus vuodelta 1675 Tenholan kirkossa. Kuva H. Hanka/JYTHL.
105. Kirkkoisä Hieronymus. Kalkkimaalaus vuodelta 1675 Tenholan kirkossa. Kuva H. Hanka/JYTHL.
106. Lars Myra 1695. Sauvon kirkon lehterinkaidemaalauksia. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
107. Lars Gallenius. Maalausfragmentti Oulunsalon kirkosta. Pohjanmaan museo. Kuva H. Hanka/JYTHL.
108. Maalauksia Sääksmäen kirkon kuori-ikkunan nississä. Kuva H. Hanka/JYTHL.
109. Vaasan kirkkoon vuonna 1677 lahjoitettu alttaritaulu. Maalaus on nykyisin Raippaluodon kirkossa. Kuva MVKA.
110. Kaksi alttaritaulumallia Crispin Passen Amsterdammassa vuonna 1651 julkaisemasta piirroskokoelmasta. Kuva LUB/sign. Thysius 1645:6.
111. Vanajan alttarikaappi. Antwerpeniläistä veistotyötä 1510–1520-luvulta. Kuva MVKA.
112. Epitafi ja tumba. Torsten Stålhandsken (k. 1644) hautamonumentti Turun tuomiokirkossa. Kuva Suomen Matkailijyhdistys/MVKA.
113. Sauvon alttarilaite vuodelta 1648. Kuva P.O. Welin/MVKA.
114. Johannes Sadelerin kaiverrus Marten de Vosin mukaan. Kuvälähde Hollstein XXII, 246.
115. Hollolan alttarilaite. Kuva P.O. Welin/MVKA.
116. Paraisten alttarilaite vuodelta 1666. Veistokoristelun on ennallistanut vuonna 1923 Johann Friedl. Kuva P.O. Welin/MVKA.
117. Anthon Wierixin kuparikaiverrus Marten de Vosin alkupe- räisteoksen mukaan. Kuva Suomen ortodoksinen kirkkomuseo. Kristina Thomenius on lainannut julkaistavaksi hallussaan olleen valokuvajäljenteen.
118. Hans van Lochenin kuparikaiverrus Crispin van der Broekin piirroksen mukaan. Kuva Upsalan yliopisto kirjasto. Kristina Thomenius on lainannut julkaistavaksi hallussaan olleen valokuvajäljenteen.
119. Crispin van der Broekin piirros. Kuva RKD.
120. Korinttilaisen pylväsjärjestelmän mallipiirustus Gabriel Krammerin Architectuurassa vuodelta 1600. Kuva KB.
121. Alttarilaitemalli Wendel Dietterlin Architecturasta 1598. Kuva KB.
122. Koristeveiston malleja Gabriel Krammerin Architecturasta vuodelta 1600. Kuva KB.
123. Perniön saarnatuolin katoksen kappale. Katoksen osat on varastoitu Perniön Mäkipappilaan. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
124. Mathias Reiman 1657. Kirkkoherra Lars Pampineuksen epitafi Sipoon kirkossa. Kuva H. Hanka/JYTHL.
125. Mathias Reiman 1666. Saltvikin alttarilaite. Kuva H. Hanka/JYTHL.
126. Mathias Reiman. Yläneen alttaritaulun otsakekoriste. KM. Kuva H. Pirinen/JYTHL.

127. Mathias Reiman. Piikkiön alttarilaitteen predella. Turun maakuntamuseo. Kuva P.O. Welin/Turun maakuntamuseo.
128. Lars Myra. Paattisten alttaritaulu. Kuva JYTHL.
129. Cornelis Cortin kaiverrus Livio Agrestin mukaan. Kuva Hamburger Kunsthalle.
130. Abraham Myra 1670. Ristiinnaulittu. Maalaus Houtskarinkirkossa. Kuva MVKA.
131. Mikael Corelius 1707. Kristuksen kaste. Sääksmäen alttaritaulu. Kehyksen on veistänyt Gustaf Hagner. KM. Kuva J. Salo/MVHKA.
132. Mattheus Merian. Kristuksen kaste. Bilderbibel 1627. Kuvalähde faksimile 1965.
133. Alttaritaulumalli Crispin Passen Amsterdammassa vuonna 1651 julkaisemasta kokoelmasta. Kuva LUB/sign. Thysius 1645:6.
134. Caspar Schröder 1705. Pedersören alttaritaulun kehys. Kuva vuodelta 1983. Pekka Halosen maalaama ehtoollisaihe tuhoutui tulipalossa vuonna 1985. Kuva H. Hanka/JYTHL.
135. Artjärven epitaftalttarilaite 1701–1710. Graafinen toteutus E. Bonelius.
136. Ristiinnaulittu. Artjärven alttarilaitteen keskipaneelin maalaus. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
137. Ristiinnaulittu. Hendrik Goltziuksen kuparikaiverrus. Kuvalähde Hendrik Goltzius 1558–1617. *The Complete Engravings and Woodcuts* 1977, 659.
138. Mooses. Yksityiskohta Artjärven alttarilaitteesta. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
139. Mats Bystock 1703–1705. Hattulan saarnatuoli. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
140. Nils Fluor 1696–1704. Tornion kirkon saarnatuolin ja ikkunakehyksen veistokoristelu. Kuva MVKA.
141. Paattisten saarnatuoli. Lars Myran paneelimaalaukset 1600–1700-luvun vaihteesta. Kuva MVKA.
142. Anders Lund 1708–1710. Hiittisten saarnatuoli. Kuva MVKA.
143. Johan Saltberg 1696. Mooses-hahmo Taivassalon kuorin pohjoislehterin maalauksista. Kuva H. Pirinen/JYTHL.
144. O.R. 1683. Ehtoollisen asettaminen. Ruskon alttaritaulu. Kuva JYTHL.
145. Anders Jöransson 1687. Ehtoollisen asettaminen. Laihian alttaritaulu. Kuva H. Hanka/JYTHL.
146. Ehtoollisen asettaminen. Maalaus Pöytyän kirkosta vuodelta 1708. Kuva MVKA.
147. Ehtoollisen vietto luterilaisessa kirkossa. Tanskalaisen Hemmingsenin Katekismuksen kuvitusta vuodelta 1564. Kuvalähde Hansen–Johannsen 1993, 192.
148. Siipialtari, epitaftalttarilaite ja moniosainen alttaritaulu. Piirros Nauvon 1400-luvun alttarikaapista, Artjärven vuosien 1701–1710 välille ajoittuvasta alttarilaitteesta ja Ulvilan 1700-luvun alttaritaulusta samaan mittakaavaan sovitettuna. Graafinen toteutus E. Bonelius.

HENKILÖHAKEMISTO

Agresti, Livio 117–118
Agricola, Kristian 75, 142, 164
Agricola, Mikael 23–24, 96, 98, 136
Anders-nikkari 47
Angermannus, Abraham 32
Augustinus 17
Axehielm, Margareta 61

Betge, Valentin 126
Beurraeus, Dionysius 30
Björnram, Andreas Laurentii 90
Blom, Hans 145
Bothiensis, Nicolaus Olavi 138
Brahe, Kristina 119
Brahe, Pietari 58, 59
Brand, Johan 140
Brenner, Elias 12–13, 135
Brenz, Johannes 136
Broman, Olaf 84, 88
Brunelleschi, Filippo 106
Bystock, Mats 120–121, 124, 145

Calvin, Jean 15
Clarke, Daniel Edward 9
Cock, Hieronymus 145
Corelius, Mikael 119, 145
Cort, Cornelis 71, 117, 118
Coxie, Michael 71
Cranach, Lucas 15

de Jode, Pieter 145
de Limbourg, Paul 140
de Vos, Marten 109, 112, 144
Diekn, Cecilia Klautytyär 72
Diekn, Henrik Klauipoika 72, 141
Dietterlin, Wendel 114, 145

Edward VI, 140
Eerik XIV 30
Eerik-nikkari 161
Ehrenpreis, Adolf 67–68, 162
Ehrenpreis, Johan Adolf 162
Ekelöf, Hans 60, 140
Ekelöf, Helena 110
Ekman, Robert Wilhelm 142
Elisabet I 140
Erasmus Rotterdamlainen 19
Esser, Hermannus 145

Falck, Erik 24–25, 93, 103
Falkenfelt, Johan 67–68, 162
Filaret 106
Fleming, Klaus 33–34
Florinus, Henrik 106
Fluur, Nils 121, 125
Footangel, Harald 114, 145
Footangel, Sidonia 114, 145
Forthelius, Erik 99–100
Friedl, Johann 111, 141, 163
Friis, Christina 103
Frille, Margareta 61, 161

Galle, Johan 143
Galle, Philip 145

Gallenius, Lars 99, 102
Galt, Carl Hendrichsson 67, 162
Geet, Jacob 99
von Gertten, Anna Helena 71, 163
Gezelius, Johannes nuor. 66, 95–96, 116, 129–130, 161
Gezelius, Johannes vanh. 14, 90–92, 94, 105, 109, 129, 130, 143
Gillberg, Andreas 65–67, 126, 145
Goltzius, Hendrik 99, 120, 124
Gyllenhielm, Carl 80–81
Gyllenhjerta, Anna 61, 161
Gyllenhjerta, Catharina 61, 161
Gyllenhjerta, Johan 61, 66–67, 116, 161
Gyllenhjerta, Margareta 61, 161
Gyllenhjerta, Maria 61, 161
Gyllenius, Petrus 12, 47, 142

Hagner, Gustaf 119
Hedengran, Ambrosius 66, 77, 161, 164
Helsingius, Marcus Henrici 14, 34
Hoffman, Melchior 21–22, 136
Hopfer, Daniel 41, 42
Horn, Gustaf 71, 162
Horn, Henrik Olavinpoika 69, 72
Horn, Klaus 79
Horn, Krister 69–70, 103, 162

Ingemari, Petrus 99

Jaakko Laurinpoika 159
Johansson, Mårten 145
Joseph-muurari
Juhana III 34, 84, 90
Juusten, Paavali 23–24, 136
Jöransson, Anders 126–127
Jören-veistäjämeestari 113

Kaarle IX 30, 31, 33–34, 138
Kaarle XI 66, 77, 100, 116, 161, 164
Karlstadt, Andreas (Bodenstein, Andreas) 17–19, 135
Kaseman, Rutgerus 145
Krammer, Gabriel 111–113
Kristina 58, 109
Kruse, Erik 61
Kustaa Vaasa 22, 24, 31, 103

Lang, Petter 142, 164
Laurelius, Olaus 96, 104, 129
Laurentius Petri 25–28, 30, 37, 43, 93, 137
Lauritzon, Peder 38
Leijonsköld, Anna 110
Lejon, Björn 81
Leino, Antti 161
Liljelund, Arvid 46, 48
Lillie, Axel 62
von der Linden, Erik 110
Lindtman, Hans 78
Lund, Jakob 65, 125, 160
Luther, Martti 15, 17–20, 25–26, 30, 31, 38, 96, 132, 135, 137
Lüchow, F.W. 159, 160

Major, Georg 96
Mannersköld, Nils 163
Martin, J. Fr. 93
Matts Michelsson 126
Meibourn, Nils 163
Melanchthon, Filip 23–25, 30
Melartopaeus Kristian 72, 164
Melartopaeus, Petrus 32–33, 138
Mellan, Claude 120
Merian Mattheus 76, 79, 116, 121
Murenus, Boëtius 91, 92
Musaeus-Balch 143

- Myra, Abraham 118–119
 Myra, Lars 66–67, 74–79, 114, 116, 118–119, 125–126, 145, 161, 163–165
- Neilikkamestari 45
 Nilsson, Abraham 109
 Nilsson, Hans 126
 Norman, Georg 24, 30
- Olavus Petri 22, 37
 Oxenstierna, Axel 58, 80
- Paleolotti 131
 Pampineus, Lars 114–115
 Passe, Crispin 103, 105, 122
 Petraeus, Eskil 96
 Pietari Henrikinpoika 94, 159
 von Preutz, Catharina 120, 123, 145
 von Preutz, Fredrik 120, 145
 von Preutz, Niklas 120, 145
- Rafael 66
 Reiman, Mathias 61, 71, 110, 113–116, 121, 145, 161, 163
 Rieman, Johan 140
 Rosenschmidt, Jöns 97, 143
 Rothovius, Iisak 14, 38–39, 43, 58, 84, 91–92, 99–100, 130, 140
 Rudbeckius, Johannes 58, 84, 91, 96, 104, 129, 142
 Rålambstierna, Måns 140
- Sabelstierna, Gustaf 140
 Sabelstierna, Henrik 60, 161
 Sadeler, Aegidus 144
 Sadeler, Johannes 109, 120, 144
 Saltberg, Johan 125–126, 145
 Sass, Henrik 79
 Schröder, Caspar 119, 123
- Schubert, Friedrich Wilhelm 9
 Schwarz, Christoph 110, 144
 Serlio, Sebastiano 145
 Sigismund 33
 Simon Göransson 102
 Skytte, Martti 23, 136
 Slang, Anna 60, 161
 Sorolainen, Eerik (Ericus Erici) 33–35, 138
 Spangenberg, Johann 24
 Stiernsköld, Karin 81
 Stålhandske, Elin 60, 140
 Swart, Peder 21, 22
 Särkilahti, Pietari 23
 Sāti, Jören 75, 165
- Teitt, Gregorius Martti 33
 Terserus, Johannes 43, 60, 101, 129
 Thauvonius, Georg 163
 Tillandtz, Elias 126
 Tott, Åke 119
 Tuomas Akvinolainen 18–19, 135
- van der Broeck, Crispin 110, 113
 van Lochen, Hans 110, 112
 van Mandel, Karel 144–145
 Vredeman de Vries, Johannes 110–111, 145
 Wessel, Gertrud 109
 Wexionius-Gyldestolpe, Mikael Olai 80–81
 Wierix, Anthon 110, 112, 144
 Willbrandt, Christian 99, 101–103
 Wirtenberg von Debern, Margareta 97
 Wrangel, C.G. 61
 Wrangel, Claes Johan 110
 Wrangel, Johan 110, 144
- Zwingli 15

PAIKANMUKAINEN HAKEMISTO

Ahvenanmaa 84, 91, 92
Alankomaat 80–81, 103, 106–107, 110, 119, 129, 132
Amsterdam 80, 84–87, 105, 107, 122
Anhalt 33–34
Antwerpen 133
Arboga 30, 103, 137
Artjärvi 120, 123–124, 131
Askainen 85, 87
Augsburg 40–41

Baltia 16, 107
Basel 133
Bourges 54–55, 140
Braunschweig 137
Bretagne 50–51, 129, 139

Chartres 53–54
Cluny 139

Danzig 111
Devonshire 50–51, 55, 139
Dragsfjärd 126
Dresden 144

Eisenach 83
Elimäki 85, 88
Englanti 13, 47, 50, 55, 80, 106, 129, 137, 140
Espanja 107
Espoo 14, 85, 95, 138–139

Finström 139, 142
Firenze 106
Frankfurt am Main 133

Giessen 144
Greifswald 71, 144
Groningen 80
Grubenhagen 137

Hailuoto 144
Halikko 11, 14, 59, 69–72, 114, 140–141, 159, 162–163
Hampuri 16, 81, 87, 111, 137
Hattula 81–82, 92, 95, 120–121, 124
Hammarland 142
Hannover 137
Haukipudas 144
Hiittinen 125, 143
Hirvensalmi 87, 89
Hohenlohe 137
Hollola 14, 45–48, 53, 102, 109–110, 114, 139, 144
Homberg 137
Hostebro 98
Houts kari 118, 126
Hälsingland 84
Härnösand 121

Ii 144
Ilmajoki 90, 144
Iso-Britannia 49–50, 80
Italia 106, 110, 121, 132

Jena 144
Jämtland 12, 84, 91

Kaarina 95, 143
Kaarma 143
Kalajoki 144
Kalanti 95, 139
Karja 143
Karjaa 87, 89, 137
Kemin maaseurakunta 99
Kemiö 140
Kempele 126
Kerfons 140
Kiikala 90
Kinsarvik 56, 57, 145
Kokkola 100, 144
Koivulahti 126
Korpoo 47–49, 94–95, 139
Kumlinge 95
Kuopio 91
Kustavi 114
Kökar 91

Laihia 126–127, 144
Laitila 44, 87, 95, 137, 139, 143
Lapväärtti 144
La Roche-Maurice 140
Le Folgoët 51, 140
Leiden 80, 107, 144
Lemu 143
Lew Trenchard 51
Lieto 49, 143
Liettua 107
Lincolnshire 50
Linköping 24, 29, 32, 91, 135, 136
Lippe 136
Llanwrst 49–50
Lohja 14, 85, 94–95
Lohtaja 144
Lyypeki 40–41, 52–53, 81–83, 90, 107, 136–138, 143
Länsipohja 121

Maalahti 144
Maaria 49, 137, 143
Marburg an der Lahn 81
Mark-Brandenburg 137
Marttila 140
Masku 49, 89, 103
Mecklenburg 136
München 110, 133
Mynämäki 139

Naantali 143
Nauvo 88, 95–96, 103, 105, 131, 143
Nousiainen 95–96, 137
Norja 15, 43, 56–57, 141
Norlanti 12, 84, 121
Norrköping 91
Nyköping 100

Oravainen 137
Oulu 99, 144
Oulunsalo 102

Paattinen 116–118, 125–127
Paimio 106, 140
Parainen 88, 95, 110–111, 114, 141
Pariisi 107
Pedesöre 119
Perteli 11, 14, 59, 72–77, 90, 116, 141–142, 159, 163–165
Perniö 11, 14, 44, 59–66, 72, 79–80, 94–95, 114, 140, 145, 159–162
Pieksämäki 126
Plymtree 56
Pohjanmaa 58–59, 71, 99–103, 118
Pohjoismaat 9, 15, 23, 29, 46, 57, 98, 106, 139, 142

Porvoo 13
 Praha 111, 136
 Puola 55, 107
 Pyhämaa 85, 88, 144
 Pöytyä 126–127

Raippaluoto 104
 Raisio 103, 137
 Ranska 80, 129
 Ritvala 137
 Rostock 144
 Ruotsi 9, 11–12, 14–15, 21–25, 29–32, 34, 37–39, 43, 45, 50, 52, 58–59, 63, 80–81, 84, 90–91, 93–94, 96–97, 100–105, 107–109, 115–116, 118–121, 129, 131–132, 136, 138,
 Rusko 89, 95
 Rymättylä 52, 95

Saarenmaa 143
 Saksa 16, 22, 25–26, 38, 46, 71, 80, 83, 106–107, 110, 119, 129, 132, 137, 139
 Salo 59, 72
 Saloinen 99, 144
 Saltvik 114–115
 Sauvo 48, 90–91, 95, 101, 108–110, 126, 139, 140, 142, 144
 Schleswig-Hollstein 137
 Sipoo 114, 115
 Skandinavia ks. Pohjoismaat
 Skara 32
 Smoolanti 99
 Strassburg 71
 Strängnäs 23, 32–33
 Sulva 144
 Sund 139
 Suomi passim.
 Sveitsi 129
 Sääksmäki 102, 119, 144
 Söderköping 32

Taalainmaa 45
 Taivassalo 46–48, 95, 125, 139, 145
 Tallinna 21

Tanska 12–13, 43, 57, 81, 98–99, 129, 140
 Tise 140
 Tenhola 99, 101, 126
 Tornio 121, 125
 Tukholma 15, 21–22, 24, 60, 118–119, 136
 Turku 9, 11–12, 14, 20–24, 27, 30, 32–34, 39–40, 48, 58, 71, 80, 81, 84, 94, 96, 99, 102, 105, 113–114, 118–119, 126, 129, 135–136, 140, 143, 145
 Tyrvää 98, 99

Ulvila 131, 139
 Unkari 107
 Upsala 22, 31–35, 39, 71, 104, 121, 137–138
 Uskela 11, 75, 140, 164
 Uusikaarlepyy 144
 Uusikaupunki 99

Vaasa 101, 103–104, 126, 144
 Vadstena 32, 93
 Vanaja 107
 Vantaa 14
 Venetsia 144
 Veteli 144
 Viipuri 126
 Viro 136
 Vähäkyrö 144
 Värmdö 18
 Västerås 21–22, 58, 84, 90–91, 96, 104, 142
 Växjö 32, 136
 Wales 13, 49–50
 Wartburg 17
 Wittenberg 17, 22, 80, 136–137
 Wolfenbüttel 137
 Württemberg 25, 136

Yläne 31, 114–115

Ångermanland 121

Örebro 22, 34
 Øse 57, 140

SUMMARY

THE FORMATION OF THE INTERIOR OF THE LUTHERAN CHURCH IN FINLAND: CHANGES IN THE FURNISHINGS OF THE FINNISH COUNTRY CHURCH FROM THE REFORMATION TO THE END OF THE CAROLINE PERIOD (1527–1718)

The interior of the Lutheran country church took shape through a process that extended over a considerable period of time and combined several strata. The material effects of the Reformation were felt in Finnish church architecture only after a long delay. The subject of my study, the changes undergone by the interior of the Finnish country church, covers a period of two hundred years from the Reformation of the Swedish Church in 1527 to the end of the Carolinian era. The collapse of the Swedish empire and the break that the post-war decline caused in cultural life justify a focus on the time of the Reformation and the period of Lutheran orthodoxy that followed it.

The questions that the study attempts to answer have been framed along lines suggested by the decision-making system of the Church. National administrative sources, such as the documents of Diets and Church Assemblies, show when the changes started. When the commands and instructions of the central government are put into their historical contexts, other persons, groups and institutions also influential in the background stand out. An examination of the political levels and theological trends making up the historical situation reveal the persons or interest groups behind ideas and attitudes.

In the hierarchy of church administration the diocese is an important link between the upper levels of the organization on the one hand and the local parishes on the other. The bishop visited his parishes at intervals of 3–5 years. In the intervening years the parishes were inspected by the local dean. In studies of church interior the records of the bishop's and the dean's visitations are an important local-level source. Visitation records reveal what kind of role the diocesan administration played at the parish level. In research on the changes that have taken place in church furnishings, donation books, inventories and account books preserved in the archives of local parishes are central source material. In the parishes of South West Finland, such sources generally go back to the first half of the 17th century.

The interior decoration of the country church has been examined using a method derived from function analysis, which provides us with a procedure for an art historical investigation of the material dimension of the Lutheran liturgical space. The furnishings are studied empirically within the framework of the general features of the development of the Lutheran liturgy. The liturgy and the requirements of the church services have determined the equipment of the sacral space.

Changes in the interior of the church have taken place under the influence of economic conditions and social and political goals. In the theory of reception aesthetics the field of artistic production is constituted by the triangle work – artist – donor. In studies

of church art the intentions of the individual who commissions the work, the donor, dominate. Contextual studies have served as a method for examining the social and political motives of the persons, groups and institutions who have shaped the development of church art.

The phenomena of church art emerge within the channels of influence determined by cultural geography. The historical phenomena of Northern European art reflect the differences between various geographical subdivisions of European art. Morphological research has brought questions linked with the history of styles back into art historical research. In studies of the Lutheran church interior, examining the history of styles and fashions represents an analysis of Protestant cultural integration in Northern Europe. The aim of the study is to examine the continuities and innovations that emerge through analyses of the interior of Finnish churches.

The research material on the preservation of old and the adoption of new features is found in medieval churches. The economic and social factors affecting the development of church interior have been analysed through a local study of three churches once part of the deanery of Perniö (Björnå). An examination of the changes that have taken place in the churches of Perniö, Halikko and Pertteli (St. Bertils) has made it possible to investigate the role of individual wielders of influence.

* * *

Changes in the divine service became possible in the Swedish Church in the 1540s. The Edict of Örebro given in 1540 demanded a thorough purification of both the doctrine and the ritual. Gustav Vasa's address to the Diet of Västerås in 1544 voiced very clearly the principles of the new church policy that had emerged at the end of the previous decade. The decrees of the Diet contain detailed instructions about liturgical reform. The decrees concern the status of the saints, pilgrimages and sacramental piety as well as liturgical requisites. At the same time the Diet prohibited Catholic consecration ceremonies, now considered a malpractice, and central forms of Catholic devotional practices. Religious guilds must cease their activities and the adoration of the saints, requiems and other private masses must be given up. Carrying out and monitoring the reforms was made the responsibility of the bishops.

In the diocese of Turku (Åbo) the innovations of the Reformation were carried out in a manner marked by discretion. Michael Agricola, theologically a Melancthonian, who followed Martinus Skytte as the head of the diocese (1554–1557) drew on the middle-of-the-road opinions of Luther and stressed on several occasions that the reforms should be put into effect in a moderate manner so as to avoid confusing the common parishioners by too rapid changes. This attitude reflects Agricola's concern for the preservation of public order.

To supply the needs of Finnish services the authorities published in 1549 a manual of church ceremonies and a manual of divine service. Such handbooks in the vernacular replaced Medieval liturgical books slowly, a process largely accomplished by the end of the 16th century. It was only at the beginning of the 17th century that the Lutheran liturgical reform was brought to its conclusion in Finland.

Liturgical reforms were not accompanied by explicit instructions concerning images and ceremonies. There were no precise norms to help solve practical problems until the publication in 1558 of "*Een kort undervisning om några aff the förnemligaste Artiklar in then Christeligha Läron...*" [A short instruction in some of the most important articles of the Christian Faith], a book translated into Swedish and partly adapted by Erik Falck (d. 1569), Bishop of Linköping. It became the key document in the development of the norms of the Swedish Church during the Reformation. Falck's source is the dogmatic Melancthonian Margarita Theologica by German Johann Spangenberg. Spangenberg's book, again, was a summary of Melancthon's *Loci communes* (1535).

In Falck's opinion images and ceremonies are among the rules imposed by human beings. Falck defines his view of things *adiaphora* or *Medel ting* (indifferent matters) in the church on the basis of Luther's *adiaphorist* principle: as things or usages they

were neither good nor bad, so that they might be either permitted or abolished. An example of such customs were church decorations and ceremonial implements.

The Swedish Church Ordinance of 1571 included a separate chapter on churches and their interiors, where the writer of the document, Archbishop Laurentius Petri, formulated his standpoint on paraments, and vestments, pictorial representations and means of lighting. In his opinion the furniture of the church was, in accordance with Luther's adiaphorist views, in itself a neutral, external issue. As with Luther, Laurentius Petri's criticism of the use of images was an aspect of his criticism of forms of piety that had prevailed in popular religion.

The central tenets of Laurentius Petri's theology of the image parallel closely the pictorial principles defined in Falck's work. Like Luther he emphasized instruction as a means of putting an end to false uses of images. The section on images in his ecclesiastical rules also incorporates a critique of groundless iconoclasm. The criticism expressed in Laurentius Petri's ecclesiastical rules is directed at specific features of Catholic devotional practices: denounced are miraculous images and pilgrimages, votive offerings, the ceremonial consecration of liturgical implements and church buildings, older uses of images during Lent and Easter plays.

During the Swedish Reformation, debates on the justification of the liturgical use of images and on the form of church ceremonies surfaced several times as an issue of ecclesiastical and state policy in connection with changes of rulers. The debate on the status of images was bound up with European doctrinal developments. However, it is a striking feature of Swedish Reformation that the question of images never became an independent issue. When it did come up it was an indirect reflection of broader crises in the formation of the Lutheran doctrine.

Documents on the church policy of the reign of Erik XIV reveal strongly iconoclastic statements. The meeting of Arboga in 1561 decreed that from now on only a crucifix and an altarpiece were allowed as altar decorations.

Duke Charles aimed at a purging Lutheran liturgical usages of their last vestiges of Catholic elements. However, despite strong opinions, discussions on the liturgical status of the image remained rather abstract. Few images were removed from churches in the 1590s, so that in practice attitudes coloured by Calvinist influences did not seriously damage the visual art adorning Swedish and Finnish churches.

A partial explanation for the unchanged furnishings was the conservatism of the clergy that on various occasions obstructed the implementation of government decrees. On the other hand such unresolved conflicts contributed to a build-up of pressure and created long-term politico-religious tensions between the crown and the leaders of the church.

In Finland the 1590s were a period marked by serious political and religious controversies. The Finnish high nobility, who criticized the reforms, found itself a leader in Klaus Fleming, High Constable (d. 1616), whose opinions the opposition movement adopted. Some of the hearsay reports that the liturgical controversy gave rise to reached the court of Sigismund. The impression that Sigismund gained of a sharp turn to Calvinism in the development of Finnish Lutheranism finds its explanation in doctrinal changes brought about, at the end of the 16th century, in certain of the regions dominated by moderate Lutheranism. There were profound changes in liturgical practice when the Lutheran ecclesiastical system was replaced by the Calvinist or Zwinglian Reformed doctrine, as happened for example in the Duchy of Anhalt. The changes led to a reappraisal of church rituals and the status of the image. Reforms of the liturgy of the Communion had begun as early as at the end of the 1580s, but the series of events known as the iconoclasm of Anhalt occurred rather later, in 1596, in other words precisely contemporaneously with serious tensions concerning rituals and the image within the Swedish Church.

The Finnish manual published in 1614 marked the end of the liturgical development that had taken place during the Reformation. Ecclesiastical affairs entered a new phase. However, despite the changes, even during the period of Lutheran orthodoxy many customs rooted in the Middle Ages were preserved in the outward

form of church services. The new manual, which contained the forms of both the mass and the church ceremonies, was a Finnish translation of a manual published in the same year in Sweden. This parallelism reflects the goal of liturgical uniformity adopted by the Swedish Church.

* * *

The religious levels in the Lutheran theology of the church building are bound up with the functions of the space. In the documents of the Reformation the church was very much a room for public assembly. Parishioners were expected to look after their church because it was the locus of preaching and sacramental ceremonies. Lutheran theological discussion steered clear of defining the concept of sanctity in concrete material terms. The significance that its use indirectly lent to its material form required that the church room be fitted out in a manner appropriate to the activities that took place there. According to Luther, showing respect to the divine service meant giving the pulpit, altar and choir an appropriately dignified form. The discussion on the church room that arose around the middle of the 17th century was conceptual meditation linked with canonical considerations.

According to theological interpretation, space and objects acquired their value from the actions that they were associated with. Such interpretations linked sanctity with the content of the divine service and of the rituals of the church. An analysis of the levels of sanctity present in the choir reveals that no object or structure was in itself defined as sacred; not even the altar possessed any special sacred value. Its dignity and religious significance derived from its use, from its indirect link with the Communion liturgy.

* * *

At the beginning of the 17th century the central authorities wanted to bring Finnish development more closely into line with the practices observed in the mother country. The Swedish Isaac Rothovius, appointed the head of the diocese of Turku in 1627, proved a highly influential administrator during whose office as a bishop were achieved many of the aims of the Swedish policy of uniformity. The models for the repairs that Bishop Rothovius and Pehr Brahe, Governor-General of Finland, demanded in Finnish churches may be found in reforms started in Sweden. Under the vigorous leadership of Bishop John Rudbeckius, the diocese of Västerås became a leader in church renovation. Rudbeckius, a man of many interests, emerged at the end of the 17th century as the figurehead of the reformist Lutheranism of the period. As Bishop of Västerås (1618 – 1646) Rudbeckius showed a very active concern for the churches under his rule.

One of the practices observed by Rudbeckius during his visitations was a systematic inspection of church interiors. To make possible a concrete monitoring of the furnishings of churches Rudbeckius even had printed a form to be filled out in the parishes during the bishop's visitations. The precision and detail that marked Rudbeckius' instructions and monitoring is seen in catalogues consisting of elaborate specifications of different types of objects.

Due to the poor economic condition of the parishes, the churches of Southern and South-West Finland had fallen into decay after the Reformation. In South-West Finland parish finances were in bad shape and what revenue was gained from service fees was too little to pay for extensive repairs. A conspicuous feature of the report that General-Governor Pehr Brahe prepared in 1639 is the mention made of the dilapidated state of old churches. Brahe had in mind above all the medieval greystone churches of Southern and South-West Finland that by this time were in sore need of renovation. His report reflects the fact that there was pressure from above on the parishes to repair their churches and to obtain up-to-date furniture. Brahe required the parishes to also acquire works of visual art.

At the early stage church repairs were largely saddled on wealthy donors. Following the theocratic social ideology that characterized Sweden's Age of Greatness, Bishop Rothovius assigned the role of social benefactor particularly to the clergy

and the nobility. He emphasized on various occasions the leading status of the nobility and the clergy.

The people behind the furnishing of the churches of Perniö, Halikko and Pertteli differ from each other because of the social differences distinguishing the three local communities. The history of these churches after the Reformation reflects both general pressures towards integration and local characteristics. In the churches of Perniö and Halikko the donations of the nobility made possible significant improvements in the 1660s, while in Pertteli the alterations, financed out of parish funds, took place between 1691 and 1708. A local investigation of these three country churches built in the Middle Ages revealed that the administrative supervision by the diocese and the dean was not pursued systematically. There are few mentions in the visitation records of the interior of the church. Despite their random nature, however, such notes do show that the upper levels of the ecclesiastical hierarchy transmitted influences that proved significant from the point of view of the uniform development of church interior within the diocese.

The forms of the objects donated to beautify the Lutheran sacral space manifest particularly the prevailing economic conditions of the society. From the middle of the 17th century until the end of the 1680s the objects donated to adorn the church mirror the political and social ascendancy of the nobility. An indication of the wealth of the feudal nobility in the middle of the 17th century are pulpits and elaborate altarpieces abundantly embellished with polychromatic sculptural decoration.

Materially furnishing the church gave persons of rank the opportunity to display not only their social status but also their intellectual authority: an academic education enabled its possessors to elaborate the theological substance of religion in a personal manner. The gentry did indeed make use of their theological knowledge on politically and socially motivated occasions. By donating visual art the donor assumed the role of a public benefactor who acquired religious merit out of the paintings and objects given to beautify the church and to spiritually edify the congregation.

In a community marked by the social and political pretensions of the feudal nobility the church building became the burial place and family museum of noble houses contending for social authority. Donations of liturgical objects take place during the ascendancy of the nobility. At the end of the Age of Greatness the nobility had ceased to contribute works of visual art.

Rich donations came to an end as the nobility lost some of its political power when the crown, in 1680, began to revoke feudal fiefs through what was known as the Grand Reduction. At the end of the 17th century the nobility concentrated on such more private collections of objects as coats of arms to decorate their graves and tombs. The studies of parish historians reveal a simultaneous sociohistorical change. A look at sociopolitical local history reveals that the 1690s were a turning point. Instead of individual donors it was now the congregation who commissioned acquisitions, calling, after matters had been decided in the church assembly, the craftsmen of the neighbourhood to execute the improvements agreed on. The enterprises were financed out of the parish coffer. The available funds determined the form of the objects thus acquired. Instead of polychromatic sculptural decoration the objects produced at the end of the 17th century were adorned with modest figure paintings.

Finnish churches retained much of their medieval sculpture and murals. The images decorating their walls, ceilings and altars were a relic of previous religious practices in the Lutheran sacral space, something on which the emerging Lutheran Church had to formulate its own standpoint. The moderation shown in the way medieval pictorial works were accepted shows that Lutheranism had little need to focus its attention, in discussions on images, on the content of the pictorial motifs. The pictures painted on church walls and ceilings during the Catholic period were allowed to remain visible irrespective of the subject depicted and the doctrinal content of the image. It is difficult to find out at which point the narrative content of the works of the Catholic period ceased to be intelligible to the viewer. There are no sources available for studies of the reception of the pictorial representations of the

Catholic period that would reveal which aspects of such representations were familiar to and which remained unrecognized or were misinterpreted by those who viewed them in the 16th and 17th century.

In many parishes the walls were painted over considerably earlier than the vault cells. As a rule, when whitewashing began, the pictures painted on the walls were covered first. The reasons were mainly practical. The soot from candlelight and the dust rising from the earthen floor stained the walls fast. It was technically a considerably more demanding task to whitewash the vaults than the walls. In many churches the vaults were whitewashed as late as the end of the 18th century or even in the 1870s, as in Parainen/Pargas (1873), Laitila/Letala (1860) and Perniö (1865). In some churches the medieval vault paintings were never painted over, as was the case in the churches of Lohja (Lojo), Kumlinge, Rauma (Raumo), Sauvo (Sagu), Rymättylä (Rimito) and Taivasalo (Tövsala).

An example of how medieval sculpture was altered after the Reformation is the reworking of the Tyrvää (Tyrväs) altarpiece. In the Middle Ages the central motif of the altarpiece had been the Coronation of the Virgin Mary. When the altarpiece was reassembled in the 17th century, the figure of the Virgin was removed, which lent the overall composition a Christological emphasis.

* * *

Churches retained some of their medieval furnishings, too. Rood lofts, rood screens and chancel screens have been among the most problematic subjects of studies of church interiors in Finland. The difficulties involved in empirical research on Finnish rood lofts are already evident in the studies published at the turn of the century. Kaarlo Konrad Meinander for example found gallery structures a very problematic subject. In his thesis submitted in 1908 Meinander noted that Finnish country churches had had rood lofts and presented fragmentary material evidence but refrained from reconstructing any examples. In Meinander's opinion the rood loft was in medieval churches usually situated at the boundary between the nave and the choir, extending across the whole of the nave.

Studies of art history and the history of the liturgy have increased our knowledge of the structures situated at the choir boundary. Nevertheless, grasping the concrete overall ground plan of the medieval country church has remained a knotty problem. It may be shown that screenwork separating the choir and the nave have been rather common in Finnish medieval churches (Hollola, Korppoo/Korpo, Masku, Lieto/Lundo, Sauvo/Sagu, Kalanti/Nykyrko, Mynämäki/Virmo, Maaria/St. Marie, Taivassalo/Tövsala). However, it has been very difficult to figure out the structural characteristics of the galleries that once could be seen in Finnish churches.

Two previous studies, *Screens and Galleries in English Churches* (1908) by Francis Bond and the systematic and definitive charting by Frederic Blight Bond and Dom Bede Camm of *English rood lofts and choir screens* (1909), proved the key texts in the problem of medieval rood lofts. This systematic material has not previously been exploited in Nordic research.

In structural terms rood lofts are typologically related to the later pulpits. Nordic galleries incorporating a pulpit-like projection illustrate this transformation of form and structure. Pictorial material from Norway and Denmark makes possible an examination of the variants of the typological development of medieval rood lofts and post-Reformation gallery pulpits.

The gallery pulpits common in Danish churches are unknown in Finland. The oldest Finnish pulpit is the pulpit of Hattula Church from 1550. In form it closely parallels the medieval lectern. In the Middle Ages the pulpit was more closely linked with the rood loft and the other furnishings of the choir than was the case after the Reformation. The changes in the interior of the church that followed the Reformation made the sermon a more independent component of divine service. The separate sections of the church room were organized into separate fields of action, the choir and the nave. The special characteristics of the nave were

shaped above all by the demands of a divine service where the sermon was a central element. In large churches this development is seen in practice in the increasing distance between the pulpit and the choir. In practice it was the nearness of a window – the provision of natural light so that the priest was able to make out his texts – that determined the place of the pulpit within the nave.

The choir screen remained the boundary between the choir and the nave. Swedish Anna Nilsén has dated the earliest choir screens constructed after the Reformation to the period after the middle of the 16th century. Historically this parallels the prevalent opinion among researchers that the church interior remained unchanged up until the 1550s, after which began the alterations that shaped the Lutheran sacral space.

According to Finnish sources, the construction of choir screens culminated here a little later than in Sweden. There are many mentions in sources from the period between the 1650s and the 1690s preserved in church archives concerning the erection of choir screens. They ceased to be constructed at the turn of the 19th century under the influence of an ideology of church building marked by the ideas of the Enlightenment. Some churches had their choir screens removed as early as in the 18th century, but according to the sources choir screens were still a common feature of churches at the beginning of the 19th century.

The altar screen, surrounding the altar on three sides, was a post-Reformation innovation in the Finnish country church. Altar screens are linked with the reorganization of the choir that took place at the end of the 17th century. The order of such changes varied in different parishes. Sometimes it was the acquisition of an altarpiece that occasioned a reorganization of the choir; in some churches the alterations began with changes made to the altar, followed by the erection of a communion rail. It was usual after the middle of the 17th century to have the medieval main altar in the choir dismantled and build the new altar against the eastern gable wall of the church.

After the Reformation, the font was moved from its position by the church door first near to the door of the choir screen during the 17th century. In the instructions issued in 1604 by the Diet of Norrköping it was decreed that children must no more be baptized in the porch. Instead the baptism must now be performed in the church proper.

* * *

The turning point in the acquisition of church art may be dated to the 1630s and the 1640s. It was an important period of church building particularly in Ostrobothnia, a region that, seen from the central areas of the period's high culture, represented wealthy periphery. In Ostrobothnia churches were decorated with paintings on walls and ceilings that carried on the medieval tradition in painting. Though the general pictorial composition was archaic in form, the subjects, divided into separate fields, were modelled on 16th- and 17th-century European prints.

Since the end of the 16th century easel and panel painting had been gaining increasing importance as a genre of European visual art. Around the middle of the 17th century novelties like the altarpiece were becoming common in the prosperous heartlands of Southern and South-West Finland. A painting on panel or canvas placed over the altar became in the Caroline period an innovation whose spread was quickened by the recommendations of the administrative organization of the church. The elaborately carved and painted multiplex Baroque altarpiece inherited the form of its predecessor, the medieval polyptych, as a work of art linked with the altar. Morphologically the altarpiece may be defined as a large work set above the main altar of the church, at its most typical composed of several fields of paintings or relief sculpture. The fields are framed separately. The imposing framing of the altarpiece consists of intricate polychromatic decorative sculptural work.

In Swedish culture the Age of Greatness was a highly international period. Both the wars waged by Sweden as a Great Power on the continent and many-sided international commercial links, as well as cultural contacts, strengthened the ties linking the regions lying north of the Baltic Sea with the coastal towns of

Southern Baltic and the lively cultural centres of Central Europe. The various international contacts enjoyed by nobles active in Finland linked them with the core areas of European culture. An essential aspect of the education of sons of noble families who wished to take up a military or official career was a stay in Europe. The Netherlandic and North Germans in particular transmitted styles and fashions from the centres of trade and culture.

The works on classical architecture published by Netherlandic printers were an important first impulse behind the later independent development, in the North, of a local variant of a style that merged a range of features. One of the most important early stylistic innovators was Jan Vredeman de Vries (1527 – 1604), whose architectural drawings, like the art of Italy, built on and found their inspiration in the classical models of Antiquity. What was new was that Vredeman de Vries combined the Southern idiom with the ornamental material developed by the craftsmen of his own cultural region. This variant was adopted quickly as a basis for further elaboration in the area under Netherlandic influence. The pattern books of goldsmiths, painters and carpenters spread this synthesis of the models of antiquity, Italian mannerism and the artistic tradition of the Netherlands into the work of all Central and Northern European craftsmen. Vredeman de Vries himself was on several occasions active in Northern Europe, for example in Danzig and Hamburg.

The pursuit of craftsmen's trades was regulated by guild ordinance. Swedish guild regulations draw a very clear line between craftsmen in the service of the nobility or the clergy, and those tied to craft guilds. Those who owed service to the nobility or the clergy were unfit to join a craft guild, while the members of a guild were in their turn forbidden to accept without permission commissions offered by nobles or by bailiffs or clerks serving nobles or by priests. The career of master carver Mathias Reiman (d. 1684) is our most clear example of a craftsman active in Turku who enjoyed the patronage of the nobility. Among the most demanding assignments given to his workshops were the elaborate altarpieces commissioned by nobles. Apart from the altarpieces of Halikko, Hollola and Parainen we may also attribute to Reiman the Saltvik altarpiece and the sculptural decoration in the framing of the altarpieces of Kustavi (Gustavs) and Yläne. Reiman's workshop also made the altarpiece in the church of the Koski iron works in Perniö. From the sculptural work that Reiman executed for the clergy we know only the epitaph of Lars Pampineus, vicar of Sipoo (Sibbo).

In the production system of the visual arts the sociohistorical and economic changes that took place between the 1680s and the 1720s meant that one type of donor was replaced by another. In church art this was seen in a reduction in donations from the nobility. As the situation changed, parishes became increasingly active commissioners of altarpieces. In terms of their function the altarpieces commissioned by parishes represented a new type of artwork. The plainly framed altarpiece acquired a didactic function. The Communion altar was placed in the choir. Naturally enough the parish obtained and placed over the altar a pictorial representation that was directly linked to the sacrament for which the altar was used. An explanation for the frequency of the Last Supper as the subject of altarpieces acquired by parish funds are on the one hand the medieval triumphal crucifixes retained in many churches; on the other hand the reason behind the choice of the Last Supper as the subject of the altarpiece were the functions of the church room.

Altarpieces acquired by parishes had no polychromatic sculptural decoration. In Finland such historical changes in styles are illustrated by certain late Baroque sculptural projects. Master woodcarver and carpenter Mats Bystock, who was active in Tavastland, executed the Hattula pulpit between 1703 and 1705. Contemporaneous with it is the sculptural interior decoration of Tornio (Torneå) Church, executed by Nils Fluor, born in Ångermanland in Sweden. Fluor carved the decorations of the pulpit and the screenwork and the window frame of the church between 1696 and 1704.

Pulpits adorned with polychromatic Baroque sculptural decoration completed in the first years of the 18th century may be seen as a phenomenon reflecting the transformation of the

fashionable style of high culture. Before its final popularization the fashionable style of the ruling elite went through a phase that may be characterized as a certain kind of stylistic democratization – in an intermediate phase of profound stylistic change the fashionable style of high culture became a special tour de force of guild masters. Polychromatic Baroque carving was the special

product of a few skilful master carpenters that, however, remained in demand only for a short time after the heyday of the nobility had come to an end. At the same time this short artisanal period of polychromatic Baroque decorative sculpture in Finland belongs to the time just before the economic decline caused by the Great Northern War.